12829

5222

491.99.09
0 -27

2010

3.77

891.5Ա2:92
Ո-24

61886

ԳԱԳԻԿ ՕՋԱՆԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

ԵՒ ԲԱՆԱՒՀԻՍՈՒԹԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. Հայ լեզուն.
2. Հայոց բանաւոր բանահիւսութիւնը.
3. Հայոց գիրը.
4. Հայ Աստեղագրութիւնը.
5. Երեմեան ազնարհիկ Թուականը.
6. Երեքպսակ Թուականութիւնը.
7. Հայ Լուսագրութիւնը.
8. Հայկական Տոմարագրութիւնը.
9. Հայագիտութիւնը՝ Վերապոյի մէջ.

ՄԱՐՋՈՒԱՆ
ՏՊԱԳՐ. ՆԵՐՍԷՍ ԵՒ ՍՐԱՊԵԱՆ
1913

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ԵՒ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ

Ղ9|99.09
Ծ-27
Ար.

ԳԱՂԹԻԿ ՕՋԱՆԵՎԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

ԵՒ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ

Հ.Ս.Խ.Հ ՀԱՆՐՈՒՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Государственная Публичная Библиотека
7/XI 1922
им. Мясникяна
Ա. ՍՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
12827

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. Հայ լեզուի.
2. Հայոց բանաւոր բանաստեղծութիւնք.
3. Հայոց գիրք.
4. Հայ Վանեցւոց գրութիւնք.
5. Ուրուհայոց աշխարհիկ Գրականութ.
6. Ուրուհայոց Գրականութիւնք.
7. Հայ լրագրութիւնք.
8. Հայկական Տպագրութիւնք.
9. Հայազգիութիւնք՝ Եւրոպայի մէջ.

2002
12829

1913
ՏՊԱԳՐ. ՆԵՐՍՕ ԵՒ ՍՐԱՊԵԱՆ
ՄԱՐՋՈՒԱՆ

38031 ш

Хирургическая клиника
Ленинград
Академик

21132-60
f

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԽՕՍՔԸ

Հայոց գրականութեան պատմութիւնը տարածուած չէ, և՝ ժողովրդական խաւեր ու նախնական և նոյնիսկ երկրորդական կրթութեան առնող շատ մը երիտասարդներ կան, որոնք իսպառ անտեղեակ են հայ գրականութեան անցեալին և իրենց մայրենի լեզուի պատմութեան նկատմամբ։ Շատ մը դպրոցներու մէջ տակաւին գրականութեան պատմութեան դասն ալ չկայ, մինչդեռ պէտք էր և վայել էր որ հայոց գրականութեան պատմութիւնը կարեւոր ճիւղ մը նկատուէր, ինչպէս և է՛ իրաւամբ, և հայ դպրոցներու մէջ խնամով ուսուցանէին հայ լեզուն ու հայ գրականութիւնն՝ իրենց անցեալով ու ներկայով։ Անկա դէպ ի մեր անցեալը, դէպ ի մեր նախնեաց գործերը անտարբերութիւն մ՚է, որ առնուազն դատապարտելի է։ Հայ լեզուն ու հայ մտքին արտադրութիւնները որչափ կարելի է ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնելով է որ մենք կրնանք տեսնել ու բմբռնել այն մեծ դանձը, որ ամփոփուած է մեր մատենագրական գործերուն մէջ, և հետզհետէ սկսիլ և սիրել պատմութիւնը այն հերոս ժողովուրդին, որ մինչեւ իր կեանքը պահպանելու յաջողելով հանդերձ, իր հետ դարերով պահեր է նաեւ անցեալի հին գաղափարն իրեն ուսանող ձրի ազգեցիկ լեզուն ու հին մատենագիրներու աքանչելի երկերը։

Ներկայ գործին պատրաստութեան ձեռնարկելու առնն երկու առաջնորդութեան։ Նախ՝ մատենագիտական ամենամանրամասն ներ խուզարկելով ամփոփ ու ամբողջական ուրուագիծ մը յօրինել՝ հայոց լեզուին մասին մինչեւ հիմա եղած գիտական հետազօտութեանց արդիւնքին ու հայոց հին ու նոր բանաւոր բանահիւսութեան և գրականութեան նկատմամբ, և երկրորդ՝ գիւրամատչելի առաջնորդ մը տալ հայ ուսուցչին ու աշակերտին ձեռքը, ծանօթանալու համար հայագիտական այնպիսի պարզ խնդիրներու, որոնք մինչեւ հիմա գիտցողական տարածուած ու ազգային կրթութեան կարեւոր մէկ բաժինը դարձած չեն։ Ներկայիս մէջ հայագիտութիւնը շատ տարածուած է եւրոպացի գիտնականներու շրջանակին մէջ։ Անոնք եռանդով, ուշադրութեամբ ու մինչեւ այն աքանչանքով կը հետեւին հայ լեզուին ու հայկական դպրութեանց պատմութեան, նախնեաց գործերու հրաշալի տաղանդներուն ու հայ մտքին առեղծուածային կարողութիւններու արդիւնաւորութեան։ Եւ հայոց մէջ ալ ունինք գրականութեան գեղեր, որոնք մինչեւ ճիւղին նուիրած են ինքզինքնին։ Պարժէ սիրցնել հայ լեզուն, հին ու նոր հայ մատենագրութիւնը և գրականութիւնը, հայ բանահիւսութիւնը, հայ Մեծքը մէկ խօսքով։

Այս ճիւղերուն տեղեակ եղողներ դիւրաւ կրնան ըմբռնել թէ ո՛րքան դժուար է գործը անոնց, որ կ՚առաջադրեն յօրինել հայ լեզուին ու բանասիրութեան պատմութիւնը, և մինչեւոյն ատեն անհատական գիտցութեամբ ալ հրատարակել գոյն իրաւ է թէ ամէն առաջ հրատարակուած նման գործեր կրնան տարիճան մը դիւրութիւններ տալ, բայց բնդհանուր առմամբ տաժանելի աշխատութիւն մ՚է ամեն պարագայի մէջ։ Կարդալ այս նիւթին շուրջ առեղծուած հայ և օտար անտղին պրակտնութիւնը, և ուսումնասիրել անոր գոնէ կարեւոր մասը՝ դիւրին աշխատութիւն մը չէ ժամանակի և հնարաւորութիւններու տեսակէտով։ Հայ լեզուի ու պրակտնութեան ճիւղին մէջ մեր տառնտղութիւնը մեծագոյն օժանդակ մեզ, և հայ կամ օտար բաւական կարեւոր աղբիւրներ ունեցանք, թէեւ պէտք է խոստովանիլ որ, գաւառական միջավայրի մը մէջ, հայագիտական ճոխ մատենադարան մը մեր տրամադրութեան տակ ունենալու դիւրութիւնները պակիկ էինք անշուշտ։ Հայ լեզուի պատմութիւնը մանաւանդ հաւ նիւթ է բոլորովին մեր մէջ և դեռ նոր ուսումնասիրութեան առարկայ դարձած։ Երկար տարիներ անձամբ զգացողով կը սիրենք յուսալ թէ քան բաւականին ուսումնասիրած ենք այսպիսի գործի մը մէջ մացուելիք ուղղութիւնը և աշակերտներու մէջ հետաքրքրութիւն արթնցնելու եղանակը։ Այսու հանդերձ մենք երբէք չդատակնացանք մեզմէ։ Շատ անգամներ գործիս դիմաւոր մասերուն ձեռագիրն ու ընդհանուր ծրագիրը լեզուական և մատենագրական խնդիրներէ հասկցող մեռած անձնաւորութեանց դիտողութեան ենթարկելէ զատ, վերջին անգամ անոր լիակատար ծրագիրը ներկայացուցինք ամենայայտնի ներհուն բանասէր-մատենագրագէտ Դուրեան Արքեպսկոպոսի և Մանուսրեան վարժարանի հայ լեզուի և պրակտնութեան նախկին ուսուցիչ ու յետոյ հայագէտ Բրոճ. Ամուսնացաւոր խոչտանգութենէ, որոնք ազնիւ յօժարութեամբ մը իրենց դիտողութիւնները, քննադատութիւններն ու թելադրանքները ըրին մեզ և հնարաւորութիւն տուին կարելի եղածին չափ նպատակայարմար դարձնել գործը։ Այս մասին մեզ իր օժանդակութիւնը չպակսեցուցին Անտոնիոս Գոլէճի հայ լեզուի և պրակտնութեան ուսուցիչ Բրոճ. Գ. Յ. Կիւրեան։

Ինքը հրապարակ գալու ժամանակ այս պարագաները չկշռատկէ զատ, անհրաժեշտ կը նկատենք նաեւ կարգ մը բացատրութիւններ՝ գործը ճանչցնելու համար, և թելադրութիւններ՝ հայ լեզուի ու բանասիրութեան ուսումը դիւրացնելու նպատակով։

1. Մենք նախընտրեցինք ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ եւ ԲԱՆԱՍԻՒՄՈՒԹԵԱՆ անունը, որովհետեւ մեր ծրագիրը կ՚ընդգրկէր հայ մարքին բանաւոր արտադրութիւնները այլ բանասիրութիւն բառն իր երկու մեծ ճիւղերով,— բանաւոր և գրաւոր,— առնլի լայնատարածման թուեցաւ մեզ։ Եւրոպական լեզուներու Literature բառը ճիշդ

է որ Հայերէն Գրականութիւն բառին համապատասխան է. բայց մեր նպատակը եղաւ աւելի Գրական Պատմութիւն մը տալ քան Գրականութեան Պատմութիւն մը։ Իսկ հին հայոց բանաւոր արտադրութիւնները բանահիւսութիւն բառին մէջ միայն դնելու կարծեցինք։

2. Գործիս սկիզբը գրած ենք արդէն այն գլխաւոր աղբիւրները, որոնցմէ օգտուած ենք։ Առնցմէ դուրս կը մնան անշուշտ այն բոլոր գործերը, որոնք այլեւայլ ժամանակներու մէջ այլեւայլ տեղեր կարդացած և ուսումնասիրած ենք։ Թէեւ սոյնութիւն է բանասիրական գործերու մէջ ամեն բանի աղբիւրը ճիշդ իր տեղին նշանակել, սակայն մենք չհետեւեցանք այդ եղանակին՝ գործը չխճողելու և ընթերցողին ուշադրութիւնը չընդհատելու համար. զգուշացանք մանաւանդ՝ խորհելով որ գեղատի ուսանողները շատ պիտի խրտչէին տակէն Առանձինն աղբիւրներու ցանկը դնելով արդէն իսկ կրնայինք ընթերցողներուն ճանչցնել միեւնոյն նիւթին վրայ խօսող ուրիշ հեղինակներ։ Հոս կ'ուզենք յայտնել միեւնոյն առն որ, երբեմն կարեւոր պարագաներու մէջ, փոխանակ ձեռակերպութիւնը պահպանած ըլլալու համար, տարբեր բառերով և ձեւերով տալու ուրիշ հեղինակներէ այս կամ այն նախադասութիւնը կամ կարճ պարբերութիւնը, ուղղակի աղբիւրի հեղինակին բառերովը տուած ենք՝ ի տարկէ տարկ եղած բարեփոխութիւնը, յաւելումն ու կրճատումն ընելով մեր տեսակէտով անշուշտ։

3. Թէեւ կ'ընդունինք թէ Հայ Գրականութեան պատմութեան հեղինակ մը աւելի ազէկ է որ տեսած ըլլայ բոլոր մեծ ու փոքր նախնի մատենագիրներու գործերը և անձամբ հետազօտած, սակայն որովհետեւ զրկուած էինք այդ դիրութենէն, տարկաղրուեցանք անոնց գլխաւորներով բաւականանալ և ամենք՝ իրենց գրախօսականներով միայն ճանչնալ։

4. Հայ լեզուի բաժնին մէջ կարելի էր դրաբարի և աշխարհաբարի պատմութիւնները դառնել, սակայն մենք աւելի խնայողութեան և գիրքին ծաւալը չաւելցնելու համար ստիպուեցանք միացնել։ Ասկէ զատ լեզուի պատմութիւնը կարելի էր շրջաններու բաժնել, մինչդեռ մենք գոր առ գոր դրինք, և անոր խառնեցինք այդ դարաքաղաքական անցքերը, պատմական նօթեր և դանազան ազգակիները. այնպէս որ լեզուի պատմութեան ընթացքին մէջ խառնուած ժամանակ նիւթերը կրնան նկատուիլ լեզուի և գրականութեան վրայ ընդհանուր տեսութիւն։ Ուսուցիչներ ստոտ են ի տարկին լեզուի զարգացման պատմութեան այդ մասը մատենագրութեան պատմութեան հետ ամանդել դար առ դար։

5. Գործիս ծաւալը թոյլ չէր տար ամեն մանրամասնութիւն դնելու, ուստի ընթերցողներ, ուսուցիչներ կամ ուսանողներ չանպակը ըլլալու են բուն աղբիւրներուն ալ դիմելու։ Հնարաւորութիւն չունենք նաեւ իւրաքանչիւր մատենագիրէ կամ գրողէ կտորներ գետ-

դելու և ա՛յս կերպով զայն քննադատական դնահատութեան ենթարկելու։ Այսու հանդերձ կրկին հետամուտ եղանք անոնց ամեն մէկուն արժէքները գոնէ ընդհանուր գիծերու մէջ ամփոփելու։

6. Դուցէ ակամայ պրկանքներ ըրած ըլլանք այս կամ այն գրչի մարդոց նկատմամբ։ Մեր նպատակը երբէք չէ եղած անտեսել մեր գրականութեան մշակները։ Գործիս սահմանը, նպատակը և մեր միջոցները անձեռնտու էին բազմակողմանի կատարելութեամբ օժտուած հայ գրականութեան պատմութիւն մը տալու։ Կը խոստովանինք որ Արեւելահայ գրական պատմութիւնը թերի է և դուցէ անիրաւութիւններ ալ գործած ենք,—միշտ ակամայ։ Մեր միջոցները կը պակսէին ակամայ Ռուսահայ գրականութեան պատմութիւնը գրողները միշտ գեղարուեստական գրականութիւնը միայն ուսումնասիրած են. գրական պատմութեան առաջնորդներ չկան։ Այսու հանդերձ աշխատեցանք գլխաւոր գէմքերը ներկայացնել։ Արեւելահայ կամ Արեւմտահայ գրական պատմութեանց մէջ եթէ կան այնպիսի գրչի մարդիկ, որոնք կը գոն թէ իրենց գրկանք եղած է, թող ներողամիտ ըլլան և հաճին մեզ տեղեկացնել իրենց գործերը՝ ծանօթութիւններով, որպէսզի եթէ սխալներ կան՝ երկրորդ տպագրութեան առնն ուղղուին։

7. Ամենահին Մատենագրութիւն ու Բիւզանդական Մատենագրութիւն գլուխները թէեւ գուա հայ գրականութեան չեն պատկանիր սակայն մօտիկ առնչութիւն ոնենալով գուրս ձգելը ուղիղ չէր ըլլար։

8. Ուսուցիչներ երբէք բաւականանալու չեն այս գիրքով, երբ կը դասախօսեն, այլ՝ գիմելու են ուրիշ աղբիւրներու ալ։ Մենք միշտ խուսափած ենք մանրամասնութիւններէ, որոնց իրենք ծանօթ ըլլալու են սակայն։ Ընդգրկելու են շատ գործնական մեթոտներ՝ այս գրժուարին նիւթը հետաքրքրական, սիրելի և մարսելի դարձնելու համար։ Պատմութեան հետ գուգընթաց երթալու և անոր օժանդակութիւնով գործելու են։ Գարաէ գործածութիւնն անհրաժեշտ է։ Թէ հին մատենագիրներէն, և թէ նոր գրագէտներէն և թէ միջնադարեան բանաստեղծներու երգերէն ընթերցումներով նմոյշներ տալու է աշակերտներուն։

Կը մնայ մեք արտագին շնորհակալութիւնն յայտնել այն բոլոր աղնիւ անձնաւորութեանց և բարեկամներու, որոնք իրենց բարոյական աջակցութիւնը նուիրեցին մեզ, հնարաւոր գարձնելով այս գործին հրատարակութիւնը, որչափ կարելի է շահեկան բովանդակութեամբ։ Ցաւակնութիւն չունինք երբէք կատարեալ գործ մը յօրինած ըլլալու։ Մեր նպատակը հայ լեզուին ու գրականութեան գոյգն ծառայութիւն մը ընել եղած է լոկ։

18 Փետրուար, 1913 **Գ.Գ.ԴԻՒՑ ՕՋԱՆԵԱՆ**

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

Ձգգ. Ս. Սահակեան Իսաւի վարժարան

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1. *Ս. ՄԱՏԹԻՍ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ.— Քննական Պատմութիւն Հայոց* (4 հատոր):

2. *ԱՏՐՈՒՇԱՆ (Հ. Ս. Երեւեան).— Ինքնաբոյս Դպրութիւն (Հայոց Տարեգոյցը, Սահակ Մեսրոպ)*, 1912, *Կ. Պոլիս)*:

3. *ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ.— Դանձարան (Բարձրագոյն)*. *Կ. Պոլիս*, 1912:

4. *ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ.— Ջուռնարիւրական հայ շրագրութեան (Կոչնակ*, 1912, *Թիւ* 2-5):

5. *ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ.— 1. Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի կեանքն ու գործը*, 1907 *Բարիզ*· 2. *Նահապետ Քուչակի դիւանը*, 1902, *Բարիզ*· 3. *Զանազան յօդուածներ Ազգահիւսի մէջ*:

6. *Հ. ԱՐԱԽԻՆ ԱՅՏԸՆԵԱՆ.— Քննական Քերականութիւն Աշխարհաբարի կամ ադրի հայերէն լեզուի*, 1866, *Վիէննա*:

7. *Հ. ԱՐԱԽԻՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ.— Հայկական նոր Մանկավարժութիւն եւ Հանրապետական հայ կեանքի, Ա.· տպակ, Ա.— Թ.*, 1909, *Վենետիկ*:

8. *Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ՄԻՆԷՎԻՇԵԱՆ.— Ադրի լեզուաբանութիւնը, Վիէննա*, 1894:

9. *Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՋԱՐՊՀԱՆԵԼԵԱՆ.— 1. Հայկական հին դպրութեան Պատմութիւն*, 1897, *Վենետիկ*. 2. *Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեան (Նոր Մատենագրութիւն)*, 1905, *Վենետիկ*, 3. *Պատմութիւն Հայկական տպագրութեան*, 1895, *Վենետիկ*. 4. *Ազատամարտութիւնք Հայ լեզուի եւ Մատենագրութեան դարերուն*, 1895, *Վենետիկ*:

10, *ԳԱՐԵԳԻՆ ՋԻՒԱՆԻ ԼԵԻՄՈՆԵԱՆՑ.— Հայոց պարբերական մամուլը*, 1895. *Պէյքօղլու*:

11. *ԲՐՈՅ. ԳԷՈՐԳ Յ. ԿԻՒԼԵԱՆ.— Լեզուաբանական-բանասիրական յօդուածներ (Հայկունի, 1911) եւ քանախօսութիւնք Ճեմարիս*:

12. ԳԷՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ.— 1. Քրիստոնեության մուտքն ի Հայս Գրիգոր Լուսաւորչեն առաջ, 1910. Կ. Պոլիս, 2. Ուրարտու եւ Հայերը, 1911, Կ. Պոլիս: 3. Հայ լեզուի կազմութիւնը եւ պատմութիւնը (Հայրենի Տարեգոյց, Ս. Մեսրոպ, 1912) եւ 4. զանազան յօդուածներ՝ թերթերու մէջ:

13. Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԳԱԼԷՄՔԷՐԵԱՆ.— Պատմութիւն Հայ Լուսգրութեան, Հատոր Ս. 1893, Վիէննա:

14. ԴԱՒԻԹ ԽԱՉԿՈՆՑ.— Պատկերազարդ Հայոց Պատմութիւն, Մէջին ընթացք (2 հատոր), Կ. Պոլիս, 1910:

15. ԵՂԻՇԷ ԵՊ. ԴՈՒՐԵԱՆ.— 1. Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան, 1885, Կ. Պոլիս, 2. Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան, (ընդարձակ, անտիպ):

16. ԻՍԱՀԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ.— Հայոց գիրը, Թիֆլիզ, 1892:

17. ԼԷՕ.— 1. Ս. Մեսրոպ, 1904, Թիֆլիզ. 2. Հայկական Տպագրութիւն. Սակաւքին հատոր, Թիֆլիզ, 1904 3. Հայ գրի տօնը, Թիֆլիզ, 1912:

18. ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ.— Ռուսահայ Գրականութեան Պատմութիւն, Ս. հատոր (1909), Բ. (1910), Գ. (1911). Դ. (1911):

19. ՄՈՐԷՆ Ծ. Վ. ՍՏԵՓԱՆԷ.— Աշխարհաբար Մովսէս Խորենացիի պատմութիւն, 1889, Ս. Բեդրապուրկ:

20. ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՍՄԱՃԵԱՆ.— 1. Իսկական Պատմութիւն Հայոց, 1912, Ս. պրակ, 2. Բազմաթիւ բանասիրական յօդուածներ՝ Բանասէրի և այլեւայլ պարբերականներու մէջ:

21. ՀԱՑ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ.— Մեր նախնի մատենագիրներու գործերուն պէտութիւնները և անոնց շուրջ կատարուած հայ կամ օտար գրականութիւն մեր մատենագիրներու գործերը:

22. ՀՐԱՉԵԱՑ Ա.ՃԱՌԵԱՆ.— 1. Հայոց ծագումը եւ նախնապատմական շրջանը (Վէտ, ժողովածու, 1901, Թիֆլիս). 2. Պատմութիւն Հայոց Նոր Գրականութեան, Ս. պրակ. Վաղարշապատ, 1906. Բ. պրակ, Նոր-Նախիջեւան, 1910. 3. Բազմաթիւ բանասիրական-լեզուաբա-

նախան յօդուածներ՝ այլեւայլ ժողովածուներու եւ պարբերականներու մէջ։

23. ՀՐԱՆՏ ԱՍՍԱՏՈՒՐ.— 1. Կ. Պոլսոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները (Ընդարձակ Օրացոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, Բ. տարի, 1901, Կ. Պոլիս), 2. Աշխարհաբարը ԺԹ. դարուն առաջ (Թէոդիկի Ամենուն Տարեցոյցը, Բ. տարի, 1908, Կ. Պոլիս) եւ 3. Հայ Գրագիտութիւն (Թանգարան բարձրագոյն, 1911, Կ. Պոլիս)։

24. Հ. Գ. ԱԼԻՇԱՆ.— 1. Հայապատում (4 հատոր), 2. Հին Հաւատք Հայոց, Վենետիկ, եւ 3. Հայ-Վեներ, Վենետիկ։

25. Հ. ԳԵՒՈՆԴ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ.— Հետազօտութիւն Նախնեաց Ռամկօրէնի վրայ, Մաս Առաջին, տեսք Ա. եւ Բ., Վիէննա, 1897։

26. Հ. ԳՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ.— Հնախօսութիւն Հայաստանեայց (3 հատոր), Վենետիկ։

27. Հ. Մ. ՊՕՏՈՒՐԵԱՆ.— Կոստանդին Երզնկացի, Վենետիկ, 1905։

28. Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԱՄՉԵԱՆ.— Պատմութիւն Հայոց, (3 հատոր) Վենետիկ։

29. Հ. Ն. ԱՆԴՐԱՆԻԿԵԱՆ.— Ուրուագիծ Հայ Մատենագրութեան (Բազմավէպ, թիւ 7-10, 1911)։

30. ՄԱՂԱԽԻԱ ԵՊ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ.— Հայոց Եկեղեցին, 1911, Կ. Պոլիս։

31. ՄԵԼԻՔ Ս. ԴԱՒԻԹ.— Բաղդասարեան Քերականութիւն, Բարիզ, 1902։

32. ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ.— Քննական Պատմութիւն ԺԹ. դարու Հայ դպրութեան, Բարիզ 1901։

33. ՅԱՐՈՅ.— Հայոց վանքը Ռուսաստանում եւ Գուխտի վէք, Թիֆլիզ, 1878։

34. Յ. Գ. ՄՐՄՐԵԱՆ.— 1. Պատմութիւն Հայ Գրականութեան, Մաս Ա. 1910, Կ. Պոլիս, 2. Թրքահայ Հրագրութիւնը, (Արեւել. Մամուլ, Նոամեակ, 1912)։

35. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՂԱՆՃԵԱՆ.— 1. Նոր Քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, Բարձր. ընթացք, 1910,

Կ. Պոլիս. 2. Ձանազան լեզուաբանական յօդուածներ և ուսումնասիրութիւններ հայ պարբերականներու մէջ։

36. ՏՕՓԹ. ՆԱԶԱՐԷԹ ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ,— Ծագումն Հայ տառից, Վիէննա, 1894։

37. Հ. ՊՕՂՈՍ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ.— Մաղխային լեզուն, Վիէննա։

38. ՈՒԹԷՈՍ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ.— Պատմութիւն հայ վանեվարժութեան (Հետագիր)։

39. Ռ. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ.— Լեզուաբանական-քննական յօդուածներ և ուսումնասիրութիւններ. (Ազատաս, թիւ 4-12, 1912)։

40. Հ. ՍԵՐՈՎԲԷ ՏԷՐՎԻՇԵԱՆ.— Հնդեւրոպական նախալեզու, Կ. Պոլիս, 1887։

41. ՏՕՔԹ. Ս. ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ.— 1. Ազատաս աստեղախօսութեան, 1900, Պատմութ, 2. Բանասիրական յօդուածներ զանազան հայ պարբերականներու մէջ։

42. ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ.— Գրաբարի հանճարը, Թիֆլիս, 1900։

43. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԲԱԼՃԱՃԵԱՆ.— Պատմութիւն Հայոց, 1903 Թիֆլիս։

44. ԲՐՈՑ. Վ. Յ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ.— Լեզուաբանական-քննական յօդուածներ՝ Նոր Այբի և ուրիշ հայ պարբերականներու մէջ։

45. ՎՐԹԱՆԷՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ։— 1. Պատմութիւն Հայոց Գրականութեան. Թիֆլիզ, 1910. 2. Հայ գրողներ Ա. և Բ. դար Թիֆլիս. 1909-1910 (Այս գործին աշխատակցած են նաեւ Ա. Ամատունեան, Ղ. Ալիշանյ և Յ. Թումանեան)։

46. Woodberry.— Appreciation of literature. London, 1899.

47. Encyclopedia Britannica. New edition, 1911:

48. English Literature.— William J. Long.

49. A History of English literature.— Frederick A. Laing, London, New edition.

50. Հայ լեզուով հրատարակուած գիրքերու և պարբերականներու մէջ գրքի մէջ բովանդակուած նիւթերը չօշափող բազմաթիւ յօդուածներ և ուսումնասիրութիւններ, որոնց միատի ցուցումն անկարելի է։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ
ԵՒ ԲԱՆԱՒԻՒՍՈՒԹԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ
(ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

ԼԵԶՈՒ.— *Լեզուն այն միջոցը կամ գործիքն է, որով մարդիկ իրենց խորհուրդները, զգայարանքն ու զգացումները կ'արտայայտեն իրարու և որով կը յարաբերին իրենց նմանեներուն հետ: Ուրեմն անիկա միջոց մ'է և ոչ թէ նպատակ: Կենդանիներն ալ կ'արտայայտեն իրենց յոյզերը. իրենց ձայներով, ճիչերով ու շարժուձեւերով կը բացատրեն իրենց տրամադրութիւնը, բայց անոնց արտայայտութիւնը կատարեալ պէտք է, և անբաւական՝ մարդկային լեզուի կատարելութեան: Բնութեան սահմանած չնորհն է լեզուն՝ մարդ էակին համար, «մարդկային էութեան գերագոյն յատկանիշը և անոր հոգիին առանձնայատուկ գործը»: Լեզուին պաշտօնն ու դերն է յարաբերութեան մէջ դնել մարդիկը, ինչ որ մարդկային ընկերութեան առաջդիմութիւնը կը պայմանաւորէ, վասն-*

պի առանց յարաբերականութեան՝ առաջդիմութիւն չկայ։

Ջանազան ազգեր, ցեղեր ու ժողովուրդներ ունին իրենց բազաձևերը։ Անոնք առանց իրենց նախնական վիճակին մէջ այնպէս զարգացած չեն, ինչպէս ներկայիս մէջ կը ներկայանան. այլ՝ ժամանակի ընթացքին մէջ առաւելապար զարգացած և կատարելագործուած են։ Վիճակներ իրենց կեանքին մէջ կրած են անպակաս փոփոխութիւններ։ Բարեչրջութեան օրէնքը առաւելապէս ազդած է անոնց վրայ։ Մարդ էակին առաջին ձիչը, արտայայտիչ շարժողութիւնն ու կենդանական հնչիւնարարութիւնը՝ անդի առած են առանց վիճակին և զարգացման հետ փոխելու բառերու, բնաբանին ձոխ առումով ձայներու, առանց որ անոնք կազմութիւն ունեցող բառերու, ուղղագրութեան և բերականական կառոյցներու։ Բոլոր մարդկութիւնը քաղաքակրթուած է, լեզուներն ալ առաւելապար զարգացած և ճոխացած են։ Նորանոր գիւտեր, արհեստներ, գիտարուեստներ, անասնական, բնական ու քաղաքական պայմաններ՝ նորանոր առարկաներ ներմուծած են լեզուներուն մէջ։ Բնական միջավայրը մեծապէս ազդած է լեզուներու կեանքին վրայ, և ո՛չ միայն ծնունդ առած է զանազան գաւառաբարբառներու, այլև՝ ազգերու լեզուներուն առած է աչքառու յատկանիշներ և բնորոշ բնաւորութիւններ։ Անարժանաբար հնչիւնները, վճիռ բառերները, հնչուն խառնիչները, առոգանութիւնն և զարգացման ձրանները, գրա գիրանները, մեծաչառաչ առաձինները, ուժգին և առնական անդրիները ու գեղեցիկ հայերէնը հարուստ արտայայտութիւններն են իրենց բնական միջավայրին։ Գաւառաբարբառներն ալ իրենց միջավայրերու դրշեմը կը կրեն խորապէս։ Լեռնային ու դաշտային գաւառներու բարբառները չատ կը տարբերին իրարմէ՝ ամեն ազգերու և լեզուներու մէջ։ Միջավայրերն են որ կատան լեզուները՝ չէզո, դաշնակութիւն, առոգանութիւն և եղանակ,— մէկ խօսքով լեզուին բաղկացուցիչ տարրերը, նուագարանութիւնը։

Այսպէս անուանի ժամանակի հոլովումով լեզուները հետզհետէ կը ճիւղաւորուին, զանազանորոշումներ ձեռնադէպ կ'ունենան և լեզուական մեծամեծ փոխոխութիւններ տեղի կ'ունենան: Կան լեզուներ, որոնք միմիայն կը խօսուին անքաղաքակիրթ կամ կիսակրթեալ ցեղերու մէջ: Սոսկ կը կոչուին բանաւոր լեզուներ, որոնք ոչ մի նշխար չունին գրականութեան: Կան նաեւ լեզուներ, որոնք գիր և գրականութիւն ունենալով միանգամայն, գրաւոր լեզուներ են: Այս վերջիններուն մէջ փոփոխութիւնը համեմատաբար դանդաղ կ'ըլլայ: Քանի որ մարդիկ, ազգեր ու ժողովուրդներ միանալէն, բնակութիւնները և քաղաքակրթութիւնները տարբերութեան են մէջ, անոնց փոխ-յարաբերութիւնները բնականօրէն առաջ պիտի բերէին փոխառութիւններ և նմանութիւններ՝ որոց հետեւանք է ճշդիւ լեզուաբանութիւնը: Սչխարհս վրայ չկան մի լեզուներ կեանք ունեցած են, բայց անոնցմէ ոմանք հարկ եղած կենսունակութիւնն ու յարմարութիւնը չունենալով՝ մահուան դատապարտուած են: Այսպէսով է որ անուանի հին ու կենդանի լեզուներ, որոնց առաջինները մինչ գործածութենէ դուրս են, երկրորդները՝ գործին ներկայիս մէջ. կը խօսուին, կը գրուին և կը գործածուին: Այս բնական պայմաններու հետեւանքով է որ լեզուներն ալ կը հինանան կամ կը վերածնուին: Նոր ազգեր իրենց մայրենի լեզուն պահպանելու և ծաղկեցնելու համար մեծ ջանքեր ի գործ կը դնեն, վասնզի լեզուն ազգերու կեանքը երաշխաւորող գլխաւորագոյն ազդակներէն մին է:

ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ (1).— *Մարդկային միտքը՝ բանեղծագործող յատկութիւններով օժտուած՝ ընդունակ է ո՛չ միայն կեանք տալու, այլ և արուեստներու գաղափարներ, դաստուածներ, խորհուրդներ ու յոյզեր:*

(1) Բանահիւսութիւն բառին տեղ առհասարակ կը գործածուի Գրականութիւն (Literature) բառը, որ միեւնոյն իմաստը ունի առնն լեզուներու մէջ ալ: Բայց մենք նախընտրեցինք այս բառը՝

Զինք չզլապատող բնական, անտեսական, քաղաքական ու ընկերային միջավայրը կուզայ հանգամանօրէն նորանոր ապեցութիւններու ներքեւ դնել զինքը և զանազան նոր-ընչուձիներով նորանոր մասնաւորութիւններ առնել իր մէջ։ Եւ որովհետեւ ընկերային է մարդ էակը, ուստի մարդկային մասնաւորութիւնը բնականօրէն ալեաք է ընկերականաց, հասարակականաց։ Այս անխուսափելի կը կատարուի Բանահիւսութեան միջոցաւ։ Անիկա ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մարդկային մտքին արտադրականութեան հասարակականացումը՝ բանաւոր լեզուի կամ գրականութեան միջոցաւ։ Բանահիւսութիւնը երկու տեսակներ ունի, բանաւոր կամ ժողովրդական և գրաւոր։ Այս վերջինը ուղղակի Գրականութիւն կը կոչուի։ Բանաւոր բանահիւսութիւնը կը կատարուի բերանացի և բերնէ բերան կ'աւանդուի յաջորդող սերունդներու, իսկ գրաւոր բանահիւսութիւնը գրի և գրականութեան միջոցաւ կ'արտայայտուի, կը տարածուի ու կը պահպանուի։

Բանահիւսական ձեւերը, թէ՛ բանաւոր և թէ՛ գրաւոր բանահիւսութիւններուն մէջ, երկու են, տրձակ և ոտանաւոր։

ԲԱՆԱՒՈՐ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ.— Բանաւոր կամ ժողովրդական բանահիւսութիւնը ժողովուրդի մը մտայնութեան արտադրութիւնն է՝ բերնուց, որ յաջորդող սերունդներու ժառանգութիւնը կը դառնայ՝ մանաւոր երգելու, ժողովրդային տարաբաղձներու, աշուղներու և նոյն իսկ ժողովուրդի՛ն միջոցաւ։ Բանաւոր բանահիւսութեան հեղինակը նոյն ինքն ժողովուրդը և անոր ընդհանուր կեանքն է։ Ժողովրդային բանահիւսութեան ծագումը շատ հին է և մշուշներու մէջ ծածկուած։ Անոնք պիտի ալ ունին իրենց անպէս բանահիւսութիւնը։ Իրական կեա՛նքն է առեղծուած բանաւոր բանահիւսութեան։ Ինչան մեծ և նշանակելի երեւոյթներ, տակաւին պէտքեր, մեծ դէպքեր, պատերազմներ, հերոսներ և այլն նորընչուձիները կը դառնան ժողովրդական քնարին և ժողովրդա-

յին ստեղծագործութիւն, որովհետեւ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ անոր արտայայտիչն է նախ ընդհանուր կարիքներն գիծեր միայն ուշադրութիւն կրնային առնել:

Հայկական բանաւոր բանահիւսութիւնը չատ հին ժամանակներէ սկսած է, ինչպէս ցոյց կուտան մեզի հասած նշխարները: Հայկական պատմութեան կարգ մը առասպելները, հին դիւցազներգութիւնները, վիպասանութիւնները, զրոյցները, տաղերն ու երգերը Հայ անգիր բանահիւսութեան թանկագին բեկորներն են: Հայ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ ժողովուրդի զգացումներն, բուն արտայայտիչները երգիչներն եղած են: Գուսան երգիչներն ու անոնց հետեւողած երգերը հայկական ոգիին արտայայտութիւններն են: Միջին դարու աշուղները, ոտանաւորողները և ժամանակակից երգիչներն ու ժողովրդային բանահիւսները գուսան երգիչներու գործին չարունակողներն են: Հայ ժողովուրդը՝ իր երգերով, զրոյցներով, հեքեաթներով, առակներով, առածներով, հանելուկներով, օրհնութիւններով ու անէծքներով Հայ բանաւոր բանահիւսութեան ուսումնասիրութեան համար կուտայ չատ հարուստ և ընդարձակ կալուած: Այս տեսակէտով կան համբաւաւոր գառաներ, ինչպէս հին դարերու մէջ՝ Գողթնը, և նորերու մէջ Սէրը, Տարօնը, Վասպուրականը և այլն,

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Գրաւոր բանահիւսութիւնը կամ Գրականութիւնը երկիրներու, ազգերու, ժողովուրդներու և չրջաններու իմացական կարողութիւններուն, գեղարուեստական ըմբռնումներուն, գիտական ընդհանուր գործունէութեան, խորհուրդներուն, գաղափարներուն ու յոյզերուն գրաւոր արտայայտութիւնն է: Գրականութեան պաշտօնն է անհատներն ու ժողովուրդները իրարու հետ յարաբերութեան դնել գիրին միջոցաւ: Մեծ է գրականութեան կարեւորութիւնն ու դերը՝ ազգերու կեանքին մէջ: Ազգի մը քաղաքակրթութիւնը իրեն աստիճանաչափ ունի գրականութիւնը: Անիկա այ-

աթր քաղաքակիրթ ազգերուն կը նկատուին անհրաժեշտութիւն կենսական հանգամանքով մը, որ կենսագործեն և բարենպաստ նեղան կատարյ կենդանութիւն և առողջութիւն ներշնչելու ցնծութեան և ժողովուրդներուն: Այսօր բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ՝ ժամուներ անցնել, անդադար կը ճանչնան՝ գրականութեան անձայն բայց բարձրարժեք մասունքները,— գիրքերն ու թերթերը,— հասնելու համար աշխարհի աշխարհ և հետաքրքիր երկիրներ, պահպանելու համար մասունք և գաղափարական այն հաղորդակցութիւնը, որով իրարու կապուած են գրողներ և ընթերցողներ, խորհողներ և զգացողներ: Ժամուկը լայն է ճշմարտութեան, չառաքինութեան և ճառագայթը՝ քաղաքակրթութեան հոգեպարարին, որ իր ջերմին ու լուսաւոր ազդեցութիւնը կը գրկէ մասնաւոր, հասարակական և բարոյական իւաւորին մէջ նիրհող մարդուն:

Ամեն ժողովուրդներու մէջ գրականութիւնը միեւնոյն ատեն առանձնաշնորհ չէ, այլ ընդհանուր ժամանակներու մէջ, համապատասխան անոնց քաղաքակրթական, ընկերային, քաղաքական և տնտեսական պայմաններուն ու պահանջներուն: Գրականութեան առանձնաշնորհը ան է քան բանաւոր բանախօսութեան ազդեցութիւնը: Մարդկային մասնաւորական կեանքը առանձնաշնորհ առած է գրականութեան միջոցաւ, այնպէս որ այսօր գրականութիւնը առանձնաշնորհ առած է երեք գլխաւոր տարբերներ. 1) Մասնաւորական, 2.) Պարբերական և 3.) Օրագրական կամ Լրագրական: Առանց իրարանցելու կը մշակուի ընդարձակ առնանի մէջ՝ բոլոր մեծ ու փոքր գրականութիւններու մէջ: Գրական կեանքի միլուծուածը գիրքերու համար, ինչպէս գիտական կամ ուսումնական բոլոր ճիւղերու մէջ, գրականութեան մէջ ալ գտնուած են զանազան գրքեր, որոնք բնականաբար կարելի չէ առհասարակ նկատել ընդ-

Տանտր միօրինակութեան մը մէջ, որուհետեւ գրական գործունէութեան մէջ բազմաձեւակ և այլազան նիւթեր կուգան բազմիլ քովէ քով: Այս գաւառաբարբառը գրականութեան մէջ Գրաբարի Սեռեր կը կոչուին: Գրական գլխաւոր սեռերն են, Բանաստեղծական, Վիպական, Թատերական, Գիտական, Կրօնական, Իմաստասիրական, Կենսագրական, Պատմական, Ճարտասանական, Նամակագրական, Նկարագրական, Ուղեգրական, Գրախօսական, Տնտեսական, Լրագրական, Երգիծաբանական, Քրոնիկ և այլն:

Գրականութիւնները ալ լեզուներու պէս իրենց կեանքերն ունին: Ամեցած ամէն իրենց հակայական ծաւալով անդամալոյծ են, ուրիշներ ժամանակ մը փայլել վերջ անհետացի չքմեղին մէջ մտած են: Հին լատինական և յունական հոյակապ գրականութիւնները մնացած են, կարելի է ըսել: Հիմա կան մեծ գրականութիւններ, որոնք ապրելն են ժամանակակից գրական չարժման: Ֆրանսական, անգլիական ու գերմանական գրականութիւնները իրենց ամենէն չաղտոտուն վիճակին մէջն են այսօր: Մեծ գրականութիւններ արտադրած են հրաշակերտներ, որոնք շատ մը լեզուներու թարգմանութեամբ տարածուած ու ամեն գրագէտ ժողովուրդներու մէջ մտած գան են: Մեծ գրականութիւններ ստեղծած են թարգմանութիւններու միջոցաւ պատանաւոյնեներ կատարել: Հին Հայ գրականութեան սակեպարը, ինչպէս նաեւ ժ-թ. դարու աշխարհիկ գրականութիւնը պատանաւոյնի չքմեղներ են պարզապէս՝ առանձին ստեղական և յունական և երկրորդը՝ գրաբար ու Ֆրանսական գրականութիւններու միջոցաւ:

Ամեն տունէ աւելի հիմա մամուլական գրութիւն մտած է գրականութիւններու մէջ, և գրական բոլոր մրչամներ ալ հետամուտ են գրական որոշ սեռերու օգտագործման:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԻԲՐԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.— Դրութիւններու վերաբերած ծանօթութիւնները գիտութիւն կը կոչուին:

Բուսական մէջ կայունութիւն չկայ։ Կեանքը փոփոխական է և հոլովոյթի օրէնքը կը տիրէ ամենուրեք։ Մարդկային կեանքը այս չրջափոխական ընդհանուր երեւոյթէն բացառութիւն չպիտի կազմէր անշուշտ։ Մարդկային ընկերութեան կեանքին զանազան երեւոյթներուն մէջ, դէմքեր, դէպքեր, երեւոյթներ ու հոսանքներ անխուսափելի չրջապտականութիւն մը ունին։ Ամեն արդիւնքներ պատճառներու և պատճառներ՝ նախապատճառներու հետեւանքներ միայն կրնան ըլլալ։ Անոնց փոխ-յարաբերութիւններու ուսումնասիրութիւնն ու ճշդումը վերջին ծայր հրամայական է։ «Ներկան անցեալի միայն կարելի է լուսաբանել»։ Պատմութեան ընթերցասիրին վրայ դուցապրուած ամեն բան պատմական ընդհանուր չղթային մասունքը կը կազմէ։ Այդ պատմական չղթային վերլուծումը պատմութեան մէջ խնամասիրութիւնն իսկ է։ Պատմութիւնը, որ ինքնին գիտութիւն մըն է, իր սրոշ օրէնքներով, անցեալը կը լուսաբանէ, ներկան անցեալին հետ կապող հանգոյցը կը քակէ և գարերը իրարու հաղորդակից կ'ընէ։ Մինեւնոյն գիտութիւնն էր որ պիտի գար հարիւր գրականութիւնն ալ իր օրէնքներուն ենթարկելու։

ԼԵԶՈՒԻ ԵՒ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ։—

Մարդկային զարգացումը յանկարծական չէ եղած։ Լեզու և բանահիւսութիւն ալ, աստիճանաբար բարձրացած են, ըլլալով մարդկային զարգացման ամենէական միջոցները և քաղաքակրթութեան անմիջական պատկերն ու արտայայտիչները։ Լեզու և գրականութիւն թարգման են մարդկային կեանքի բարեշրջութիւններուն, անոր պատմական զարգացման, թարգմանն ու հարազատ ներկայացուցիչը՝ մարդկային կեանքի, գործի, մտածումներու և մտայնութեան աստիճանական կատարելագործութեան։ Այս պատճառով իսկ անոնց պատմական զարգացման ուսումնասիրութիւնը կը դառնայ վերին աստիճանի անհրաժեշտ և չահեկան, ու ամեն ազգերու մէջ լեզու և գրականութիւն պատմական ուսումնասիրութեան նիւթ

7/31 1922
ՄՈՍԿՎԱ, Мясницкая
Ս. ՍՅԱՍԻՆՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
21132 - 60

կը դառնան, իրենց պատմական հետաքրքրական կեանքը

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ ԵՒ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ.— *Եթէ ամեն ազգ իր պատմութիւնն ունի, ուրեմն պիտի կրնայ ըսուիլ թէ Հայ լեզուն ու Հայ բանաստեղծութիւնը եւս, իրենց հետաքրքրական կեանքին և զարմանալի զարգացման մէջ, իրաւունք ունին պատմական ուսումնասիրութեան մէջ մտնելու: Ասոնք և կազմակերպած է Հայ լեզուի և Հայ բանաստեղծութեան պատմութիւնը, թէեւ տակաւին է խոստովանիլ թէ Հայ գրականութիւնը բաւական ուսումնասիրուած ըլլալով հանդերձ՝ Հայ լեզուի պատմութիւնը դեռ նոր կը ճեպ առնէ: Հայ լեզուին պատմական զարգացման մէջ ուսումնասիրութիւնը պիտի պար բացատրել անոր ծագումը, իրեն փոխառութիւնները, ազդեցութիւնները, դրոշմը, ուրիշ լեզուներու հետ ունեցած յարաբերութեան աստիճանը, խնամութիւնը և պիտի ճշդէր ու պիտի տար Հայ լեզուի պատմութիւնը: Իսկ Հայ գրականութեան ուսումնասիրութեան ալ նշանակելի գործ պիտի ըլլար ճանչցնել հայուն մտաւորական պատմութիւնը, ներկայացնել կեանքին ու գործերը անոր յայտնի մտաւորականներուն ու գրչի վարպետներուն, վերլուծելով խղճմտօրէն ընկերային, քաղաքական, անտեսական ու քաղաքակրթական այն պայմանները, որոնք չղջապատած են Հայ կեանքը՝ արտայայտելով անոր մտայնութեան ու մտաւորական արտադրութեան այն նշանակելի գործը, որ ունեցած է ամեն ժամանակ հայկական քաղաքակրթութեան պատմութեան գլխաւոր մէկ մասն է, ամեն կերպով արժանի հետազօտութեան:*

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄԸ.— *Հայ գրա-*

կանոնների ուսումը կրկնապէս չահեկան և պարտաւորիչ կը դառնայ հայ պատանիին ու պարմանուհիին համար: Նախ իրրեւ հայ՝ անոնք կը ծանօթանան իրենց անցեալ մտաւորականներուն կեանքերուն ու գործերուն հետ, կը սիրեն անոնց անցեալ գործունէութիւնները և կ'ըմբռնեն Հայ Մխիթին արտադրութիւնները: Սակայն քրտնանութեան սէրը մշակելով՝ անոնք կ'արթնցնեն իրենց մէջ արուեստին ճաշակը և վայելքին պահանջը, կը մշակեն երեւակայութիւնը, կը սորվին նրբացնել ճոխ կեանքի պայմաններն ու բարձրագոյն իմաստները: «Թրականութիւնը կեանքի արտայայտութիւնն է ճշմարտութեան և գեղեցկութեան բառերով»: Եթէ Հայոց ազգային պատմութիւնը իրրեւ հայ անհրաժեշտ է մեզ համար, ապա կարեւո՛ր է ժխտել Հայ Մխիթին արտադրութեան պատմութիւնը, որ իտացած է Հայ Գրականութեան պատմութեան մէջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ.— *Որեւէ լեզուի կամ բանահիւսութեան ուսումնասիրութեան միջոցին պահպանութիւն է նկատի չառնել այն միջավայրը, որուն մէջ բարգաւաճած են անոնք և իրենց կեանքը վարած: Միջավայրը առնէն մեծ բաժինն ունի ո՛չ միայն լեզուներու կազմութեան, այլեւ անոնց բարեշրջութեան գործին մէջ: Լեզուներ իրենց կեանքի տեւողութեան միջոցին մեծ ազդեցութիւններ կը կրեն իրենց միջավայրէն և անոր խորը դրոշմն ունին իրենց վրայ:*

Մենք հոս կ'անդրադառնանք բնական միջավայրին միայն, որովհետեւ եթէ բուն միջավայրը ներկայացնել փորձենք, հոս վերադրել պէտք էր ամբողջ Հայ պատմութիւնը՝ իր ընդհանուր ուղղութիւններով, հոսանքներով, ձգտումներով և քաղաքական, ընկերային, անտեսական ու քաղաքակրթական պայմաններով: Ճիշդ է որ ինչպէս բոլոր լեզուներուն, նոյնպէս ալ Հայ լեզուին ակզբնական միջավայրը որոշ չէ, Հայ ժողովուրդը նախահայաստանեան կամ ասիոն ամենայն հաւանականութեամբ իր հի՛ն բնաւ զայն, բայց քանի որ անիկա ամբողջ քառասնից դա-

փոքր կեանք ունեցաւ հայկական նոր միջավայրին կամ աշխարհին մէջ, ուստի այդ ժամանակամիջոցին ուսումնասիրութեանը տեսակէտով իսկ հայոց պատմական դարձած այս նկարագրագրքոյկին հայկական միջավայրին տեսութեան ծանօթացուցը աւելորդ չէ։

Դժուար է տալ Հայաստանի մեծութեան սահմանը, վասնզի փոխուած է միշտ։ Միհրդատ Մեծն Տիգրանի տաճն և անկից վերջն է որ սահմանները ճշդելու կարելիութիւններ կան։ Հայաստանի սահմանները կը համարուին հետեւեալն՝ Սեւ Ծով, Խաղիք, Կուքիա և Վրաց ու Աղուանից աշխարհները, հարաւէն՝ Տօրոս լեռները, Միջագետք, Ասորեստան, Պարսկաստան, արեւմուտքէն՝ Պոնտոսի լեռները, Փոքր Հայք և Եփրատ, իսկ արեւելքէն՝ Կասպից ծով ու Ատրպատական։ Հայաստան, ընդհանրապէս բարձրադիր ու լեռնոտ, պեսէզուած է Փոքր Ասիայի պատին վրայ և կը կազմէ հոյակապ լեռնադաշտ մը, որուն բարձունքները կը հասնին 3–8000 ոտնաչափի և որոց փէշերը կը սիրուին դէպի Եփրատ, Կուր և Հայաստանի չրջակայ դաշտավայրերը։ Շարք շարք լեռներ, դաշտավայրեր, ձորեր, գետեր ու հովիտներ կը ձեւացնեն բնական այնպիսի գրաւիչ տեսարաններ, որոնք «Փոքր Ասիոյ Զուիցերիան» անուանել տուած են Հայաստանը։ Հոսուն ջրեր, պերճ լճակներ ու ծովակներ, բարձրաբերձ և ձիւնապսպակ լեռներ, ամպածրար գագաթներ, հակոյ բարձրաւանդակներ և գեղատեսիլ հովիտներ՝ կուտան բնական միջավայրին հետաքրքիր գանազանութիւն մը։ Հոն են Եփրատն ու Տիգրիս, Երասխն ու Ճորոխ, հոն են վանայ Ծովը ու Սեւանի լիճը, Մասիսն ու Արագած, Գրգուռն ու Նեմրութ, պատմական ու պատուական։ Մեծ ու փոքր ջուրեր կ'ոռոգեն ամբողջ երկիրը և առուակներու ու գետակներու ցանց մը կը յօրինեն ամբողջ Հայաստան աշխարհի մէջ։ Հայաստանի կլիման շա՛տ զանազանակ է, թէեւ ընդհանրապէս ցուրտ։ Ունի

ութ և ոճեմակէզ, վիճակեցան ամեն ալ զոհ և ցուցանել: Ո՛չ մէկ ձայ կայ իր սահմանները վրայ. ցամաքային երկիր մը՝ ամիսներուն իր սահմաններուն մէջ: Միջակայքի այս զանազանութիւնը անչուշտ իր արդ արեւադիմակ ներգործութիւնը պիտի ունենայ զանազան գաւառներու մէջ, գաւառագրութիւնը կազմելու և զարգացման պիտի նպաստէր, հարթավայրութիւնն ոժտութիւնն և բնակութ ու անասնական արդիւնաբերութիւնը բերելով ցեղական և ազատակական կեանքի զարգացման միջոցներ պիտի դառնար, հոյզ բարձրութիւն ու պնդական կեանքին մէջ միակերպութիւն առնչելու արդիւնք պիտի ունենար և մէկ խօսքով հայկական պատմական բոլորին, կենցաղին ու բանահիւսութեան վրայ հզօրապէս պիտի ներգործէր: Եւ ազգը ամենն ալ արդէն կը ցոլանան միասին՝ հայոց պատմութեան մէջ:

Հայաստանի քաղաքական բաժանումները կը ներկայացուին այսպէս: Պատմական Հայաստան ունէր չորս գլխաւոր մասեր. 1. ՄԵԾ ՀԱՅՔ, 2. ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ, 3. ԿԻԼԻԿԻԱ և 4. ՄԻՋԱԳԵՏՔ կամ ՈՒՌՀԱՅԱՍՏԱՆ: Մեծ Հայք ունէր 15 նահանգներ ու գաւառներ, որոնք են 1. Բարձր Հայք, 2. Ձորոդ Հայք, 3. Աղձնիք, 4. Տուրուբերան, 5. Մոկք, 6. Կորճայք, 7. Պարսկահայք, 8. Վասպուրական. 9. Սիւնիք, 10. Արցախ, 11. Փայտակարան, 12. Ուտի, 13. Գուգարք, 14. Տայք, 15. Այրարատ: Փոքր Հայք բնագրական կեանքը՝ երեք նահանգներով, 1. Առաջին Հայք, 2. Երկրորդ Հայք, 3. Երրորդ Հայք: Միջագետք քաղաքական բաժանումներ գրեթէ չունէր, իսկ Կիլիկիա՝ իր դիրքին հետեւանքով բաժնուած էր երկու մասի, 1. Լեռնային Կիլիկիա, և 2. Դաշտային Կիլիկիա:

Հայաստան հարուստ է անասուններով, հանքերով, բուսականութեամբ ու կենդանիներով: Սակայն ինքնին Հայք պիտի մէջ էր իաչնարածութեան, արհեստներու, արդիւնաբերութեան և վաճառականութեան և պիտի չնորհէր իր բնակչութեան՝ հանդստաւէտ կեանք, իսկ չքմեղայ մեծ ու փոքր բնակարաններու, թշնամիներու և ծանրաւական ու բազդախնդիր ցեղերու և անասնատէս խեղճ ժողովուրդներու ալ անյագ ախորժակ՝ սիրելու այս գեղեցիկ երկիրն ու սիրահարելու անոր անապատ հարստութիւններուն:

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

Արդի Լեզուաբանութիւնը.— Լեզուների ծագումը.— Լեզուների դասակարգութիւնը.— Հնդեւրոպական լեզուներ.— Հնդեւրոպական նախալեզու եւ Սանսկրիտ.— Բաղդատական Քերականութիւն:

ԱՐԴԻ ԼԵԶՈՒԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.—

Լեզուաբանութիւնը այն գիտութիւնն է, որ կը ըզբաղի լեզուներու ծագումով, անոնց բարեշրջութիւնով, իրարու հետ ունեցած առնչութիւններով, կը ճշդէ անոնց գիրքը և կ'ուսումնասիրէ այն գիտական օրէնքները, որոնք գոյութիւն ունին լեզուներու կեանքին մէջ: Ինչպէս ամեն բան, լեզուի ինդիրն ալ անծանօթ մնացած էր մարդկութեան համար, երկարատեն: Լեզուաբանութիւնն էր որ եկաւ պատռել խաւարին վարագոյրը և զարմանալի ճշմարտութիւններ հրապարակ բերել: Ո՞վ կրնար խորհիլ որ Ասիոյ և Եւրոպայի այնեւայն մասերուն մէջ բնակող ժողովուրդներ՝ միեւնոյն ցեղին կը պատկանին, միեւնոյն մայր-լեզուէն առած են իրենց լեզուական մնունդը և նմանութիւններ ունին: Հարիւրաւոր տարիներ առաջ խնդիրը կը պարզուէր մտածները նոյն իսկ թէ կարգ մը լեզուներ իրարու հետ նմանութիւններ ունին. բայց չնորհիւ Լեզուաբանութեան այսօր պարզուած են կարգ մը գաղտնիքներ և լեզուաբանին պրպտող միտքին առջեւ տեղի կուտան անհուն տեսակ պատուարներ:

Լեզուաբանութիւնը նախապէս անկարգ, չոր ուսումնասիրութիւն մը կը համարուէր: Նոյն իսկ այսպէսն, երկար ատեն, հետեւած բաղդատական քայլայութիւններու վրայ, որոնք լեզ-

ուսումնական ընդհանուր օրէնքներէն կը չեզրէին, անոր գիտութիւն անունը տալու պատճառ: Եւ արդարեւ լեզուն՝ օրէնքներու պէս զարտուղութիւններ ալ ունի, բայց ո՛ր պետութիւնը կրնայ ապրիլ զերծ է: Ի վերջոյ նորանոր ուսումնասիրութիւններ ա՛նքան նորանոր եւ անժխտելի ճշմարտութիւններ երեւան բերին որ Լեզուաբանութիւնը պետութիւն նկատուելու եւ նշանակելի ու մեծ ծառայութիւններ մատոյց:

Երբ Լեզուաբանութիւնը մանուկ էր տակաւին, Բանասիրութիւն (Philology) կոչեցին զայն, ինչպէս որ նոյն իսկ հիմակ ալ այդ բառին հասարակ նշանակութիւնը՝ լեզուի մը ուսումնասիրութիւնն է: Գերմանիոյ մէջ Լեզուաբանութիւնը Բանասիրութեան մէկ մասն էր միայն: Անգլիոյ մէջ Համեմատական Բանասիրութիւն բառեցաւ Այլ եւ այլ տեղեր կոչուած է նաեւ Բաղդատական կամ Համեմատական Քերականութիւն (Comparative Grammar): Մեր մէջ առհասարակ Լեզուագիտութիւն կոչուած է: Բրոֆ. Մաքս Միւլլեր և Բրոֆ. Հուիթնի՝ կ'ընդունին Լեզուաբերու Գիտութիւն:

Լայբնից, գերմանացի նշանաւոր փիլիսոփան, երբ համաշխարհային լեզու մը (Վոլապիւք) երեւան բերելու կը միտէր (1666), լեզուներն իրարու հետ համեմատելու և աշխարհի լեզուներուն բառական ու լեզուական գանձը իրանաչափ վիճակէն հանելով գիտական սկզբունքներու վերածելու գաղափարն յղացաւ: Սրդէն Փիլիպպոս Սաէտոն իտալացի գիտնականը 1588ին ս. քանչացուած յայտնած էր սանսկրիտի և իտալերէնի կարգ մը նմանութիւններուն վրայ, և ասկէ հին ժամանակներու մէջ ալ գաղափար մը չէր թէ սեմական, արիական, գերմանական և այլ լեզուներուն մէջ իրանաբերութիւն կար: Յիսուսեան գործիչ մը, Կէօրդիս, լատիներէնի, յունարէնի ու սանսկրիտի իրանաբերութիւնը հաստատեց և 1767ին այս լեզուներուն ո՛չ միայն բառերը, այլեւ քերականական կազմութիւնն ալ մէջ բերած յիշատակարգր մը մատոյց Գերմանական Ակադեմիին: Սակայն անհետեւանք պիտի մնային սակայն, եթէ ուրիշ նպաստաւոր առիթ մը սանսկրիտ լեզուին և յունարէնի ու լատիներէնի միջեւ գրա-

նուագ սերտ խնամոբ[illegible] չհասաւտէր: 1772[illegible] անգլիական խորհրդարանը որոշում տուած էր մահմետական և հնդիկ իրաւագէտներու [illegible] գործերու մասնակցութեան, որպէսզի արուած վճիռները տեղական հին ու նոր իրական օրէնքներու համապատասխան բանաձեւեր ունենան: Այս կարգադրութեան հետեւանքով առանձին լեզուն գիտցող հնդիկ խորհրդականներ միայն արտայայտիչն էին հին օրէնքին, և իրենց յայտարարութեանց ճշմարտութիւնը իրենց ըղձմտութենէն կախում ունէր: Սարի համար առանձին ուսումը հնդիկ հին օրէնսգիտութեան ուսումնասիրութեան տեսակէտով դարձաւ վերջին ծայր աստիճան: Սըր Ուիլիըմ Ճոնս, որ 1783[illegible] Հնդկաստան ժամանած էր գերագոյն դատարի պաշտօնով, և հոն կազմած էր Ասիական ընկերութիւնը, որուն առաջին գահերէցն էր, նամակով փարեցաւ առանձին ուսման և նկատեց որ անոր ուշ յոյն, գերման և լատին լեզուներուն մէջ ալեւոր կայ (1786): Անոնցմէ այս գիտեր էր որ Լեզուաբանութեան ծնունդ առաւ և անոնցմէ հետազբոսութիւն արձնցուց ամեն կողմ, այնպէս որ նոյն իսկ թագաւորներ անոր գրաւեցան, և կատարեալ բ. 200 լեզուով 285 բան հրատարակել տուաւ: Սակայն իրարու յաջորդեցին լեզուաբանական ուրիշ հետազոտութիւններ, որոնց մէջ նշանաւոր էր Ֆրէտրիխ Շլեգել բանասուեղծին երկասիրութիւնը՝ Հնդիկներուն լեզուն եւ իմաստասիրութիւնը:

Լեզուաբանութեան հիմնադիրի փառքը վիճակած էր սակայն գերմանացի Ֆրանց Բոպի (Bopp), որ անձնուիրաբար սանսկրիտի քերականական յօրինուածքին քննութեան կը պարապէր, և վերջապէս ի վիճակի դարձած էր Բաղդատական Քերականութեան գիտութիւնն հիմնելու և 1816[illegible] հրատարակութեան տալու իր երկասիրութիւնը (Լծորդական դրութիւն Սանսկրիտի՝ յոյն, շատին, պարսիկ եւ ս հետնեական լեզուներու հետ համեմատուած): Բոպի այս գիտական յայտարարու-

թիւններուն հետեւցան ուրիշ բազմաթիւ հետապնդ քննական նկատողութիւններ, որոնք կ'ուսումնասիրէին լեզուաբանական և բնականական զանազան օրէնքներ՝ ի նպաստ նորոյն գիտութեան զարգացման: Յակոբ Գրիմ (Jacob Grimm · 1785-1862) Գերմանիոյ Բերա-նկնութիւն սուտն իր հայկական գրքին մէջ գերմանիկ և սանսկրիտ լեզուներու կանոնաւոր հնչափոխութեան օրէնքները բացատրէն առաջ և Լեզուաբանական համառօտութիւնը գիտութեան վերածեց՝ նեղութիւններու վրչ տալով: Այդ պատճառ Գրիմի օրենք կոչուեցան այդ օրէնքները:

ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ·—

Լեզուաբանական հետազոտութիւններ բնականապէս ծնունդ պիտի տային երկու կարեւոր և միանգամայն հետաքրքրական հարցերու · 1 .) Ամեն լեզուներ մեկ աղբիւր եւ ակի՞զ ունեցած են · 2 .) Ի՞նչպես ծագած է լեզուն եւ ի՞նչ եր մարդկային լեզուին սկզբնական վիճակը:

Լեզուաբաններու պատասխանատուական գործակցութեամբ յետոյ յետոյ աշխարհս բոլոր լեզուները առաջ եկած կը համարի սկզբնական լեզուէ մը, որ ապա տարաբաժնելով ու ճիւղաւորելով բազմակերպ լեզուներու ծնունդ տուած է: Լեզուաբան գիտուններու ուրիշ տարական խումբ մը,— որուն մէջ առաջնորդող դէմքեր են Պոտա, Աւգուստ Շլայխեր, Բրոք. Ֆրէտրիխ Միւլլեր եւայլն, — հիմնուած բնաբնչական սեռութեան վրայ, անհնարին կը գտնեն լեզուներու ծագման նոյնութեան գաղափարը և փաստելով թէ կեանքը երկրիս գաւառան կէսերուն վրայ ծագում առած է, կ'ընդունին լեզուներու սկզբնաւորութեան ալ զանազանութիւնը:

Երկրորդ հարցն ալ սեղմ առած է զանազան կարծիքներու և սեռութիւններու: Լեզուի ծագման մասին կան չորս գլխաւոր սեռութիւններ, որոնք են · 1 .) Աստուածային ծագման կամ Հրաշքի տեսութիւն, 2 .) Գիտի,

3.) Դիպուածն և 4.) Լեզուի աստիճանական զարգացման տեսութիւն: Առաջին տեսութիւնը, որ Առաւծոյ կողմէն մարդուն արուած հրաշալի նուէր մը կը նկատէ մարդկային լեզուն, կ'ընդունի թէ անիկա կատարելագործուած էր ինքնին՝ իր առնգագործութեան ու արուած առնն իսկ: Սա՝ եկեղեցականներու պաշտպանած թէղն է: Երկրորդ և երրորդ տեսութիւնները,— գիւտ և դիպուած,—լեզուն կը համարին մարդկային առնգագործութիւն, սա՛ տարբերութեամբ մէկը մէկը կ'ընդունի լեզուն մարդկային իմացականութեան և բնութեան պահանջը, յաւ որում մարդը անպատճառ պիտի գտնէր ինքզինքն արտայայտելու միջոց մը, ինչպէս որ կենդանիները կ'բնան իրենց ձայներով կամ ճիչերով. իսկ միւսը լեզուի ծագումը կը տեսէ դիպուածական յայտնութեան մը արդիւնք՝ նմանողութեան վրայ հիմնուած: Զորրորդ տեսութիւնը լեզուն մարդուս գործարանական և իմացական բնութեան երկը և հոգիի անհրաժեշտ և ազատ գործունէութեան հետեւանքը համարելով՝ կ'ընդունի լեզուի առնգանական զարգացման և կատարելագործման տեսութիւնը, որ պիտուններու բացարձակ մեծամասնութեան կողմէ ընդունելութեան արժանացած է այսօր:

Բայց թէ ինչ էր մարդկային լեզուի սկզբնական վիճակը: Այս մասին երչսի որ զանազան լեզուաբաններու և պիտուններու կարծիքը կէս առ կէս իրարու չեն համաձայներ, այսուհանդերձ գիտար կը լսուինն, համաստանելով թէ լեզուները մէկ ծագում ունենան կամ ոչ, ինչ բանի ալ արդիւնք որ ըլլան, վերջապէս չատ նախնական երչանէ մը անցնելով՝ առնգանական զարգացումով միայն կրցած են հասնիլ ներկայ վիճակին: Բնականաբար նախամարդուն լեզուն նախ ճիչ և նշանագի չարժուած էր, որ ապա փոխուելով հետզհետէ ձայնարկութիւններու, բացագանչութիւններու, այնուհետեւ բնութեան և ձայներու նմանողութեամբ չինուած միավանկ բառերու, հաստակ բառերու, նախադասութիւններու, ոճերու և այլն.

Լեզուներու զարգացման հետ տարբեր է միջավայրը։ Առանց անոր գոյատևման՝ ո՛չ լեզուներ և ո՛չ ալ ուճեր պիտի կրնային պահպանուիլ առանձին։ Միջավայրի պահանջները և օրլուսօրեայ պէտքերը ի յայտ կը բերեն նոր գաղափարներ, նոր խորհուրդներ և հետևաբար ալ արտայայտութեան նոր միջոցներ։ Մասնաւոր մը լեզուական արտայայտութեան երեւոյթները մարդկութեան կոչուած մասնիկին լեզուական բարեշրջութեան պատկերին կրնան նմանցուիլ։

ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ.—

Լեզուաբանական գիտութեան կազմութենէն վերջ, այլեւս բոլոր ուսումնասիրութեան լայն դաշտ մը, որուն մէջ կատարուեցան բազմաթիւ լեզուաբանական քննութիւններ։ Գիտնալու այս հետաքրքրութիւնները բաւական ատենէ ի վեր լեզուաբաններ մինչեւ հիմա ճանչցած լեզուներուն մէջ նշմարած են զարգացման և կատարելագործման տարբեր տարբեր աստիճաններ և երեք գլխաւոր երեւոյթներ։ Երբ մարդիկ նախնական վիճակի մէջ էին, իրենց ստեղծած բառերն ալ առհասարակ միավանկ բառեր պիտի ըլլային բնականաբար։ Յետոյ քաղաքակրթութեան հետ մարդոց զարգացումը փոխուեցաւ և վանկեր ու մասնիկներ աւելցնելով չինցին միավանկ բառերէ աւելի բարդ կազմական բառեր։ Վերջապէս քաղաքակրթութեան աւելի առաջնակարգ ընթացքին մէջ բառերը սկսան աւելի եւս փոփոխութիւններ կրել և լեզուն առաջաւ աւելի բարդ ձեւ մը։

Այս հիմունքներուն վրայ լեզուաբաններ աշխարհի բոլոր լեզուները բաժնած են երեք մեծ և ընդհանուր դասակարգերու.

1. Անջատական կամ միավանկ լեզուներ.
2. Կցական կամ շարամերձ լեզուներ.
3. Հոլովական կամ թեքական լեզուներ.

ԱՆՋԱՏՈՂԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ.— *Անջատողական կամ միավանկ են այն լեզուները, որոնք միավանկ բառերէ կազմուած են և անոնցմով կը ներկայացնեն գաղափար, ինչպէս չիններէն, պիրմաներէն և այլն։ Ասոնք ալ իրենց երեք տոհմերուն կարելի է վերաձել. 1. Զուտ միավանկ լեզուներ (չիններէն, աննամերէն, սիամերէն). 2 Կցողական ձրշանիներ ունեցող միավանկ լեզուներ (պիրմաներէն, տիբեթերէն, պեգուերէն) և 3. Կես-միավանկ եւ կես կցողական լեզուներ (Ընդկաչինի մէկ մասին խազնա լեզուն)։*

ԿՑՈՂԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ.— *Կցողական կամ շարառերձ կը կոչուին այն լեզուները, որոնք անջատողականներէն աւելի ճոխ և հոլովականներէն աւելի պարզ են, ինչպէս հոտնտոտներէն, ճապոներէն, վրացերէն, լազերէն, ուրարտերէն և այլն։ Կցողական լեզուներն ալ ունին երկու գլխաւոր տոհմ. 1. Զուտ կցողական լեզուներ (հոտնտոտներէն, բոշիմաներէն, ճապոներէն և այլն), 2. Հոլովման ձշանիներ ունեցող կցողական լեզուներ (վրացերէն, լազերէն, ուրարտերէն, քեռերէն և այլն)։*

ՀՈԼՈՎԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ.— *Հոլովական կամ թեքական կը կոչուին այն լեզուները, որոնք ունին բազադրեալ կազմութիւն և քերականական ու լեզուական աւելի բարդ հանգամանքներ կը ներկայացնեն, ինչպէս սաորերէն, երբայերէն, արաբերէն, անգլիերէն, հայերէն և այլն։ Հոլովական լեզուները ունին երեք տոհմեր. 1. Սեմական լեզուներ (սաորերէն, երբայերէն, արաբերէն, փիւնիկերէն և այլն)։ 2. Քամեան կամ Թուրանական լեզուներ (պերպերերէն, եգիպտացերէն, Թուրքերէն և այլն), 3. Հնդեւրոպական, Հնդիկ-Գերմանիկ կամ Յաբեթական լեզուներ (սանսկրիտ, պարսկերէն, հայերէն, յունարէն, գերմաներէն եւ այլն)։*

Այս բոլոր լեզուներն ալ միշտ միեւնոյն վիճակին ենթացած և միեւնոյն սահմանին վրայ գտնուած չեն։ Ներկայիս հոլովական նկատուող լեզուներ ժամանակաւ անջատողական և ապա կցողական եղած են, ինչպէս նաեւ կցողականներ՝ միավանկ լեզուներ եղած են։ Ժամանակի ընթացքին մէջ անոնք չէ՛ փոխուած են, ոմանք միեւնոյն երջոյկ սահմանին թարձրանալով, ոմանք երկրորդ սահմանին հասնելով և ուրիշներ ալ առաջին սահմանին վրայ մնալով։

ՀՆԴԵԻՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ.—

Լեզուաբանները աւելի հետաքրքրուած են հնդեւրոպական լեզուներով, որոնք վերջին ծայր չափազրգուա-

կան են անշուշտ Հնդեւրոպական ցեղին պատկանող բոլոր ժողովուրդներուն և ազգերուն համար ալ: Հնդեւրոպական կը կոչուին Հնդկաստանէն մինչեւ Եւրոպայի զանազան կողմերը տարածուած ժողովուրդներու լեզուն և խնամի լեզուները, որոնք Հնդիկ-գերմանական և երբեմն ալ Արիական կոչուած են: Այս վերջինը սխալ մ'է, վասնզի Հնդեւրոպական լեզուներու միայն երկու խումբե՛րն են որ (սանսկրիտն ու պարսկական բարբառները) հնդիկ-իրանեան լեզուներու մէջ արիական անունն առած են:

Հնդեւրոպական լեզուները բաժնուած են բոլոր ամենէն հօծը, ըստ որմանց ալ ուխտը կամ աւելի լեզուախումբերու, որոնք են.

Ա. ԱՐԻԱԿԱՆ ԿԱՄ ՀՆԴԻԿ-ԻՐԱՆԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ.— *Ասոր մէջ կան հնդկական և պարսկական բարբառները: Հնդկական բաժնին մէջ կայ Սանսկրիտը, որով կատարուած կանխապէս գրականութիւնը կը գտնենք պատմական արձանագրութիւններու և հնդիկներու կրօնական մատեաններուն,— Վէտաներուն,— մէջ (Ք. Ա. 1500): Քրիստոսէ առաջ սանսկրիտը մեռած էր արդէն և անոր յաջորդած էին Պրակրիտ և Պալի գաւառաբարբառները, որոնք եւս իրենց կարգին գադրած են ապրելէ և իրենց յաջորդ ունին Սինդհի և ուրիշ բարբառներ: Իսկ իրանեան (պարսկական) խումբին մէջ կան զենտերէնը կամ բակտերէնը, որով գրուած է Զրուանի վարդապետութեանց հատաքածոն,— Ձենտավէստան,— (600-1100 Ք.Ա.), հին պարսկերէնը, պահլաւերէնը և այլն:*

Բ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌ, *որ կը բովանդակէ հայկական բարբառները:*

Գ. ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ, *որուն մէջ կը մանեն հին ու նոր յունարէնը՝ իրենց բոլոր բարբառներով, ինչպէս յունական-աւտիկեան, դորիական, արկադեան, կիպրական և այլն:*

Դ. ԱԼՊԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ, *որ գուրկ է գրականութենէ և միայն վերջերս մուտ գտած է Հնդեւրոպական լեզուախումբերուն մէջ:*

Ե. ԼԱՏԻՆ ԵՒ ՏՈՀՄԱԿԻՑ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ, *որուն բաժնին կը վերաբերին՝ լատիներէնը իր բարբառներով և օմբրերէնն ու օսկերէնը:*

Զ. ԿԷՂՏԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ, *որուն մէջ են՝ գաղղիերէնը, բրետաներէնը, իրլանտերէնը և այլն:*

Է. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՄ ՏԷՒՏՈՆԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱԽՈՒՄԲ — *Ասոր մէջ*

կը մանեն՝ գոթերէնը, իսլանտերէնը, շուէտերէնը, հին անգլիերէնը, սաքսոներէնը, գերմաներէնը և այլն։

Ը. ԲԱԼԹԻԿԵԱՆ ԵՒ ՍԼԱՒԵԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ.— Առաջին բաժինին մէջ կան լիթուանիերէնն ու լիտուերէնը, իսկ երկրորդին մէջ՝ պուլկար, սերպ, խրուատ, սլաւոն, չեհ, պոլոնական լեզուները և այլն։

ՀՆԴԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱԼԵԶՈՒ ԵՒ ՍԱՆՍԿՐԻՏ.—

Լեզուաբանութիւնը տակաւին որոշապէս և վճռականօրէն չկրնար ըսել թէ հնդեւրոպական նախալեզուն մէջ որքա՞ն էր եղած այն՝ որ, իբր նախալեզու, ծնունդ տուած է նոյն լեզուախումբին վերաբերող և իրարու նմանող այդ լեզուներուն։ Կարծիքներ միայն կը յայտնէ, ենթադրութիւններ միայն կը հաստատէ։

Միեւնոյնն է նաեւ հնդեւրոպական լեզուախումբին համար։ Վճռապէս կարելի չէ՛ ըսել թէ՝ հնդեւրոպական լեզուախումբին վերաբերող լեզուներէն ո՛րն է այն, որ մայրն եղած է այդ լեզուներուն։ Լեզուախումբի մը նախալեզուն ուրիշն առնչուած մըն է, և ենթադրութիւն մը՝ որ իրականութիւն ունեցած է ապահովաբար, բայց իր իսկական տարրը չկայ այսօր, որովհետեւ միեւնոյն մօր բոլոր լեզուները առաւել կամ նուազ հեռացած են իրենց նախալեզուէն։ Ոմանք հնդիւրոպական նախալեզուն կը շփոթեն հնդեւրոպական նախալեզուին հետ։ Սակայն բացարձակապէս մէ՛կ է։ Լեզուաբանութիւնը կրնա՛ է թէ հնդեւրոպական լեզուներուն բաղդատութիւնն անկնէն հինն ու փոխառութեան նուազ ենթական առնչութիւնը կը հաստատէ և հաւանական կը նկատէ որ առնչութիւնը նոյն իսկ նախալեզուն եղած ըլլայ, բայց սակայն ըսել չէ թէ առնչուկիտ և նախալեզու միեւնոյն բաներն են։

Ուրեմն հնդեւրոպական նախալեզու բաներ պէտք է հասկնալ ենթադրական նախալեզու մը, որ մայրը պէտք է ըլլայ բոլոր հնդեւրոպական լեզուներուն։ Զենք գիտեր թէ հնդեւրոպական լեզուները ո՛ր տարիքան հեռացած են նախալեզուէն և թէ՝ անոնցմէ ո՛րն է որ իր քերականութեան մէջ աւելի քիչ փոփոխութիւն կրած է։ Հնդե-

եղրակացնել թե ինչպիսի կապակցութիւն կայ անոնց միջև։ Ասոնցմով կը ստուգուի նաև թէ ինչպիսի ազդեցութիւն կրած է, և ինչ աստիճանի։ Ասոնցմով կը ստուգուի նաև թէ ինչպիսի ազդեցութիւն կրած է, և ինչ աստիճանի։ Ասոնցմով կը ստուգուի նաև թէ ինչպիսի ազդեցութիւն կրած է, և ինչ աստիճանի։

Ասոնցմով կը ստուգուի նաև թէ ինչպիսի ազդեցութիւն կրած է, և ինչ աստիճանի։ Ասոնցմով կը ստուգուի նաև թէ ինչպիսի ազդեցութիւն կրած է, և ինչ աստիճանի։ Ասոնցմով կը ստուգուի նաև թէ ինչպիսի ազդեցութիւն կրած է, և ինչ աստիճանի։

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.—

Առանձնական գերակայութիւնները իրենց կանոնները պարտաւորեցուցած են։ Բաղդատական գերակայութիւնը ասկէ կը տարբերի թէ ինչպէս անոնք եկած ու մեծցած են ուրիշ պարագաներու հետ։

3. Ցանգերու այն երկար ցանկը, զոր գպրոցներուն մէջ կը սորվինք, հոլովումի կամ խոնարհումի անուններն տակ, յիշողութիւնը վարժեցնող գրահաշուական անիմանալի հաշիւներ չեն։

4. Հոլովումը կը բաղկանայ շատ մը դերանուններէ և նախդիրներէ, որոնք անուանական արմատի մը վրայ կուգան կ'աւելնան։

5. Խոնարհումը կը կայանայ անձնական դերանունի մը բայական արմատի մը վրայ յաւելման մէջ, թէ բայական արմատը երբեմն առանձին և մերկ վիճակի մէջ կը գտնուի և երբեմն ալ բայական օժանդակ արմատէ մը զօրացած, կրկնուած կամ ածած։

Բաղդատական Քերականութիւնը ընդհանուր պատմութեան վերաբերող անկախութիւններ տուած է, երկրին ազգաբանական քարտէսը նորոգած է և ցեղերու ազգականութիւնները գտած։ Բարբառներու այս խնամութիւնը չատ երեւոյթներ երեւան պիտի բերէ տակաւին, ինչպէս բերած մինչեւ հիմա։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ լեզուի պատմութեան վերաբերեալ հարցեր.— Հայ Լեզուին ծագումը.— Հայ Լեզուին հնութիւնը.— Գրաբար, Եպիսկոպոս Ոսկիփորեն, Սրոի Աշխարհաբար եւ Հայ գաւառաբարբառներ.— Պատմական Հայ լեզուի արշալոյսը.— Ոսկեդարէ մինչեւ մեր օրերը։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՀԱՐՑԵՐ.—

Հայ լեզուի պատմութիւնը իրեն նպատակ ունենալու է պարզաբանել ծնունդը, կեանքը, բարեշրջութիւնը և ուրիշ լեզուներու հետ ունեցած փոխ-յարաբերութիւնը այն լեզուին, որ Հայ ազգին անունով հրապարակին վրայ էր հին դարերու մէջ իսկ և այսօր ալ կայ։ Որչափ ալ որ հնչ հնչ խնդիրներու լուծման համար հարկ եղած աստղձր չկայ՝ լեզուական պատմութիւն մը յօրինելու համար,

ակայն եւ այնպէս դիւրին պիտի չլլար կառուցանել Հայ լեզուի կենսագրութիւնը, եթէ հայ լեզուի միութիւն չլլար սկիզբէն մինչեւ վերջ: Սա արդէն բոլոր հին լեզուներու եւ գրականութիւններու համար սխիսկան եւ անխուսափելի երեւոյթ մ'է: Մարդկային մտքին աստիճանական զարգացումը լեզուներու կեանքին մէջ առաջ կը բերէ մեծամեծ փոփոխութիւններ, այնպէս որ կարելի չէ գտնել լեզուի մը առաջին օրակը: Լեզուն ինքնատոյս չէ: Նոր լեզուներ միշտ հիներու ինամքը վայելած են եւ հիներ ալ նորերուն աջեւ ուղի առած են: Շատ մը լեզուներու զառամիներուն քերթողը կան բայց երկնք չկան. ժողովուրդը, որ լեզուներու առեղծագործիչն է, չանգիդ կ'ըլլայ գանդք պարզելու, բացայայտելու, իր ձեռքը գտնուած միջոցներով: Ան կը խոշչի անոն առանց ձեւերէ, կը սղէ, կ'ամփոփէ, կը կրճատէ եւայլն եւ անդարեր վերջը կը տեսնես նոյն լեզուն բոլորովին կերպարանափոխուած: Մանաւանդ բանաւոր լեզուին մէջ՝ այլ աւելի կը շեշտուին այս ճշմարտութիւնները: «Ասոքը կը թռչի եւ գերը կը մնայ»: Առանձ գերը մարդկային լեզուներու պատմութեան մէջ դարապլուխ կը բանայ: Շնորհիւ անոր, հետզհետէ մշակուած գրութիւններու ամբողջութիւնը տակաւ կը դառնայ օրէնք, զոր կը յարգեն յաջորդները եւ որուն կը հնազանդին:

Մանաւանդ Հայ լեզուին պատմութեան մէջ եւս, նոյն ճշմարտութիւնը կը տեսնենք, թերեւս աստիճան մը աւելի շեշտուած: Հոն գոյութիւն ունին գանազան բարբառներ, որոնք հետզհետէ իրարու յաջորդեր եւ ժողովուրդին խօսակցութեան լեզու դարձեր են եւ կամ գոյոյ գրականացեր: Մանրամասն ուսումնասիրութեան եւ խղճամիտ աշխատութեան պէտք կայ իր մանրամասնութեանը մէջ վերլուծելու համար հայերէն լեզուի պատմութիւնը:

Մենք հոս կը ներկայացնենք կարգ մը հարցեր, որոնք Հայ լեզուի պատմութեան ուրուագիծը կը կազմեն եւ ո-

*ցոնց լուսարանութիւնը պիտի հետամտինք՝ համառօտա-
կի ակնարկ :*

1. *Հայ լեզուի ծագմանը կամ էութեանը մասին գիտական ի՞նչ
երաշխաւորութիւններ ունինք։*

2. *Ի՞նչ է Հայ լեզուի գիրքը՝ լեզուաբանօրէն։*

3. *Հայ լեզուին հնութիւնը մինչեւ ո՞ւր կը հասնի, գիտական
փաստերով։*

4. *Նախամեսրոպեան հայերէնի վիճակն ի՞նչ էր։*

5. *Գրաբարի հարազատութիւնը, ուսոի եւ կենդանութիւնը
մինչեւ ո՞ր դար կը հասնի։*

6. *Նախնեաց Ոսկիօրէն և Արդի Աշխարհաբար ո՞ւրկէ կը սկսին։*

7. *Ի՞նչ բարբառներ կան Հայ լեզուին մէջ։*

8 *Ասոնք բոլորը մինեւնոյն ընտանիքին վերաբերո՞ղ լեզուներ են
թէ տարբեր տարբեր ճիւղեր։*

9. *Ի՞նչ է եղած Ոսկիօրէնի կամ Աշխարհաբարի սահմանական
պարզացումը։*

*Այս չորքը կրնայ տակաւին երկարիլ։ Մենք կ'ամփո-
փենք անոնց պարզաբանութեան՝ բնականօրէն իր կարգին
ուշադրութիւն ընծայելով ամեն առանձ աչքառու երե-
ւոյթներու վրայ։*

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ԾԱԳՈՒՄԸ.—

*Լեզուաբանութիւնը Հայ լեզուին դիրքը ճշդելու,
զայն դնելով հնդեւրոպական լեզուներու չորքին մէջ,
ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ համառաձով, տակաւին ո-
չոյ բան մը չուտա անոր ծագման մասին։ Հայ լեզուի
ծագման խնդիրը սերտ առնչութիւն ունի հայ ցեղին
ծագման խնդրոյն հետ, այնպէս որ անոր մասին միայն կրնայ
լուսաբանուիլ, և մեկը պարզիլով միւսն ալ բացատրուած
կ'ըլլայ։*

*Մեր ազգային պատմիչներն ու մատենագիրները Հայ
լեզուին ծագումը չատ հին ժամանակներու կը տանէին և
կը սիրէին հայերէնը համարել պրոթոպային լեզու։ Անկու-
այն չէր կրնար էր, երբ Հայոց Պատմութիւնն ալ իր առա-
ջնական օրօրոցները կը կորսնցնէր և հայրենի առասպելա-
բան մէջ խոհական ու վարդապետական պատմութիւն մը
առնել կը կարծէր։ Միեւնոյն երեւոյթը կայ արդէն ու-*

մեն ազգերու ծագման պատմութեան մէջ ալ։ Պատմութեան միջոցներուն մէջէն առաջինները, երեւակայական դէմքեր և դիցաբանական իրողութիւններ ծնունդ առած են։ Թէ՛ յոյն պատմիչները և թէ հայկազեանները այսպիսի առասպելական ծագումներ կը յայտնեն՝ իրենց ցեղերու համար։ Արեւելեան ժողովուրդներու մէջ ևս առասպելական նոյն պարագաները բացատրուելու կը սեպուէին։ Պատմահայրը Herodotus սկսած միտքը մեզ պատմագիրը Ջամչեան և անկէ ալ միտքը Ժ. դարու կէսերը հայերէն աստուածաբանութեան լեզու մըն էր, իսկ հայերն ալ նոյն ծառերը։ Աստուած գիտութիւն ու արհեստական դիտութիւններ ունէր մեր ազգը մեծ, որ նոր և դժուարին աստուածաբանութիւններու դուռ կը բանար։ Հետզհետէ երեան կուգայ ու գտնուած հին արձանագրութիւններ հայերուն հայրենիքը,— Հայաստանը,— պատմական մը վերածելու և նոյն ատեն թէ կոր Նախահայրական մը, որ ունէր իր բնիկները և իր բարբառները։

Հայաստանը Հայաստան և հայոց բնակավայր դարձած առաջ Ուրարտու կը կոչուէր։ Անոնք ունէր իր բնակչութիւնը, լեզուն, կրօնքը, պատմական կազմակերպութիւնը, սեպհական գրագրութիւնները և նոյն իսկ դրականութիւնը։ Հին ի՛մպերիան չատ մը ազգութիւններ։ Այդ կը հաստատեն այնպէս բնաւորութիւններ, որոնք կարգադրուած են հնագէտ պրոֆեսորներ կողմէ։ Այս արձանագրութիւնները սակայն միայն Ք. Ա. դարու սկիզբը (Ք. Ա.) հայոց նկատմամբ ո՛չ մէկ բան կ՚ըսեն։ Մեզպոտամիոյ սոսկաքանդ արձանագրութիւնները ցոյց կուտան չատ մը արշաւանքներ, զորս Ասորեստանի զանազան ինքնակալներն ըրած են դէպի Նախահայրենիք։ Ասորեստանի անդիմադրելի զօրութիւնը դրդած են ասորեստանցիները այս արշաւանքները ընել, և քանի քանի անգամներ Նախա-

Հայաստանը տեր ու տնօրէն մնաւած է : Սարհատանի յարքերն ու քաղաքակրթութիւնը շատ խոր դրոշմ տուած են նախահայերուն : Այդ ժողովուրդներու,— նախահայերու,— պահպան ցեղերը ճանչցուած են, ինչպէս՝ Ուրարտացիներ, Նաիրիացիներ, Մանեացիներ և այլն. բայց առջեւ էջ առնելէն ու ստեղծագործողը՝ Ուրարտացիները եղած են : Ատեանագրութիւններէն վերջ Թագաւորութեան կազմն ու պարտիները, որոնք նաև իրենց կարգին արշաւանքներ կը կատարեն դէպի Նախահայաստան և քանիցս ապստամբութիւններ նուաճելու համար պատերազմներ կ'ունենան: Ատ այս վերջին արշաւանքներու առթիւ է որ Սարգոն թագը կը յիշուի Թարեհ Վշտասպեանի արձանագրութիւններուն մէջ (Ք. Ա. Զ. դար) :

Ուրեմն հայերը Ք. Ա. 606 թիւին միայն Հայաստանի մէջ են արդէն : Բայց անկից առաջ ո՞ւր էր Հայ ցեղը, և կամ ո՞րկից եկած էր Ուրարտու և հոն տեղաւորուած : Այս մասին պահպան կարծիքներ ու ենթադրութիւններ կան, թէեւ բոլոր գիտուններն ալ կը համաձայնին առ կէտին վրայ թէ հայերը եկւորներ էին Նախահայաստանի մէջ և ո՛չ թէ բնիկներ : Այսպէս հայերը կը նկատուին .

1. Հիթիթներու գաղթականներ.
2. Սկիւթացիներու արշաւախումբեր.
3. Խալդեր.
4. Հնդեւրոպական գաղթականներ կամ կէմմէրներ.

Հայոց գաղթը ճշդելու համար կարեւոր է ուշադրութիւն դարձնել Հնէաբանութեան և Նախատրամաբանական Հնախօսութեան, որոնք կը հաւատան թէ մարդկային սերունդը իր օրրանէն հեռացած է երկու գլխաւոր գաղկանութիւններով, որոնցմէ վերջինը կը կոչուի Հնդեւրոպական գաղթականութիւն: Այս Սեւ ծովէն հիւսիսային եղերքէն Եւրոպա մտնելով քանի մը ճիւղերու բաժնուած և ապա Հելլեսպոնտոսէն ասկա Փոքր Ասիա անցած է : Պալքանեան թերակղզին երկնեն կայանը դարձած է այս գաղթականութեան : Կը կարծուի թէ հայերը երբեք այս գաղ-

Բանաստեղծան մէկ մասը սկիզբէն Թումայ բնակած էին ու յետոյ Բրիւսաղէ հօծը կամ ուծը գաղթած Փոքր Ասիա մտած։ Նոյն խակ Լարիսա և Ծիրա քաղաքներու մէջև Սուճան անուամբ քաղաք մը կը գտնուի։

Եթէ ուզենք Հայ լեզուն ուսումնասիրել, մի՛այն ներկայի հայերէնը կը գանենք, այլ Աստուածաշունչի լե՛զուն մըտնի, որովհետև մեր Թարգմանիչներն ու մանաւանդ նոցին գործակիցներն հետացած են անկէ, նոյն խակ միջնադարու ժամանակի մէջ։ Հայկական ամեն տեսակ հին յիշատակարաններ ջնջուելուն Բրիւսացւոց մտաքին մտածին և կրօնական նախանձախնդրութիւնը պատճառ կարելի է ըսել մեծագոյն ամեն բան, որ հին հեթանոսական կրօնքը կրնար յիշեցնել։ Ոսկեդարի լեզուն ապացոյց է թէ գլուխ գործոց ժողովուրդը քաղաքակրթուած ցեղ մ՚է։ Լեզուին այդ գերազանցութիւնը գարերու գործ էր անշուշտ. բայց այդ ընդարձակ ժամանակամիջոցին մէջ Հայ լեզուն իւր սահմանագրութիւնէ դուրս եկած է, անկարելի է ճշդել, վանդի ապացոյցներ և օժանդակներ կը պակսին։

Գիտութիւնը չատ բառարանութիւններ պիտի ապահովէ այս մասին։ Բայց անհրաժեշտ ճշմարտութիւն մըն է որ հայերն իրենց նոր հայրենիքին առնին իրենց լեզուն (ուրարտական լեզուն երբէք չեմանիր հայերէնին) և անոր ընծիւղներէն ալ առին անոնց քաղաքակրթութիւնը, առանդութիւնը, բազմաթիւ անգիրս, անձերս, վեներս և գետերս անուններ և օրինակելին ուրարտական ինքնատիպ բառերէ։ Հայ լեզուն հնդեւրոպական գաղթականութեան հետ եկած էր Ասիա։ Գիտութիւնը կը հետայ այս հարցին լուծումը՝ նոր բառարանութիւններով ու նշրակագրութիւններով։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻՆ ԴԻՐՔԸ.—

Հայերէն լեզուին ուրիշ լեզուներու հետ ունեցած առնչութիւնն ու խնամութիւնը հաստատուելէ վերջ անոր

դիրքը ճշդելը բաւական դժուարին գործ մ՚էր բնութեանց համար, վասնզի ամեն տեսակ տարրեր կային տեղ մէջ, ծագումն անյայտ էր և գրաբար յիշատակութեանց չկային՝ ե. գարէն առաջուան վիճակը գտնելու համար: Հայ լեզուն կը նմանէր պեղումներով երեսան հանուած քաղաքի մը, որուն տեղւոյն տները մեզի ներկայել կուգան զանազան ժողովուրդներու ճարտարապետութիւնները ու արուեստի գանազանութիւնները: Ինչպէս Հայկէն մէջ կան աստրական, սեմական, իրանական և այլ տարրեր, և առաջին երեւոյթով դժուար է զանազանել ըստ ինքեան էութիւնը:

Սրպային բանասէրներ մանաւանդ հաճոյք մը կը զգային համեմատելու թէ դրախտի մեր նախահայրերու լեզուն է Հայկէին, և այդ կարծիքին վրայ պնդելու համար՝ ո՛չ միայն Մովսէսի ցեղաբանական ժամանակագրութիւնը չեմ կը բռնէին, այլև կարգ մը ծիծաղելի աստգաբանութիւններ, որոնք լեզուաբան-գիտական ո՛չ մէկ օրէնքի կ՚ենթարկուէին գժբաղդաբար (1):

Հայ լեզուի գիրքը ճշդելու համար հարկ է ուշ դնել ծանր բանասէրներու յայտնած կարծիքներուն, որոնք թէ՛

---

(1) Հ. Ղուկաս Ինճիճեան բազմաշխատ Մխիթարեան հեղինակը (1758-1833) իր Հնախօսութիւն Հայաստանեայցի մէջ կը բացատրէ թէ գուցա հայերէն բառերը հայկական ծագում ունին, գրաբարին մէջ չինուիլ ակսած են և առնուած են՝ կա՛մ բնութենէն և կամ կենդանիներու ձայներէն: Հեղինակը կուտայ բաւական երկար ցանկ մը. բայց մենք կը բաւականանանք քանի մը գուարճալի օրինակներով, ինչպէս արծիւ, առիւծ (առնող և ծուռդ, յափշտակող, գիշատիչ), աղաւնակ (աղուէս), կապիկ (իրեն կապող), ամպաղ (այգուն աղաղակող), ճպուռն, ճնճղուկ, ճանճ, ճճի և այլն (առնց ձայներուն մէջ տիրող ձը հնչումէն), կռունկն, ագռաւ (կրո ձայնէն), բզուռն (բիւ ձայնէն), բզկզ (զը ձայնէն) և այլն: Այս բառերուն մեծ մասը աստգաբանուած և գիտականօրէն բոլորովին տարբեր ազգիւ ցոյց տուած են: Հայր Ինճիճեան մինակը չէ այս տեսակէտը պաշտպանող, վասնզի կան ուրիշներ ալ գարձեալ, որոնք քմածին աստգաբանութիւններով գիտակցութիւններ կը մթնցնեն. զոր օրինակ. աղջիկ (ահ-չիք), նկուղ (նկ-եղեցի), կանթեղ (կայ-անգ-եղ), կիրակոս (կրակը-հաս) և այլն

աւելի գիտական հիմունքներ ունին և ՅԷ կշռաւոր են։ Առաջին օտար դէմքը, որ Հայ լեզուով զբաղեցաւ, Ճօն Երէօսէր անուն գերմանացի գիտնականն է, որ 1711ին հիմը դրաւ Հայ Լեզուաբանութեան։ Ետոր սկսած գործը չարունակեցին հետզհետէ օտար և հայ բազմաթիւ լեզուաբաններ, ինչպէս Բեղերման, Վինտիշման, Գօլէ. Բօլ ու Լակլարտ, Ձրէտրիխ Միւլլէր, Բոպպ, Ֆլերտիէ Պատկանեան, Հ. Սեր. Վ. Տէրվիշեան, Հայնրիխ Հիւպշման, Բարթոլոմէ, Սոֆուս Բուգգէ, Ա. Մէյիէ, Բրոկելման, Ֆլէշըրն, Լեամն և այլն։ Մինչեւ հիմա Հայ լեզուաբանութեան ծառայող գիտունները շատ են, բայց պանց կ՚ընենք անոնց յիշատակութիւնը։

Հայ լեզուի պիրքին ճշդման խնդիրը զանազան կարծիքներու տեղի տուաւ.

1. Շատեր կարծեցին թէ Հայերէնը սեմական լեզու մըն է, խաբուելով անշուշտ իր մէջ գտնուող սեմական շատ մը տարրերէն, որոնք մտած էին լեզուին մէջ հրէական և սուրական ազդեցութիւններէ։

2. Կարգ մը գիտուններ ալ յունարէնին վերածեցին և կամ սոնր մէկ ճիւղը համարեցին Յունական տարրերը շատ են Հայերէնի մէջ։ Քրիստոնէութենէն վերջ հելլենական մեծ ազդեցութիւն ստեղծուած էր Հայ լեզուին և ապա գրականութեան շուրջը։

3. Ուրիշներ Հայերէնի մէջ տեսնուած շատ մը իրանական,— պարսիկ, զենտ և պահլաւ,— բառերէ հետեւցնելով ինքնուրոյնութիւն չտուին և իրանեան լեզուներու մէկ ճիւղը համարեցին Հայ լեզուի իրանական տարրը կը բացատրուի պարսկական տիրապետութեան երկար շրջանով, որ կը հասնի մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումը և անիշխանութիւն։

4. Գերման գիտնական մը, Բրոֆ Էնտէն, որ հայերուն հիմիմներու կամ քեռացիներու ժառանգորդներն եղած ըլլալու թէզը կը պաշտպաներ, Հայ լեզուն քեռերէն համարեց և քանի մը քմածին առաջարանութիւններ ալ ըրաւ։ Բայց այս տեսութիւնն իր պաշտպանները չունեցաւ։

5. Արմէններու փոխադրէն դաղմած ըլլալու առանդութեան իրը հետեւանք, ոմանք ալ, առանց տեղեկութիւն ունենալու փոխադական լեզուի մասին, Հայ լեզուն փոխադական համարեցին։

6. Վերջերս ոմանք ալ Հայերէնը կելտական, կոլկոսեան և ուրարտական կը համարէին։

Այս կարծիքները չկրցան երկար ժամանակ։ Ա-

ամէն անգամ հայագէտ-լեզուաբան ներկայանն էր որ առաջարկեց Հայ լեզուի հնդեւրոպական լեզուաճիւղին պատկանիլը։ Ուրիշներ եկան իր կարծիքը հաստատել։ Սակայն բաւական չէր ասիլն, վասնզի առաջ Հայ լեզուի դիրքը չէր ճշդուեր։ Ուսումնասիրութիւններ պէտք էին, բայց վերջապէս 1875ին ֆրանսերէն փառաւոր գրուեցաւ, հաստատեց և յայտարարեց թէ Հայերէնը Հնդեւրոպական լեզուի մէջ այս կամ այն ճիւղին մասին մէկ բարբառը չէ, այլ ինքնուրոյն ճիւղ մը եւ լեզու մը, որ անկախ է բոլորովին յունարէնէն կամ պարսկերէնէն։ Հետզհետէ այս վճիռը յայտնեցին լեզուագիտներ, անշուշտ նոյնիսկ ազգայիններով հաստատելով յայտնուած հետեւեալ կարծիքին մէջ։ Եւ այժմ Լեզուագիտութիւնը լեզուներու դասակարգութեան յարկին մէջ Հայերէնը դրած է յատկան և իրմէն լեզուախումբերու ճիշդ մէջտեղը։

Գիտական այս կարծիքները, որոնք յայտնուած են Հայ լեզուին մասին, կրնանք ամփոփել հետեւեալ կերպով.

1. Հայերէնը հնդեւրոպական լեզու մ'է։ Իր մէջ գտնուող գանազան տարրերը՝ փոխառութիւններ և ինառմութիւններ են, որոնք դարերու ընթացքին մէջ տեղի ունեցած են քաղաքական, ընկերային, տնտեսական ու քաղաքակրթական յարաբերի կամ ուսումնասիրելի պայմաններու մէջ։ Այսպիսի երեւոյթներ, առաւել կամ նուազ հետեւութեամբ, սովորական են շատ մը լեզուներու համար ալ։

2. Հայերէնը, իբրեւ լեզու և բարբառ, պիտի դիտենք յունարէնի և պարսկերէնի մէջ, ոչ թէ իբրեւ աստրազատ գաւառաբարբառ մը, այլ՝ ինքնուրոյն անկախ լեզու մը։

3. Հայերէնը իր կազմութեամբ, բառապաշարութեամբ և քերականութեամբ արեւմտեան լեզուներու շարքին մէջ է, բայց իր առոգանութեամբ ու արտասանութեամբ արեւելեան է՝ ազդուած իր միջավայրէն։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆԸ.—

Եթէ հաւատա ընծայենք Մարկոպաւլոյ առաքելութեան, որ Մալեձա Արքունական հաշտարար Պատմութեան մէջտեղ հաստած է, պիտի գանենք որ Հայ ազգը, ինչպէս

նաեւ իր լեզուն ունին անթարգմանելի հոգեվիճակ մը։ Սակայն այն օրէն ի վեր, երբ քննական պատմութիւնը իր իրավունքները վերստին վայելել տուաւ, մենք պարտինք այլեւս ազգային կրթգիր մը հին ինքնութիւնը արդիականն ի քննական ուղղութեամբ ճոխանալ։

Այս տեսակէտով Հայ լեզուն իր հոգեվիճակը տակաւին պիտանի հանգամանքներ կը ներկայացնէ։

Բանասիրաբար Հայ լեզուին համար ճշմարիտ դժբաղդութիւն մըն է որ վաւերական արեւէ մինչեւ կը պակսի դրի պիտալն եւ Հայ Մատենագրութիւնն առանց պատճէն ունենալու Հայկէն լեզուին վիճակը պիտանալու եւ ճշդելու համար։ Բանասիրական աշխարհը անկարող կը գտնայ ուսումնասիրելու Հայ լեզուն, որովհետեւ պրակտիկ միայարդներ կամ քերականներ չկան։ Հայ Գրականութիւնը, ինչպէս ըսինք ե. դարուն, կը պատկերացնէ մի՛միայն նոյն ատենուան Հայ լեզուն՝ բնականաբար յղկուածով եւ իր ոգեղարդ վիճակին մէջ։ Հասարակ ակռաձեւ արձանագրութիւնները մասամբ գոյէ լուծում ապին այս հարցին, եթէ կարելի ըլլար գտնել կարդալ Հայ լեզուով։ Նոյն խոչ հիմնուելով ե. դարու մատենագրութեան վրայ, կրկին հնարաւորութիւն չունենար Հայ լեզուին վիճակը ճշդելու, վասնզի կարելի չէ լեզուական բացարձակ միութիւն ենթադրել հոյլ մէջ, երբ այլեւայլ պայմաններ անդուլա ալիսի գային փոխարինելու դէմ եւ գաւառաբարբառներ առաջացնել, և ակներեւ ոսանիկ լեզուով Հայ լեզուն հանգամանորէն ուսումնասիրած ըլլալու հաճոյքը չունի կրնայ չունենալ։ Հայ լեզուի պատմութեան ընթացքին մէջ Հայերէնը կը նմանի մանուկի մը, որ աչխարհ կուգայ ծնցած, զարգացած և կատարելագործուած։ Ե. դարէ առաջուան երեւոյթներու մասին ենթադրութիւններէ դառ ո՛չ մէկ բան կրնայ ըսուիլ։

Հայկական այդ հին շրջանի ու բանահիւսութենէն մնայ ժառանգ մնացած են քանի մը ազգային երգեր ու

գիւցազներգութիւններ, որոնք Դոլֆին գաւառի բանաւոր ուղղական քնարին արդիւնքն են։ Եթէ անոնց ամբողջութիւնը գրի առնուած ըլլար, ինչ մեծարգի և հոյակապ նախնի գրականութիւն մը պիտի ունենայինք այսօր. բայց ատրպատղարար Դոլֆան երգերը գարեր վնդջը միայն գրի առնուած են մատենագի քնարու կողմէ, որմնգէ պիտաբրագոյնն է Յոհաննայի։ Այս վիշտները Հայ լեզուի ուսումնասիրութեան տեսակէտով ինչքան գոհացուցիչ կրնան մը չեն կրնար ըլլալ, իրենց հետաքրքիր կողմով իսկ, որովհետև կրնայ ատարկուիլ թէ Յոհաննայի գանգը չգտնուած և ապա գետնուած է իր պատմութեան մէջ։ Դոլֆան երգերէն գոհ իրաւամբ մեր լեզուին ու առհասարակ մեր ժողովուրդի պատմութեան գանձը պիտի կազմէին մեր ճեմնական պատմութիւններն ու նախաքրիստոնէական (հեթանոսական) գրուած քնարը, որոնց կորուստին պատճառը կը համարուի հին գարերու մոլեռանդութիւնը։ Տակաւին կարելի է անդրադառնալ Դ. գարուն մէջ ապրող քանի մը մատենագիրներու գործերուն (Լուսաւորչի Յանգստեան խաչափառութիւնը, Ագաթանգեղոսը, Բիւզանդ Փաւստոսի Պատմութիւն Հայոց և այլն) վրայ, որոնց լեզուին հայերէն կամ չունենալը իմքերական ըլլալով հանդերձ չենք վտանգիր ըսել թէ Հայ լեզուի պատմութեան առումէ մէկ բառարար լուծում կուտան իմքերին, քանի որ ան հին բնագիրներ ունինք մեր ձեռքը և ո՛չ ալ արդ ապացոյցներ՝ հայերէն ըլլալուն, իսկ առանց հայերէն գրուած ըլլալու արդէն անոնք ալ ո՛չ մէկ լուսաբանութիւն կրնային տալ։

Այն գործառոյթ ենթադրութիւնը, որ կ՚ունենանք տեղեակ լեզուին կատարելութեանէն և ճոխութեանէն, մեզի կրնայ առաջնորդ մը ըլլալ ընդունելու թէ Հայ լեզուն գարգացման ընդարձակ շրջանէ մը անցած էր։ Այդ գարգացման մէջ հարկաւ դեր ունէին նաեւ Դ. գարու հայ քարոզիչներու քրիստոնէական նոյնդուն քարոզութիւնները, որոնցմով անոնք ալ մէկ գարու մէջ լեզուն բա-

բառարանի մշակիցին, բայց սխեմատիկներ։ Այդ բարդ Տուխմեներ երեք տարածքի տակ չինար այս կերպով։

Կը սեղմենք ոգևորի մի գրառում Տանտիկ տարածքներ չունենք և մեզի՝ ճշգրիտ Հայ բարդ Տուխմեներ ճշգրիտ վիճակը, բայց բանի մը բնակիչներ և հեմատրոտ մեր ունենք։ Լեզուաբանները տակին սիրեր այս մասին ծառայությունն էր բնել՝ իր վարձատրով գանձել տակիցներ բնակչության մեր ծառայություններ։ Այդ տանն ծառայությունները, որոնք կրնան բառի մը կամ քերականական օրենքի մը խախտումներ գրել։ Հոս խոսակիցով մասնագիտական բացատրություններ, համաձայն որ Հեռվեան ունի գիտական տարածքներ, որոնք կը համառանն են Հայ բնագետները ծանրացած է երկար դարերէ ի վեր, նոյն խոր տրտմեցնել չա՛ս առաջ։ Անկա կը համառատ կարգ մը վարժություններ, որոնք քրիստոնեության համար եղած են պահպանելին, և որոնք մեր մէջ արտահայտելու վարժություն ճանչցած են։

Մենք վարանքը բառարար կը համարենք Հայ բնագիտ Տուխմեն բնագիտության համար։

ԳՐԱԲԱՐ, ՆԱԽՆԵԱՑ ՌԱՄԿՕՐԷՆ, ԱՐԴԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԵՒ ՀԱՅ ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌՆԵՐ.—

ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ.— Փոխադարձ կախում և իրարու յաջորդականութիւնը բնագիտական բնական

ընթացքն են: Լեզուն կ'ունենայ ծնունդ, մանկութիւն, երիտասարդութիւն, չափահասութիւն, ծերութիւն և մահ, ճիշդ մարդկային կեանքին պէս: Առանց լեզուներ երեւմըն կը դառնան տակաւ տակաւ հակայ սիրտասղուներ, առանց ոչ կենդանի, և երբեմն ալ չափահասութեան չքնաղին մէջ գտնուող լեզուներ կը մնանին յանկարծ՝ անդի տալով ուրիշ, որ սէնդի եւս կը յարմարի ժամանակին պահանջութիւնին: Սա ընդհանուր օրէնք է, և կարելի է ըսել թէ Հայ լեզուն չէ՛ր կրնար բացառութիւն կազմել. երբ մանաւանդ յարմարակ փոփոխականութեան և զանազանական ճանապարհ անկասկած ենթակայ ժողովուրդի մը լեզո՛ւն էր անիկա: Արդարեւ Հայաստանի բնական միջավայրը, անոր ընդհանուր նկարագիրը, քաղաքական տիրապետութիւնները գրեթէ ընթացքին մէջ, պարբեր բացառող քաղաքակրթական հոսանքները, անուանական կեանքին զարգացումը, ընկերային կեանքի այլ և այլ երեւոյթները, դասակարգային դրութիւնը, առաւտական կազմակերպութիւնը, կրօնային հասուտութիւնները ու իրարու յաջորդող ազդեցութիւնները տարբեր հանգրուաններու չէ՛ որ կրնային հասցնել Հայ լեզուն: Ու ինչ որ կ'երեւայ այսօր լեզուի արտքին ձեւով ու երեւոյթներով՝ բնական ու արուեստական այրիճն է հայ կեանքը չքնաղացող պայմաններուն:

ԳՐԱՖԱՐ ԵՒ ԴԱՒԱՆԱԿԱՆՆԵՐ.— Աւելորդ է ըսել թէ Հայերէնը գրական մեծ հարստութիւն մաղ բանաւոր լեզու մըն էր արդէն: Իր հնութիւնը մանրն չատ արդ և վճռական ապացոյց մը ցոյց տալու անհրաժեշտութիւնը արուեստ մը չէ ամենքն ժամանակ իր արտայայտի հնութիւնը, ինչ որ պիտանի ժամանակով իսկ կ'արդարացուի: Հայերէնը կրնայ ժամանակ ըլլալ, կրնայ զանազան բարդութիւններու ծնունդ տալ, բայց չմնայ, վաղուցի հայ ժողովուրդը չէ մնացած: Բրիտանիոյ Հայասիրաց մանրչէն վկայ է որ տարակոյս և յանկարծ արդիւնութիւնները ապացոյցներ կ'ունենան, Հայ

Գրի պէտքը կը տեսնուի և գրաթղթ լեզուն կը դառնայ գրական լեզու։ Բայց գրաթղթը ամբողջ հայերէն լեզուն ըսել չէր. վասնզի անոնք գաւառի մը, նահանգի մը և կամ, քան ոմանց, գաւակորզի մը լեզուն էր միայն, իսկ ամբողջ Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով ու ընկերային, տնտեսական ու քաղաքական պայմաններուն բերումով անկարելի էր որ գաւառաբարբառներ չունենար։ Նոյն իսկ ուրարտական հին թագաւորութիւններ, որոնք անկարելի է որ լեզուի նոյնութիւն ունենային, միմէ ազգէին անշուշտ նկատի հայերուն վրայ և ամենց լեզուն ճնշողաբէին, եթէ նոյն իսկ մէկ էր։ Եւ յետոյ Ե. դարու գրական մեծ յեղաշրջումը բնականաբար կրելի չէր որ անմիջական ազդեցութիւն գործէր ժողովուրդին բոլոր դասակարգերուն վրայ ալ։ Ընտանեկան կամ առհասարակ բարքերը, իր զանազան տարբերութիւններուն մէջ կրկին կը չարունակուէր ամբոխին մէջ։ Տրամաբանական այս եզրակացութիւնը բաւական էր արդէն հայ գաւառաբարբառներու գոյութիւնն հաստատ, եթէ նոյն իսկ Հայ Մատենագրութիւնը չօշափելի փաստեր չտար։ Պահ մը մէկ կողմ թողլով այն՝ որ գիտական հետազօտութիւններ և կամ ազգ. բանասէրներ կը հաստատեն թէ նոյն իսկ Ոսկեդարի հայերէնին մէջ կան գրաբարին հետ միաժամանակ Հայաստանի մէջ կեանք ունեցող առձկական լեզուներու կամ լեզուի մը տարրեր, մենք հոս մտաբերենքին կրնանք վկայութիւններ ձեռք բերել։ Աւելի պիտի ըլլայն անշուշտ մեր փաստերը՝ եթէ հայ գիրը Քրիստոնէութեան պարտական չըլլար հին արձանագրութիւններ կամ յիշատակարաններ ունենայինք։ Դիւրին պիտի ըլլար դարձեալ, եթէ ոսկեդարեան մատենագիրներ տարբեր տարբեր դէպքերու պատկանէին և իրենց լեզուներուն մէջ ժամանակի բարբառներուն զանազանութիւնը ցոլացնար։ Կորիւն (Ե. դար) Մարաց կռիւները բնականութեան համար կ'ուսանէ թէ կրթութեան և ուսման դժուարընթաց էին իրենց «խնդրեակատոն և

խոչորագոյն» լեզուին համար (1): Արձնացի «հայկական լեզուաց» բացատրութիւնը կը գործածէ (Պատմ. Գ. ԾԲ.): Նոյն դարու պատմագիր Ղազար Փարպեցիի պատմութիւնն ու Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեանին լեզուներն իրարմէ տարբեր են թերեւս, որովհետեւ վերջինին մէջ ամփոփուած ակնարկութիւնները ուղղակի կ՚առնչուին ռամկօրէն լեզուի հետ: Այս խնդրոյն շուրջ ամենէն ուշագրաւ եւ վճռական վկայութիւնը Յովհան Երզնկացիինն (Ժ.Դ. դար) է (2):

ՆԱԽՆԵԱՑ ՌԱՄԿՕՐԷՆ. — Հայկական այս գաւառաբարբառներէն մին է անշուշտ Նախիջեւանց Ռամկօրէնը, որ իրեւ ժողովրդական եւ գիւղական լեզու՝ գրաբարին տակը բոնաց խօսքի եւ գրականութեան մէջ եւքառգաբացութեամբ վերջապէս ԺԲ. դարուն, հակառակ այն համոզումին թէ ռամկօրէնով խօսիլ բայց գրաբարով գրել պէտք է: Առաջին ռամկօրէն գիրքը այդ դարուն մէջ գրուեցաւ, բայց առիթ չ՚ունենք թէ ռամկօրէնն ալ այդ դարուն մէջ առեղծուեցաւ: Ռամիկը հետզ հետէ կ՚ըլլայ

---

(1) Անշուշտ պատմագրին խօսքերը նոյնութեամբ «Հրաման առեալ ի Թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ գիւղագիւղ կոչմանն Մաքաց, որք վասն խեցգեկապոյն և խաշորագոյն լեզուին գիւղաքաղաքացեալք էին. առեալ պարզախօսս, հեռատրանս կրթեալս... կացուցանել... մինչեւ բնաւ արտաքոյ իւրեանց բնակութեանն գերծանել եւ ի ձեռն առեալ այնուհետեւ... գաւառաբանական արուեստն ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել» (Կորիւն, էջ 12): Այս վկայութիւնը թէեւ ե. դարուն համար է, բայց կը տարածուի հին դարերու վրայ ալ, որովհետեւ մէկ կամ երկու դարու մէջ բարբառ մը չվայրենանար կամ չկերպարանափոխուիր:

(2) Այս գիտնական վարդապետը յոյն քերականի Դեոնեսիոս Թրակացիին Քերականութեան մեկնութեան մէջ, զոր յօրինած է, յունական լեզուի գաւառաբարբառներու (դորացի, եւռոպացի, յոնիացի) բաղդատութիւնն ընելով անոնց սահմանակից եղող (եղերակից) կոր ճակտուները յիշած առեն օրինակ կը բերէ հայոց սահմանապուխ գաւառներու անուններն և կարգ մը լեզուներ կը յիշատակէ ըսելով. զԿորճայն, զՏայեցին, զԽութայեցին, զՋորրորդ Հայեցին, զՍպերացին զՍիւնիս, զԱրտախացինս և այլն: Դարագաշեան կը մերժէ այս վկայութիւնը:

պրական նրբութիւններէ : Ան կ'ուզէ լեզուն պարզեցուած հին ու նոր ձեւեր, բառեր, ոճեր և այլն գործածութեան կը մատնեն : Ռամկին համար ամէն բան եւ բերականական սրբագրութիւնները : Ան խորչի ձեւաչափութիւններէ ու կը գործածէ պարզ ու միակերպ ձեւեր՝ պարզուած հոլովներով, թուրքերէնով, բայի ժամանակներով, պրուած, ամփոփուած կամ կրճատուած բայերով և այլն : Նոյն երեւոյթը կայ նաեւ ուման լեզուներու, նոր յատնարէնին, նոր պերսանարէնին, նոր արաբերէնին և նոր հնդկերէնին մէջ : Երբ անգամ մը ձեւերու ու ճարտութիւններու յաճախութիւնը վերոյ, այնպէս որ յաջորդ սերունդներ հետզհետէ իրենց նախնիքներու լեզուէն կը հեռանան և չատ դժուար կը գտնեն այդ հին լեզուներու ուսումը, վասնզի ուրիշ լեզու մը, նոր քերականութիւն մը՝ ամէն կանոնէ և ամէն ճոխէն զուրկ ընտանեցած կ'ըլլայ : Միջնադարեան Հայերէն կամ Նախնեաց Ռամկօրէն կոչուած ժողովրդական բարբառը ամբողջ Կիլիկեան բարբառն է, որ պաշտօնականութիւն առած Ռուբինեանց իշխանութեան օրով : Մինչեւ հինգ ամիսօրէնով գրուած հրովարտակներու գրամէներ, ամերտական դաշնագրեր, մուրհակներ և այլն կը գրուին : Սա ամէն գրաբարի ճոխ էր, բայց գրաբարին պաշտպանը չէր : Միջնադարեան ամիսօրէնը սպա Ժ.—ԺԶ. դարերու մէջ մշակուեցաւ աշուղներու կամ երգիչներու կողմէ, որոնք աքանչելի նպատակութիւն բերին հայ լեզուին՝ ամիսօրէնը կամ աշխարհաբարը թէ տարածելով, հասարակականացնելով և թէ գործածութեամբ հետզհետէ զարգացնելով :

ԱՐԴԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ .— Դարեր անցան : Հայկական կեանքի փոթորիկներուն հետեւանքով հայութեան մեծ հատուածներ գաղթեցին Հայաստանէն, հայութեան կեդրոնէն, իրենց հետ տանելով իրենց գաւառի բարբառը, սիւնեցւոյն ամէն կողմ : Լեզուն փոխուեցաւ հետզհետէ և սկսաւ Ժ.Ը. դարուն մէջ մշակուեցաւ Արդի Աշխարհա-

քարը, որ Կ. Պոլսոյ և մօքր Ասիոյ Արեւմտեան գաւառներուն ու Փոքր Հայքի գաւառտրտրմանցման մէկ եղանակաւորութիւն է արդարեւ և ո՛չ թէ գրաբարի տարբեր, ինչպէս սխալաբար նկատուած է։ Ո՛չ Նախնեաց Ոսմկիօրէնը և ո՛չ ալ Արդի Աշխարհարար այլասեռ մէկ ձեւն են գրաբարին, այլ առանձին և անկախաբար գոյութիւն ունեցող բարբառներ։ Զանազան գաւառներու բարբառները դրի առնուած ժամանակ տեսնուած են անոնց մէջ նոր նոր երեւոյթներ և յատկանշական ձեւեր, որոնք և այն կարգ, որպէս կ՛արժէ գրաբար բերելին մէջ դասել։ Հայ գաւառաբարբառներու և մանաւանդ Աշխարհարարի ուսումնասիրութեան գործին մէջ մեծ հետաքրքրութիւն ունեցող Հ. Ս. Այտընեան իր Բնական Բերականութեան մէջ մեծ գործ մը բրած էր արդէն՝ շատ գեղարար բաժանութիւններու նիւթերով հարուստ։

1. Առաջին մերձին գաւառական (Վան, Մշոպետք եւայլն)։
2 Երկրորդ » » (Կ. Պոլիս, Փոքր Ասիա).
3. Արեւմտեան » (Լեհատան Առաքել).
4. Արեւելեան » (Ռուսաստանէն Հնդկաստան).

Ամէնուն կերպով տանք անոնց յատկութիւններէն(1)։

1. Ա. ՄԵՋԻՆ ԴԱՒԱՌԱԿԱՆ — Ասոր յատկութիւնն է առաջութիւն ձեւական բնաւոր բառերու և ածերու, որոնք մեծ մասամբ ապագային հնութիւններ են, թէպէտեւ լեզուն իր առօրեայ հնչումէն կորսընցուցած է գոնէիկ արտասանութիւններուն։

2. Բ. ՄԵՋԻՆ ԴԱՒԱՌԱԿԱՆԸ կրնայ ամէնէն կանոնաւորն համարուիլ, թէեւ բարբառամէջ միւսներուն հարուստ չէ բառերու և բացատրութիւններու կողմանէ։ Ասիկա է վերջոյ Կ. Պոլսոյ գրականաւանդական լեզուն գործառ։

3. Գ. ԴԱՒԱՌԱԿԱՆԸ բացատրութիւնով ազգատ, քերականութիւնով թեթեւսաստր և հնչումով ազատ է, և այսօր մեծացութեան դատապարտուած է բոլորովին։

4. Դ. ԴԱՒԱՌԱԿԱՆԸ, որ կը կոչուի մանաւանդ Ռուսահայերէն, գրեթէ միւսներէն անկախ բնութիւնով օժտուած՝ Կ. Պոլսոյ Աշխարհա-

(1) Մանրամասնութիւններ ու նմոյշներ գտնել Հ. Ա. Այտընեանի «Բնական քերականութեան» մէջ (էջ 161-236)։

բաբին առաւելութիւնն ունի

Այս գաւառականներէն չորսն ալ օտար լեզուներու և մանաւանդ թուրքերէնի ազդեցութեան խոր դրոշմը կը կրեն

Հայկական բարբառները պէտք եղած չափ մեծ խումբ ունին այժմ։

1. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ= Տաճկատան և Եւրոպա.

2. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ= Ռուսատան — Հնդկատան.

1. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌ.— Այս խումբին կը պատկանին արեւմտեան գրական լեզուն և Կ. Պոլոյ, Արապանէկի, Եդեսիոյ, Էրզրումի, Երզնկայի, Մոկաց, Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Ալաշկերտի, Պէյլանի, Ախլցխայի, Նոր Նախիջեւանի, Խրիմի, Լեհատանի, Սեբաստիոյ, Շ. Գարահիսարի, Ամասիոյ ու Մարզուանի եւայլն բարբառները

2. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌ.— Այս երկրորդ խումբին են՝ Կոլկաթ գրական լեզուն և Ամուէրիանի, Թիֆլիսի, Երեւանի, Ղարաբաղի, Ադուլիսի, Մուշի, Վանի ու Հնդկատանի բարբառները.

Արդի աշխարհիկ գրաւոր լեզուները կենսունակութիւն ունին և ընդունակ են ամէն տեսակ առաջդիմութեան։ Իրենց շարադրութիւնն ալ աւելի արդի է քան գրաբարինը, ասոնք և իրենց ուսուցումն ալ աւելի դիւրին է։

ԱՆՈՆՑ ԴԻՐՔԸ.— Միջնադարեան Ռամկօրէնի և Արդի Աշխարհաբարի դիրքը Լեզուաբանութեան մէջ ճշդելու համար բաւական տարակարծութիւններ առիթ եղած են մէկէ, առաւելապէս անոնց արմատին թուրանական և բնութեան հետեւանքով, սակայն այսօր այլեւս վերջացած խնդիր մըն է մէկ, ինչպէս Գրաբար Հայերէնը նոյնպէս ալ Ռամկօրէնն ու Արդի Աշխարհաբարը հնդեւրոպական լեզուներ են։ Թուրք- Թաթարական ցեղերու դարաւոր սերտութիւնը, Հայաստանի վրայ, խորապէս ազդած է անոնց և նոյն իսկ կազմը յեղաշրջած, այնպէս որ այսօր իսկապէս Աշխարհաբարի շարադրութիւնն ձեւը տարբեր է բոլորովին Գրաբարէն, ինչպէս,

Ես տեսի զթռչունն, որ երգէր ի վերոյ ծառոյն.

J'ai vu l'oiseau qui chantait sur l'arbre.

I saw the bird who was singing on the tree.

آغاجك اوستونده اوتن قوشی كوردم

Ուսին վրայ երկար խոչոր սուրը։

Սակայն այս երեսից մեզ պետք չէ խոսել։ Հայ ըռնուն ո՛չ միայն խոր-խոհեմութեան պետ ունի, այլև բազմատեսակ արդեան գիտութիւնքու ներքնապետ է և իր պարտականութեան սորերը՝ չուս սեռու մտս-յարմարութիւններ ունենալով այն ժողովուրդներուն հետ՝ որոնց հետ ինքն ըռնութեան մէջ է։ Ասանձին պետք տանք արդի այն սորերը, որոնք պատճառ ունին հայերէն ըռնութեան մէջ երեք արդեանգիտութիւններ. անցագրական յիշատակներ միայն ուրուագրութեան, սորագրութեան, հնագիտական, հրչակագրութեան, գունագրութեան, արուեստական, բառերնագրութեան, տառագրութեան, ձեռագրութեան, անգլիագրութեան և այլն։

ԳՐԱՖԱՐԻ ՈՒՍՈՒՄԸ.— Այժմ Գրաֆարը դարձած է ամրողջ և երկու աշխարհիկ լեզուներն (արևմտեան և արևելեան հայերէնները) ևս սորագիտողները, բայց և այնպէս Գրաբարի ուսումն ալ պետք չէ չանհետանալ։ 1. Երբեք եկեղեցական լեզու, 2. Երբեք յանձնարարելի միջոց հին հայ մատենագրութեան գանձերն ըմբռնելու վայելքին, 3. Երբեք տեսական պատճառ քանիքան հին յիշատակարաններու բարքու, և 4. Երբեք բանասիրական կարևորութիւն ունեցող լեզու։

ՍՏԵՓԱՐՀԱՐԱՐԻ ՈՒՍՈՒՄԸ.— Գրաբարի և Ռամկօրէնի ու Աշխարհաբարի պայքարը դարեր տևած է։ Դիւրութեամբ տեղի տուած չէ Գրաբարը, որ մինչև ԺԹ. դարու կիսերը դպրոցներու մէջ միակ լեզուական ուսումն էր։ Հակառակ Աշխարհաբարի ծաւալման և նուաճման՝ գիտուններն զոյն կ՚արհամարհէին իրեն քերականութեան և բարձր հասկացութեան անարժան լեզու մը։ ԺԹ. դ՚րը միայն ուսում Աշխարհաբար ներմուծեցին։ Առաջին անգամ Սեբեոս Ռական Աշխարհաբարը իրերի մէջ հայ դպրոցներէն ներս մտցուց 1860ին։ Հիմա մեծ տեղ կը տրուի աշխարհիկ լեզուի ուսման և

ամրոյջ պրական չարժուձը այն լեզուներով կ'ըլլայ տահմանին երկու կողմն ալ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ԱՐՇԱԼՈՅՍԸ.—

Հայ լեզուի պատմական չրջանի արչտոյտը պէտք է ինուսել Դ. դարուն մէջ։ Իրաւ է թէ հին ժամանակներուն մէջ ևս այսու այն ուղղութեամբ աչխատութիւններ կատարուած էին, սակայն այս դարուն վերստահուած էր կրօնական սակաւաթիւ ճառերուն պատրաստութիւնը։ Աստանդութիւնը կ'ըսէ թէ Վռամչապուհ Արչակունեայ առաջին թագաւորը, Հայաստանի մէջ չատ մը վիճակներ կատարեց՝ հայոց պատմութիւնը վերաբերեալ գրութիւններ գտնելու համար։ Պատչխան տրուած էր որ իր պետութեան տահմաններուն մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդները տալերէն խօսին։ Նոյնը կ'ըսուի նաև Մեծն Տիրանի մասին։ Գողթան երկիրը ոչ նուազ զօրաւոր վիճակներ էին անչուչտ՝ տալերէնը ուրուագրելու համար։ Եւ սակայն առանց ո՛չ մէկը տեսական և վիճակային չրջանը բացուած է։ Հայաստան ունէ առաջ ալ քարոզիչներ ունեցած, բայց անոնք վիճակական ոյժ չունէին։ Լուսաւորիչ Տրդատին ու բանակին կրծնած էր այս անգամ։ Կային սակայն ընդհանուր տարրեր, որոնք հեթանոսութեան կռապաչտ էին։ Սակայ բնական էր, վարդապետական եղբայրակցութիւն կար հայերու և պարսիկ-

*նիրս մէջ և պարթեւական գերիշխանութեան տանն ա-
ւելի՛ նս տիրացած էին յարաբերութիւնները : Բանի
ուժը կուգար ուրնին ճգմել այդ դաւակարգը : Եւ յիրա-
վի , նիէ դիմենք մեր պատմիչներին մանաւորապար Ա.-
պաթանգեղոսի , կը տեսնենք թէ Քրիստոնէութեան տա-
րածման վրայ խօսած ժամանակ տարօրինակ նշանակութիւն կը
կը պատճէ թէ «Ս . Գրիգոր եւ իր նշանակի յաջորդները
Հայաստանի տանն մէկ անկիւնը պատկով մնեանները կը
կոծանէին , քուրմերը կը հալածէին , մեհենական զարդերը
կ՚ոչնչացնէին , մեհենական պատկերը , քանդակներն ու
պրոմածները կ՚անհետացնէին» : Ի հարկէ այրուած կամ
քանդուած մեհեանները հետ անհետացան նաեւ մեհե-
նական և մեհենական բոլոր գիրքերն ու յիշատակա-
րանները , քանի որ ամեն տեղ սրբազան վայրերու մէջ
կը պահուէին անոնք : Սակայն էր ոգեւորութիւնը նոր կր-
օնքին անուն ոչ ոչ այրուած այս մոլեռանդութիւնը : Հե-
թանոսական բոլոր տօները խառնուեցան քրիստոնէական-
ներու հետ՝ որպէսզի չնչուէր ամեն յիշատակ : Հռոմէական
անվիջապէս չատ մը գաղափարներ լայատ և հիմնուց վանքեր ու
մենաստաններ , որպէսզի նոր կրօնքին համար տեղեքա-
տներ պատրաստէ : Օտար լեզու և օտար ուսմունք հնդկա-
ցին ամեն կողմ և վերջապէս յունական – ատրպատական գրա-
ցոյը սիրապետուց :*

*Պէտք է խոստովանիլ սակայն , թէ առանց ատրինե-
ցուն՝ Քրիստոնէութեան ճամբան հարթուած չպիտի ը-
լար : Ատրպատական աղդեցութիւնը , որ եկեղեցական — գր-
ականէ է միայն , կը տեսնէ Բ . գարէն հետեւարար մինչ-
գեռացի գաղթականներուն միջոցաւ : Արդէն հայոց ու
ատրիներուն միջեւ խնամութիւն չատ կար : Հայերը չատ
բան ներգրնկատած էին ատրիներու պատմութենէն . Կ՚ը-
ուէր նոյն իսկ թէ հայոց ու ատրիներու նախահայրը Ա.-
պամ է : Այս պատճառով ատրիներ հիներն իսկ հայոց
պատմութեան մասին գրեցին , ինչպէս Դ.ներտեան , Բար-
գաժան , Զինոբ Գլակ , Մարիաս Կատինա եւայլն : Ասրե-*

ազգին շատ մը նշանակութիւն յիշատակարաններէ օգտուած է։ Ատոնցմէ կարգինները էին Քրիստոնէութեան առնչեալ եղելութեանց և Մծբնի։ Ատոնցմէ Ստեփանոս Տարօնացին քարտուղար էին պետ Բ. դարուն (200ին)։ Քրիստոնէական և այլ ուսուցութիւնքէն հոգեկից մէջ ամենէն առաջ ատոնք կը գործածէ և կուտայ առաջին գրքերը (Աւետարան և Առգարու Չոյցը) և Ս. Գիրքի մեծ մասերը՝ ատոնցմէ քարտուղարութեամբ։ Նոյն ձեռքով կը գանուի նաեւ Հայոց պատմութիւն մը, որ, շատ ճշդութիւն՝ կը սկսէր Թագէոս առաքեալի գործունէութենէն և կը հասնէր Տրդատի մահն ու Սահակաստուածին գործերը, և որ ամբողջական կորսուած է, բայց Ագաթանգեղոսի և Բիւզանդի մէջ գրուած հատուածներէն և Մովսէսի վերակազմութենէն։ Կասկած չկայ թէ շատ յանկարծելի էր այս գործը, որուն ճեղինակը օգտուած էր հոգեկից մեհենական ճեռագիրներէն և գոհար նրպներէն։ Շատ մը քրիստոնեայ ատրի գործիչներ կան, ինչպէս Յակոբ Մծբնացի, Յովհաննէս Ատրի և այլն, որոնք նոյնպէս կերպով կը գործէին Հոգեկանի մէջ։ Ամենէն առաջ ատրի հայերն ու գրուածները քարտեզուած էին հայերէնի, ինչպէս Ս. Եփրեմ, Եւսեբիոս, Զքէն, Ներսէս, Պօղոսի Գ. Թուղթ Ատաքեայ և այլն։ Ատրի գոյներն և դէմքերը շատ մեծ ազդեցութիւն գործեցին հայ մտքին, ճեռնին ու գրականութեան վրայ։ Անոնց կողմնած գործին մասին շատ քիչ բան գրուած է, որովհետեւ ընդհանրապէս մատենագիրներ ու պատմիչներ ցեղական պճոյ ատելութեամբ կը գործէին, և մանաւանդ ատրիները ատելի աչքով գործած կրնալով՝ առաջնութիւնը ցեղին մէջ կորսուած էր։

Ատրոյ Գ. դարուն մէջ Քրիստոնէութեան ու Հեթանոսութեան միջեւը կը չարունակէ տակաւ նուազ անկիւնայր։ Գրիգոր Լուսաւորիչ և իր տոհմը՝ ցեղական ատաքեութեան պետերներ են, իսկ Արքունի ու ազնուականութեան, և ամէն տարի

ներ պատկանող քաղաքականութեան, որչափ ատեն որ այս վերջիններս Բիւզանդիոյ դէմ ցուցին միաբեր շահագործութիւն: Բիւզանդական արքունիքին եւ ցուցոյց պետրոս Դուքասին էր Սոֆոյ մէջ ցոյն եկեղեցիին միաւորութեան աշխատասիրութիւնը, Հոյ եկեղեցիին եւ Հոյ ազգութեան՝ ցուցական մեծ զանգուածին մէջ Հռոմէադէմ եւ ցոյն ընդհանուր քաղաքականութեան ամրոզջ Սոֆոյ մէջ տիրական դարձնելու ցանկութիւնը: Եւ ամէն բան պատրաստ էին այդ նպատակին: Ցոյն եկեղեցիին եւ Բիւզանդիոյ դէմ ցուցած ատելութիւնը պատճառ էր, որ ամբողջ ազգաբնակութիւնը պատրաստ կը գտնուէր ամէն զոհողութեան, որ ազգային եւ կրօնական ազատութիւնը պահելու համար պէտք էր: Եւ ամէն ինչ կը պատրաստէ

բոնները (Աթէնք, Բիւզանդիոն, Կեսարիա) դրկուած էր ուսանելու համար։ Բնականաբար ատոր երթեց հետ պիտի բերէին նոյն ուսումնասիրութիւն ընդհանրացած գիտական լեզուն, յունարէնը կամ լատիներէնը։ Հայ եկեղեցւոյ եռանդուն քարոզիչներ ստեղծուած էին Աստուածաշունչը կարդալ սրեւմա. և հիւս. նահանգներուն մէջ յունարէն, և արեւել. ու հարաւ. նահանգներու մէջ լատիներէն։ Այսպէս անաւանիկ նոյն դարուն մէջ յաճախեցաւ յունական ու լատինական լեզուներու դպրոցները հայոց մէջ և հայ լեզուն ճնծուղէս ներգործուեցաւ այս երկու դրացի հիւրերէն, որոնք Աստուածային քարոզչութիւն կ'ընէին իրեն՝ կամաց կամաց իր ազգային ղեկուցումը խլելով և հոգեւոր կեանքի մը իր անձնուէր նուիրումին ու անձնաւորութեան չարաչար դժուարութեամբ ուծացնելով զինքը հայկական տոհմիկ կեանքէն։ Յունական և լատինական լեզուները ազդեցութիւնները առաջ սրտէն բացայայտ էր ուրարտականը, հրէականն ու պարսկականը՝ հայերէնին մէջ։ Այս չորքն ալ յունականն ու լատինականը կը շնչէր։

Այս ընդհանուր ճուլման վտանգին առջեւ, որուն մէջ յոյներու քաղաքական նպատակները կը գործէին, հայերէնի ընդհանրացման և ազգային միութեան պահանջը զարթնուեր էին դար առաջուընէ։ Ինչ բան կրնար նպաստել հայ լեզուական միջ ազգային ինքնուրոյնութեան, բայց եթէ հայկական այբուբենը, որ ունենալով ազգային-քաղաքական, կրօնական և ուսումնական երեակ հակայնչանակութիւն, այնուհետեւ կը դառնար ամենազօր զէնք մը ու պաշտպան մը՝ ամէն տեսակ օտարոտի ձգտումներու դէմ։

ՈՍԿԵԴԱՐ.—

ՈՒՄՈՒՄՆԱԿԱՆ ԱՐԹՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՐԻ ԳԻՒՏԸ.—

Հին հայ լեզուի և Մաւենագրութեան համար ամենէն փառաւոր չրջանը Ե. դարն է, որ կը կոչուի Ոսկեդար։ Ոսկե-

դարը լեզուի մը համար այն չքնաղն է, երբ անցեալէն ու ներկայէն գերազանց կատարելութեան մը կը հասնի լեզուն։ Այս գարուն մէջ արքունական դպիրները, ազնուականները սրտանեղը, բեմերն ու գիրքերը ասպարէզներն են նոյ լեզուի կրթութեան և տարածման համար։ Սա անվիճելի արդիւնքն էր Դ. գարու չարժման և քաղաքական համեմատաբար նպաստաւոր պայմաններուն։ Վառած չարժուն ոգուվ մատենագրը քաղաքը չէր կրնար մնալ հեռու գիւղերէն։ Անոր ուշադրութեան առարկան ամբողջ ազգն էր։ Ուզեց ան ամէն դասակարգի հասկնալի ըլլալ, ամէն դասակարգի հասկնալի ըլլալու համար ամէն դասակարգի լեզուն գործածեց։ Ասոր ցոյցերն կրթական հատուածներ, որոնք գիրքերու վերջը մնացեր են ուսումնասիրելու համար։ Ասոնց մէջ Մեսրոպ ինքզինքը կը ներկայացնէ իբրև ուսուցիչ մը, որ կը հարցնէ աշակերտներուն՝ ինչ կը սորվին, ինչպէս կը սորվին, ինչ դժուարութիւններ կը գտնեն, ինչպէս կրնան զանոնք յաղթահարել։ Ասոնց մէջ Մեսրոպ կը գովէ աշակերտները, կը քաջալերէ զանոնք, կը յորդորէ, կը սիրտ տայ, կը խրատէ, կը սաստէ, կը նզովէ։ Ասոնց մէջ Մեսրոպ կը հանդիսանայ իբրև ուսուցիչ, իբրև հայր, իբրև հոգեւոր հովիւ։ Ասոնց մէջ Մեսրոպ կը հանդիսանայ իբրև ազգին ուսուցիչ, իբրև ազգին հայր, իբրև ազգին հոգեւոր հովիւ։ Ասոնց մէջ Մեսրոպ կը հանդիսանայ իբրև ազգին ուսուցիչ, իբրև ազգին հայր, իբրև ազգին հոգեւոր հովիւ։

Ասոնց մէջ Մեսրոպ կը հանդիսանայ իբրև ազգին ուսուցիչ, իբրև ազգին հայր, իբրև ազգին հոգեւոր հովիւ։ Ասոնց մէջ Մեսրոպ կը հանդիսանայ իբրև ազգին ուսուցիչ, իբրև ազգին հայր, իբրև ազգին

ալեր՝ գիտական անուններով։ Թարգմանիչներ կոչելու այս գաղափարին պատկանողները, գոնեպի անտեր Մ. Գիրքն ևս անվանել Թարգմանութիւնք ժամանակագրական և տեղեկութիւնք այլ թարգմանութիւնների գաղափարի հայ գրականութեան վերաբերեալ։ Թարգմանութիւնն այն ժամ, որ հայ գիրերու գիւտին համար Մեսրոպ վարդապետ ուղևորութեան մեջ էր Ամիդայի, Եդեսիոյ, Սամոսատայ, Բերիոյ, Մելիտինէի, Կարինայ, Տարսոնի, Ասորեստանի և այլ. իսկ գրատներ՝ Դաւիթ Անյաղթ, Գիրք կանոնական, Յովհան Մանդակունի, Եղիշէ, Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Մովսէս Վերծանող և այլն։ Առաջաբանի «Գրոցի թարգմանութեան» պիտի նախադրութեան եղաւ այս գրքու ժամանակին բարձր չհետաքրքիր։ Օտար լեզուներու ազդեցութիւնը կը սպառնար բռնադրել հայ ոգին, ուստի առաջին թարգմանիչները մեծ նախանձախնդրութիւն ցոյց տուին բառ առ բառ ընտիր հայելին վերածելու և հայ լեզուն ու գրականութիւնը պատուանդանելու և մեծացնելու համար։ Ոսկեդարի հեղինակներուն մէջ միայն կոյ գերազանցօրէն՝ բառերու ընտրութիւն, նշանակութիւններու ճշդութիւն, բայաստեղծութիւնները ջոկութիւն ու փարիզութիւն և լեզուական մթերք ու գանձարան։ Ոսկեդարի հեղինակներ չատ անգամ իրենց թարգմանութիւնները կատարելու առնն թափ կ'առնեն և կարծես կը հեղինակեն։ Թարգմանիչներու անխոնջ աշխատասիրութեան կը պարտինք կարգ մը կարևոր թարգմանութիւններ Եւսեբիոսէն, Փիլոն Երու-

յայնէն, Ոսկերբեռանէն, Կիւրեղ Երուսաղէմացիէն, Իգնատիոս Հայրապետէն, Եփրեմէն, Գրիգոր Նիւսացիէն, Գրիգոր Նազիանզացիէն, Բարսեղ Հայրապետէն, Աթանաս Աղեքսանդրացիէն, Եպիփանէն, Ս. Ներսէն եւայլն։ Եաս բնական է որ նա հարց մը պոյ հրապարակ թէ ինչո՞ւ հայերէնը հզօր չեղաւ յաղթելէն ետք եւ հրաչալի գործեր չարտադրեց, դիմելով հանդերձ միեւնոյն յանգամանքներէն, որ յաղթելէն օժանդակ գործոն եղած էին։ Մասն պատճառներն երկուքն են.— 1. Երբ հայ թարգմանիչներ յաղթական դիմած էին, անիկա արդէն մեռած էր իր հին ժողովուրդն եւ կրօնական զգեստ առած, մինչդեռ յաղթելէն դիմած ատեն յոյն մտաւորականութիւնն իր վաստակ գագաթնակէտին հասած էր, եւ 2. Հայ գրագէտներ կրօնականներ ըլլալով մի միայն կրօնական գրականութիւն մշակեցին։

ՈՍԿԵԴԱՐԻ ԼԵԶՈՒՆ.— Գրաբարն իր բոլոր վայելչութեամբ այդ դարու թարգմանիչներուն գրչին տակ է որ կը տեսնուի յանկարծ, առանձին անգամ, ուսոյն բնական է որ իր էութեան մասին զանազան նիւթապաշտութիւններ պոյութիւն ունենային։

1. Գրաբարը խօսակցութեան լեզու եղած չէ եւ Մահակ, Մեսրոպ ու իրենց գործակիցները բոլորովին նոր լեզու մը չնեցին. եթէ գրաբարը խօսուած լեզու մը ըլլար, պէտք էր որ ոսկեդարի բոլոր մատենագիրներու լեզուն միօրինակ ըլլար։

2. Հայաստանի եկեղեցական լեզուն էր։

3. Արքունիքին եւ կամ տղնուական դասակարգին լեզուն էր։

4. Գրաբարեան նահանգին ոսոանիկ լեզուն էր։

1. Առանձին կարծիքը պետական հիմունք չունի, վասնզի թարգմանիչներ չէին կրնար յանկարծ ստուեղծել լեզու մը չինել՝ մանաւանդ այդչափ գեղեցիկ, ճկուն եւ նուագային։ Կամայական արուեստը չէ լեզուներն ստեղծագործողը։ Ճիշդ է որ Վռամշապուհ ու Խոսրովիդուխտ գոյ ձուեցան, բայց նախ որ յաջողութիւն չունեցան, եւ յետոյ անոնք ստեղծողները իրր պարզ յարաբերութեան մի. Ջո՛ց միայն չինելին զանոնք՝ եւ ո՛չ թէ պրակտիկական ար-

ուսման տարիք. և սրա պատճառն հայտնապես կա-
ռավարության և մեր պատասխանատու ղեկավարների չար
ու ցանկալի գործունեության մեջ փնտրելու չէր
լինիլ անհարկի է: Շատ հիմնական չէ նաև ուսումնա-
կիները, որ ի՛րենց ծնողքներուն վարձքն ուսումնա-
տեղիները մտնին, պահանջ արդ է որ միջավայրը,
պատշաճ պայմաններ և հանգամանքներու անհրաժեշտ հա-
մաձայնութիւն ու սէր իրենց ուրոյն կիները կը պահանջ անոնց
պատկերներուն վրայ, որով կարելի չէ ճշտութեամբ կիրա
պահել, ո՛չ թէ միայն այն դարուն՝ երբ քրիստոնեութիւն
ուսում և բառարան չէին, լեզուին բառերուն և օրէնք-
ներուն իրենց հատուկ, այլ նոյն իսկ այսօր՝ երբ ա-
մէն ինչ լուսի գոյութիւն ունին և բառական գարգացած
պատկառելի ալ կայ:

2. Հայկէն լեզուն, ինքնին արդէն կատարելագոր-
ծուած էին, անբռնանալի է որ Բարգմանչական աշխա-
տութեանց միջոցին Բարգմանիչներուն գրչին տակ աւելի
եւս նրբացաւ, գեղեցկացաւ ու կատարելագործուեցաւ:
Գրաբար լեզուին իրեն նախընթաց ժամանակ անչուշտ
կատարեալ հայ լեզուն, որ երգիչներով և քրիստոնեայ
քարոզիչներով արդէն բառական գեղեցկացած էր: Մեա-
րտեան գարուն է սակայն որ զայն մատենագրական լեզ-
ուի վերածեց: Այսու հանդերձ կարելի չէ ըսել թէ գրա
նկեղեցական լեզու մ՚էր գրաբարը: Եթէ կարգ մը գէթ
գլխաւոր գառանները հասկնալի չէր, ինչո՞ւ համար ու-
նին քարոզիչներ զայն գործածէին: Այս իսկ բառական է
ցուցնել թէ գրաբարը Դ. և Ե. գարերուն մէջ խոս-
ուած և հասկցուած լեզու մ՚էր ժողովուրդին մէկ մասին
կողմէ և ո՛չ թէ գրա նկեղեցական լեզու մը:

3. Արդուեստաց լեզուն բնական է որ միշտ ամենէն
բնորէն ու ազնիւը կ՚ընտրէ: Ամեն ազգերու մէջ այս-
պէս է: Սակայն և այնպէս ան ալ անխախտացած, ինք-
նուրոյն և անկախ լեզու մը չկրնար ըլլալ, այլ միևնոյն
լեզուի զանգուածին ամուսնացած մէկ բարբառը: Հասա-

բար դասակարգային ընտրի համակցությունն ար ճիշդ չէ։

4. Ձորդոր կարծիքը ամենեն արտահայտանն ա ուղիղն է։ Աբրահամեան ճանապարհն տասանիկ ընտրն էր գրարոյը, նոյն ինքն արբանեքին ընտրն, որ նա՛ եկն է տղին նրանեան հետ, վասնզի անոնք ար նիմ արքայազներ չէին, գէմ՝ արբանեքին հետ յարմարողներ էին։ Թէ՛ աբրահամեան չջգանին և թէ՛ վերջը միևնոյն էր քարտուղարութեան կեդրոն էր Աչրարում, և բնակավայրը՝ ապին բարձր դասն։ Ասանիկ կը նշանակէ մարդաբաղաքի ընտր։ Մարդաբաղաքը ճոգաւորին էր, և աղեամական գասակարգը կը բնակէր արբանեքի կոմանդներուն մէջ։ Հայ ընտրի բաւ ազանութիւն չունի կարելի էր ուրիշ։ Անոր կառուցուածքին մասին չենք գիտեր, բայց կրնանք ենթադրել թէ բոլոր հայ բարբառներուն մէջ՝ ամենեն կատարեալն էր և անարատ հանդիսացող շատ մը գասանիներ։ Արդ, գրաբարը երբեք Հայաստանի ընդարձակութեան և կեդրոնական նահանգի ընտրն, որ ամենէն շատ խօսողներ ունէր, ընդհանրացած էր և անոր իշխանութեան ընտրն միանգամայն կիսեռած, մշակուած ու հարստացած։ Երբ արարողական բարբառ դրոց ընտրն դարձաւ, էրնան եկեղեցական ընտրն, ուսոն ասանիկ մը եւս ընդհանրացաւ և հայրենացաւ բառերով, դարձուածներով, համեմատական ձևերով, ուղղի փոխիկացաւ և բարձրացաւ միւնչեւ միտները միտնալն անմիակ։ Մեր գրականութեան հիմնադիրներ, Սահակ ու Մեսրոպ, այդ նահանգն ապրած էին, ուսոն բնական է որ նոյն նահանգի ընտրն գործածէին։ Յետուսոն է որ Աչրարատեան նահանգի բնիկ ասանիկներուն ընտրն աւելի բնական է, քան միւսներուն։ Ղազար Փարպեցիի ընտրէն աւելի բնական ու ազնիւ, իսկ Եղնիկէ աւելի մաքուր ընտր չկայ։ Եւ ասոնք երկուքն ալ Աչրարատէն էին։

Կ'ուրախանանք ուրիշ որ Ոսկեդարի գրարար աւանդ հարևանակցութեամբ Աչրարատեան նահանգի ասանիկով եւ

կենդանի չեզոք էր, որ գրախաւսացար անուան բարգևելիչներու ձեռով։

ՀԵԼԼԵՆԱՄԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Հելլենադիմադրութիւնը մեր կեանքին մէջ այն երեւոյթն է, որով հայ բռնադիմադրութիւնը՝ պահելով հոյակապ ձգումներն ու հրնչեմը՝ յանդգնելի ոգին կ'առնէ և անոր կաղապարին մէջ կը ձուլուի։ Սա՝ ե. դարուն մէջ չեչռուեցաւ, բայց իր ծագումը առնելի հին օրերու մէջ պէտք է փնտռել։ Մեծն Ալեքսանդրի ոչրսադիմադրութեան հետեւանքով յոյներն Ասիա մտնելով իրենց հետ բերին նաեւ իրենց լեզուն։ Երբ Մեծն Տիգրան աշխարհակալը իր ոչրսադիմադրութեան ջոկանին ձանօթացաւ յունաց բարքերուն, անոնց սովորութիւնները, արձանները, քուրմերը, դերասաններն ու չատ մը գործառոյթներ փոխառրեց Հայաստան տալով անոնց բնակութեան համար գանազան տեղեր։ Սա հելլենական ազդեցութիւնն էր որ կը սկսէր ներգործել հայ կեանքին վրայ։ Արշակունիներուն մէջ կարգ մը յունասէր թագաւորներ կային։ Արտաւազդ այնչափ սիրած էր հելլեներէնը որ իր պալատին մէջ յունարէն թատերգութիւններ ներկայացնել կուտար։ Քրիստոնէութենէն վերջ Հայաստանի արեւմտեան կողմերը Սուրբ Գիրքը կը կարդային յունարէն և կը քարոզուեցան։ Դ. և Ե. դարերուն մէջ յունական կեդրոններու գնացող ուսանողներ թէեւ օտարութեան զարգացական տեսակէտով, բայց իրենց լեզուներու չատ ազդեցան անոնցմէ։ Հելլենադիմադրութիւնը կամայ ակամայ սկսաւ մտնել՝ քանի որ մտաւորականներ յունարէնը լաւ կ'ուսանէին։ Հելլենադիմադրութիւնը ամէն ե. դարու կեանքին վրայ չեչռուեցաւ ուսանելց միտքը է. դար։ Կրնան քարգմանիչներ հետազոտել իրենց վարպետութիւնը, սկսան օտար լեզուներէ ամբողջութիւններ կամ բարդութիւններ ընել։ Ճոխարէնի ուսումը հիներուն լեզուի ամէն ճաշակը եղած էր, և հայերէնը՝ իր ընդունակ ոգւոյն կարծեցած՝ յունական սիրադիմադրութեան ենթարկուած էր։ Ճոխաբանները այնչափ առաջ գնացին որ ո՛չ միայն հնա-

բոլոր նորատունկ մասնիկներ, բաներ, ձևեր ու հոլովումներ, այնպես՝ նոյն իսկ մեր լեզուին հակառակ ստորին, ինչպես օրական, իգական և չեզոք սեռերու ստորոգումներ: Մասնավորներ նորութեանց հետամուտ էին: Ամեն վիպասացական պարագաներն ալ բոլորովին իմաստասիրական բաներ սուտ հոլովէին: Հելլենականութեան սկզբնաւորութեան է մտածուած այն գիտական ոգին, որով լեցուած էին մեր մասնագիրներուն սեռը՝ Սղեքսանդրիայի մէջ: Գիտական նիւթի մը շուրջն հոլովելով արտայայտելու կը սկսուէին յաճախ, պակաս մը կը զգային կարծես և օտար լեզուի կը դիմէին: Անոնց համար հոլովելն գիտական ճշդութենէ զուրկ զգայուածի լեզու մըն էր: Հելլենասէրներ՝ քերականութեան հետ ալ քմահաճութիւն վարուած էին՝ յանախ հոլովելէն հոյ լեզուին մէջ փոխադրելով դերանուններու իգական սեռ, հոլովներուն և բայերուն երկականը, անորոշ դերբայներու սուտ հոլովման և սուտ նախադրութեան գործածութիւն, էական բոլոր հոլովումը մոռցած, բաղդատական քերականութիւնը սկսելու տակաւին: Ասոնց հետքերը մնացին մինչև ցայսօր: Ասոնց դէմ ելան Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Դաւիթ Անյաղթ և Եղիշէ (գիտական նիւթերու մէջ միայն): Անոնց գործը չարունակեց ապա Սիմեոն դպրոցը, որուն մէջ նշանաւոր եղան Մովսէս Սիւնեցի (Է.) և Սահակ Սիւնեցի (Ը.): Յաջողութեան գաղտնիքը մը օրինակներ տանք: Անդամ՝ արտասանել, հակառակութիւն, մակերեսոյթ, տրամաբան եղան: Ձուտ յաջողին բաներ՝ փհոլիխօ (յաղթահարել, վիճել), սհնիրհնօ (բաղդատել), բեռեկրօփօ (արտասանել), տիանիսհօ (տրամաբանել) եղան:

Հելլենականութեան երկք տարիճաններ կան. 1. Կատարեալ յունասիրութիւն, որ տպա մերժուեցաւ, 2. Բառերու բարգմանութիւն, որ մեր լեզուին պարզութեանը վնասած է, և 3. Անհարազատ հայերէն յունարէն ոգիով:

ՈՍԿԵԴԱՐԻ ՇԻՋՈՒՄԸ.— Սահակ և Մեսրոպ վերջ ականջարի մէջ լեզուն անկում կրնդունի: Դրական դրա-

ժամեր-թիւնը կարելի չեղաւ շարունակել երկար ատեն, որովհետև քաղաքական փոթորիկներ և փոփոխու-թիւններ ամեն բան ամլութեան վրան։ Կրնամեր-թութիւնն զարգացումն ու ծաղումը նոյն ատենները մէր պատմու-թեան։ Հայկազունք ու նկնդեցին դէպի արեւմուտք կը նայէին։ Յունկերաց ն. մատրան էր չնչել Կրնամեր-թիւնը, որ դէպի հոգին պարսկական քաղաքակրթութեան հետ կռուելն էր։ Ու սկսաւ հալածանքը, սասին ու արհատրանքը։ Հայերը գերագոյն արհութիւնը կ'ունենային մերժելու Յունկերաց կրօնափոխութեան առաջարկը և Մանիքեանութեան առաջնորդութեամբ սուր և ձեռին պաշտպանելու հայրենի կրօնը, արեւմուտքի քաղաքակրթութիւնը։ Այնուամենայնիւ Հայաստանը քրիստոնեայ է և սրբի նայած՝ սէրը կանգնելու իր խոցած ազատութեան կռուանքին։ 451ի Յունիս ամսուան մէջ տեղի կ'ունենայ Ղեւոնդեան հռչակաւոր պատմութիւնը, որ հայկական հոգւոյն բաշխութեան մեծ նահատակութիւնն եղաւ է։ Վերջապէս արեւմտեան ու ասիական ազատութեան սահմանները վերջ կը գտնեն։ Բիւզանդիոն կը դաւէ հայոց և այս ժողովուրդը միանգամայն դէմ կռուոյ պարսից դրօշին, մինչ անդին արեւմուտքը կրօնական վէճերով կը զբաղի։ Քաղաքական այս անցքերը, որոնք մինչև դարուն վերջերը կը տեւեն դրեթէ, հայկական կեանքին մէջ մեծաւոր դժբախտութիւնը հնարաւորութիւնէ կը զրկեն և կը կասեցնեն Ռասկեդարի շարժումը։ Դժբախտութիւնը կը պատճառ արեւմտեան ներգործութեան դէմ ու Բագրեւանդի ժողովին առիթով հոգւոյն ժողովուրդները կը ձգտին,— մինչ որ բնականաբար հայերը կը հետացնէ յոյն լեզուէն ու պրակտիկութենէն ալ միանգամայն,

ՈՍԿԵԴԱՐՒ ԼԵԶՈՒԻՆ ՄԷՋ ՌԱՄԿՕՐԷՆԻ ՀԵՏՔԵՐ.— Ե. դարու կէսէն վերջ այլևս ամեն բան խաղաղած է և լեզուն կը կրանցնէ իր վայրը, որովհետև գրչի կեանքը կը սկսանալ դրեթէ։ Բանասէր պիտանի կանգնելու կատարած ուսումնասիրութիւնները կը հաստա-

նին՝ մեզ ճաշակ մը տալու համար իրենց լեզուէն»: Յուրնեցի էր Պատմութիւնին մէջ կը խոսուածոյ անուն գիրքը «հատարակաց բանից» գրել սակայն այդ գիրքը ալ լեզուով միւսներէն չտարբերիր: Ուրեմն կամ պատմահայրը իր առաջադրութիւնը չէ գործադրեր, և կամ «հատարակ բանից» ըսելով պարզ իրողութիւններ ըսել կ'ուզէր, առանց պերճախօսելու:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.—

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ.— Պարսկական արքունիքը վարժանոց պատերազմէն ետքը դադար մը տալէ վերջ կը վերակոչէր Հայաստանի մէջ կրօնական հալածանքը, երբ անոնց յոյներն ու արեւմ. ազգերը կրօնական վէճերով զբաղած էին: Կրկին Մամիկոնեան տունէն՝ Վահանն էր որ այս անգամ կը ծառանար Մազդեզականութեան առաքեալներուն դէմ, մինչև որ պարսից գահակալը՝ Պերոզ՝ ճարահատ կրօնական ազատութիւն կը յայտարարէր և վերջ կուտար հայկ-պարսկական արիւնալի ընդհարումներուն: Պարսիկ արքունիքը սիրաշահութեան քաղաքականութիւնն ընդգրկած էր այլևս հայոց վերաբերմամբ պետութեան նեղքին ազատական երկպառակութեանց պատճառաւ:

ՎԷՃԸ ՅՈՒՆԱՑ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ.— Հարիւր հազ Հայաստան ազատ չունէր մը տուա և անա վարչապետական ժողովը, ամանակցութեամբ հայ, վրացի և ազուանի կրօնաւորներու, քննութեան ենթարկելով Կաղկեդոնի ժողովին (1) որոշումները, որոնց պարտաւորուիլ չէր ուզեր

---

(1) ԿԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ.— Մինչդեռ Քրիստոնէութիւնը տարածուած կը գտնուար ամեն կողմ, կղերականութեան մէջ երեւան կուգային ազատական հոսանքներ, որոնց արտայայտիչները իրրեւ ազատ մտածողներ՝ «գայթակղութիւն կը պատճառէին իրենց շուրջը»: Քրիստոնեայ կղերականութիւնը վրդովուած՝ իր բոլոր զէնքերը (անէծք, նզովք, բանադրանք և այլն) կը գործածէր այսպիսի հերետիկոսներուն դէմ: Եւ որպէսզի այդ պատիժները աւելի ազդեցիկ ըլլան, «տիեզերական ժողով» ներու գաղափարն յղացաւ: Ա. տիեզերական ժողովը

պանդ իրենց չրջաններու համար։ Արդէն հայերը պատնեշելու ցցուած էին Արեմտեան դէմ, քանի որ յոյները պիտի մնային ետ ձգած էին պարսից հետ մղուած այնպիսի վճռական պատերազմի մը առեն, որ իրենց պահելով տեղ կ'ունենար, և ասկէ վտար, անոնցմէ կերպով քաշուելու էին Յունիերը՝ իր հպատակեալ բոլոր առնելու։ Վարդապետաց մէջ տրուած այս որոշումները ազդանշանն էին։ Ասոնք հայոց և յունաց մէջ ցրուելու ձայնելու և առաջինները սկսան խորհիլ յունական լեզուն ու գրականութեան ատենէն։ Հայերը Սասանեան պարսից հետ ճիշդ է որ սերտ կապակցութիւն ունէին, բայց որովհետև անոնք գրականութիւն, գիտութիւն և գեղարուեստ չունէին, ուստի լեզուն ու գրականութեան սնանկէտով մնասակար նկատ կամաւորապէս պարտիզուելու՝ հայոց արեւմտեան հետ ունեցած յարաբերութեան։

տեղի ունեցաւ Նիկիոյ մէջ (325) դատապարտելու համար Արիոսը, որ կ'ըսէր. «Քրիստոս Աստուած չէ, այլ հասարակ արարած, և թէ Հայր Աստուած անկէ աւելի մեծ է»։ Հազիւ 60 տարի վերջը կրկին պէտք տեսաւ գումարել Բ. ժողովը՝ կ Պոլիս (386), հերետիկոս Մակեդոնի համար, որ Արիոսէն ալ աւելի առաջ երթալով՝ ոչ միայն Քրիստոսի աստուածութիւնը չէր ընդուներ, այլեւ Ս. Հոգին ալ կը մերժէր։ Եւ որովհետև աղանդաւորները հետզհետէ կը շատնային և քրիստ. կրօնին սահմանադծուած ըմբռնողութիւնները քննադատութեամբ կը խանգարուէին, ուստի Եփեսոսի ժողովը (431) կուզար դատապարտել Նեստորը, որ հաստատելով առջիններուն բառերը, կ'ամբողջներ թէ «Մարիամը չէ՛ր կրնար Աստուածածին կոչուիլ, այլ՝ մարդածին, վասնզի Քրիստոս մարդ էր և ո՛չ թէ Աստուած»։ Հայ եկեղեցին այս երեք տիեզերական ժողովներուն մասնաւոր ներկայացուցիչներով մասնակցած է և անոնց որոշումներն ալ ընդունած։ 451ին Քաղկեդոնի մէջ գումարուեցաւ Դ. տիեզերական ժողովը։ Այս անգամ աւելի ազգկալի հարց կար։ Եւտիքէս կ'ըսէր թէ «Քրիստոս երկու բնութիւն,— աստուածային և մարդկային,— չունէր, այլ՝ մէկ, և ան ալ մի՛այն աստուածային», հակառակ եկեղեցիներու ընդունած երկու բնութեան վարդապետութեան։ Այս Դ. ժողովին էր ահաւասիկ որ հայերը մասնակցելու հնարաւորութիւն չունեցան, ապին հայպարսկական ընդհարումներով զբաղած, քաղաքական բարդութիւններով պաշարուած ու պարսիկներու դէմ օրհասական կռիւ մղելու ստիպուած ըլլալով։

ԴԱՐՈՒՆ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ.— Զ. դարուն սկիզբը հայոց և պարսից վերաբերութիւնը կրկին փոխուեցաւ Կաւատի օրով, որուն ժխտել կնքուած դաշինքը. բայց հաղիւ չարժած՝ արդէն յոյներուն հետ պատերազմ յայտարարելու առիթ ուած էր: Յոյներ ու պարսիկներ կը կռուէին և Հայաստան ամէն կողմ կոխան ու խոտորտալար դարձած էր, խղճալի վիճակի մէջ. արքունական ամէնը տապալած, նախարարութիւններուն իրենց ազգութիւնը կորնչացած և անուանակոչութիւնը միր ու ցան եղած էր: Այս պիսի վիճակին մէջ մտաւոր ինչ շարժում կրնար սպասել: Թարգմանիչներու չքմանէն վերջ ազգութիւն ու լեզուն դարձ առած էին: Հարիւր տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ քանի մը անուշադ մանուկներու անկարեւոր գործերը միայն ի'նչ ուսման, որոնք երեք չեն կրնար ակնկալուած պրիչներու արժանաւոր յաջորդները սեպուիլ: Հայ մտաւորական կեանքն ալ՝ ալեւի՛ եւս ցաւագին կը գտնար, երբ վրացիներն ալ իրենց Կիւրիոն եպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ հայոց հետ իրենց բարոյական կապը կը խզէին և շատ մը հոգիներ վերքեր վրացներէն Թարգմանիչներուն՝ ազատ վրացական եկեղեցին կը ձեռացնէին: Ատոր փոխարէն թէեւ առաքելները կրօնական հայոց ի'նեմարկուէին, բայց վրացիներուն կորուսաը արհամարհելի չէր:

ՀԱՑ ԼԵԶՈՒՆ.— Այս բացատրը և Զ. դարու պայքարներն ու փոխարկիները մտաւորական ամբողջութեան և լեզուի յառաջդիմամ առաջ բերին: Ակնկալուած արդիւնքին չհաս եղած էր այլեւս: Լեզուի և մտաւորականութեան այս խնդիրը ազէտալի պիտի դառնար, եթէ Է. դարը չհասնէր՝ բաղդատաբար բեղուն և յուսալից, ուր հայ լեզուն անդրադարձ մը ունեցաւ կարծես դէպի ակնկալուածը: Այս և յաջորդ դարերու ամենաւթեան և հարատեւութեան փորձաքարը ակնկալուած լեզուն է: Իրրեւ առաջնակարգ՝ Սիւնեաց վարդապետարանը կը ծաղկի քիչ ու շատ: «Զ. դարը՝ առհասարակ մասին գոհացու-

ոչ վկայութիւն մը չատ, բայց իրերու բնութիւնն ու նախընթաց և յաջորդ պարերու համեմատութիւնը կը յայտնեն յայտնապէս թէ լեզուն իր փոխակերպութիւնն հանդարտիկ կը չարունակէ։ Իսկ սակաւաւոր պրուածներու մէջ դիտուած մանր խառնումներն բաւական չեն նախնիներուն վրայ նոր քայլ մը առնուած ցուցնելու»։ Իրրեւ յիշատակելի դէմքեր Սիւնեաց Պետրոս Եպիսկոպոսն ու Արտահատ Եպ. Մամիկոնէից կ'երեւան։

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.—

ՊԱՏՄԱԿԱՆ. — Մինչ Հայաստան ճգնաժամային և արիւնաւոր օրեր կ'անցընէր, քայքայուած բոլորովին անուսապէս ու քաղաքականօրէն, և պարսից պետութիւնն ալ կազմալուծուելու վրայ էր՝ ահա է. դարուն կէսերը նոր ուրբ մը կուգայ Հայաստանը պրաւել՝ Պարսկաստանէն վերջը (644)։ Մահամեդ Արաբիոյ մէջ հիմնած էր խալիֆայական կրօնը, և իր յաջորդները անդադրն այժ մը կազմած՝ կրօնի անունով կ'արշաւէին ամէն կողմ և կը տիրապետէին։ Միտքերնին արդարութիւն չէր որ կը սանձահարէր ամբողջ աշխարհը, այլ՝ այն արագ առաջխաղացութիւնը, զոր սատարած էր այս պարզնական կրօնը՝ սարսափելով Միջին Ասիոյ խորերը բնակող բազմազան ցեղերուն ու ժողովուրդներուն մէջ և պատրաստակամ ճանճաւական նակայ բանակ մը։ Հարիւրամեակեան կրօնաքաղաքական ձրագրին չուրջ բոլորուած էին կարծես ամենքն ալ մտադիր արշաւելու և տիրելու։ Հայերը փորձած էին դիմադրել, և սակայն ի զուր, որովհետեւ ցրուած ուժեր և մանակի սպառամբութիւններ անդադրական էին կասեցնելու այս մեծ հոսանքը։ Արտակարգ արշաւանքին ականատես պատմիչն է Սէբէոս, որ գեղեցկօրէն կը նկարագրէ զայն։ Հայն, որ վերջապէս անձնասուր եղան սրսրութիւններուն, բայց յոյներն ալ կը պահանջէին իրենց հպատակիլ, և որովհետեւ յոյներն ալ Հայաստանի տրեամ. մասին կը տիրէին, սակայ սրսրապետ

ներ աւանդ ետու ալ գոյ ունենալու: Տուժողը թնակատարար հայերն եղան, քանի որ վիպակի վերջի մը մէջ էին: Արտակեան վերջնական յաղթանակը հայերուն առաջ չունէր քալել առաջ: Դէպի արտակեանութիւն հասանելն ուժգնալու՝ յունական ոգեկոչութեան դէմ պայքարելու համար:

ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ.— Սա Հայ ոգին, լեզուին ու գրականութեան պատմութեան կարեւոր մէկ էջը կը կազմէ: Արտիներէ հարիւրաւոր տարիներ Հայաստանի սերելով՝ իրենց ոգեկոչութիւնը յայտնի սահման դրոշմեցին հայկական կեանքին վրայ: Այս լեզուն ու գաղափարութիւնը հայ բարքերուն միջամտեցին՝ թէ՛ եւ յամրաքար: Արտական սերտութեամբ հայոց գաղափարան կեանքը տարեր չէջանի մը մէջ գրուելու անշուշտ, սակայն օրվհետեւ կրօնքի և գաղափարութեան տարբերութիւն կար, ուստի սահմանափակուելու արտական ոգեկոչութիւնը: Այս մասնաւորապէս գրութիւնը սահման բոլոր գրականութենէն մէջ իրեն յատուկ ոճ մը ունի՝ ճոռոմ և ուռուցիկ, այլաբանութիւններու յաճախութեամբ, նկարագրական անսովոր ճոխութեամբ և բացատրութիւններու երկայնաբանութեամբ: Հայ լեզուն, պէտք է ըսել, արտերէնէն ահռելի ոճով ազդուեցաւ, քան բառարանով ու քերականութեամբ: Հայ կղերը Յանոյց մինչ արտական գրականութեան ազդեցութիւնէն հետու պահել հայ ժողովուրդը, կրօնական նկատումով: Ա՛յս է պատճառը որ հայերը չօգտուեցան արտական գիտական գրականութենէն, որ այնչափ զարգացած էր: Հայ կղերը կը վախնար որ հայ իշխաններ կրնային հրապուրուիլ արար իշխաններու կրօնական բուռ հրաւէրներէն: Արտական գեղարուեստը սակայն կը տաբաժուէր, վանդալ անոր մէջ վտանգ չէին տեսներ: Արտական ազդեցութիւնը յանկարծակի և արագ չէ՛ եղած, և ահռելի յաջորդ Ը., Թ. կամ Ժ. դարերուն մէջ է որ զգալի եղած է, որովհետեւ հայերը արտերէնէն խորշած

ևն, և յետոյ՝ 1. Կար կրօնքի տարերութիւնը, որ հայ մատենագիրները հետ կը պահէր, 2. Արտայայտ չունէին վայրեն պրոկանութիւն, 3. Արտերէն լեզուն ախեմենեան դարձած չէր ցեղարէնին կամ լատիներէնին նման և կրօնական լեզու չէր, 4. Արտիները տարերվին տարերը ցեղի կը պատկանէին և 5. Արտիներ մնծոպ էին իրենց քաղաքակրթութեան և լեզուի տարածման համար:

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ ԵՒ ԱՐԾԱԹԻ ԴԱՐ.— Հայ լեզուի պատմութեան տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն ունի է. դար, որուն սկզբի դար մակերը տաք են, և որ շատ յաճախ տանջանագրեր կը նկատի գրաբարին ու նախնական տարիքներին, այնչափ կը չնչառին լեզուին մէջ պայծառիկ լեզուի նշաձեւներ: Երբ է մէ մատենագիրները կրցէ Ջանքեր կ'ըլլան գրաբար տարածելի հեղեղումին տակ տալու, բայց անօգուտ, քանի որ կեանքն ինքնին նկած էր գրաբար հրապարակէն հեռացնելու: Այս ձերը, ակնհայտուն նմանելու համար, չկրնար պատասխան դառնալ, վասնզի ակնհայտին բանական անկրկնում մը տար, գրաբարի առաջը կարգնուցած էր իր գնահատութիւնը: Զ. դարու պատմութիւնն ունի գրաբարը՝ իչ տարերութեամբ: Այս դարը հայ լեզուն մատենագրութեան գոյին տակ գրչ է և տարածած: Սկիզբ նկատելի է որ ունի տարածի գեղեցկութիւնը պահելու հետաքրքրութեամբ է: Նոյնն է նաեւ Մովսէս Կաղանկատուացի, իր յաւակ ու հարուստ լեզուով: Անանիա Շիրակացի մեկ բացառութիւնն է, որուն լեզուին մէջ ուսումնական նոր բառեր և գիտական բացատրութիւններ մտած կը գործեն, տեղ տեղ մթութիւն և խրթնութիւն պատճառելու աստիճան: Այդ՝ վերագրելի է անշուշտ Շիրակացիի առած կրթութեան և այն գրականութեան, որուն դիմած է: Յովհան Մամիկոնեանի Տարօնոյ Պատմութիւնն մէջ հայ լեզուն կը պատկերանայ գրաբարին ինկածութիւնն ու այլափո-

խոթմխնամբ և ռամկօրէնին նուաճութեամբ։

ՌԱՄԿՕՐԷՆԻ ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐԸ.— Գերագանցօրէն չահեկան է ուսումնասիրութիւնն այս գործոյ ռամկօրէնին, որ իր կենդանութեան ու խայտանքի օրերուն մէջ կ՚ապացուցանէ իր անժխտելի զօրացումն ու կերպարանքը։ Ե. ու Զ. գարերու մէջ ռամկօրէնն բառեր ու ձեւեր կարծես գաղտագողի կը սպրդէին գրաբարի սահմաններէն ներս, մինչդեռ այս գարուն մէջ անոնք արձակ համարձակ տեղատարած են։ Յովհան Մամիկոնեան իր ոճով ռամկօրէնին մասին բառական լուռ գաղափար կուտայ։ Անոր լեզուին մէջ մատ դրած են շատ մը ռամկօրէն բառեր, տուեալներ ու նշանակութիւններ, նոր ձեր ու մինչեւ այդ ատեն չգտած բացատրութիւններ, որոնք բոլորը ուրիշ բան չեն մատներ, բայց եթէ ռամկօրէնի յաղթանակը (1)։ Ժողովուրդը կը խօսէր ռամկօրէնը և գրագէտներ անխտրականութիւնէն ակամայ կ՚ընդունէին անոր հոսանքին։ Կրնա՞յ ըսուիլ թէ այս գարուն մէջ Յ. Մամիկոնեան մինակն էր ռամկօրէնին տիրապետող համակրանքով մը գրիչ առնող։ Ատոնցմէ բացի այս գարուն և շատ ուրիշ գարերու մէջ ալ կային ռամկօրէնէ տիրապետուած կամ անոր հետամուտ եղողներ, սակայն անոնցմէ ոմանք գիտակցաբար մերժողական վերաբերմունք ունէին այն գործերը, որոնք գեղջուկի բարբառով յօրինուած էին։ Այլապէս ինչպէ՞ս կարելի էր մեզ մինչեւ հիմա հին գարերէն ալեւոր

---

(1) Յովհ. Մամիկոնեանի գիրքը կը ցուցնէ դիտելու յատուկ նորութիւններ, որոնք այսպէս կրնան ամփոփուիլ. 1. Նորագոյն բառեր, 2. Յետնագոյն ռամկօրէնի յատուկ նշանակութիւններու տարօրինակութիւն, 3. Տղութիւններու և ամփոփումներու յաճախութիւն, 4. Թամկական հոլովումներ անուններու և դերանուններու, 5. Բայերու նոր ձեւեր, փոխանակութիւններ, տարբեր կամ պարզուած խոնարհումներ, 6. Նախդիրներու և ուրիշ անփոփոխ մասունք բանիներու կիրառութիւն, ձեւի ու նշանակութեան այլայլութիւններ, 7. Գրաբարի դէմ քերականական մեղանչումներ, 8. Գրաբարի օրէնքներէն համաձայնական խոտորումներ եւայլն։

ՈՒՔԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.—

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔ.— Մահմեդական տիրապետութիւնը կը չարունակուի: Կարդ մը արար ասիկաններ և քանի մը հայ պատրիկներ իրարու կը յաջորդեն: Մինչեւ նոյն քաղաքական անհատականութեան կեանքը կայ: Նախարարներ իրարու դէմ կը գործեն՝ ազդեցութիւն ստանալու և միւսի հաճոյքը ընելու համար: Տիրապետութեան առն Բագրատունեաց տակն էր որ զօրացած՝ տիրական կը դառնար հետզհետէ:

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ.— Արարական ազդեցութիւնը ստիճանաբար կը ծաւալի հայ լեզուին ու գրականութեան վրայ: Այս տիրապետութեան չէզոքն էր Տարէից համար, ուր դպրութիւնը խիստ առած էր: Արար գրականութեան ճառ, առակ ու երկխօսական ոճը մտած գաւառ հայոց մէջ և իսլամն ալ սկսած խնդրոյ նիւթ ընելու վիճակը: Ղեւոնդ Երէցի հաստատակ, պարզ ու հետեւակ ոճը կը մատնէ լեզուին ընդհանուր կայութիւնը: Այս դարուն մէջ Սահմանոս Սիւնեցի իր թարգմանութիւններով ճոխացնել ուզեց լեզուն հելլենասիրութեամբ, սակայն անօգուտ, որովհետեւ այլ ազգային առիթներ էր: Ը. դարու գրագրութիւնը արուեստական ու բանաստեղծական կերպարանք մը կ'առնէ՝ արտաքին ազդեցութեամբ և առակներէն յարձակումներով, որոնք կը սասկանան մատնանիշ յաջորդող դարերու մէջ:

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒՀԻՆԵՐ .— Այս դարու դեպքերի երեսքին է Հայ Բանասրաութեան մէջ իգական անուն մանակցութիւնը : Յիշատակուած այդ դէմքերն են Սահակիտիս , Սա . Սիւնեցւոյ քոյրը , քերթողուհի ու երաժիշտ , և Խոսովիտիս . Վահան Գոլթնացւոյն քոյրը :

ՌԱՄԿՕՐՔԵՆ .— Յայտնի է որ ռամկական մասնաբրութիւն չկայ և քերթողական ու կրօնական այնիւ լուսն կ'արտասարհէ ռամկօրէնը : Այս դարը ռամկօրէնի համար առանձին կարեւորութիւն մը չունի , որովհետեւ բայի քանի մը վիճաքանդակ արձանագրութիւններէ և մատենագրական գործերու մէջ ինքնինքնին մատոյց ռամկօրէնի յատուկ ոճերէ ու ձեւերէ , ուրիշ գրաւոր ապացոյց չկայ : Միայն թէ ԺԲ . դարուն երեւան եկած որոշ , հաստատուն ու կերպաւորեալ լեզուն ու ընդհանուր գործած ձեւերը բաւական ապացոյց կրնան թէ դնել Ը . և Թ . դարերուն , գուցէ և Է . դարուն մէջ ալ պրնթէ նո՛յնն էր լեզուն , քիչ տարբերութեամբ , վասնզի այդ փոփոխութիւնը դանդաղութեամբ կ'ըլլայ բնականապար :

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ .—

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐ .— Արաբական կարուածնեղու մէջ խլրտումները ծայր առած էին այս դարուն մէջ , ազգերը շատ մեծ քաղաքականութիւն մը ունէին և բազկացեալ ազգութիւններ կը փութային առիթէն օգտուիլ , երբ Բագրատունեաց հարստութիւնը կը հիմնուէր 859 ին Աշոտ Բագրատունիի անձով և «իշխանաց իշխան» տիտղոսով , ու 885 ին ալ թագաւորութեան կը վերածուէր : Դժբաղդաբար Հայաստանի մէջ խաղաղութիւնը տեւական չեղաւ և պարսիկները սկսան բռնակալներ ունենալ , վրդովելով հայ կեանքը , որ անշուշտ այս կերպով անկարող էր գրական ու լեզուական առաջդիմութիւն ունենալու :

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ.—Սկզբի գտնող որևէցյէ հանգամանք ցույց չտար հայ լեզուն այս գործուն մէջ, ի թաց առնալ ա-րտաքին ասպիճանաբար զօրացող ազդեցութենէն և առ-կօրէնի անդամ յարձակումներէն: Տակաւ խրխնոթիւն-ները կը յառաջանին և գրաբար լեզուն կը բնաջրոսանայ: Արտաքինը միայ մը միայն առած էր հայկէնին. բայց գրաբարի թևերի ուժգն և առկօրէն խորհելու, իսկ և գրաբար գրելու ասպիսպասիութիւնը կ'ապահովեն լե-զուն: Յովհան Կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի նր-կոքն ալ կ'ապացուցանեն հայ լեզուին խնդիրը: Մասնագիրներ արդէն ասկաւթիւ էին: Ուսան հարկա-այս պայմաններուն մէջ առկօրէնը իր տնօրինութիւնները պիտի չսայնէր: Լեզուի հիմնական օրէնքներուն անտես-ևսկութիւն, ժամանակակից առկօրէնին հետևում, գրա-ւած բնիներու անճարակութիւն, բոնի գարդարանք, մը-տացած ոճ, անիմանալի խրխնոթիւններ: Ահա թ. գարե-հայկէն լեզուին նկարագիրը: Աչելցուր տակաւին տար վրայ բառերու նոր ձևեր, նորամուտ բառեր, օտար առումներ, անցեալ փոխարերութիւններ, անմատչիր արտայայտութիւններ և այլն: Առկօրէնը տարածուած էր ամեն կողմ (1): Ժո-ղովուրդին համակիր լեզու մը պէտք էր, և գրաբարը այդ ընդունակութիւնը չունէր. ուսի բնականօրէն պա-տքար պիտի առեղծուէր առկօրէնին ու գրաբարին միջև և մասնագիրներ չկրնային ընդդիմանալ ընդհանուր հա-կընդդէմ գառնալ: Միևնոյն երեւոյթը պիտի միևնոյն գարուն մէջ յառնէրնին ու լսուիլներին մէջն ալ կայ:

(1) Այս գարու կէսէն առաջ լեզուին վրայ մեծ կերպարանա-փոխութիւն կը տեսնուի յայտնապէս, ինչպէս, 1. Նորանոր բառեր և նոր նշանակութիւններ (Համիւնագ=գառատիպ, Ենդակ=հրամանա-գիր, Հայրենիք=կղզուած, Ջևռնաւոր=արհեստաւոր և այլն), 2. Բա-ռերու նոր ձևեր (Ջաղաց=Ջրաղաց, Լգի=այգի, Կաւմունջ=կամուրջ, և այլն), 3. Քերականական նորութիւններ, 4. Նախդիրներու գեղջուկ, 5. Բայերու խոնարհումնքին կամ ժամանակներու ասկօրէն գործա-ծութիւնը, 6. Համաձայնութեան և խնդրառութեան նոր կերպեր, 7. Նորամուտ այլազգի բառեր (Հարամ=վատասակ, Կուղպակ= կղպանք, Հալալ և այլն),

ՌԱՄԿՕՐԷՆ ԳԻՐՔ ՄԸ ՓՃԱՅԱԾ. — Այդ պարերան մէջ լեզուի ուշադրութիւնը կը կեդրոնար խրիմեանեանի մէջ, որ կորպ մը ճառախօսի մտածողութիւնը մեծապէս կը կարծեր։ Կ՚արհամարհէին ռամկական լեզուն և անոր պարզութիւնն ու իմաստութիւնը։ Այդ արհամարհանքը մանաւանդ հասած էր։ Յակոբեանէս կաթողիկոս իր պատմութեան մէջ կը յիշատակէ Այդա Անիխատարկի տղան Շապուհ Բագրատունիի գրած և «զեղջուկ բանիւ և ոչ բան քերթողական հրահանգի» յորինուած ժամանակագրութիւնը, որէ մոլին օգտուած է ինք՝ իր գրքին պատրաստութեան մանն։ Այդ երկասիրութիւնը, որ շատերու կողմէ սիրուելու և գուա ռամկօրէն կը կարծուի, և որ մինչեւ հիմա երեսան եկած չէ, անշուշտ ժողովուրդին հասկնալի ըլլալու առաւելութիւնն ունէր և իր տեսակին մէջ միակ գրքերէ մը կրնար ըլլալ նոյն ատենն աշխարհին հայերէնը մեզ ներկայացնող։ Ազգաբանական ճառախօսութիւնը չէր կրնար հանդուրժել այդպիսի գիրքի մը գոյութեան, և ուստի ամենուն հասկնալի ոճով մը գրուած էին։

ՎԻՄԱՔԱՆԴԱԿ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Մինչեւ Թ. դար կը հասնի հետքերը այն վիմագրական արձանագրութիւններուն, որոնք Հայաստանի պարիսպներուն և տաճարներուն վրայ կարդացուած են ու կը կարդացուին։ Ը. էն Ժ. դար ճառախօսութեան լռութիւնը կ՚ընդհատեն այս յիշատակարանները, երբեմն ռամկօրէնի չափանոցին արձանագրութիւնը։ Ասոնք հետեւեալ հանգամանքներն ունին։

1. Հիներն ամէն քիչ են և սղաուած։ Հետքեր չացած են։

2. Ամենուն լեզուն ալ միեւնոյնն է, ռամկօրէն, գրաբարով և օտարութեամբ խառն, կոչտ և անճոռնի։

3. Վերյիշեալներէն ոմանց մէջ գաւառաբարբառներու գոյութիւնը կրնայ նշմարուիլ։

4. Արձանագրութեանց մէջ խօսողներն են ազատներ

րը, իշխանագործներն ու ներկայացուցիչները:

Այս ժամանակամիջոցը կրնայ հատարտուկի և առիւծին միացման շրջանը:

ՀԱՅ ԿՐՕՆԱԻՈՐՈՒՀԻՆԵՐ.— Ինչպէս նախընթաց դարերու ճգնաժամներուն պատճառ, հայոց մէջ միշտ նախանձ կեանքը յուզհատուց տարաձայնութիւն էր եղած ներքին հատ: Միաձայնութիւնը հաստատուն պահելով կը պահէին Աստուածէ և Սուրբ, որ յաղթական, քաջասիրտ. Աստուած վանքը և Թորգոմեան տուաւ Յովհաննէս Ա. Կաթողիկոսին մնկնութիւնը:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.—

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ.— Հայկական կեանքի մէջ Բագրատունիներու թագաւորութեան շրջանը պատիւ ըլլար այդ դարը, եթէ երկարատեւ խռովայոյզութիւն մը չլլար: Տարաբաղդօրէն բազմացած այդ հանդարտ վիճակը հոգեկան ոյժ մը չունէր: Բագրատունի չորս թագաւորներ իրարու յաջորդեցին և զանազան պատերազմներ չկանգնեցին հոգ գործունէութիւն: Այս գարուն մէջ արտաքին պետութիւնը, որ միշտ կը տակնուվրայ կեանք խորհրդի և կազմակերպուելի: Արծրունեաց, Ռշտունեաց, Անձեւացոց, Կռբիկեան և Սիւնեաց Թագաւորութիւնները կազմակերպուեցան: Հակառակ այնպիսի պայմաններու, Անին ծաղկեցաւ և առեղծուեցաւ հայկական ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւնը, որ տեղ կ'ուսումնասիրուի և հոգուած կ'առնէ պետականներու: Եթէ ճշակոյթի այս շրջանը քիչ մ'աւելի երկար տեւէր, ապահովաբար Հայաստանի քաղաքակրթութիւնը բարձրագոյն դիրքերու պիտի հասնէր:

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ.— Մեծ բան մը չպիտի ապառնէր անշուշտ այս պայմաններուն ներքեւ, եւսի և լեզու ու գրականութիւն ալ յայտնի բարգաւաճում մը չունէին: Ը. և Թ. դարու հնարքներ կը ցուցնէ լեզուն, աւելի խորագրութիւններ կրած: Գրաբարը այնչ ունի այլեւս դի-

թիչ և ոսկեզօծման։ Այժմեհետև է բոլորովին և հրապարակէն գրեթէ քաշուած։ Մասնագիրներ վարանումի մէջ են և կը սասանին պրպտելու ու ոսկիօրէնի մէջ։ Ս. բաբական ազդեցութիւնը այս գարու հայ լեզուին մէջ իր յայտնի սասիճանին հասած է։ Այդ գրութեան ազդեցութիւնը ներկայացնող գերազանցօրէն սպանդաւոր վիպակն է Գրիգոր Նարեկացին, որ Նարեկին մէջ հայերէն բառերով արտայերէն կը գրէ կոթռնս, այնքան պնդաճախօս և այնքան ալ ինքնասիրահ։

ՌԱՄԿՕՐԷՆ.— Միևնոյն հետևողականութիւնը կայ այս գարու ոսկիօրէնի լեզուին մէջ ալ, իր սահմաններէն ընդարձակած ըլլալով սակայն։ Հոլիւռականներ «գունդիկ բան» կ'ըսեն ու կը թշնամանին ժողովուրդին լեզուն, առանց ինքզինքին ազատելու անոր սիրասիրութենէն։ Գրասրահանութեան այս արհամարհանքը գրաբարի պահպանման սեռակէտով իր օգուտներն ունեցած է միևնոյն սասին։ Ոչ ոք կը համարձակէր ոսկիօրէնը գրի առնել, բայց ամենիկա իր աւերը կը գործէր՝ մեծ հասիսասութիւններով. ժողովուրդին լեզուն էր և անոր կոլմէ կը գործածուէր նոյն իսկ Նարեկացի հարկադրուեր էր սեղ սեղ ոսկեղէն՝ իր տաղերու և վեղեհներուն մէջ։ Վիսաքանդակ արձանագրութիւններ կենդանի վկան են արդէն ոսկիօրէնի սարածման։ Վենետիկի վանքը գտնուած գրչագիր ոսկիօրէն Քժշկարանը ոսանք ժ. գարու վերջերը կամ չաս չաս ԺՍ. գարու սկիզբները արտերէնէ թարգմանուած կը նկասուին։ Այս ներքրութիւնը՝ միայն ուրիշ սրեւարներու հետ՝ մեզ կ'աւետեն ոսկիօրէն մասնագրութեան արշալոյսը։

ԺԱ. ԴԱՐ.—

ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ.— Այս գարուն սկիզբը Հայսսան զանազան իշխանապետութեանց բաժնուած էր։ Բագրասունեաց Թագաւորութեան վերջին շրջանին երբ ներքին ընսանեկան վէճեր կը մղուէին Հայսսանի մէջ,

Սելճուքներու Տուղրիլ պէկը մեծ այժմ մատ Հայաստան: Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորն կը աթոռ վոխադրեց Սեբաստիա, իսկ յոյները քալեցին պէպի արեւելք: Գագիկ Բ. գահ բարձրացած ժամանակ (1040) ասոնէն երկիրը ատգնապի մը մէջ կը գտնուէր. անի խնամուելնամբ ապահովը Հայոց, յաղթական, բայց անկարող եղաւ ապրիլ, քանի որ դաւաճաններ անոմօթա-
քար Անին և Հայաստանը ծախեցին յոյներուն: Արտահանութիւնն ինկած է այլեւս, բայց յոյներն ու սելճուքները բաւական էին հայոց արիւնը ծծելու համար: Գագիկ Բ. ի աքսորանքով և Անիի գրաւումով վերջ կը գտնէ (1045) Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որուն կը յաջորդէ երկրին ամէն կողմը տակալի աւերածութիւն մը: Սելճուքներ կ'այրեն Անին ու կ'աւերեն, և ամբողջ Հայաստանն իրենց գազանութեանց կ'ենթարկեն: Բազդատուրկ հայ ժողովուրդը տալէն և այս անհանգուծելի կեանքէն ապահովուելու՝ կը սկսի երկրէն դուրս գաղթել: Սոսկալի է այս գաղթականութեան մասին է որ կարեւոր ժողովրդային զանգուած մը կայ մեր աւանդութեանց մէջ. հետ կը քաշուի Տօրոսի բարձունքները, ուր արդէն քիչ ու շատ հայեր կային բնակութիւն հաստատած: Ռուբէն իշխանը 1080 ին կը հիմնէ Ռուբինեանց իշխանութիւնը և կիլիկիոյ մէջ հաւաքուած հայութիւնը կը համախմբէ իր շուրջը:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՇՐՋԱՆ.— Մեծ Հայաստանի այս ոտքերի կայսրեան մէջ, թէ՛ Մայր Հայրենիքին և թէ գաղութներուն աչքերը կը յառին այս նորակազմ իշխանութեան, որ հետզհետէ կ'ընդարձակէ իր սահմանները և կը դառնայ կեանական այժ մը: Սելճուքները սակայն կիլիկիոյն դարս կը գործեն: Հայոց քաղաքական կեանքի վերածնութեան պիտի հետեւէր անշուշտ իմացական վերածնունդն ալ: Այդ միջոցին Ե-Զ. դարու մէջ միայն կրնար ըլլալ, թէեւ ազգը այս դարուն մէջ պէտք էր փլուզուելու: Ան կիլիկեան հայ իմացական շրջանի սկիզբն է:

հայ թերթերու տակաւ խմբագրութեան կիրճին մէջ, որ երկրորդ մեծ կեդրոն մը դարձաւ այնուհետեւ՝ հայ բերթի և գրական գործունէութեան։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ.— Գրաբարի ու առակօրէնի միջեւ անջրպետը բացած էին արդէն դարերը. մին՝ կ'առաջանար և միւսը՝ կը տկարանար։ Գրաբարը եկեղեցիին ու եկեղեցականներուն յատուկ արդեան բերանն է, մինչ ժողովուրդը կը խօսի առակօրէնը և իր առօրեայ բոլոր պէտքերուն համար զայն կը գործածէ։ Գիտնին ու բժիշկին խօսքերը առակօրէնով կ'ուղղուին ժողովուրդին։ Ճառեր, չարականներ ու արդեան գրութիւններ կրօնական բեմերուն կը գրուին. իսկ ժողովրդային առակներ, առձանագրութիւններ, յիշատակարաններ և բժշկականներ, անտարակոյս նաեւ նամակներ՝ առակօրէնով։ Մինչեւ հիմա հայ մամուլը առաւելապէս կրօնական ու պատմական նիւթե՛ր միայն արտադրած էր, թէեւ հարուստ գրականութիւն երեցեան իմաստասիրական, հնաոտրականի, քերականական, աչխարհ, տրամական կամ բանաստեղծական և նոյնիսկ գիտական նիւթեր։ Այս գարուն մէջ մշակուեցաւ նոր տեսակ մը, յանգաւոր բանաստեղծութիւն, որուն նախաձեռնարկին էր Գր. Մագիստրոս։ Բանաստեղծութիւնը հայ տաղանդին մեծագոյն գործն է։ Գ. գարէն մինչեւ ԺԱ. դար կրօնական քերթութիւնը մշակուած էր արդէն, բայց լոկ ամանակի չափով և անյանգ։ Գիւրին չէր ի հարկէ այս աշխատութիւնն ալ, բայց վերջապէս յանգ գտնելու և անով կաշկանդուելու դժուարութիւնէն վեր էր գտնէ։ Արդարեւ դպրութեանց պատմութիւնը՛վ էր որ Գ. Մագիստրոս ձայնական յանգ մտցուց Հայ Բանաստեղծութեան մէջ։ Սակայն լեզուին համար վերնատակար կրնար ըլլալ, վասնզի յանգ գտնելու հարկադրութիւնը՝ բանաստեղծութիւններուն մէջ պակասցուց լեզուին ուշադիր հոգածութիւնը և որոշ լեզուական թոյլատուութիւններ ընել տուաւ քերթողներուն։ Ու, մէկ կողմէ արտաքին յանգաւոր քերթողութեան մուտքը լեզուա-

կան սկզբունքներու զոհազոհելն պատճառելով, մին կրնայ ալ ամիրային իր տանմանը տարածելով գրաբարը կ'երթայ դէպի անխուսափելի անկում։

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ.— *Այս գարուն մէջ պրիէ առակին անգամն է որ իր հանդիսին աշխարհական մատենագրի մը (Գ. Մագիստրա)։ Առիթ առած գրականութիւնը կրնայ մեծ ծառայութիւն մատուցանել մեր ժողովուրդին, որ ինքնաստեղծ եւ անպատճառ հարկ էր կրօնագրական գրի մեր ունենար ու վարդերու մէջ բնաիլի՝ մատենագրութիւնն պատրաստ տանար։ Այս կերպով հայ մարքն ընդհանուր արտայայտութիւնը մը չ'ը փոյթը եւ գոյութիւն ունեցող գրականութիւնն ալ կրնայ ամբողջ մատենագրութիւնն էր մարդ, ինչ որ մարդկանին կը պարձնէր գոյն եւ համեմատութիւն կը վերածէր ազգ արժէքը։ Մագիստրա ջնջեց այն պատասխը, որ աշխարհական մատենագրի կը բաժնէր իրեն ալ մատենագրութիւնն եւ գոյ հայերին կ'բաւէ, իրենց բնական հետեւանքով մէկ բառական կազմակերպուած՝ պատ'ր է ինքնին ամէն։ Կարգ մը վիճաբանական արձանագրութիւններու լեզուէն զատ մեզ ուրիշ ապացոյց ալ չունինք, մեզ Վենետիկի Բժշկարանն ալ հայերէն չառնուէր, կրկին չափով վարանելով ըսելու մեզ ամիրային արդէն յաղթանակած է։ Հատատատէս արդարներ կան մեզ գարուն մէջ ազգապատճառ ամիրային մատենագրութիւն գոյութիւն ունեցած է։ Անոնց պարագայի մէջ Ժ-Ս. դարը հայկական ամիրա-*

բէն մասնագրութիան և գրատուր լեզուի արշալոյն է, ճիշդ ինչպէս որ նոր յունարէնն ու նոր լատիներէնն ալ մինեւնոյն գարերուն մէջ կեանք առած են։

ԺԲ. ԴԱՐ.—

ԿԵԱՆՔԸ ԿԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ.— ԺԲ. գարուն սկիզբը հայերը Կլիկիոյ մէջ հաստատուած են արդէն և հետզհետէ կ'ընդարձակեն իրենց ազդեցութիան չրջանակը։ Ռուբինեանց իշխանութիւնը տակաւ կը զօրանայ և իրարու յաջորդող իշխաններ նորանոր տիրեր կը գրաւեն։ Բիւզանդիոն հակակրութիամբ կը դիտէ բոլորը, խորապէս համոզուած՝ թէ սելճուք-թաթարական հոսանքին դէմ կիլիկեան հայերը միայն կրնային արատար ըլլալ։ Այս նկատումէն գաւրս, երբ Ռուբինեանց իշխանութիւնը Բիւզանդական կայսրութեան տարտնական ըլլալու աստիճան զօրանար, իր քաղաքականութիւնը կրնար վտանգաւոր կայն, ինչպէս ալ եղաւ արդէն։ Առաջին իշխանութիւնը նախընթաց գարուն վերջին օրերուն մէջ տիրի անցած էր Ռուբէնի յաջորդին, Կոստանդինի օրով (1096) և մեծ օժանդակութիւն գտած կիլիկիոյ հայոց կողմէն։ Լեւոն Բ.ի օրով տիրի անկեցաւ Բ. իշխանութիւնը, որուն ըրած մեծ աշխատութիանը համար Լեւոն յունաց կայսրէն նոյնիսկ թագ առացաւ։ Կիլիկեան անդրանիկ այս թագաւորին օրով Կիլիկիա իր ծաղկումի չրջանին մէջ էր։ Լեւոն Բ. կրթուած, քաղաքագէտ, ռազմիկ և եւրոպական կեանքին մօտէն ծանօթ վեհապետ մէր, որուն յատկութիւնները անհրաժեշտ էին Կիլիկիան այդ չրջանին մէջ ղեկավարելին համար։ Ան օրէնքներ հաստատեց, գործ տուաւ երկրագործութեան, հանքարդիութեան և գանազան արհեստներու, բարեկարգեց բանակը, եւրոպացի արշաւահասարներ կարգեց, դիւրացուց հաղորդակցութիւնը, և բացաւ կրթական ու բարեգործական հիմնարկութիւններ։ Այս չրջանին մէջ Եւրոպայի մէջ տարածուած էր Մերկանտիլիզմի վարդապետութիւնը, որ հարստութեան աղբիւ-

րը կը նկատէր դրամը : Այս գաղափարը մեծ տուած էր վաճառականութեան: Լեռնի չքնաղը և կլիմային կեանքը Մերկանտիլիզմի հետեւողութիւնն է հոյ կեանքին մէջ: Այս դարուն մէջ ծագիկեան Կիլիկիոյ մայրաքաղաքը, Սիսը, և Լեռնի օրով հայ արքունիքը եւրոպականացաւ : Եւրոպացիներու բնակութիւնը թոյլատրուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ, որով և հայերը սկսան ծանէն չխուսիլ անոնց հետ : Դրացի Կիպրոսը արդէն եւրոպացիներու բնակավայր էր : Դարը ուրնմն փայլուն էր և Կիլիկիոյ համար վերին տարիքան չհնկան : Մեծ Հայաստանը արիւնի մէջ էր կրկին, մինչ Կիլիկիան կը բարգաւաճէր : Սելճուգեան ին քնակալներու Տուղրիլի և Ալփարսլանի մահմեդիւրաց արշաւանքներէն յետոյ վրացիներն ու պարսիկները կրկին կը մղէին իրարու հետ՝ Հայաստանը դարձնելով «գժտութեան խնձոր» :

ԼԱՏԻՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՄԷՋ.— Կիլիկեան չքնաղ բարեաք յարաբերութիւնը Եւրոպայի հետ և եւրոպացիներու տրուած արտօնութիւնները լատին միսիոնարութեան ուշադրութիւնը դրաւեցին : Գաթոլիկ քարոզիչներ սկսան Կիլիկիա մտնել և լատինականութիւն քարոզել : Իրենց գործը կը դիւրացնէին Կիլիկիոյ լատին թագաւորներն ու լատինական խնամութիւնը : Այսպէս լատին կրօնաւորներ՝ ունիթորներու և խաչակիրներու հետ ազդեցին հայերէն լեզուին վրայ և աղճատեցին զայն, ինչպէս ի վերջոյ ալ պիտի տեսնենք : Շատ մը լատինական բառեր և ոճեր կան մտած լեզուին մէջ :

ԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՇԱՐԺՈՒՄ ԵՒ ԱՐԾԱԹ ԴԱՐ.— Կիլիկիոյ այս նպաստաւոր պայմաններուն բերումով գրականութեան նոր շարժում մը կը տեսնենք այս դարուն մէջ : Մատենագիրներ դէպի հինը դարձ մը կ'ընեն, կ'ուզեն անկին ծանուցանել և պարզ ու վճիտ հին հայերէնն է որ կ'ոգեկոչեն, բայց անօգուտ : Հոսանքն այնքան ուժգին է որ արուեստական չանքերն անկարող կը գտնուին կեղծանութիւն ներմուծելու գրաբարի երակներուն մէջ : Արծաթի դարն է անոնց : Ցունական լեզուն անծանօթ էր այլ-

եւս այս սերունդին, և իրենց ընթերցումները հայերէն կամ չատ չատ լատիներէն էին։ Անկա անկախ և հայկի պրականութեան մը ու լեզուի ծնունդ պիտի տար։ Բայց բանաւոր լեզո՞ւն։— Անկա այլեւս չէր կրնար վերադարձ մը ընել՝ դէպի հինը, ոսկեդարը, հակառակ մատենադրիներու բուռն ճիգերուն։

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐԸ.— Հայկական պրականութեան ու լեզուի չրջաններուն մէջ երբեք բանաստեղծութիւնը հասած չէր բարձրագոյն աստիճանի մը, որչափ այս դարուն մէջ՝ ուր Ներսէս Շնորհալիի տաղանդին չնորհիւ ան կ'ունենայ անհամեմատ թռիչք և հրաշալի յորինուածոյութիւն։ Շնորհալիի պրարար բանաստեղծութիւնները գոհարնեին են հայ լեզուին։

ՌԱՄԿՕՐԷՆԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս դարը բեղմնաւոր է աշխարհիկ լեզուի տեսակէտով։ Վերջապէս ժամանակն եկած էր որ մատենագիրներու յօժարութիւնները տեղի տային և ժողովրդական լեզուն տէրը դառնար իր իրաւունքներուն, իբրեւ կազմակերպուած լեզու մը, որ բառական նոր մթերքներ ալ ունի հաւաքած։ Ո՛չ միայն պարզ մատենագիրներ, այլեւ նուիրապետական աթոռներու վրայ գանուողներ կը խոնարհին աշխարհիկ լեզուին առջեւ և ռամկօրէնին իրաւունք կուտան կատարելապէս քաղաքացիանալու, քանի որ ժողովուրդը գրարար երբեք չէր հասկնար և անոր հին մատուցիւն ատացած էր ռամկօրէնի ծաւալը։ Ժողովուրդին հասկնալի ըլլալու համար պէտք էր իր լեզուով գրել։ Մէկ կողմ թողլով պահ մը զուտ ռամկօրէն գիրքերը, որոնց վրայ քիչ յետոյ պիտի խօսինք, կը տեսնենք նոյնիսկ մաքրասէր գրարարեանններուն գործերը՝ աշխարհիկ լեզուի ոգողութիւններուն նպաստակայ։ Եկեղեցական քրոնիկագիր Մատթէոս Ուռհայեցի գրարար գրած է թէեւ, բայց ունի շատ մը ռամկական էջեր։ Շնորհալիի լեզուն, հասնելութիւններուն մէջ գրարարեան ըլլալով հանդերձ՝ ռամկօրէն է։ Վարդան պատմիչ և Կիրակոս Գանձակեցի ռամ-

կարանութիւններ չատ ունին: Ներսէս Լամբրոնացի Լեւոն ուղղած թուղթին մէջ չատ տեղեր գրեթէ աշխարհաբար է, այնքան պարզ գրուած, որպէսզի իր հակառակորդին հասկցուի: Ինչպէս որ ամէն առաջ գրաբարը ամփօրէնով կը խառնուէր, այնպէս ալ այսուհետեւ ամփօրէնն է որ գրաբարին ձեւերով խառնուած է (1):

ՍՈՒԶԻՆ ՈՍՄԿՕՐԷՆ ԳԻՐՔԸ.— Միջնադարեան հայերէնի վաւերական հնագոյն երկասիրութիւնն է Մխիթար Հերացի բժշկապետին Ջերեւանց Բժշկութիւն անուն գիրքը, որ 1184ին գրուած է: Մինչև հիմա ծանօթ ամփօրէն գրուածներուս մէջ ամէնէն հին ամփօրէն արձակ գրողն է Հերացի: Մխիթար Հերացի իբրեւ բժիշկ՝ կը գործածէ պարզ և ժողովրդական լեզու մը: Ամփօրէնի արտայայտիչ ու պարզ ոճը անշուշտ չատ գնահատուեցաւ ժողովուրդէն, որ անկարող էր հասկնալ գրաբարը: Ասոր ո՛վ որ ժողովուրդին մտքանելի բան մը գրել կ՚ուզէր՝ պէտք է ամփօրէնին դիմէր: Այս է պատճառը որ ամենահին ամփօրէն գիրքերը ժողովրդական-գիտական ձեռնարկներ են: Այս գարուն մէջ արտերկրէն հայերէնի կը վերածուի Պոննոս Անտոլիոս (Անտէոլ Պերլիթացի) անուն պէտքացի յոյն մը գիրք վասակոց անուն գիրքէն կարեւոր մասեր՝ երկրագործութեան և մանաւանդ այգեգործութեան վերաբերեալ: Այս գործերը կարեւոր են աշխարհաբարի պատմութեան տեսակէտով: Ժ.Բ. գարէն կը սկսի ուրիշ ամփօրէն լեզուով կատարուած հայ մատենագրութիւնը:

---

(1) Համեմատելով Ժ.Բ. գարու ամփօրէնը գրաբարին հետ, կը տեսնենք որ առաջինին ինքնուրոյն գրոչմ տուողն եղած են 1. կու, կը և նա, նի մասնիկներու գործածութիւնը, 2. Սղմանց և ամփոփմանց յաճախութեամբ բառերու ձեւերուն որոշոգութիւնը, 3. նախդիրներու գեղջուկ կամ յատուկ գործածութիւն, 4. Բանի մը հոլովմունքու և ժամանակներու նոր կազմութիւն, 5. Բացառական բայերու նոր շէնք, 6. Նորելուկ բառեր, 7. Նորելուկ նշանակութիւններ, 8. Նորելուկ խնդրառութիւններ, և 9. Օտար բառեր՝ բնիկ ածանցումներով հայացած: Ուրեմն կերպաւորուած է լեզուն, միայն թէ շատ մը գրաբար ձեւեր, նախդիրներ և այլն դեռ կենդանի էին և ամկականներուն հետ քովէ քով կը գործածուէին:

ԺԳ. ԴԱՐ.—

ՀԱՅ ԿԱՆԱՆՔԸ.— *Եթէ Լեւոն Բ. ի ամուսնացած գործը չյաջողեցաւ իր յաջորդներուն ձեռքով, մեծ գործակցութեամբ, բնականաբար թէ՛ Կիլիկիոյ բարգը տարբեր կ՚ելլար և թէ միջոցներուն մեծ տարբերութիւն տեղի կ՚ունենար: Ներքին այս վէճերը վճռորոշին հայ թագաւորներու բարեկամներ ըլլալնին ու գործունէութեանն չանքերը: Ինչ յետոյ Մամլուքներու և արեւմտեան տէրութիւններու արշաւանքները երկիրը ուժերէ մատնեցին: Անոնք բաւական չէին կոտրեր և անոր Եգիպտոսի Սուլթան էր, որ հարուածեց կուզար ապառնալ Կիլիկիոյ: Բայց ներքին երկպառակութիւնը արդէն կ՚արագացնէր Բագրեւանդ իշխանութեան կործանումը: Այս դարի սկիզբներուն Թամարներուն անցքերուն Մեծ Հայաստանի մէջ սկսան՝ Զաքարեաններ և Բոչուկ առաջնորդութեամբ: Պատմութեան կը թողունք մանրամասնութիւնը այս արհաւոտ օրերուն, որոնց մէջ Մեծ Հայաստան արիւնի և արցունքի մէջ էր,*

ԳՐԱՒԱՐ ԵՒ ՊՂԻՆՁԻ ԴԱՐ.— *Եթէ ամբողջ հայ մատենագրութիւնը ուզենք ուշադրութեան առարկայ դարձնել, այս տակաւին պայմաններուն մէջ ո՛չ լեզու և ո՛չ ալ դրականութիւն պէտք է փնտռենք Մեծ Հայաստանի մէջ, Կիլիկիացին գաւառ, ուր առիւծները կը ծաղկէր: Նախնեաց ընտիր ու վայելչաբան լեզուն՝ մեծ վիճակի մը մէջ կը ներկայանայ: Գրաբարի ուսումը չատոնց գաղրած է և հայ լեզուն իր պղնձի շրջանին մէջ կը գտնուի: Իր չափի վիճակով գրաբարը այլեւս անկարող էր լեզուական մտքին մը ներկայացնելու, վասնզի իր կրած բազմաթիւ ազդեցութիւնները կերպարանափոխած էին զայն: Դիտելի է մանաւանդ լատինական ազդեցութիւնը:*

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՌԱՄԿՕՐՆԸ.— *Ռամկօրէնի առաջնաւորութեան մէջ կը յայտնուի Կիլիկիոյ բարբառը իր բոլոր գոյներով ու կրած ազդեցութիւններով: Ժողովրդային*

կնոջ մէջ վնասուած ու գործածուած լեզուն ամբողջին է, որ գրաւոր լեզու դարձած է: Հետզհետէ կը յաճախեն առձեռն գիրքեր, որոնք կիլիկիոյ բարբառով գրուած են: Լատինական տարրը առձեռնի մէջ ալ յաճախական է: Բանասիրական, ինչպէս նաև գրամական անուանկոչով մեծ արժէք ունին այս և յաջորդ դարուն վրայ կարդ մը գիւանական արձանագրութիւններ և արձանի դաշնագրեր, որոնք առձեռնի գրուած են, թէև տպուն և ֆրանկ բառերով խճողուած ու լի, և որոնք այժմ կը գտնուին եւրոպական գիւանական արշիւներուն մէջ: Կիլիկիոյ եւրոպականացման չրջանին շատ մը պաշտօնական բառեր ալ մուտ գտած են լեզուին մէջ: Դարուն ընդհանրացող պատմիչն է Վարդան, որուն առձեռնը գրարար ոճերով խառն է: Առձեռնի պահանջն այնչափ մեծ է որ Սմբատ պատմիչ Դուռնգառած գրարարը ծեր և անիրականալի, իսկ առձեռնը հեշտաշուր և սովորական անուանելով՝ առձեռնի կը վերածէ Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը ու Մատթէոս Ուռհայեցիի (ԺԲ. դար) Պատմութիւնը գրագրէն և Անահիտ Անտիոխոյ օրինադիրքը հին ֆրանսերէնէն: Վերջինին լեզուն առանձին չափ պարզ չէ, բայց գաղափար մը կուտայ ֆրանկաց լեզուի ազդեցութեան ենթարկուած կիլիկեան հայերէնին մասին: Սմբատ պատմիչի լեզուն ընդհանրապէս բնական է:

Գրական նոր անուն մը այս դարուն մէջ առձեռնական մշակումը ուշագրաւ է: Կ'ըսուի թէ Վարդան Այգեկցի առանախօսը, որ նոր ճանչցուած դէմք մէ, հեղինակն է Աղուսագիրք լին և Ոսկեհուրիններու մէջ գանուած կարգ մը առձեռնի առանները:

ԺԴ. ԴԱՐ—

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՓԱՌՔԻՆ ՇԻՋՈՒՄԸ.— Հայ ժողովուրդը, որ ինքնուրոյն կեանք մը յաջողած էր առնել կիլիկիոյ մէջ, այս դարուն արդի խորունկ կսկիծով միայն կրնար տեսնել թէ աւերակ դարձած դաշտայրին Հայաս-

*տանին քուէն իւեր Տօրոսի չղթային մէջ թառած դայկա-
կան գաղն ալ կը խարխլայ և քաղաքական փոխարինիներ
կը սպառնան զայն տապալել։ Ներքին վէճեր փութա-
յուցած էին Կիլիկիոյ վտանգին չինջումը։ Հոս ևս կրօնա-
կան վէճեր ու տակնուվրայութիւններ տիրապետած ու եղբայր
եղբօր դէմ հանած էին։ Վերջապէս Լեւոն Զ. (յաջո-
մանց Լեւոն Ե.) Եգիպտոսի Սուլթանին ձեռքով Գահիրէ
տարուեցաւ ու այդպէսով վերջ գտաւ նաեւ թագաւո-
րութիւնը՝ դրեթէ 300 տարուան կեանքէ մը ետքը։*

ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ. — *Հանգամանքները աւելի ևս
տարտափելի էին Մեծ Հայաստանի մէջ, ուր հանգաս-
թիւն երբեք չկար։ Թաթարները, որոնք Ժ-Գ. դարէն ըս-
կսած էին արշաւել Հայաստան ու աւերել զայն, այս
դարուն մէջ կարելին ի գործ դրին կարծես՝ ժամ առաջ
կործանելու համար երկիրը և քար քարի վրայ չթողելով՝
կենդանութեան ամեն նշոյլ մեռցնելու համար։ Մինչեւ
հիմակուան աւերումներուն պակասը լրացնելու համար
Էնկլթիմուր անգութ բռնապետը տիրեց Հայաստանի՝
սուրի և հուրի մատնելով ամեն ինչ։ Իր յաջորդները մի-
եւնոյն կերպով վարուեցան՝ հազարաւորներու անմեղ ա-
րիւնները թափելով։ Ու քանի մը արիւնկզակ իշխան-
ներ, ինչպէս Գարա Եուսուֆ, Շահրուհ, Ճիհանկիր, Իս-
կէնտէր, Ուզուն Հասան և այլն Հայաստանի սրտին վրայ
սկսան իրարու դէմ կռուիլ, ամեն տեսակ բարբարոս-
ութիւններու ենթարկելով հայ ժողովուրդը։ Մնացող
ժողովուրդին համար ուրիշ բան չէր մնար այլեւս՝ բայց
եթէ թողուլ Հայաստանը և գաղթել, ճիշդը ըսելու հա-
մար՝ փախչիլ, հեռու, և օտար երկիրներ՝ ուր գանակը իր
կոկորդին չէր սպառնար ամեն րոպէ և դէշ ալէկ կրնար
իր գոյութիւնը քաշկռտել։ Ու սկսան գաղթականու-
թիւնները՝ չարաչար չարաչար, ալէկոծուած ու արտոյտի։
Հարուածը որչափ խիստ էր, այնքան ալ հեռու կը վա-
զէին այս դժբաղդ փախստականները՝ Մարտավիա, Վա-
լաքիա, Իտալիա, Լեհաստան և Հնդկաստան, որոնց հետ*

առևտրական յարաբերութիւններ ունէին արդէն։ Հայերը այս գաղթականութեան միջոցին իրենց հետ տարին իրենց բարբառները։ Դարեր վերջ գաւառաբարբառներու դպալի փոխոխութիւն կայ գաղթականներու մէջ։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻՆ ՎԻՃԱԿԸ.— Ռուբինեանց հարըստութեան անկումը, թաթարներու արշաւանքները և գաղթը մեծ հարուած կուտան հայ կեանքին, բարքերուն, լեզուին և գրականութեան։ Ամբողջ տասը դար իր ազգային միջավայրին մէջ ապրող գրաւոր լեզուն ստիպուած էր թողուլ իր կեդրոնը։ Օտար տարրեր ազատ ասպարէզ գտած կը սպանան հայ լեզուի տանմանութիւնէն ներս։ Դարուն ակիզբը աննախանձելի կացութիւն մը ունէր լեզուն։ Հայոց դիրքն ու վաճառականական ձեռնարկները օգնած էին լեզուին անկման և օտար ազդեցութիւններու ենթարկման։ Արեւմտեան ազդեցութիւնը, որ կը սկսի Ռուբինեանց չրջանէն, կը շեշտուի հիմա։ Ունիթորները եկան նոր կիր մը եւս տալու հայ լեզուի մաքրութեան, որ խաթարուած էր արդէն՝ առանց անոր ալ։ Թուրք և Պարսիկ լեզուներու ներգործութիւնն ալ բացայայտ կ'ըլլայ։ Դասական մատենագրութիւնը կ'ինչայ հայ մատենագրութեան հոգեվարքով։

ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐ ԵՒ ԼԱՏԻՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուած գրական համեմատաբար հայկական դպրութիւնն ու լեզուն երկու երեք դարեր միայն տեւելով՝ ալ չդիմացան։ Ճիշդ այս անկման ակզբնաւորութեան առեն էր որ Ունիթոր կոչուած լատին քարոզիչներ արշաւեցին Հայաստան, քարոզեցին, գրեցին, նոյնիսկ գիրքեր յօրինեցին կամ թարգմանեցին և լատինացուցին հայ լեզուն՝ զայն անճաշակ և լեզուին ոգին անհամապատասխան նորութիւններով աղճատելով։

Արեւմուտքի՝ հայոց հետ մշակած սերտ յարաբերութիւններու տակ թաղնուած կային կրօնական նկատումներ։ Վատիկանի ձգտումն էր յարաբերիլ, բանակցիլ, յարմարացոյն րոպէին գործել և լատինացնել հայերը

Արդէն ամեն անգամ որ հայկր օժանդակութիւն խընդրած են եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններէն, միջին դարերու մէջ, միշտ կրօնական պոռոտութիւններու թարկուած են: Հայաստանի կացութիւնը շատ նպաստաւոր առիթ մը կը ներկայացնէր կրօնական պրօպականտայի համար: Ուստի Հռոմի Յովհաննէս ԻԲ. Պապը 1316 ին արեւելք ղրկեց Տոմինիկեան կարգակերպութեան պատկանող Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը, արեւելեան ազգերու կրօնական և քաղաքական վիճակը քննելու համար իբր թէ: Սա յետոյ Մեծ Հայոց պատմեն արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Նպատակն օտարոտական վերծանութեան սկիզբն էր սա: Հայ ժողովուրդին ընկճուած վիճակը մէկ կողմէն, լատինամիտ Թագաւորներու լայն քաջալերութիւնը մեւս կողմէն ընդարձակ ասպարէզ տուին լատինները՝ գործելու համար: Բարդուղիմէոս՝ ուշիմ մարդ էր և իրեն վստահուած գործը կարգադրելու կարող: Ան բացատրութիւններ, և ուսում ու պատրաստութիւն ստացած էր պարզապէս: Հայ Եկեղեցին հարուածել և լատինացնել չատ մը աշակերտներ: Բարդուղիմէոս իր աշակերտներուն օգնութեամբ լատինական շատ մը գրքեր հայերէնի թարգմանեց և ղրկեց հայ ժողովուրդին մէջ: Սանթ կը կոչուին Ունիթորներ (միաբանարէր), որովհետև իրենց առաքելութիւնն էր Հայ Եկեղեցին միացնել Հռոմէական Եկեղեցիին հետ: Հայ լեզուին ոտնակոխութիւնը և վնասը շատ մեծ էր լատինացնութեան պատճառաւ: Հայրենին ալեալած, խանդարուած և լատինացած էր պարզապէս: Հայ լեզուի ու գրականութեան մէջ լատինացանութիւնն չքնաղ էր տակաւ, որ շատ կը նմանի Ռակեդարի հելլենացանութեան, սա տարբերութեամբ որ անիկա գիտութեան անունով եղաւ, մինչ տակաւ կրօնքի: Բարդուղիմէոս 1353ին մեռաւ, իրեն յաջորդ ունենալով Յովհաննէս Կռնեցին, որ՝ քաջալերուած իրենց գործ յաջողութիւններէն, ծայրայեղութիւններու մղուեցաւ՝ բանեցնելով տակալի հակահոսանք մը: Այս ոգեղ մարդոր-

աւելիւնը և մղուած ազատ պայքարը չէր կրնար բնականաբար մասնել ըլլալ հայ եկեղեցականներու, որոնք իրենց լեզուն ու գրիչը սրեցին՝ մաքառելու համար լաւագոյն ապագայի հնարաւորութեան մը համար։ Այս պայքարողներու գլխաւորներն են Եսայի Նչեցի, Մխիթար Սասունցի, Յովհաննէս Օրոմնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի և այլն։ Պէտք է ըսել որ Տաթեւացիի գործածած լեզուն բաղդատմամբ իր հակառակորդներուն, աւելի մաքուր է և հարազատ։ Լատիներու գործունէութիւնը եւրոպ. քրիստոնեայ պետութիւններու հովանաւորութեամբ չարունակուեցաւ մինչեւ ԺԷ. դար և ապա մինչեւ վերջ, տեղի տալով կրօնական այն վէճերուն, որոնք ամբողջ ԺԷ. և ԺԸ. դարերը գրաւեցին, մեծ հաստատութիւններ ստեղծած և անոնցի ծայրայեղութիւններու մղուած։ Հռոմէական այս պրօպագանդը մղեց հայ կղերն ու մտաւորականները՝ ունենալու տպարաններ և կրթական հաստատութիւններ։ Բարեբախտաբար մրցակցութիւն մըն էր այս, որ իր մեծ օգուտներն ունեցաւ։ Հռոմի պապերուն հայոց ընծայած ուշը պատճառ եղաւ որ հայն ուսումնասիրուի՝ իր կրօնքով, իր լեզուով, գրականութիւնով ու պատմութիւնով, և ծանօթանայ եւրոպայի։

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԵՐԳԻՉՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԸ.— Եթէ հայ մտաւորականութիւնն ու գրականը մահուան կը մատնուին հետզհետէ, և կիլիկեան ռամկօրէնը արեւմտեան ազդեցութեան ներքեւ էր թօթոփլին, թէեւ ժողովրդականացած, տղին գրական ու լեզուական ուրիշ կեանք մ'է որ կը սկսէր, ուրիշ սեռ մը կը մշակուէր։ Հայկական միջնադարեան բանաստեղծութեան առաւօտը ծագած էր։ Եւ ահա գարնէ ի վեր լքուած ու արհամարհուած լեզուի մը այս բարձր ճիւղը կը սկսէր գնահատուիլ։ Ռամկօրէն գրող ծանօթ արձակագիրներ չկան այս դարուն մէջ, բայց գարը իր չափականութիւնը չկորսնցնեը ռամկօրէնի տեսակէտով ալ՝ չնորհիւ հայ երգիչներու։ Միջնադարեան աչուղները, որոնց հնագոյնները այս դա-

բուն կ'ընծայուին, հայ կեանքին երգիչներն էին։ Գուսանաց երգիչները ազգ. պատմութիւնը երգեցին և ուրիշներ շատ բանաստեղծներով օրհնեցին, մինչդեռ միջնադարեան երգիչները իրենց սէրն ու զգայուններն քնարերգեցին։ Անկարելի է որ աշուղները զուտ չըլլան նաեւ հայկական կեանքի թշուառութիւններով, երբ գիրենք չըկապուած էր համաստարած զուլումը. սակայն հետաքրքրական է որ իրենց ժամանակի քաղաքական բանաստեղծները փճացուցած են ազգայնական զգացումներ տարածող երգերը, և կամ երգիչներ ու ժողովուրդը ծայրայեղ զգուշաւորութեամբ տակաւ կորնցուցած են գանոնք։ Ժ.Դ. դարու երգիչներն են Կատանդին Երզնկացի, Յովհաննէս Երզնկացի, Աստուածատուր Կեչառուեցի և հետաքրքիր Զրիկ, որ նոյն Կեչառուեցին կը համարուի։ Կ. Երզնկացի իր ստացուածները կը պրծի իր ժամանակին նախնական աշխարհաբարով, որ մօտ է գրաբարին. կը գործածէ գրաբարին մէջ պակսող բոլորովին նոր բացատրութիւններ ու ոճեր։ Հետզհետէ երգիչներու լեզուն կը բիւրեղանայ։ Երգիչներու ամենէն ծաղկած շրջանները են Ժե. և Ժզ. դարերը։

Ժե. ԴԱՐ—

ՈՏՆԱԿՈՒՈՒԱԾ ՀԱՑ ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՒ ՀԱՑ ԿԵԱՆՔԻՆ ՋՆՋՈՒՄԸ.— Այս դարը կը բացուի Էնկլթիմուրի և Թամերլանի արշաւանքներու վերջին օրերուն մօտ, ուր կը չարունակուին դեռ աւերները։ Ողնակոխուած է ամբողջ երկիրը, և, հին հայ կեանքը, նախարարական կամ ասպետական, ջնջուած բոլորովին։ Ինչպէս մեզի, նոյնպէս ալ ամբողջ արեւելքի համար՝ անկումի դար մ'է։ Բիւզանդական կայսրութիւնը կը տատանէր։ Արեւմտեան փոքր Ասիոյ մէջ, Երթողրուլ որդին Օսմանը կազմած էր արդէն Օսմ. պետութիւնը, բաւական ժամանակէ իվեր տեղաւորուած էր և կ'ընդարձակէր իր սահմանները՝ զբաղած մանր մունր իշխանութիւնները իրեն հնազանդեցնելով։ Վերջապէս 1453 Մայիսին Ցաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտ Բ.

Կ. Պոլիս կը գրաւէր՝ արեւելեան այնտեղ ոյժը փոխադրելով եւրոպական անցքին վրայ, և զայն մայրաքաղաք կը հռչակէր՝ հաստատելով հայոց և յունաց պատրիարքութիւնները։ Օսմանցիներու ձգտումը պիտի բլլար անշուշտ դէպի արեւելք արշաւել և տէրը դառնալ ամրողջ փոքր Ասիոյ։ Ժամանակ մը թիւրքմէնները և ատոր պարսկենները կը պիտի ընդհատէր դառնալ՝ Թուրքերու գրաւման ու տարածման։ Եւ սակայն այս բոլորը հայկական հողին վրայ, հայոց բնակավայրերուն մէջ, ուր իրարու կը յաջորդեն աւեր, մոխիր, հուր, մահ և այլն։ Հայը կը մոռնայ քաղաքական ամեն տեսակ նրաղ և կեանք ու կը մտածէ իր կեանքին պահպանման վրայ միայն։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.— Կ. Պոլսոյ գրաւումէն վերջ այլեւս օսմանեան ազգութիւնը կը տարածուի Հայաստանի արեւմտեան մեծագոյն մասին վրայ։ Ցաւին ամենէն վերաբերումը չատ մը հայեր իրեն կը գրաւէ։ Օսմանցիներու նոր մայրաքաղաքին բարդութեանը համար չինարար տարրի մը պէտք կար. նե այդ կրնար բլլալ հայ ժողովուրդը։ Այսպէս տակաւ Կ. Պոլիսը դարձաւ հայկական կարեւոր կեդրոն մը։ Հայեր չուտով վարժուեցան այս նոր աշխարհակալութեան և մէկ կողմ թողուցած սուգ ու չխանը, կ'ուզէին օգտուիլ Սուլթաններու յաւ վերաբերումէն, և արհեստներու, արուեստներու և վաճառականութեան մէջ առաջանալ, բաւական է որ գիրենք չմորթտէին այլեւս։

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹ.— Մեծ Հայաստանի մէջ ո՛չ հանդարտ կեանք կրնար գոյութիւն ունենալ և ո՛չ ալ որեւէ զարգացում, մինչ իր կեանքն ապահովելու, ընտանիքին ապրուստն հայթայթելու և քիչ ու չատ նիւթական բարեկեցիկ վիճակ մը ստեղծելու բուռն ջանք պրպտիւնն ունէր հայը։ Ա՛լ իրեն համար Հայաստան ո՛չինչ ունէր գրաւիչ։ Անիկա դարձած էր խորթ մայր մը միայն, որ չհանուցանէր իր զաւակները։ Գաղթը, որ նոր չէր ան սկսէր անշուշտ, չարունակուեցաւ և հայերը անդամ

մըն ալ ցրուեցան աչխարհի չորս հովիտն։ Երկիրը այժմ իր ամենալատեաթար վիճակին մէջ է և կեանքը կանգ առած թոթովիլն։ Բայց հայկական պատմութիւնը, որ պիտի հարկէ հայկական ամբողջականութեան յայտնի չափով ձեռնտոյին, հետաքրքրութիւն ունեցաւ օգտուելու ժամանակակից Եւրոպայի բարիքներէն։ Հայ պատմականութիւնը իր ամբողջ պատմութեան մէջ ունի փառաւոր էջեր։ Անդրանիկ հայ տպագրութիւնը, անդրանիկ հայ լրագիրը, անդրանիկ կարեւոր վարժարաններ ու ճեռնարկներ հայ պատմութենէն կը պարտինք։

ԵՒՐՈՊԱՑԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ.— Մինչ արեւելքի մէջ կեանքը այս աննախանձելի պայմանները կը ներկայացնէր, արդէն եւրոպական ապրիր վերածնութիւնը կ'ողջունէին։ Հռոմէական կայսրութեան անկումէն ետք մինչեւ դարու հազարամեայ թմրութեան ու խաւարէն վերջ, անա իմացական վերածնութիւնն էր որ կը յայտնուէր եւրոպական միտքին առած նոր թռիչքը։ Ուսում, գիտութիւն և գեղարուեստ կ'ունենային հակայ զարթօնք մը։ Յունական և հռոմէական հակայ քաղաքակրթութիւնն էր որ յարութիւն կ'առնէր անա՛ աւելի՛ ուժով և աւելի՛ կենսալից։ Այս գործն մէջ էր որ Կիւթէմպերկ իր հոյակապ գիւտը, Տպագրութիւնը, կը նուիրէր մարդկութեան՝ 1456ին։ Առաջին անգամ Աստուածաշունչը լատին լեզուով կը տպագրուէր 1462ին, և տպագրութեան գիւտէն գրեթէ քսան տարի վերջ, 1472ին, Գաղղիա հրատարակուած Բազուազեզու Քերականութիւն անուն գործն մը մէջ քանի մը երես հայատառ գրուածք կ'երեւար։ Հայը ինչպէս պիտի կրնար օգտուիլ առկայն այս բարիքներէն, երբ ինքն իր կոչնին և օրուան հացին հոգն ունէր, ու հայաստանի մէջ ապրող արեւէ մէկուն համար անկարելի էր մտածել իմացական և մտաւորական խնդիրներու մասին։

ՀԱՑ ԼԵԶՈՒՆ.— Այսպէս ուրնին անուէր մնացած երկրի մը և ժողովուրդի մը լեզուն ինչ վիճակ կրնայ

ունենալ՝ այսպիսի յուզում և տագնապալից շրջանի մը մէջ։ Սանն բան ճակատագրին թողուած էր։ Ժ. դարու քաղաքական անկատար կեանքին չարունակութիւնն է՝ իմացական և ուսումնական տեսակէտով։ Բայլ անկումէ և ալլասերումէ, ուրիշ ո՛չ մէկ նշանակելի երեւոյթ կը կը ներկայացնէ Ժ-Ե. դարու գրաբարը, գրեթէ վերջ գտած և հրապարակէն թոթովին հեռաւ։ Այդ մասին բնաչխարհը ո՛չ մէկ քայլ կրնար առնել, իսկ գաղթավայրերուն մէջ ալ ժողովրդական աշխարհիկ լեզուն էր տիրողը, գրաբարը մի միայն եկեղեցիներու մէջ լսելի ըլլալու պայմանաւ։ Հետեւաբար Հայաստանի մէջ Ժ-Ե. դարու լեզուն և գրականութեան պատմութեան վերաբերող կարեւոր նպատաւ չկայ, բացի երկիներու վերջումէն։ Հայաստանի լեզուն ի հարկէ տարբեր է հայոց կեդրոնէն, արտէն բաժնուած և ուրիշ երկիրներ ապրող հայուն լեզուէն։ Մեծ կերպարանափոխութիւն մը կը տարաբեր հայ բարբառներուն, երբ հայ ժողովուրդը աշխարհի չորս կողմը ցիրուցան եղաւ և Հայ Գաղթականութիւնը յառաջ Հայաստանէն դուրս։ Այս գաղթը հին գաղթականն էր, որ կը կրկնէր։ Գաղթականութեան մէջ աշխարհագրական միջավայրի փոփոխութիւնը աւելի շատ կ'ազդէ, երբ մանաւանդ ընկերային, տնտեսական ու քաղաքակրթական պայմանները փոխուին։ Հոս հոն բնակող հայեր իրենց բարբառը զոհած ուան և իրենց դիւրանկալ բնաւորութեամբ անոնցմով դրացին։ Հայ լեզուի պատմութիւնը այս տեսակէտով աւելի գաղթավայրերու բարբառները տուին՝ քան թշուառ Հայաստանի լեզուն։ Գաղթավայրերու բարբառները, դիւրին է հետեւցնել թէ, կրնային խոր դրոշմը իրենց միջավայրին օտար ազդեցութիւններուն։ Հայաստանի լեզուն թուրքերէնէն ազդուած է մեծապէս՝ այս և յաջորդ դարերուն մէջ։

ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ԵՐԳԻՉՆԵՐ.— Մայր Հայաստանի մէջ մնացող գրաբարին քովիկը, հայ ժողովուրդն այս եղերական շրջանին մէջ աշխարհիկ լեզուին

ակնեղարն է կարծես որ սկսած է։ Ամեն տեսակ գործարաններ ու խորհուրդներ կրնան արտոյտուիլ։ Այս գործուն մէջ առիւծի արձակապիրները չատ նուազ են, հակառակ աշխատութեան առատութեան։ Ուշադրութեան արժանի են Օգոս Բժշկութեան, Սնգիտաց Սնդեսն և այլն կարգ մը բժշկական գիրքեր, առիւծին գրուած, որոնց հեղինակն է Ցաքինի անձնական բժիշկը Սմառիայի Սմիրնալեմ։ Բայց առաւելապէս աշխատութեան լծուն է հետաքրքրականը։ Առնք ունէին ճկուն և առհուն լեզու, ու ո՛չ միայն կը հեղինակէին առիւծին, այլ և պարսիկ գրականութեան գոհարները կը փոխադրէին մեր մէջ՝ նոյն լեզուով։ Այս գործուն մէջ ծաղկած են նչանաւոր երգիչներ, ինչպէս Մկրտիչ Նաղաշ, Նահապետ Քուչակ, Յովհ. Թլկուրանցի և այլն։ Առնց մէջ ոմանք և կեղեցական նուիրապետութեան բարձրագոյն աստիճանները իսկ հասած են, ինչպէս՝ առաջնորդ (Մ. Նաղաշ) կաթողիկոս (Յ. Թլկուրանցի, Գ. Սղթամարցի) և այլն։ Ն. Քուչակի գերեզմանը մինչեւ այսօր ուխտատեղի է։ Տակաւին ուրիշ անծանօթներ ալ կան անշուշտ, որոնք բոլորն ալ առիւծին գրած և լեզուն գեղեցկացուցած են։ Աշուղներ՝ հաճախակի էին հայ ժողովուրդին, անոր աշխարհիկ լեզուով կ'երգէին և կ'ապրէին անոր վրայ, մեծ չափ վայելելով։ Ժողովուրդը բերնէ բերան կը տարէր անոնց երգերը և կը տարածէր, ինչ որ նչան է թէ առիւծին սիրուած էր ժողովուրդին և չատ կը փնտռուէր։ Հայ աշխարհիկ լեզուն չատ բան կը պարտի աշուղներուն։

ԺԶ. ԴԱՐ.—

ԿԵԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ.— Նախորդ դարուն մէջ սկսած թրքո-պարսկական բախումը աւելի կերպարանք առաջաւ այս դարուն մէջ։ Ամբողջ դարուն հայ պատմութիւնը կարելի է ըսել չազախուած է այս կռուանէ ընդհարումներու հետեւող հայկական թշուառու-

թևան պատմութիւնով։ Երկու մահմետական աշխարհներ,— մին ուղղափառ և միւսը աղանդաւոր,— չէին կրնար համերաշխել և կողք կողքի ապրիլ։ Հայաստանի մէջ կեանք ու կենսունակութիւն մնայած չէր արդէն։ Ո՛վ կրնայ պատկերացնել տիրող ահաւոր կացութիւնը։ Սմին կողմ մեռելութիւն։ Ցրտած է հայութիւնը աշխարհի ամեն կողմերը, իսկ Հայաստանի մէջ մնացող մասն ալ ենթակայ է տակալի անհետացութեան։ Մանաւանդ պարսից տիրապետութեան ներքեւ գտնուող քրիստոնեաներու դրութիւնը այլեւս անհանդուրժելի էր։ Այս տակտիկի օրերուն մէջ, որուն յիշատակն իսկ քաղցնեցուցիչ է, դժուար էր որ գէթ հայ կղերը ներքին երկպառակութիւններ չունենար։ Նա տարուած էր աթոռի յափշտակման խնդիրներով։ Հայաստանի մէջ լուռ է բոլորովին հայ մնաքը։ Ինչ տակալի ճգնաժամ մը կ'անցընէ ազգը, մինչդեռ արեւմուտքի մէջ վերածնութիւնը նոր կեանք կուտայ ժողովուրդներուն։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայաստանի մէջ բնակող հայ ժողովուրդի ճգնաժամային կացութիւնը ոչ մէկ հնարաւորութիւն կուտար իրեն բնականաբար՝ օգտուելու տպագրութեան բարիքներէն, որոնք Եւրոպայի մէջ իր տարածուէին տակաւ։ Այսուհանդերձ հայ մնաքը, իրրեւ արեւելքի մէջ ապրող արեւմտականութեան ընդունակ խմացականութիւն, պէտք է որ այս կամ այն կերպով վերջապէս տիրանար այս հրաշագործ և լուսաւիթեւ արուեստին։ Վենետիկի կը պատկանի առաջնութեան փառքը իրրեւ հայ տպագրութեան օրօրան։ Վենետիկ մինչեւ դարուն չատ ծաղկած առեւտրական և արուեստական կեդրոն մէր՝ որ ապա դարձաւ նաեւ մանաւորապէս տպագրութեան արուեստի կեդրոն ալ, շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին, պատկան ազդեցութեանէն ապատ ըլլալուն և հարուստ վիճակին։ Սմին կողմէ վաճառականներ հոն կը հաստատուէին։ Հայերը հինէն ի վեր, մանաւորապէս Ռուբինեանց չրջանէն ասդին

յարաբերութիւն ունէին վիննեաիկի հետ, և նոյնիսկ պըղտիկ գաղութ մը կար, այնպէս որ երբէք զարմանալի չէ որ տպարաններու այդ քաղաքին մէջ հայերն ալ փորձէին հայերէն գիրքեր տպել, եթէ ոչ արուեստին, գէթ՝ շահախնդրութեան սիրոյն: Երկար առեն կը կարծուէր թէ Եւդոկիացի Սբգար գպիրն է առաջին հայ տպագրիչը, որ անդրանիկ հայ գիրքը (Սաղմոսարանը) տպած է 1565ին՝ վիննեաիկ, և ապա առաջին հայ տպարանը հաստատած Պոլիս, 1567ին: Սակայն նորագոյն հետազօտութիւնները և ի վերջոյ ձեռք բերուած տպագրական հին գործեր ցոյց տուին թէ առաջին հայ տպագրիչը Սբգար գպիրը չէ և ոչ ալ անդրանիկ հայ տպագրութեան ներկայացուցիչը այլ Սաղմոսարանը, այլ՝ Յակոբ անուն անձ մըն է հայ տպագրութեան հայրը ու հայերէն տպագրուած անդրանիկ գիրքն ալ է Պարզատումարը, որ հրատարակուած է վիննեաիկ, 1512 ին: Ո՞վ է սակայն Յակոբ, ո՞ւր տեղացի էր, ինչո՞ւ վիննեաիկ կը մնար: —Առնց պատասխան տալ անկարելի է, վասնզի բացի իր անուան մասին գործածուած «Մեղապարտ Յակոբ» բացատրութիւնէն և տպարանին համար գործածած D. I. Z. A. սկզբնատառերէն, ուրիշ ո՛չ մէկ լուսաբանութիւն կայ իր մասին: Մէկ տարի վերջ 1513ին այս միևնոյն Յակոբին ձեռքով տպագրուած են նաև չորս գիրքեր 1. Պատարագատետր. 2. Ժամագիրք—Կիպրիանոս, 3. Տաղարան և 4. Աղթարք: Հայկական տպագրութիւնը հազուագիւտ երեւոյթ ներկայացուցած չէ՝ պատմական եկեղեցիին կողմէ: Կ'լսուի թէ Կիլիկիոյ Սգարիա կաթողիկոսը ատիպուած Հռոմ մարդ ղրկեր և առաջին նամակով պատճէն խնդրեր որ հայերէն Աստուածաշունչ մը տպել տայ: Եւրոպայի մէջ հայեր ո՛ր որ տպագրական գործեր բնել ուզեցին՝ մեծամեծ դժուարութիւններու հանդիպեցան: Հայ տպագրողներ և հրատարակիչներ անձնազոհ ոգի ցոյց տուին առկայն:

Հայ ժողովուրդը այս և յաջորդ դարուն մէջ տպագրութեան արուեստէն բան արժանւոյն չօգտուեցաւ, որով-

Նաեւ անիկա աւելի գաղութներուն մէջ պէտք է պարզանար, որուան ըլլալով Հայաստանի տեւական դրութիւնը, որ ո՛չ մէկ իմացական գործունէութիւնն կրնար մղել այս ու այն. իսկ այդ գաղութները իմացական աննպատ գործունէութիւնն մը առնելու վիճակին մէջ չէին։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ.— ԺԵ. և ԺԶ. դարերու մէջ գրաբար լեզուն նպատակ կարեւոր մատնադրական ո՛չ մէկ գործ կայ դժբաղդաբար։ Իսկ ամենէն լեզուն, որ ԺԵ. դարէն վերջ աշխարհաբար կոչել սովորութիւն է, իր առնմանները ընդարձակած և կենսաւնակութիւն տարած է մատենագրական երգիչներու գրչին տակ կամ բերնին մէջ։ Նոյնիսկ առաջին անգամ տպագրուած հայերէն գիրքերէն մին, Աղբարէ, ամենէն գիրք մ'է, որ թէեւ գիտական արժէքէ զուրկ՝ ուշագրաւ է տակաւին լեզուի տեսակէտով։ Դարուն ազգային-քաղաքական պայմանները աննպատ էին բացարձակապէս՝ որեւէ գրական կամ լեզուական չարժում առնելու համար։ Միայն երգիչներն են որ անդադրում, պարզ, անսեթեւեթ և տակաւին գողարիկ լեզուով մը ժողովուրդին կեանքին մէջ մատենական հետք կը դնեն։ Շատ գնահատելի է անշուշտ այն ուշագրաւ պարագան, որ տակէ դարմ'ը առաջ իսկ աշուղներ այնչափ ազուր հայերէն լեզու մը գործածած են իրենց տաղերուն մէջ։ Այս դարու լեզուն ալ, նախորդ և յաջորդ դարերուն պէս, տաճկերէնի ու թաթարերէնի խառնուածքը կը կրէ։

ԺԷ. ԴԱՐ—

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ.— Նախընթաց դարու մէջ ընկղմուած ու չարունակուած Թրքо-Պարսկական ընդհարումները վերջապէս յանգեցան առաջին մը, որ հաստիւ թէ աշխարհի պատմութեան մէջ արձանագրուած ըլլայ։ Պարսից վեհապետը՝ Շահ Աբբաս, որ Օսմանցիներուն վրայ քալած էր (605), լսելով անոնց բանակին պարտութիւնը Նահ Ճառ՝ ամբողջ երկիրը այրելով, որպէսզի թշնամին երբ

հանի, ուսում և տպաւոան չդանէ, և հազարաւոր հայեր ալ բանի պարսկաստան գչելով։ Աւաքել Դաւթիճեցի պատմիչը, որ այս եղեռնական արշաւանքին պատմութիւնը կը գրէ, պատճառին մանրամասնութիւններ կուտայ Երասխի ափը գրծուած տակաւին ու վայրագ նախճիրին մասին, որ արձանագրուած է հայոց պատմութեան մէջ ու մենք պանց կ'ընենք մանրամասնել։ Շահ Աբբասի վերջացաւ ամեն ինչ։ Անոր Պարսկաստան քաշուելէն վերջ իրարու եսեւէ Հայաստանի վրայ ըղուեցան բազմաթիւ թալանող ցեղեր, որոնք երկիրը չորցուցին, աւերացուցին։ Զորս տարի տեւեց այն սոսկալի աւերը, որ հետեւեցաւ այս բոլորին։ Ժողովուրդը անպա՛մ մըն ալ խուժից դուրս, Խրիմ, Լեհաստան եւայլն՝ ազատելու համար իր գոյութի՛ւնը միայն։ Երկու թշնամի և դրացի պետութիւնները պատերազմելէ յոգնած՝ ժամանակ մը դադար առին։ Այս միջոցին հայ ժողովուրդը կրկին սկսաւ իր մեղաւոր գործունէութեան՝ Հայաստանի մէջ՝ դարմանելու համար դարերու ապէսը, որ ոչնչացուցած էր հայուն կենսունակութիւնը։

ՀԱՑԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ.— Հայերը բանի Պարսկաստան գչելէ վերջ Շահ Աբբաս չատ մը արտօնութիւններ և դիւրութիւններ տուաւ անոնց, որպէսզի օգտուի անոնց չինարար ձեռքերէն և ընդունակութիւններէն։ Հայերը հան հիմնեցին Նոր Ջուղա քաղաքը, որ չուտով ծաղկեցաւ։ Հայ վաճառականութիւնը չատ աւագ գնաց Պարսկաստանի հայերուն մէջ, որոնք անպէս գործառնութիւններ ունէին եւրոպական գանազան երկիրներու և Արեւելքի հետ, այնպէս որ քիչ առնէին բարեկեցիկ վիճակ մը երաշխաւորեցաւ այնուհետեւ հայ գաղութին համար։ Արհեստներն ալ ունեցան մեծ յաջողութիւն։

ՀԱՑ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ.— Ո՛չ միայն Պարսկաստանի, այլ և աշխարհի ամեն կողմը գտնուած հայ գաղութներ ժամանակաւոր ընդարմացումէ մը ետքը, որ պատճառ-

ուած էր անատր ազեալին ու խուճապին, ինքնամոռուած՝ ոտած էին մտածել իրենց ներքին պարտկեցիկ վիճակին և ուօրեայ կեանքին մէջ՝ արտասուելու, նոյ կերպն ու պատճառները վրայ ալ։ Ինչ վերջ պիտի տեսնեն որ այս գարուն մէջ նոր Ջարգի հոգիը կ'ուննան մտնել, Լեհաստանի մէջ չարժում մը կը պատի պրպտար պարտաւորութիւնը կինդանութեան համար և ազատական կեղրոններ կը հաստատուին ամեն կողմ։ Ինչպէս ցիւղացիները սկսան՝ պարտաւորութիւնը ամեն կողմ։ Ինչպէս ցիւղացիները սկսան՝ պարտաւորութիւնը հաստատուին։ Այս չահատակութեանց գլուխը կը գտնուէր Մելքիսեմ Չարտոռիսկաս կամողիկոսը։ Շատ մը տեղերու մէջ փակուած էին վանքերու դռները, նախ՝ սերտ կացութեան և ապա հոգ կղերին դատապարտելի անտարբերութեան պատճառաւ։

ՀԱՅ ԿՂԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅ ՎԱՆՔԵՐԸ.— Հոյ կղերը տակաւին անարժան էր իր կոչումին։ Մինչ Հայաստան ճըգնաժամ կ'անցընէր, ան անդին իր արժանապատուութեան ու անձնական մեծ փառասիրութեան յարգուրդ տալու համար յայտնուելէս իր ուխտին կը դրժէր և վանքերը կը դարձնէր տգիտանոցներու բոյն։ Ինչպէս էին Հոյ վանքերը. չէր մնացած այլեւս այն բարձր նշանակութիւնը, որ ունէին արդարացիները հոյոց մէջ։ Ամբողջ վանքերը խոլերայեան նկնդեցականներուն կողմէ և տգիտական բռնութիւնը վճռացաւ։ Այս չահատակութեանց գլուխը կը գտնուէր Մելքիսեմ Չարտոռիսկաս կամողիկոսը։ Շատ մը տեղերու մէջ փակուած էին վանքերու դռները, նախ՝ սերտ կացութեան և ապա հոգ կղերին դատապարտելի անտարբերութեան պատճառաւ։

Ժէ. դարու կէսին վերջն էր տակաւին որ նոր շարժառիթ մը սկսաւ Հայաստանի մէջ։ Վանական կինդանին բարեորոգութեան համար և ուսման սէր ու եռանդ արթնցնելու։ Տպագրութիւնը ամեն կողմ հոյոց մէջ հետաքրքրութիւն արթնցուցած էր։ Եւ սկսաւ գործածուիլ Սիմեոնոյ դպրոցը։ Ինչ յետոյ Բաղէշի Ամրոցոյ վանքը եկաւ Սիմեոնոյ Ամենասի գործունէութիւնը լրացնելու։ Ասոնց միաբանութիւնները հոյ մտաւորական կեանքի վերանորոգութեան գործիչներ կը դառնան։ Լեզուի և գրականու-

թեան վերածնութեան տարում խմորումն սկսաւ տա-
ջանալ հայոց մէջ: Հետզհետէ վանքերու մէջ դպրոցներ
բացուելով՝ ուսում և կրթութիւն բաւական կը տա-
րածուին: Բուն Հայաստանի վանքերուն կամ էջմիածնի մէջ,
Կ. Պոլիս՝ պատրիարքներու հանդուրժեամբ և կամ օտար եր-
կիրներու մէջ՝ դաստիարակուող երիտասարդները կը չատ-
նան: Էջմիածինն ու Նոր Ջուղան կը մրցին երեսու հետ:
Վերջինը մինչեւ իսկ տպարան կ'ունենայ՝ Կեսարացի Նա-
չատուր Վ. ի ջանքով: Բեղմնաւոր կը դառնայ վերջա-
պէս ԺԷ. դարը, կէսէն վերջ:

ԼԱՏԻՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԻՃԵՐ.— Հայաստանի քաղաքական կեանքը բաւական խառնակ կը թուէր, բայց ներքին երկպառակութիւնները գոյն ուժա-
թափ ընել կը սպառնային: ԺԲ. և մանաւանդ ԺԴ. դա-
րէն ի վեր արդէն ունիմարներ մուծ էին Հայաստան և
լատինական կարեւոր հասանք մը կար: Լատին կրօնաւոր-
ներ միշտ կը թափանցէին ժողովուրդը և վար կը պահէ-
ին հակառակութեան կրակը: Լատինականութիւն և վա-
կան այս դարուն մէջ աւելի եւս ուշադրութիւն դարձուցին
Հայաստանի վրայ և կրօնական վիճերը կրկին բորբոքե-
ցան: Հայը հոգուն դէմ եղաւ. և այս բաւական էր ա-
մէն տեսակ ապականութիւն տնկելու համար: Յիսուս-
ականներ 1650ին Պարսից Շահին թոյլտուութեամբ մտան
Ջուղա, Շիրազ և այլն և սկսան հաստատուիլ գործել
հովանաւորութեամբ Ֆրանսական կառավարութեան: Յե-
տագային ազդեցութիւնէն քաջալերուած լատին կրօնաւոր-
ներ Հայաստան ալ մտան և սկսան որոշ ամէն տեսակ մի-
ջոցներով: Նոյն իսկ հայ եկեղեցիներու մէջ Հայ Եկեղեցին
վրայ յարձակեցան բուռն կերպով: Սա բնականաբար զայ-
րոյթ պիտի առաջացնէր. ուսում սկսաւ մոլեգին կերպ:
Լատինացումը ամեն ազգային զգացում չարաչար կըս-
պաննէր, ինչպէս կիլիկեան չրջանին: Լատինացած հայեր
չէին ուզեր հայերէն խօսիլ և նոյն իսկ հայ կոչուիլ, այլ
Լատին կամ Ֆրանկ: Ամբողջ դարը, պէտք է ըսել, այս կը-

բնական վէճերուն մէջ ընկղմած է և ամեն կողմ տխուր դէպքեր ու խայտառակութիւններ պակաս չեն։ Առանին այս կռիւը կրնայ ներթափանցիլ թէ ո՛րչափ վնասակար էր վերածնութեան գործին։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Ժէ. դարու կէսէն վերջ հայոց իմացական կեանքը սթափումի կը կրէ։ Սիւնեաց և Բալէշի դպրոցներէն վերջ Նոր Ջուղան ալ կեդրոն դարձած էր ուսման։ Հետզհետէ հասնող եկեղեցական աշակերտներ ինքզինքնին կը նուիրէին ուսման և. հայ գրականութեան զանազան երկերը փոշիներուն տակէն կը հանուին։ Կարծես ակնդարի կեանքը կը վերսկսէր՝ արդիութեան չարիքները դարմանելու համար։ Մինչև Ժէ. դարու կէսը ինչ ինչ տպագրութիւններ եղած էին Լեհաստանի, Հռոմի, Միլանի և Բարիզի մէջ. բայց տակաւին հազիւ պէտքին բաւարարութիւն երթեք չէր կրնար տալ։ Սրտէն դարուն սկիզբներն էջմիածնի Սրապիոն կաթողիկոսին փորձն ալ անյաջող եղած էր՝ գիրքեր տպագրելու համար Եւրոպա մարդ ղրկելու մասին։ Բայց տպարանի պէտքը աղաղակող էր։ Մանաւանդ Նոր Ջուղան ձեռնարկեց հանդիսապատ և Ամենափրկիչ վանքին մէջ հաստատեցաւ գրաշարան և տպարան։ Հոն տպագրուեցաւ Հարանց Վարք անուն գիրքը՝ (1640) անկանոն, կոշտ և անարուեստ կերպով։ Աւելորդ կնաշարուի տխրած մարդիկ ղրկից Վենետիկ՝ արուեստին տեղեկանալու համար։ Արդիւնաւոր է վերջապէս այս գործուն ճնայորդ չջանին գործունէութիւնը, որուն մէջ մեծ գեր կատարած են տպագրիչներ, հաստատելով տպարաններ և բազմապատկելով գրքի օրինակներ։ Առնցմէ երկուքը յիշատակելի են։ Մին է Ոսկան Վ. Երեւանցի (†1674ին), որ հոս հոն չրջելով տպարաններ կը հաստատէ՝ Նոր Ջուղայի, Ամստերտամի, Վենետիկի, Մարսիլիոյ մէջ և հազարաւոր օրինակ գրքեր կը տպէ։ Միւսն է Երեմիա Չէլէպի (†1695), որ Կ. Պոլսոյ մէջ նախակարապետ կը հանդիսանայ պոլսահայ գրականութեան։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ.— Այս դարու բոլորած զանազան կրեւոյթներէն դիւրին է մակարկել անոյշ հայ լեզուի և գրականութեան վիճակը, որոյ առաջին յառաջիմելն և տաճկելն պատճառները կրած է, իսկ երկրորդը տակաւին է: Օտարութիւններ առատացած են լեզուին մէջ: Լատիներէն, Իտալերէն և այլն հայերէնը այլասխած են բոլորովին: Ինտատանի և Նոր Ջուղայի մէջ գրաբարը եւրոպական համեմատութեանց պղտցութեան տակ յառիմական կաղապարի մէջ ձուլուելու նշաններ ցոյց կուտար: Հայ լեզուի խանգարման պղտիմատճառները արդէն ունիմեցներն էին, որոնք այս դարու մէջ ալ՝ շատոնկիսով իրենց գործը նոյն խոկ հայերէն քերականութիւններ հեղինակելն ու տպագրելն: Կրեմէս Կալուստոս Իտալացի քահանան 1645 ին, և Փրանկիսկոս Ռիվոլա մեղիոլանցի 1624ին Քերականութիւններ հրատարակած էին արդէն, երբ Յովհաննէս Վ. Հոտով 1674 ին Հռոմի մէջ տպագրեց իր Հայերէն Քերականութիւնը: Հեղինակուած են նաեւ պանդոկն յառիմաց Բառագիրներ. և տակաւին լեզուին ինչ նպատակ կրնային բերել այս յառնուածին քերականութիւնները ու բառարանները, որոնք յառիմաց լեզուի մը օրէնքները միայն կրնային տեսանել: Մեւնոյն առեն այս դարուն մէջ հայերու կողմէ ալ ճիգ մը կար գրաբարը պահպանելու քերականութիւններով և բառարաններով, տակաւին անօգուտ, վասնզի գրաբարը կենդանութիւն ցոյց չտար: Սակայն պատմական երկասիրութիւններն առատ են, Ռամկօրէնը մշակողներ չեն. պակսեր առկան: Քանի մը բժիշկներ ու եկեղեցականներ կը մշակեն ռամկօրէն արձակը, իսկ ուրիշներ ալ ոտանաւորը: Երգիչներու փոյթն չըլլանը թէեւ նուազած, բայց և այնպէս չեն պակսեր դարձեալ շատ մը ժողովրդական բանաստեղծներ և նուագողներ, որոնք աշխարհարար լեզուն մշակած են:

Հայ լեզուի շուրջ կատարուած այս գործունէութիւնը, թէեւ կարելի է մանաւանդ ձգտումներու վերագրել

մեծ մասամբ, լեզուի վերադարձության առաւօտը կ'առնէ կարծես։

ԺԸ. ԴԱՐ.—

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ.— Հայաստանի մէջ կեանքը կ'անցնէր այնպէս, ինչպէս արձանագրեցինք ԺԷ. դարուն համար։ Պարսիկներն ու օսմանցիները կը տիրէին երկրին։ Սակայն կազմուած էր դրացի ուժեղ մեծ և քրիստոնեայ պետութիւնը, որուն վերադարձը ամեն կերպ առանձնաշնորհումներ կրնար հայոց և զանոնք ծառայեցնող կը հրաւիրէր։ Հայերը որ հոս հոն ցրուած՝ իրենց ձեռք կարկառած բարերար մը կը փնտռէին, բնականօրէն իրենց աչքերը պիտի յառէին դէպի ուժեղ գահը։ Այս դարու մէջ զօրացած են արդէն Պարսկաստանի, Լեհաստանի ու Հնդկաստանի հայերը։ Սակայն քիչ կը կազմուի ուժեղ գաղութն ալ, որ թէեւ շատոնց ձեւացած էր ԺԱ. և ԺԲ. դարերուն, բայց շատ բազմացաւ և բարգաւաճեցաւ այս դարուն, հետեւիլ Պետրոս Մեծի համակիր վերաբերումին։ Ինչպէս ըսած էինք, Հայաստանի մէջ պարսկական չքմեղի հայերը համեմատաբար աւելի ճնշուած ըլլալով, հայկական անկախ կեանքին մնացորդներուն,— մելիքութիւններու,— ազատագրական ձգտումներուն, դրացի քրիստոնեայ բարեկամ պետութեան մը (Ռուսիոյ) օժանդակութեան զօրաւոր հաւանականութեան և արեւմտեան արքունիքներուն համակրութեան իրենց հետեւանք, առնչուելու Հայկական Ինդիրը՝ պարսկահայերուն անունով։ Ամբողջ դարը կ'անցնի աբեւեան Հայաստանի մէջ գոյութիւն առնող ազատագրական նպատակներու հետապնդութիւնով։ Նոյն իսկ հայեր՝ իրենց բոլոր յոյսը ռուսաց բանակին վրայ դրած ղէն ի ձեռին սպասելէ կուգան, բայց յանկարծ կը լքուին վատասիրտ ու մինակուկ դիմադրելու կը սխալուին պարսից զօրքին։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.— Դարաւոյ ան-

վերաբերեալ պրիվ կիսանկախ դրութիւն մը ունէին, թէեւ անուանապէս պարսից ենթարկուած էին: Սակայն մէջ մտած չէր հայկական ազատ կեանքի ոգին: Թագաւորն կեղեքելու դրամական պահանջմունքներու վրայ, հպարտ էին տակաւին և ի վիճակի էին հայկական հարցին մէջ ռազմական կարեւոր դեր մը կատարելու: Գործին դիւանագիտական բանակցութիւնը վարեց Իսրայէլ Օրի, որ իրեւ Ցրուաստի մէջ հրեաց, արքունական շրջանակներու ծանօթ մարդ՝ շատով կրցաւ համակրութեան մը գալ պետութեանց և մեկնելու հետ: Եւ որովհետեւ մեկնումն ու օժանդակութիւնը երթալ. պետութեանց մէջ Ռուսիոյ կ'ինար, իր դրացնութեան և կրօնքի դիրքին համար, ուստի Պետրոս Մեծի յանձնելուց գործը: Իչ յետոյ Օրի մեռաւ Աստրախանի մէջ (1711): Իր գործը չարունակեց Մինաս վարդապետ: Մեծն Պետրոս առաջ բանակը չարժեց, բայց յանկարծ նահանջեց՝ հայերը յանձնելով պարսից վրէժխնդրութեան: Կազմակերպուեցաւ բաւական դիմադրութիւն՝ Դաւիթ Պեկի և ապա Մխիթարի առաջնորդութեամբ, բայց անօգուտ: Ժամանակի ընթացքին մէջ հայերն իրենց յարաբերութիւնը պահպանեցին Ռուսիոյ արքունիքին հետ: Յովսէփ Սրկի կաթողիկոս Սրբազնութեանց երկրորդ անգամ ըլլալով ձեռք առաւ հայկական խնդիրը, և Եկատերինէ Բ. կայսրուհին հաւանութիւնն առաւ (1795) ռուսաց հովանաւորութեամբ հայկական ինքնավարութիւն մը առնձելու համար, մանաւանդ պայմաններով: Դժբաղդաբար բանակցութիւնները չվերջացած՝ թագուհին մեռաւ և հայերն առիթ ունեցան իրենց յարաբերութիւնները առաջարկել:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔ.— Արեւելեան Հայաստանի մէջ երբ պատմական դերեր տեղի ի'ունենային, Կ. Պոլսոյ և արեւմուտքի մէջ կրօնական վէճերն աւելի սուր կերպարանք և ծայրագոյն վիճակ առացած էին և խռովութիւնները չատցած, մանաւանդ պատրիարքական

պահուն չուրջ, օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ։ Հայոց պարպացման և առաջդիմութեան հետամտութիւնը չատ դիւրութիւն տուաւ հռոմէական քարոզիչներու, որոնք կը պաշտպանուէին եւրոպացի դեսպաններէն։ Պոլսոյ մէջ կազմուած էր արդէն հայ գաղթականներու խմբակ մը, որ կը ջանար ազգային գործերու միջամտել։ Նախանձախնդիր ազգայիններ կուծք կուտային և ծուռք կառավարութիւնն ալ կասկածանքով կը նայէր այս օտարատեր ատրճութեան։ Դարուն սկիզբը հայ գաղթականները իրենց պարտպրուխս ունէին Ֆրանսական դեսպանը՝ Ֆերիոլ, խակ հայերը Աւետիք պատրիարքը, որ վար չէր ձեռք անկից իբրեւ պայքարող և վէճը բորբոքելու ընդունակ։ Երկու կողմէն ալ սկսան ձեռկուածքներով, մատնութիւններով և գաւաճանութիւններով կռուիլ իրարու դէմ։ Այս մոլեգին պայքարը ժամանակ մը չարունակուեցաւ՝ մերթ այս ու մերթ այն կողմին յաջողութեամբը, մինչեւ Կոթա (1715)։ Սա հաշտարար և առողջ քաղաքականութեան մը հետեւեցաւ, որով կիրքերը բաւական հանդարտեցան։ Իր գործը չարունակից իր յաջորդը Յովն. Նալեան պատրիարք։ Սակայն ժամանակաւոր դադար մէր կարծես, վասնզի 1786ին Զաքարիա և Յովհ. պատրիարքներուն օրով կրկին արծարծուեցաւ վէճը և չարունակուեցաւ մինչեւ ԺԹ. դար։

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— ԺԷ. դարու չարժումը և զանազան ուսումնասէր-վանքերէն դուրս եկած աշակերտութիւնը բաւական կենդանութիւն տնտեսին ամեն կողմ և չատեր սկսան մտածել ազգութեան դիւաէն օգտուելու մասին։ ԺԸ. դարուն վերապահուած էր սակայն ազգ. ուսումնականութեան կերպարանափոխութիւնը։ Այն մեծ դէմքը որ այս յեղաշրջման գլխաւոր ազդակը կը հանդիսանար, Մխիթար Սեբաստացի Մխիթարեան էր, հաստատուն հոգեկոյր կրկին միաբանութեանց մեծանուն հիմնադիրը, որ նպատակ ունէր իր ժամանակին կարգ մը աւանդութիւններուն օժտուած միջավայրի մը մէջ հիմնել կրթական և գրական հաստատութիւն մը՝ դիւժ-

բաղդ հայ ժողովրդին խնդրական լոյս տալու և անոր նաւար կեանքին մէջ լուսաւիւռ ջահ մը վառելու : Ժ.Ը. դարու սկիզբը Մխիթարեան Միաբանութիւնը նախ Պադուա, ապա Վրա և հուսկ յետոյ Վենետիկի մէջ կը հիմնուէր(1701) : Մխիթար իր գործունէութեան առանձնաձ էր պաշտելի առաքելութիւն մը : Իր հիմնարկութիւններուն,— դպրոց, տպարան, վանք, տպարան և այլն,— միջոցներ է որ պիտի գար՝ հայ ժողովրդին առաքելութիւն բալաամով մօտենալ և վերականգնել անոր բարոյական կեանքը : Երկարամեայ և յոյժ դժուարին աշխատութիւններ, մանաւանդ զանազան տրտմալուր պատճառներ և բարբարոսական բռնութիւններ այլասերած էին հայ ժողովուրդը, և քիչ քիչ կը խլէին անոր ձեռքէն իր լեզուն, գրականութիւնը, աւանդութիւնները ու ազգային յատկանիշները : Զարմանալի մը պէտք էր՝ հայ ազգին մտածելու քաղաքակրթութեան լուսաւոր ուղին, առաջնորդելու համար զայն՝ դէպի վերածնութիւն, մաքրագործելու համար անոր աղճատուած լեզուն և վերականգնումը պատրաստելու համար : Եւ Մխիթարեան Միաբանութիւնը կատարեց այս վերարար առաքելութիւնը : Կրօնական այդ աւերվէճերուն և հոգեկան առումին կեանքի երկարաձգութիւններուն մէջ կրօնքի և ազգութեան ապրեցնելու խորապէս ըմբռնումը ճշմարիտ միջոցութիւնն էր, որ հնարաւորութիւն տուաւ Մխիթարի՝ երանացնելու իր խոյլը : Հայ ազգը երախտապարտութեան պէտք է մնացանէ այս թանկագին բարերարին, անոր գործակիցներուն և յաջորդներուն համար :

ԻՄԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ.— Նախորդ դարու մէջ նշուլող վերածնութեան շարժը ճառագայթել սկսան : Մխիթարեան Միաբանութիւնը անմիջապէս ձեռք առաւ հայ լեզուի վերանորոգութեան գործը և սկսաւ զայն բնաբեղացնել : Դասական լեզուն հրապարակ եկաւ ահա :

Հայ ժողովուրդն ալ իր կարգին անտարբեր չմնաց առկայն։ Մխիթարի օրինակը ազդեց ամենուն, պատճառեց բարի նախանձ մը և առաջ մղեց զանգուածը։ Իրենց արձագանգ՝ կ. Պոլսոյ մէջ ընծիւղիլ սկսաւ իմացական գործունէութիւն մը։ Յովհ. Կեղեցի, որ այդ առեն պատրիարքական ամրոցին վրայ կը գտնուէր, և իր չաչորդը Յակոբ Նալեան՝ Թրքահոյ մատենադպրութեան պատրաստիլները ձեռնարկեցին։ Բայլն տպարան, գրքոյկներ, տպեցին զանազան գիրքեր, տարածեցին ուսումը և անոնց ձիգ խոչեցին ազգային գրականութեան նոր կեանք մը տալու համար։ Հաղորդակցական դիւրութիւնները Սրեւմտեան հետ կապեցին հայ մատենադրանները և անոնք վարդան, Կոլոտ և Նալեան՝ Սրեւելքի մէջ, Միխիթար և Ալիշաներ՝ Սրեւմտեան մէջ վերածնութեան գործիչներ դարձան։ Սակն կողմ չատցան տպարանները և. գրքոյկները և վիճակագրութիւնները մնասչորհ դարձած գրական, հրատարակչական ու կրթական գործը տարածուեցաւ հայաբնակ ամեն վայրերու մէջ, ուր նոթանոր տաղանդներ յայտնուեցան, ինչպէս Գէորգ Դալիր, Յովհան Մրղա Վանանդեցի, Յարութիւն Վ. Սլամդարեանց, Մեսրոպ Թաղիադեանց, Սրուանձտեան Հէքիմեան և այլն։

Հայկական վերածնութիւնն ու նորէն վերանորոգումը արագ քայլեր կ'առնէին։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Սյս ընդհանուր չարժման մէջ բնականաբար հայկական տպագրութիւնը պիտի զարգանար, քանի որ հետզհետէ ուսում, գիտութիւն ու գրականութիւն տարածուելով նոր հոգինականներ կուգային տպարէզ և գիրքի պէտքը կը չեչտուէր։ Հետզհետէ տպագրական կեդրոններ հաստատուեցան Իտալիոյ, Սւստրիոյ, Թուրքիոյ, Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Հայաստանի և Ռուսաստանի մէջ և այլ քաղաքներուն մէջ, ինչպէս Վենետիկ, Վիէննա, Կ. Պոլիս, Իզմիր, Մատրաս, Մոսկուա, Թիֆլիս և այլն, ուր տպագրուեցան բազմաթիւ գիրքեր։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ.— Այս գաւառն մէջ, մանաւանդ Մխիթարեաններու միջոցաւ տեղի ունեցաւ հայ լեզուի վերանորոգութիւնը: Երբ Մխիթար գործն սկսաւ՝ ասկալի կերպով աղաւաղուած և այլասերուած էր հայ լեզուն, օտարութիւններով խճողուած և աղճատուած բոլորովին: Իր նպատակն էր մաքրագործել, բխեցնել և ազատել զայն: Գլխաւորապար լաւ ուսումնասիրութիւնն էր լեզուին մէջ աճած տատասկը: Բայց ինչպէս կրնար մէկէն ի մէկ դէմ երթալ այդ գաղափարքը և լաւնացած հայերէնին: Անհնարին մի՛յն կարելի էր բան մը ընել: Ինչպէս է նաեւ թէ ո՛ր լեզուին պէտք էր նախապատուութիւն տալ, գրաբարի՞ն թէ ամկօրէնին: Մխիթար համոզուած էր թէ աչխարհիկ լեզուն պիտի կենդանանար, ուստի պէտք էր զայն վրկել կաղմալուծումէ, որուն ենթարկուած էր գժբաղդաբար՝ իր կրած չատ մը պղեցութիւններուն հետեւանքով: Ատոնց մէջ տաճկերէնին ներգործութիւնը ակնյայտնի էր: Վերանորոգութիւնը պիտի սկսէր ուրեմն նախ օտար բառերու վերացումով և նկատած այլազգի բառերուն տեղ համապատասխան հայերէն բառեր դնելով, դիմելով նախնեաց գրաբարին: Ասիկա անտարակոյս դէպի գրաբարացում պիտի տանէր լեզուն: Եւ այդպէս ալ եղաւ: Մխիթարեաններ որդեգրեցին գրաբար դասական ոճն և լեզուն, և զայն չարունակեցին մինչեւ ԺԹ. գարու կէսերը: Ասիկա գրաբարի մաքրութեան վերջին փորձ մը եղաւ. որովհետեւ չնորհիւ Մխիթարեաններու՝ կեանք առաւ և վերատաղծուեցաւ, թէեւ, պէտք է ըսել արուեստականացաւ ալ: Այս խոկ պատճառաւ է որ ամենավերջին լեզուական պայքարը տեղի ունեցաւ ԺԹ. դարու կէսերն վերջ և անխուսափելին կատարուեցաւ՝ գրաբարին վերջնական յաղթանդրութեամբը:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԸ.— Կարելի չէ ըսել որ Մխիթար կամ իր յաջորդները անդիտակ էին այն ճշմարտութեան թէ անկարելի էր այլեւս կենդանացնել գրաբարը, երբ զայն խո-

ող ժողովուրդ չկար, և թէ պէտք էր անպայման աշխարհաբարին կարեւորութիւն տայիր։ Մխիթարի համոզումն էր թէ գրականութիւնը միմիայն ժողովրդական բերա՛վ է որ կրնայ մասչելի ըլլալ նոյն ինքն ժողովուրդին։ Բայց ժամանակին փոփոխութիւնը տարբեր եղանակութեան չէր կրնար առաչնորդել զինք, երբ նախքին ու արտաքին չատ մը թշնամիներով պաշարուած էին Մխիթարեանները։ Նախ կային Վատիկանն ու Գոլէժանները, ապա և յարանուանական խորականութիւնը։ Մխիթար սահմանուած էր այնպիսի ճամբէ մը երթալ, որ մինչեւ ըլլար, այդ կը պահանջէր իր բարձր նպատակին ու վանք առաքելութեան չահը։ Այլապէս առաչին աշխարհաբար քերականութեան հեղինակութեան (1726) պատիւը Մխիթար Սեբաստացւոյն է, հոգ չէ թէ միւնոյն նեղկառուածներով տպագրուած չըլլայ։ Ճանապ մէջ տակաւին վէճեր կային այս առնչութեան ու նորդունարէնին շուրջը. Մխիթար չէ՛ր ուզեր եզերական վէճ փոխադրել հայերուն մէջ ալ, երբ կրօնական վէճը բաւական էր արդէն առաջութիւն սերմանելու։ Քանի մը առանձնակ տարիներ վերջ առայն՝ Մխիթարեաններ ալ սկսան առաջնորդին մշակել, պարզացնել և ժողովրդական դիրքեր տալ ուրիշներու պէս։ Տակաւ հրատարակութեան աշխարհաբար քերականութիւններ, քրիստոնէականներ, թուաբանութիւն, ինքնաշինական գրութիւններ և այլն՝ Մխիթարի, Ց. Նահան պատրիարքի և զանազան եկեղեցական և աշխարհական առաջնորդներու անձնաւորութեանց կողմէ։ Մշակուեցաւ հետզհետէ աշխարհաբարը, գրաբարին օժանդակութեամբ, վանդի Ժ.Ը. և Ժ.Թ. դարուն մէջ հայոց հին ճոխ լեզուն չատ տարբեր տեսաւ անոր։ Սմին կողմ աշխարհաբար գրող հեղինակներն աճեցան։ Այս դարուն մէջ հրատարակութեան նաեւ կարգ մը ժողովրդական երգեր՝ Սայեաթ-Նովայի և ուրիշներու կողմէ։ Վերջապէս եթէ Ժ.Թ. դարը աշխարհաբարի ոսկեդարն է, Ժ.Ը. դարն ալ անոր կազմակերպիչը, առաւօ՛տն է։

ԹԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ. — Մինչեւ ԺԸ. դար քերականութեան եւ բառարանի պէտքը այնչափ զգալի չէր եղած: Ամենայն, Դաւիթ Անյաղթ, Ստեփաննոս Սիւնեցի, Գր. Մագիստրոս և Յովհան Երզնկացի քերականական տեղեկութիւններ կուտային, սակայն նորին լեզուն կ'ուսումնասիրէին և կանոններ կը տային երկարաբան և ուշադիր ընթերցումով միայն: Ինչպէս բառարանի, այնպէս ալ քերականութեան նախաձեռնարկները ունեմորներն եղած են: Մխիթար և իր միաբանութիւնը այս տեսակէտով չատ օգտակար դարձաւ, վասնզի այս դարուն մէջ հրատարակեց քերականութիւններ և Հայկազեանց հոյակապ բառարանը, որուն հայ լեզուին անոչնչանալ նպատակ մը չէ որ կը մատուցանէին: Նմանօրինակ փորձեր հայկական գանազան շրջանակներու մէջ ալ եղան:

ՀԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ. — Մինչեւ ԺԸ. դարու կէսերը, հայերը չնորհքով գերազանց չունենալով խաղիցանութիւնները և սիրացուներու խանութիւնների մէջ տակաւ ընթերցանութիւն կը կը տային՝ գաղափարք ըլլալ գան ամեն բանի չարմար խրճին գրքերու վրայ: Այս գարուն մէջ Պատուելի սիրոտով չատ մը ուսուցիչներ առաքեց կուգան: Իրարու եանէ Կ. Պոլսոյ, Ամասիոյ, Մալաթուայ, Կարկաթայի և Թիֆլիսի մէջ կը բացուին վարժարանները, մէկ կողմէն կրթութիւն տարածելու և միւս կողմէ ալ գաղթականութեան դէմ պայքարելու համար:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ԼՐԱԳԻՐԸ. — Այս գարու հայկական կեանքին վերածնութիւնը, որ ընդհանրապէս գաղթավայրերու մէջ կը գործէր, տուաւ առաջին հայ լրագիրը, Հինդկաստանի Մատրաս քաղաքին մէջ: Հնդկահայ գաղութը թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ մտաւորապէս չատ բարգաւաճ վիճակի մէջ կը գտնուէր. ուստի գարմանալի չէր որ Շիրազցի քահանայ մը Տ. Յարութիւն Շմաւոնեան, անգլիացիներէն օրինակ առնելով հրատարակեց Ազդարարը, 1794 Հոկտ. 16 ին, գրաբար: Առաջ կը սկսի հայ լրագրութիւնը:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԻՋՆԵՐ .— Մէջն դարու մէջ ծագած հայ երգիչներն իրենց յաջորդներն ունեցան նաև այս դարուն մէջ, ո՛չ նոյն առատութեամբ սակայն: Նշանաւոր դէմքն է Սայեաթ-Նովա:

ՀԱՑ ԿԻՆԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ .— Հայ կիներու մէջ շատ սակաւաթիւ են անոնք, որ պիր պրել գիտցած են: Այդ կը հասատատեն հայ ձեռագիրները, որոնց մէջ շատ ու շատ քիչ են կիներ ընդօրինակողները: Վիէննայի Մխիթարեան վանքին 600է աւելի ձեռագիրներուն մէջ հազիւ երկու ձեռագիր կայ՝ օրինակուած կինոջ մը կողմէ: Այդ օրինակողն է Կ. Պոլսեցի Բարբին Նօտար, որ ունի քանի մը ուրիշ օրինակութիւններ ալ Սբ. Յակոբեան վանքին և Պատմու. Ակադեմիոյ ձեռագիրներուն մէջ:

ԺԹ. ԴԱՐ—

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ .— Ժ-Թ. դարը ճգնաժամային անհատը չէր ան էր ո՛չ միայն հայուն, այլ և ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին համար: Դարը կը բացուի ճիշդ այն երեւոյթով, որով փակած էինք Ժ-Ը. դարը: Արեւելեան Հայաստանի մէջ կամ ոչ կամ ոչ կամ ոչ

Սադին սակայն Թուրքիա, ուր բնակող ժնծադան-պրուած հայութիւն մը կար, փոխարկումի մէջ էր մնչա: Կազմալուծման և քայքայման շրջանի մէջ մտած էր այլեւս աչխարհին սարսափ ազդող Օսմ. Պետութիւնը, որ երեսին մինչեւ վիշնա հասած էր: Բազկացուցիչ ազգութիւններու չարժումներն ու եւրոպական պետութեանց մըղած պատերազմները սկարացուցած էին զայն բոլորովին: Եւ որովհետեւ սակաւ ժամանակու իրողութիւնը կար, ուսոի եւրոպացիներու պահանջումներով և «Երիտասարդ Թուրքեր»ու թելադրութեամբ բարենորոգչական ձեռնարկներ փորձուեցան՝ հրովարտակներով, որոնք չգործադրուեցան սակայն: Յրանս. Մեծ Յեղափոխութիւնը ցնցած էր աչխարհը և ճնշուած ազգութիւններ ազատագրութեան մղուած էին: Յունաստանը արդէն իսկ անկախ իշխանութիւն դարձած էր և պալքանեան մանր մունր ազգութիւններու դիրքն ալ վերկին ծայր ապստնական: Եւրոպան իր բոլոր ազդեցութիւնով բարենորոգում կը պահանջէր, իսկ Թուրքը եւրոպականացման գաղափարին հետ չէր կրնար հաչտուիլ: Թուրք ժողովուրդը կ'ատէր Եւրոպայի դիտութիւնը, գրականութիւնը, գեղարուեստը, ճարտարուեստն ու ամենց արտադրութիւնները կը նկատէր պիղծ: Սոր համար է որ պժգանքով նայած է Եւրոպայի վերաբերած որեւէ բանի և երկար վարանումներ ունեցած՝ եւրոպական որեւէ բան ընդդրկելու համար: Այս առիթներ չատ առիթ նատած է բնականաբար իր քրիստոնեայ հպատակներուն: 1876 ին վերջապէս պալքանեան հրաբուխը, պալատական յեղաշրջումներ տեսակ մը անկչռութեան առնդեցին կարելի է ըսել, կատրածներ տեղի ունեցան պալքաններուն մէջ և ահա կազմուեցաւ Կ. Պոլսոյ գոնֆէրանսը, որուն հետեւեցաւ և Սրեւելեան Պատերազմը: Հայոց հարցը դրուեցաւ միջազգ. դիւանագիտութեան սեղանին վրայ, և սակայն Հայաստանի ալ եւրոպական ժամանակները ճչդուեցան արդէն: Ռուսիոյ և Թուրքիոյ հայերը կը կազմէին հայութեան սուսարա-

գոյն մասը, Պարսկաստանի հայոց հետ, որ պատկառելի թիւ մը չունէր, վանդի չատեր Ռուսիա գաղթած էին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.— Տաճկահայոց կացութիւնը աւելի քան անտանելի էր: Բ. Դուռը խտամիտզանց ըլլալ՝ ո՛չ մէկ բարենորոգում ի գործ դրած էր, քրիստոնեաներու կեանքը բարելաւելու նպատակաւ: Ե րոպային եկած ազատական գաղափարները յեղաշրջած էին հասկութիւնը: Ս.զգ. Սահմանադրութիւնը առած էր նոր կեանք: Հայաստանի մէջ հարստահարութիւններ առած էին մեծ համեմատութիւն և ազգային գրականութիւն մը ազատագրութեան ոգին կ'արծարծէր. ազատ գրութեամբ հարցը սկսան վրդ: Սրեւելեան պատրարքին առն երբ Սան-Սթեֆանոյի մէջ առաւ և թուրք հաշտութիւնը կը կնքէր՝ Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքին աչխատութեամբ գաշնագրին մէջ գրուեցաւ 16րդ յօդուածը, որ Հայաստանի բարենորոգումներ կը խոստանար: Պերլինի վեհաժողովին առն ալ գաշնագրին 61րդ յօդուածը կը վերաբերէր հայոց: Հայերը խանդավառուած էին, սակայն առնց ո՛չ մին կ'իրականանար: Հայ Յեղափոխութիւնը կը խմորուէր հետզհետէ: Հայկական աչխարհին մէջ գաճալիժող դէպքերը վերծացուած էին զայն: Երբոր նախ կազմակերպութեան Հրիշտակեան և Դրօշակեան կառավարութիւնները, որոնք ցոյցերով ու ապստամբութիւններով ուզեցին ապահովել կեանքի, ինչքի ու պատիւի ապահովութիւն: Սուլթանը հայոց արքայութի պահանջներուն կատարածով պատասխանեց: 1895–96 ին հարիւր հազարաւոր հոգիներ ապանութեան կ. Պոլոյ և Թուրքիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ: Հայկեղեցին, հոյ պրակտութիւնը և հայ մամուլը, որ թոխչ առած էին, պրաքնութեան ճիրաններուն տակ ինկան: Սրեւմտեան հայերէնն սկսաւ ենթարկուիլ ճնշումներու:

Ս.ԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Ցաթիհի պրաւունքին և հոյոց հանդէպ ունեցած լաւ վերաբերումէն՝ Պոլիս կազմուած էր մեծ պատկեր մը, որ առաւարուցաւ հետզհե-

հետ։ Կազմակերպուած էին ամիրանեաց, չէէմինեաց, մխիթարեանց, էջէնանեաց, էմանփնեաց և ասիկնեաց դասակարգը։ Ցրտնաս ուսած նոր սերունդը, որ ամկաւարական ձգտումներով տոգորուած էր՝ օրգրութեցաւ ամիրայական և մնձ-ազգական դասակարգերուն դէմ և վերջապէս յաչողեցաւ 1863 ին Օսմ. կառավարութեան կազմէ վաւերացնել Ս.զգ. Սահմանադրութիւնը, որ հետզհետէ միջոց մ՚է Ս.զգ. ներքին ինքնավարութեան։ Գր. Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան, Ներսէսեան Պաղեան, Ստամբօն Մկրտիչ, Կ. Բալեանեան, Սէրվիչէն եայն հիմնադիրներն են Ս.զգ. Սահմանադրութեան։ Ս.զգ. Սահմանադրութիւնն իր բազմակողմանի օգուտներն ունեցաւ հայկական միջավայրին մէջ և մնծագոյն առաջը պատճառ եղաւ ազգային զարգացման ու յաղթանակին։

ՀԱՅ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Լատիներու հետ բախտակից եղած կրօնական վէճերուն վրայ, որոնք դարեր տեւեցին, նկատելի չափով կրօնական զգացում մը։ Պարսկ միսիոնարները գործել սկսան Կ. Պոլսոյ մէջ։ Ներսէս Ձեղտ և Պետէք Ճնտ բերին մնծ կազմածներ, որոնց մէջ բոլոր դիւանագիտական և ցեղակից չատ մը վարժարաններ՝ աշակերտները ձրի ընդունելու պայմանաւ։ Հայերը, որ քիչ չատ արմնցած, կարօտը կը քաշէին կրթական հաստատութիւններու, սկսան դիմել նրանց ազգանքները։ Ասոր հետևանքն եղաւ կիսակիրթ դասեր և սկսան ուղղակի բողոքականութիւն քարոզել։ Հայոց և Ցունաց պատրիարքները այս հանգիսին դէմ կռուեցան. նոյն իսկ 1839 ին պատրիարքական հրամանաւ կարգ մը քարոզիչներ ու վարժապետներ Փոքր Ասիա աքսորուեցան։ Ցուզումը մնծ էր և կրօնական վէճերը առկախ կերպով արծարծած էին։ Ամբողջ դիւանն առանձնած էր բողոքականներուն պաշտպանութիւնը։ Վերջապէս 1850 ին անկախ ճանչցուեցան։

Երբ հայ լեզուի մաքրագործման հոգը կար, միութեան գործիքն ու հայ բողոքականութիւնը մնծ օժանդակութիւն բերին։ Առաջին անգամ լեզուի մաքրութեան

վրայ ուշ դարձող Թերթն է ամերիկեան միսիոնարներու Իզմիրի մէջ հրատարակած Շտեներարևը (1839)։ Ս. Գիրքի աշխարհաբար քարոզութեան անհրաժեշտութեան գաղափարը զայն Թարգմանողին աչխարհաբար հայերէնի, և քարոզելին նոյն լեզուով՝ կոկելով ու մաքրելով աչխարհիկ լեզուն։ Երկրին ամեն կողմը հաստատուած ամերիկեան դպրեվներն ու բողոքական-կրթական հաստատութիւնները տարեկան մեծ գումարներ դարձուցած երիտասարդներ, որոնք օգտակար դարձան հասկցողին և մշակիչին հոգ լեզուն։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԻՃԵՐ.— Թէ՛ գաղղիկութեան և թէ՛ բողոքականութեան մասին հոգոյ մէջ վիճելով սկսուեցաւ։ Մինչև ԺԹ. դարու կիսերը կրօնական վիճերը մեծ ուժգնութեան ամեն կողմ ծայրայեղութեամբ։ Սակայն էր հոգոյ կրօնական երկպառակութիւնը ԺԹ. դարուն մէջ։ Ժամանակը թէև շատ մեղմացուց զայն, բայց աչխատողներ ալ չպակսեցան։ Այզ. Սահմանադրութիւնը, Հայկական Ինդիրն ու ազգային մեծ վիշտ տակաւ սկսաւ ցուցին և վերջապէս պրծիլ ազատելին վիճերու այդ յաղի չորչանը։ Գաղղիկութիւնը տակաւ լաւնալով հայելին մը և լաւնցանութիւնը, իսկ բողոքականութիւնը անդիմադրելի հայելին մը, որ թէև անկայ՝ բայց մաքուր էր պէտ։ Ասոնք հոգ գրականութեան մէջ ալ իրենց բաժինը բերին։ Առաջինները՝ Մխիթարեաններով և անոնց աչակերտներով, որոնց մէջ են Պետրոս Այազեան, Մկրտիչ Պէշիկթաչլեան եղան, իսկ վերջինները՝ իրենց արտրուած բաղմաթիւ գործոցով և գրաչէններով, որոնք այդ. առաջնորդութեան առաքելին։

ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆԸ.— Ամենէն առաջ առաքեալոյ մէջ հիմնուած է Հայ Թատրոնը։ Սկզբնաւորութիւնը Մխիթարեանները ըրած են թէև, սակայն յետոյ Այազեան, Պէշիկթաչլեան, Թղլեան, Հէքիմեան, Դուրեան եղան գործադրուցած են։ Անոնք աչխատութիւն չատ օգնած են և ճոխացուցած են Թատերական գրականութիւնը։ Հայ Թատրոնը մեծագոյն աջակիցն եղած է հայ մամուլին։ Ուշ-

առևտրի առաքահասկերու. մինչդարս թատրոն հիմնած են, բայց մինչ բանալու թիւնը մնացած Հայ թատրոնը թուրքիոյ մէջ, առաջնայինը պարզացուցին զայն և հիմա Հայ թատրոնը յարգելի դիրք ունի անոնց մէջ:

ՀԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ.— Հայ լեզուի և գրականութեան ուսումնական մէջ գլխաւոր դիրն անուանական է: Ժ-Թ. դարու ընթացքին շատ մը կարեւոր վարժարաններ հիմնուեցան Ռուսահայոց և Տաճկահայոց մէջ, ինչպէս Ներսէսեանը (Թիֆլիս), Գէորգեանը (Էջմիածին), Սահակեանը (Կարին), Դպրեվանքը (Սրմաշ), Պէրպէրեանը, Կեդրոնականը, Նուպար-Շահնազարեանը, Մէկոբեանը (Կ. Պոլիս), և ուրիշ շատ մը մեծ ու պզտիկ վարժարաններ՝ Պոլիս, Իզմիր և Թուրքիոյ ու Ռուսիոյ զանազան կողմերը: Անկարելի է հոս զանց ընել Մխիթարեանները զանազան հաստատութիւնները, մխիթարական գրչեցները և ասոնց ծաղկեցուցած ու բարգաւաճեցուցած վարժարանները: Առանց վրայ հարկ է ակնկալել ամեն կողմ բացուած նախակրթարանները, մասնաւորաբար Միացեալներու կողմէ: Գաւառներու մէջ կրթական գործը մեծ նեղ ժ-Թ. դարու մանուկը վերջին քաղաքին: Բանակատութիւնը գլխաւորապէս ալ մեծ հարուած տուաւ. այսու հանդերձ անոնք գործել կրնային իբր կառավարչին ընդհանրապէս հայկական մշակոյթի և մասնաւորապէս հայ լեզուի ու գրականութեան զարգացման մէջ:

ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.— Ազգ. Սահմանադրութիւնը մանաւանդ՝ հասարակական գործունէութեան մղեց հայ ժողովուրդը: Ժ-Թ. դարու վերջին կէսին մէջ բազմաթիւ ընկերակցութիւններ հաստատուեցան Թուրքիոյ և Ռուսիոյ մէջ՝ բարեգործական, հրատարակչական, բարեգործական, կրթասիրական եւայլ զարգացուցիչ նպատակներով: Ասոնք ամեն կողմ մեծ գործեցին առաջ բերին հայոց մէջ: Նշանակելի են Կովկասի Հայոց Հրատարակչականը, Կովկասի Հայոց Բարեգործականը, Միացեալ Ընկերութիւնը, Ազգանուէր Հայուհեացը, Դպրոցասէր Տիկնանցը եւայլն:

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ .— Հայկական Յեղափոխութենէն առաջ արդէն իսկ հոն մտաւորական ազգայնական ուղղութիւն առած էր, ժամանակակից հոսանքէն տարուելով։ Երբ յեղափոխական կազմակերպութիւնները կազմակերպուեցան, անոնք ունեցան իրենց մամուլը, իրենց սկզբունքները տարածման և Հայկական Խնդիրին նպաստելու համար։ Յեղափոխական մամուլին շատ բան կը պարտի հայ ընթերցողը ու գրականութիւնը։ Ան էր արժանավոր ընկերաքաղաքական գաղափարները կը փոխադրէր մեր մէջ։ Տնտեսական-ընկերվարական գրականութեան և ժամանակակից ընկերային գիտութիւններու մատչելի հայոց մէջ բացատրութեան Հնչակեան կազմակերպութիւն կը պարտինք։ Ս.ռևեվիան և ապա Հնչակեան ու Դաշնակցական պաշտօնական ու կիսապաշտօնական թերթեր տուին յեղափոխական փայլուն գրականութիւն մը, որ կարգ մը յեղ. գրագէտներու գրչին տակ մտաւորական՝ բաւ հսկայ թռիչք։ Յեղ. մամուլը մեծ դեր կատարեց նաեւ հայ ժողովուրդին մէջ ընթերցումը ծաւալելու և արեւելեան ու արեւմտեան հայութիւնը իրարու մերձեցնելու առաքելով։

ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ .— Հայկական գաղութները կազմուած էին Հայաստանի եղերական անցքերու միջոցին մայր-երկրէն հոս հոն փախած հոսանքներով։ Մեծ գաղթերէն վերջ ժթ. դարու մէջ եւս կանգ չառաւ մտանկի գաղթականութիւնը։ Հայկական կատրածներուն հետեւանքով, և ապա ճգնաժամին մէջ, բազմաթիւ հայեր փախան Տաճկաստանէն՝ և ապաստանեցան Եւրոպա, Ս. մերիկա, Եգիպտոս եւայլն։ Կազմուեցան նորանոր հայկական կեդրոններ՝ քաղաքակրթուած երկիրներու մէջ, որոնք ունեցան բեմ, մամուլ և գրականութիւն։ Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններու դերը հայ գաղութներու գարգացման կեանքին մէջ՝ գնահատելի է։

ՀԱՅ ԿԻՆԸ .— Այս գարէն առաջ հարիւր կին դէմքեր կարելի է նշմարել հայ լեզուի ու գրականութեան

մշակներուն մէջ։ ԺԹ. դարուն մէջ ո՛չ միայն իգական անոնք ուսուցչուհիներ չունին, այլև իգական անոնք դաստիարակութիւնը առած վիպագիրներ (Սրբուհի Տիւսապ), բանաստեղծներ (Սիպիլ, Շուշանիկ Կուրղինեան), գրագէտներ (Օր. Եղիսաբէ Օտեան, Տ. Մարի Սվաճեան, Տ. Զապէլ Եսայեան, Տ. Արշակուհի Թէոդիկ, Հռիփսիմէ Արշակեան, Օր. Նինի, Պերճուհի Եաղուճեան), հրատարակիչներ (Տ. Հայկանուշ Մարք, Տ. Գ. Զարուհի, Տ. Հ. Սրապեան եւայլն), որոնք հոյ լեզուի ու գրականութեան մշակման գործին մէջ ունեցան կարեւոր բաժին։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ.— ԺԹ. դարու սկիզբէն գրաթարը արդէն զառած, մաքրագործուած, պնուացած և դասական լեզուի մը բոլոր վայելչութիւնն ստացած է։ Սակայն արուեստական էր գրաթարին փոյլը, որովհետև հոյ իրականութեան մէջ անկարելի չէր կրնար տասնեակ լեզուն ըլլալ ժողովրդային հոգւոյ պահպանութիւն։ Պէտք էր որ ամէն օրուընդ բարբառները հաստատականային։ Կիլիկեան հոյերէնը, որ ծանօթ էր, մեծ փոփոխութիւններ կրեց գրեթէ ընթացքին մէջ։ Զանազան բարբառներ առաջացան այդ կերպով։ Աւանդ գլխաւորն էր Կ. Պոլսոյ բարբառը, որ թէև կիլիկեանին մաքրութիւնը չունենալով՝ շատ պարզ, պաւասպուած և թրքացած էր, սակայն նոր Աշխարհիկ լեզու ըլլալ հանգամանքներն ունէր։ Եւ որովհետև Կ Պոլիս կեդրոն դարձած էր և հոն մասնաւորական չարժում մը կար, ուստի բազդն այնպէս բերաւ որ պրակտանոյր անոր բարբառը, որ թէև առկախ կերպով անճանաչելի դարձած, այսու հանդերձ կը միայ մաքուր և կոկիկ իր էութեան մէջ։ Հոյ լրագրութիւնը, դրականութիւնը, բեմն ու դպրոցները զոյն սպրանգելին ամենէն հնասոյր անկիւններն իսկ, և սկսա Պոլսոյ Հայերէնը դարձաւ արեւմտեան դրական լեզուն։ Հոյ լեզուն սակայն ԺԹ. դարուն մէջ ունէր այնպիսի զօրեղ ազդակներ, որոնք անպայման պիտի ապահովէին իր զարգացումն ու բարգաւաճումը։ Հաղորդակցութեան միջոցնե-

րու պիւրուքիան, այլազան բառարաններու եւ քերականութիւններու յօրինում, մամուլի պրծունէութիւն, գրական կեանք, հրատարակիչներ, տպագրութիւն, մեկնութիւններ, գրքոյկներ, ընկերութիւններ եւայլն անոնցմէ մեռած էին հայ լեզուին: Գարուն առմիութեան ձգտումը, որ արեւմտահայն միութեան էր հայոց մէջ, բնականօրէն աչքառնիկ լեզուն պիտի հաւէր. առաջ աչառնտարիներն էր յալթանակը: Թարգմանութիւններ Ժ-Թ. դարու միտքը կազմեցին: Պոլիս, Վենետիկ, Վիէննա և Զմիւռնիա յատուկ, հասկնալիութիւնը, խառնայիւնը, Ֆրանսայնութիւնը, անգլիացիութիւնը, գերմանացիութիւնը և այլոց հրաշակերտները և այսպէս Հոմերոս, Վիրգիլիոս, Սոֆոկլէս, Դեմոսթենես, Տակիտոս, Մարկոս Աւրելիոս, Բաւնտիան, Սկերիմեան, Ռասին, Պօսուէ, Տանթէ, Միլտըն եւայլն հայերէնի վերածուեցան: Գարուն կէսին պրիթ՝ առաւոտ և առաքանչ գրական բարբառները չեչտաւորուեցան, և այնուհետեւ առանձին կազմակերպութիւն ունեցան արեւելեան և արեւմտեան հայերէններն, տարբեր ուղղութիւններով, ձգտումներով և տարբեր ալ ազդեցութիւններով: Հիմա հայոց մէջ կան երկու գրաւոր բարբառներ.— Արեւելեան կամ Ռուսահայ և Արեւմտեան կամ Տաճկահայ:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԸ.— Ժողովուրդին բուռն պահանջներուն գոհացում տալու համար Ժ-Թ. դարու սկիզբները Պոլիս, Զմիւռնիա և Վենետիկ սկսած էին առկօրէն գիրքեր տպել: Բայց արեւմտեան հայերէնին կամ առաքանչ լեզուին կեդրոնը դարձաւ Կ. Պոլիս, վասնզի աչառնտագրական ու քաղաքական պայմաններ հայոց պատրաստութիւնն ու կարեւոր ազդ. հիմնարկութիւնները, պետական ազդեցիկ անհատներ ու առաւելութիւնները մը հոն խմբած էին արդէն, Ժ-Ե. դարէն սկսեալ: Վենետիկին մէջ առաջին տպագրական կեդրոնը դարձած էր մխիթարեանն, որուն նպատակները Պոլսոյ պայմանները թոյլատու էին և, Թուրքիոյ մայրաքաղաքին կեանքը անհամեմատօրէն աւելի էր՝ քան Հայաստանի

հայութիւնը։ Իրարու նեղէ բացուած կարգ մը վարժարաններ, ապրելն կամ օտար, հայագրին նոր ուսանողութիւն մը, որ իր ուսումը կատարելագործելու համար դիմից հարկի, Բաուա, Վենետիկ և կամ ուրիշ տեղեր։ Սանք զօրացան Ֆրանսական ոգիով և Ցրանս. Յեղափոխութիւնն տարածած ռամկավարական սկզբունքներով ոգեորուած և րոպականացած հայեր դարձան, ինչպէս Ն. Ռուսինեան, Յ. Սրվանձեան, Ա. Միսաքեան, Օ. Խոճասարեան, Կ. Փանոսեան. Ն. Զօրայեան, Մ. Մամուրեան և այլն, որոնք Կ. Պոլոյ մէջ հիմնելին պայքարտ մամուլ մը և սկսան տարածել Բարիզի մէջ իրենց ուսուցիչներէն Թիւանէն, Կիզոյէն, Լամարթինէն, Հիւկոյէն, Շամպոլիոնէն և այլն քարոզուած ազատ մտածողութիւնը։ Մատուրական բոլորովին նոր չարժում մը սկսած էր՝ գրաբարին դէմ կռուիլ և ամիրայական դրութիւնը տապալել։ Մէկ խօսքով հինն ու նորի կռիւն էր, որուն առաջնին սկսողնեն էր Տէրոյենց Պատուելի։ Նահապետ Ռուսինեանի Ուղղախօսութիւնը (1853) թէև մերկ և կամայական գործ մը, բայց առաջին ազդանշանն էր կռիւի։ Իրարու նեղէ նոր աշխարհաբար քերականութիւններ կուգային հրատարակել։ Սանք անհրաժեշտութիւն էին, թէև ըղձուն սակաւին նոր կը կազմուէր։ Հ. Ս. Ս. Այտընեանի Աշխարհաբար Քերականութիւնը (1865) և ապա գարուն հոյակապ գործերէն մին Բնական Քերականութիւնը (1866) հրատարակ եկաւ՝ Աշխարհաբարի դատը պաշտպանելու համար։ Աշխարհաբարը գրաբարով պատուասանելու գաղափարը գրաբարամոլ և գիտական ոգի ունեցողներուն կարգ մը պատուկիններու և գրագէտներու կողմէ պարզ վիճաբան մէր՝ գոնէ գրաբարին ճոխացնելու համար զայն, վանդի անոգին համեմատութիւններ կ'առնէր առաջխաղացութիւնը։ Այս հասանքն առնելով կարգ մը քերականութիւններ, գրաբարի օրէնքներուն վրայ ձեւուած, որոնք ապրելու յարմարութիւններ չունալով իրենց գոյութիւնէն գաղրեցան։

Հայ կեանքին վերապրիմնուածին հետ զուգահետաբար կ'երթար աշխարհիկ արեւմտեան լեզուին խոյանքը։ Ամեն օժանդակողները բազմաթիւ էին։ Թուրքիոյ բարեկեցութենական ձեռնարկները, հայ բազաքականութիւնն ու միսիոնարութիւնը, արեւմտահայ լրագրութիւնը եւ ուրիշ ազդակներ լեզուական ժողովրդավարական ոգին արտայայտելն էլլալով՝ իրենց գործունէութիւնը ի նպաստ Աշխարհաբարին կը մղէր բնականօրէն։ Գրաբարի եւ Աշխարհաբարի վէճը, որ երկար տարի պրտռնոյ մամուլին մէջ վէճն նեւթ դարձաւ եւ քանի մը անգամ արծարծուեցաւ, Իզմիրլի ու Պոլսոյ գրական կեանքով, Մասիս օրաթերթով, սկսուած նոր գրականութեամբ եւ Ազգ. Սահմանադրութիւնով բազմացուց Աշխարհաբարի կողմնակիցները՝ գրաբարի վերջնական պարտութիւնովը վերջացաւ։ Արեւմտեան աշխարհիկ հայերէնի եւ միանգամայն գրականութեան կեանքը կարելի է բաժնել չորս շրջաններու (*)։

Ա. Այս շրջանը կը ներկայացնէ 1860-80 թուականները, երբ տաճկահայերը Ազգ. Սահմանադրութեան հաստատութեան եւ գրաբարի ու աշխարհաբարի վէճերուն առթիւ բուռն կեանքի մէջ են։ Այս շրջանի գրողներն են Ռուխհեան, Օտեան, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Մամուրեան, Շերենց, Իրիմեան Հայրիկ, Նար-Պէյ եւլն։ Այս շրջանին մէջ ծագած են գլխաւորաբար՝ հրատարակչութիւնը, քնարերգութիւնը եւ պատմական ուղերգութիւնը։

Բ. Երկրորդ շրջանը կը ներկայացնէ 1880-1890 թուականի լեզուն ու գրականութիւնը, երբ Պոլսոյ մէջ հետամուտ են գաղրոցներու ու առհասարակ կրթական գործի զարգացման։ Բայց այդ նպատակին դեռ չհասած՝ տակաւ առ տակաւ կը սկսին թուրք գրաքննութեան ճնշումները։ Այս շրջանի հեղինակներն են՝ Պարոնեան, Տիկին Տիւսապ, Սրուանձտեանց, Թոմաս Թէրզեան, Յովհ. Սեթեան, Ե. Չէմչեճեան, Մինաս Զերազ, Մ. Ալէմեան, Ռ. Պէրպէրեան։ Այս շրջանին մէջ կը զարգանան բանաստեղծութեան միւս ճիւղերը, վիպասանութիւնը, փիլիսոփայական գրուածքներ կ'երեւան, երգիծաբանութիւնը կը կատարելագործուի տակաւ։ Տիրող ուղղութիւնը բնապաշտ ու վիպական գպրոցն է։

(*) Այս եւ արեւելեան հայերէնի բաժանումն ու ծանօթութիւնները շատ աննշան փոփոխութիւններով կ'առնենք Հ. Աճառեանի Պատմութիւն Հայոց Նոր Գրականութեան ընդհանուր տեսութենէն (էջ 42-44)։

Գ. Այս շրջանը կը պարունակէ 90ական թուականները։ Նախ կը հիմնուի Հայրենիք Թերթը, որուն շուրջը կը հաւաքուին տաճկահայոց նորագոյն ոյժերը՝ Արփիար Արփիարեան, Դրիդոր Զոհրապ, Հրանդ Կիւրճեան, Հրանդ Ասատուր, Լեւոն Բաշալեան, Արշակ Զօպանեան, Երուանդ Օտեան, Զապէլ Տօնէլեան (Սիպիլ), Տիգրան Կամսարական, Տ. Արփիարեան, Շանթ, Ալփիար, և այլն։ Կը սկսի իրապաշտ ուղղութիւնը։ Այս շրջանին մէջ զարգացած են դիւտագրական նորամէտերն ու ժողովրդական կեանքէն առնուած կարճ պատկերները։ Թուրքիոյ ներքին կացութիւնը կը փոխուի, Հայկական ցեղափոխութիւնը պայթած է, խռովութիւնները շատցած են և 95-96ի ահեղ կոտորածները կուգան պահ մը կասեցնել ամեն տեսակ լեզուական, գրական ու կրթական շարժում։

Դ. Սա հայկական ճգնաժամի շրջանն է, որ կը ներկայացնէ կոտրածէն վերջ ինկած ու թշուառական հայութիւնը։ Ուժասպառ ժողովուրդին հետ հայոց մտաւորական լուսոյն ոյժերը կը գաղթեն Պուլկարիա, Եգիպտոս, Եւրոպա և Ամերիկա։ Ներքին անանկութիւնը կը մեռցնէ գրականութիւնը, բայց մոխրի տակէն կամաց կամաց կը ծլին ըմբոստ ոյժեր կը հիմնուին թերթեր։ Գրականութիւնը կը տարածուի Պոլսէն դուրս գաղթավայրերուն մէջ ալ՝ յեղափոխական բնաւորութեամբ։ Պոլսոյ մէջ Հայ լեզուն կը կաշկանդուի բռնութիւն ու լռադրութեան մէջ կենաւնակութիւն չկայ. գիրքերու հրատարակութիւնը շատ հազուագէպ է, և ամէն բան հայ թերթերու մէջ տահանուփակուած։ Ազգ. պատմութիւնը, ազգայնական ոգի կրող գիրքերն ու գրուածիւնները, Հայաստան բառը և հայկ. քաղաքներու հայերէն անունները, նոյն իսկ կարգ մը բառեր արգիլուած էին Հայ գիր կ'ապրէր տաճկահայ գրականութիւնը, չմեռնելու չափ։ Գրաքննութեան պատճառաւ թարգմանութիւնները բազմացան և գրական արուեստը զարգացաւ։

ՄՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՑԵՐԷՆԸ.— Երբ Հայաստանը բաժնուեցաւ Ռուսիոյ, Տաճկաստանի և Պարսկաստանի մէջ, ռուսական պզտիկութիւնը չսպասաւ արեւելեան հայոց մէջ և ռուսական բարբառը պրպտուցաւ։ Կովկասի մէջ բռնկրտուեցաւ մշակոյթի և չատով հիմնուեցաւ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանն (1818) ու Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը (1825), որոնք հրաշքներ գործեցին։ Կրթութիւնը ամբողջ տարածուեցաւ և չատ մը նրխտասարդներ Թերթաւոր, Մոսկուայի ու Բեղրատուրկի համալսարանները դիմեցին երթալ ուսումը կատարելագործելու համար։ Երկար տարի տաճկահայ գրականութիւնն էր Ռուսիոյ հա-

յոյց անունդը: Արեւմտեան աշխարհին վերջն առնմանին անդին ժողովրդականացած ըլլալով առաւելոյց մէջ եւս մնացեալ վեցն ալ՝ բնականօրէն աշխարհին վերջին յաղթանակովը վերջանալու պայմանաւ: Նաչատուր Արտեան և Ս. Նազարեան հիմը կը դնեն առաւելոյ աշխարհին պրակտանութեան և առաջնութեան կռուան նախ Թիֆլիսի և ապա Երեւանի բարբառին: Մանրամասն դարձաւ ամեն առաւելոյ մաքուր աշխարհաբարին օրրանը, երբ Դորպատի համալսարանականները խմբուեցան Ս. Նազարեանցի Հիւսիսափայլին շուրջը (1858): Նազարեանց առնչուեցաւ աշխարհին վերջացնելու, կոչնակից դառնալով արեւմտեան և արեւելեան պրակտանութիւններու բաժանման: Իրենցմէ առաջ արդէն աշուղները առաւելոյ բարբառը գործածած էին: Վերջապէս մարդամեծաւ առաւելոյ նը. և կազմուեցան գանազան կեդրոններ, ինչպէս Մոսկուա, Թիֆլիս, Էջմիածին, Եւ դրագրութիւն, Երեւան, Արեւմտեան ըլլալ: Ինչ պզտիկներ որ օգնեցին ամենայն բնին, ամէնքը մեծ չափով ազդեցին և արեւելեան հայերէնին մշակման, առ առաւելութեամբ որ՝ առաւելոյ լեզուն ու պրակտանութիւնը չեն թարգմանուեցան այնպիսի գրքերու խնամ պայմաններու, ինչպէս արեւմտեանը, և առաւ՝ ազատօրէն գործածուեցան: Կովկասի մէջ մշակուեցաւ ամենի ազգայնական պրակտանութիւնը և առաւելոյ առնչմամբ անանցեան իրենց հայրենասիրական պատմութիւններուն յաջողութեան համար: Շատ մերձեցաւ արեւելեան պրակտանութիւնը: Առաւելոյ պրակտանութիւնէն անբաժան ալէտք է նկատել պարբերականները:

Արեւելեան պրակտանութիւնը Լէօ կը բաժնէ երկու շրջանի.

Առաջին շրջանը կը տեւէ 60ական թուականներէն մինչեւ 1885. երբ պրակտանութեան միակ ձգտումը օգտակարն է, ժողովուրդի լուսաւորութիւնը, անոր առաջդիմութիւնը: Այս շրջանի դէմքերն են Խ. Աբովեան, Ս. Նազարեան, Դ. և Ռ. Պատկանեան, Մ. Նալբանդեան, Սմբատ Շահազիզ, Ղ. Ալայեանց, Պերճ Պռոշեանց, Դ. Սունդուկեանց, Դր. Արծրունի, Րաֆֆի և Լէօ: Այս շրջանի հիմնական ոգին հրապարակախօսութիւնն է:

Բ. շրջանը կը սկսի 1885էն։ Այս շրջանին մէջ հրատարակախօսական ձգտումին տեղ կը տրէ զուտ գեղեցիկի ըմբռնումը և գրականութիւնը կը սկսի ծառայել միայն գեղարուեստին։ Այս շրջանի գրողներն են Ց. Յովհաննէսեան, Լեւոնց, Շիրվանզատէ, Մուրացան, Ա. Ծառուքեան, Լ. Մանուէլեան, Յովհ. Թումանեան, Յարութիւն Թումանեան, Արամ Չարըգ, Ատրպետ, Վ. Փափազեան, Ա. Իսահակեան, Ա. Ահարոնեան, Տիկին Խառխեան և ուրիշներ։

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ.— Սա այնքան երեւոյթ մ'է հայ լեզուի կեանքին ու պատմութեան մէջ, գրականութեան սկզբնաւորութենէն ի վեր։ Ծամկօրէնն ու գրաբարի պայքարը ամբողջ դարեր տեւած է։ Բայց վերջին պայքարն առաջացաւ հայ լեզուի նորոգութենէն, որ կատարուած ըլլալով գրաբարին ազդեցութեամբ, լեզուն գրաբարացուց և դէպի ալ տարաւ։ Առաջ առնդուեցան ձախակողմեանները, և գրաբարեաններ ու աշխարհաբարեաններ, կամ պահպանողականներ ու ազատականներ դէմ դէմի եկան։ Կ'արժէ խօսիլ Աշխարհաբարին դէմ եղած առարկութիւնները, հիմնուած լեզուի թերութիւններուն վրայ։

1. Աշխարհաբարը մեր լեզուն չէ.
2. Աշխարհաբարն աւելորդ է գրաբարին քով.
3. Աշխարհաբարը գրաբարին ոյժն ու վայելչութիւնը չունի.
4. Աշխարհաբար հայերէնն օտարութիւն է.
5. Աշխարհաբարն ազատապիտութիւն է.
6. Աշխարհաբարը մինակ չէ և շատ մը գաւառաբարբառներ ունի.
7. Աշխարհաբարին գոյութիւնը գրաբարին մշտնջենաւոր արգելք է. անոր կենդանութիւնն ատոր մահացու հարուած է։
8. Ազգասիրութիւնը կը պահանջէ գրաբարը կենդանացնել։

Աւելորդ է ըսել թէ պիտի չենք տալ պատասխանները այս առարկութիւններուն, որոնք լեզուին գիտական ուսումնասիրութեան պակասին արդիւնքն են։

ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ.— Լեզուական պայքարը բնականօրէն ծայրայեղութիւններ ալ պիտի առաջացնէր։ Աշխարհաբարի անկայտնի բարելաւումը դէպի կատարեալը, և առած որչ և պակաս առածութեան քայլերը առնդնելին լեզուական և գրական բարեփոխում մը, որուն համեմատ հայ գրագէտներու մէջ քանի մը անձնաւորութիւններ ուզեցին չա՛ս կանխահասօրէն վերջնական դէմ

մը տալ Աչխարհատարին, պարզելով թղթրուկին անոր քե-
րականութիւնը և ակնարկէն իւիր ընդհանուր ընդհանուր
օրէնքներն ու բացառութիւնները լուծել թղթրուկին ընդ-
հանուր և բացարձակ օրէնքներու մէջ: Ընտրողական
կեղծել, որով նաեւ մասամբ չինծու կեղծական բարեն-
պաշտութեան մը ձեռնարկները փորձառեցան 80ական թը-
ուականներուն՝ Մինաս Չերազի կողմէ և վերջերս ալ,
բայց խիստ բնականօրէն անյաջող մնացին, վասնզի ար-
ուեստական ջանքեր անկարող են կեղծն դնելու ուղուած
ուղղութեան մէջ: Արդէն բնականօրէն կեղծն ինքնին պիտի
ընդդիմէ կատարելագործութիւնը՝ հետզհետէ ընդհանրա-
ցնելով իր օրէնքները և պարզելով իր քերականական կա-
նոնները: Պէտք է խոստովանիլ որ հայերէն կեղծն վեր-
ջապէս մինչև որոշ սահման մը ընտրողական կերպա-
րանք պիտի առնէ ընութեամբ, բայց անիկա պիտի
ըլայ բնական սահմանադրութեամբ ու կեղծական
հաստատաքայլ առաջխաղացութեամբ մը և ո՛չ թէ կան-
խահաս ու բռնազբօս ճիգերով:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Թէև տպագրու-
թիւնը ԺԶ. դարէն ի վեր մուտ գտած էր հայոց մէջ,
բայց ԺԹ. դա՛րը միայն իր գոյութիւնն արժեցուց: Սա չատ
բազմաճախտ արուեստ մը ըլլալով ամեն անձի համար մատ-
չելի չէր: վանքերէ դուրս գիրք տպելու իրաւունքը գտա-
րիարքարանի առանձնաշնորհումներու մէկ մասը կը կազ-
մէր: Ատոր համար հին գիրքերուն վրայ անպատճառ գրու-
ած կ'ըլլար կաթողիկոսին կամ պատրիարքին անունը:
Սակայն ԺԹ. դարուն հայ կղերին այդ ազդեցութիւնը
սահմանափակուեցաւ և տպագրութիւնը ժողովրդակա-
նացաւ: ԺԶ. Դարէն մինչև ԺԹ. դար ընդամենը հա-
պա 500 գիրք տպուած է 300 տարուան մէջ, անոր ալ
մեծ մասը ԺԸ. դարու կէսէն վերջը տպուած ըլլալու պա-
տճառաւ: Մինչդեռ այսօր հայերէն տպագրուած գրքերու
թիւը 8–10,000ի կը հասնի: Այս դարուն մէջ չատ մը տը-
պագրական կեդրոններ հաստատուեցան ամեն կողմ և տը-

պարբակաւ տրուեսար իրեւ գեղարուեստ իր բարձրութեամբը հասած երեմին տեղիր՝ եւրոպական տպագրութիւններու հետաստրելու տակին։

ՄՇԱԿՈՒՍԱԾ ՍԵՌԵՐ.— Բնականաբար լեզուն մը կամ գրականութեան մը զարգացումը համեմատական է մշակուած զանազան գրական սեռերուն, որոնք ո՛չ միայն լեզուի մը ընդունակութիւնները կը սրեն, այլ և ժամանակի ընթացքին մէջ անոր կուտան նորանոր յատկութիւններ, որպէսզի կարող ըլլայ ամեն տեսակ գաղափարներ արտայայտել։ Հայ լեզուի հին շրջանին մէջ կարգ մը սեռեր մշակուած էին արդէն, որոնց մէջ հայկական յաջողութեամբ գործ եկած էր։ Ժ-Թ. դարը գերազանց վարձաքարը դարձաւ մանաւանդ Աչխարհաբարին համար, որ տակաւ աւելի՛ ևս ճկուն ու բարգաւաճ, գրական շատ մը սեռերու մէջ ցոյց տուաւ մեծ ընդունակութիւն և յաջողութիւն։ Ժ-Թ. դարու մէջ մշակուեցան գլխաւորապար Բանաստեղծութիւն և Տաղաչափական (Հ. Դ. Ալիշան, Գամառ-Քաթիպա, Նար Պէյ, Մ. Սաֆեան, Մ. Պէշիկթաչլեան, Թալմ. Թէրզեան, Պ. Դուրեան, Ս. Ջէլէկեան, Ս. Փոռոսեան, Մ. Յովհաննէսեան, Յ. Թ. Գայեան, Յ. Սէթեան, Ս. Զօպանեան, Ս. Ծառուքեան, Ռ. Որբերեան, Պ. Սպաճեան, Ս. Յարութիւնեան, Ս. Խառնակեան, Յ. Թումանեանց և այլն), Բարոյախօսութիւն (Արիսեան Հայրիկ), Ողբերգութիւն (Մ. Պէշիկթաչլեան, Դուրեան, Թէրզեան, Թղլեան, Հէրիսեան, Սէաէֆեան և այլն), Կատակերգութիւն (Գ. Օշական, Յ. Պարոնեան, Տ. Փոխոպեան, Տէր Գրիգորեանց, Գ. Զէյթլեանց և այլն), Երգիծապատում (Ա. Միսաքեան, Յ. Պարոնեան), Ինքնատիպութիւն (Զիլիպա Պօղոս, Փէշտիմալճեան, Ս., Հայկունի, Գ. Կամանդեան, և այլն), Նամակագրութիւն (Սապեր Ջոնդ, Մկրտիչեան Եպ.; Մ. Մամուրեան և այլն), Պատմութիւն (Գ. Ալիշանեան, Մ. Թաղիադեանց, Մ. Մամուրեան, Մ. Նալբանդեան, Ալիշան), Վարդապետութիւն (Ս. Փոխոպեան, Շիշմանեան,

Յ. Ձէֆիլեան և ուրիշ ինժեներներ), Վիրակաև (Ծերենց, Տիկին Տիւսար, Մ. Մամուրեան, Ռաֆֆի եւն), Ուղեգրութիւն (Սրուանձտեանց, Մխրախտեան եւն)։ Մշակուած են նաեւ Հրապարակագրութիւն (Բ. Բէչեան, Մ. Չերազ եւն.), Բանասիրութիւն, Գիտական ճիւղեր, Ընկերային Գիտութիւններ եւ Տնտեսագիտութիւն (Ս. Եազտրբէկ, Ռ. Յակոբսոն, եւայլն), գեղարուեստական էջեր, ընկերային նիւթեր, կենսագրութիւն, արուեստի պրակտիկութիւն, նկարագրութիւն, քննադատութիւն և գրախօսութիւն, քրոնիկ, տրամախօսութիւն եւայլն։

ՍՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻՆ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՆԸ.— Այս բոլոր ազգակիները, որոնց մասին խօսեցանք ընդհանուր կերպով, նպատակին աշխարհաբար լեզուին ու գրականութեան վերջնական կազմակերպութիւն։ Ժ-Թ. գարու վերջին քաւորդին Աշխարհաբար արդէն իսկ կատարելագործուած, հարուստ ու ճոխացած լեզու մէ, որ կը յարմարի ամէն տեսակ մտերու մշակման։ Այս վերջնական կազմակերպութիւնը ժողովրդականացաւ ամէն կերպով և գաւառաբարբառներու գանձերն ալ անոր մէջ ներմուծելու ջանքեր չպակսեցան։

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՆԸ.— Հնդկաստանի մէջ ակրաւած հայ լրագրութիւնը հոն չհամեմատիակաւեցաւ։ Ժ-Թ. գարուն մէջ մեծ զարգացում կրաց անիկա և ծաւալ գաւառ։ Բանի ընթերցասիրութիւնը ծաւալեցաւ ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ և ընթերցողը պահանջելու ու գնահատելու միայն մնաստիրն լրագիր գարգեցաւ այնքան ալ սեղցան թերթերն ու անոնց տեսակները։ Հայ լեզուի ու գրականութեան գարգացման պատմութեան մէջ մեծ դեր կատարած են հայ թերթերը միշտ։ Երկար տարի հայ գրականութիւնը լրագրութեան մէջ միայն սահմանուեցաւ, երբ գրաքննութիւնը չատ մը դժուարութիւններ յարոյց հրատարակիչներու առջեւ։ Հայ լեզուի միջոցին գարձին մէջ հայ լրագրութեան միշտ երախտաւորը սէտ է ըլլան՝ առանց թերթերուն ուրանալու անոր արժանիքը։

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԺԹ. ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ.— Հին ապ-
դեցութիւններն ու օտար տարրերը պատմութեան ընթաց-
քին մէջ թուեցինք արդէն: Արեւելեան և արեւմտեան աշ-
խարհիկ լեզուներու կազմութենէն վերջ ալ չպակսեցան
զանազան ներգործութիւններ: Արեւելեան լեզուն աւելի
հիւսիսային գրականութիւններու հետեւեցաւ և անոնցմէ
ազդուեցաւ. մանաւանդ չատ մը օտարոտի բառեր մտան
իր մէջ. իսկ արեւմտեանը՝ ֆրանսական ազդեցութիւնը չա-
րունակելով հանդերձ, գարուն կէսէն վերջ, մանաւանդ վեր-
ջին քառորդին՝ անգլիերէնի ազդեցութիւնն ալ կրեց՝ երբ
ամերիկեան գոլէճներ սարածեցին անգլիերէն լեզուն:

Ի. ԴԱՐ ԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ.—

Երեք պետութեանց սահմաններուն մէջ բնակող հա-
յութեան քաղաքական կեանքին համար նոր բան մը չէր
բերած իր հետ քանդերդ դարը, որ քաղաքակրթու-
թեան ոսկեդարը պիտի ըլլար անշուշտ: Հայ լեզուն ու
գրականութիւնն ալ իր երկու մեծ հատուածներով միեւ-
նոյն վիճակը կը պահպանէր՝ համեմատութեան եղերը
պահելով անշուշտ Ռուսահայի, Պարսկահայի ու Տաճ-
կահայի քաղաքական և ընկերային պայմաններուն մէջ:
Հայ լեզուին ու գրականութեան ծառայող ազդակները սա-
կայն այնչափ բազմապատկուած էին որ,— գիրքեր, թեր-
թեր, գրոցներ, ընկերութիւններ, թատրոն, տպագրու-
թիւն, գաղութային կեանք և այլն,— հակառակ մերթ
ընդ մերթ տեղի ունեցող իշխանական արգիլումներուն՝ ինքնաբուխ
ընթացքի չխոչընդոտին: Ամենէն գժբաղդը պէտք է ըսել
ամբոխայնութիւնն էր, որ հազիւ կրնար չնչել: Բանա-
կանութիւնն ու քաղաքական կայտնդումը հեռ հասած
էին իրենց ծայրայեղ սահմանին: Հայ հրապարակագիրը,
գրագէտը, բանասէրն ու բանաստեղծը հարկադրուած
էին մի՛միայն անմեղ նիւթերու մօտենալ և իրենց բան-
վոքն հասկցնելու համար դիմել ամենէն մանուածապատ
ձեւերուն ու ոճերուն: Սակայն արեւմտեան հայութիւնն

տուա արուեստ և ճկուն ոճ: Իրարու նայէ յեղաշրջումներուն սահմանակից երկիրներու քաղաքական կեանքերը, որոնք իրենց հետ բերին խոսքի և մամուլի համեմատական ազատութիւն, որով նաեւ մտքերու բաւական ազատ արտայայտութիւն: Հայկական նկարչական կալուածներու պրտուռմէն և առաւելոյ վիճակի ժամանակաւոր վատթարացումէն վերջ՝ 1905ին Օտեանական սահմանադրութիւնը կը հրատարակուէր: 1907ին Պարսկաստանը կը դառնար սահմանադր. երկիր և հետզ ուրճան 1908ին Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումով տաճկահայոց երկարամեայ ձգնաժամային վիճակը փոխուելու կը գար յայտնի աստիճան: Երկար դարեր երկիրներու հայ քաղաքացիները իրենց երկիրներու ազատագրութեամբ ի վիճակի կ'ըլլային իմացական և քաղաքական մեծ քայլեր առնելու, և ուստի քաղաքակրթութեան բոլոր ազդակները, որոնց մէջ նաեւ լեզու և գրականութիւն ալ, կ'առնէին նոր քայլ ու նոր թափ: Ազատական ոգին կը ցոլար ամէն կողմ: Գրականութիւնն և բոլոր ոգեղեն ճիգերն ազատագունդ յօդուածներով ու ճառերով: Գլխաւոր երեւոյթը, որ չնչառիւր այս ոգեթռիռ մտակարգերէն մէջ, կարգ մը մտաւորական, քաղաքագիտական, բնակրթական ու բնակենսաբանական օտար բառերու անսանձ ոչնչացումն էր լեզուի սահմանները նեղ, քաղաքական կազմակերպութեանց գործիքները մշակութեան և գիտութեան հարկերուն համար: Բայց կ'արժէ դիտել որ եղբայրակցական

կապը չատ սերտացուր հայկական երկու մեծ գանգուածներուն մէջ, որոնք եռանդով զիրար ուսումնասիրել և իրարմով հետաքրքրուիլ սկսան։ Ի. դարը ապահովարար սահմանը չէրջանն է աշխարհիկ հայերէնին համար։ Մեր օրերու չէրջանին վրայ երկար կանգ առնել աւելորդ կը համարենք։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻՆ ՄԷՋ ՕՏԱՐ ՏԱՐՐԵՐ.—

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻՆ ԿՐԱԾ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Մինչեւ հիմա մենք տեսանք թէ հայ լեզուն հնդեւրոպական լեզուաճիւղին պատկանելով հանդերձ, դարերու ընթացքին մէջ զինքը պարծաժող ցեղին այլ եւայլ ազգերու, տարբերու ու պետութիւններու հետ ունեցած քաղաքական, ազգականական, դրացնական, կրօնական, տնտեսական, մշակութական, ընկերային և քաղաքակրթական յարաբերութեանց պատճառաւ ազդեցութիւններ ու փոխառութիւններ կրած է և փոխադրած։ Հայ ժողովուրդին կեանքը այնքան դիմադրութիւններու ենթարկուած է որ զարմանալի և անհնարին չեն երթար այն բազմաթիւ օտար տարրերը, որոնք այս ու այն ժամանակին մէջ կամ չրջանին մէտ գործած են հայ լեզուին մէջ։ Այս միեւնոյն երեւոյթը անխուսափելի է արդէն ամեն լեզուներու համար ալ, տուեալ կամ նուազ համեմատութիւններով։

ՁՈՒՏ ՀԱՅԵՑԻ ՏԱՐՐ.— Հայ լեզուին մէջ կան հնդեւրոպական ծագում ունեցող և հայերէնի յատուկ ձայնական օրէնքներուն դրոշմը կրող բնիկ հայերի բառեր։ Առանց կարգէն են հայր, մայր, ծոյր, եղբայր, կին, տիւ, լոյս, մահ, կեանք, գինի, շուն, գող, գործ, եօթն, տասն եւայլն։ Տակաւին կան կարգ մը բառեր ալ, որոնք աստղաբանուած չեն և մինչեւ հիմա իրենց ծագումին մասին ոչինչ գիտենք։

ՕՏԱՐՏԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Հայ ժողովուրդը նախահայաստան գաղթած ժամանակ տիրեց երկրին ու ժողովուրդներուն, բայց միեւնոյն ատեն ալ ազդուեցաւ տեղական լեզուէն, կրօնքէն, քաղաքակրթութիւններէն ու գիտութիւններէն։ Ուրարտական լեզուն, որ աւելի Թուրանական

ընդի ունի, բառական մեծ ներգործութիւն ըրած է։ Ուրարտական շատ մը բառեր մտած են հայ լեզուին մէջ։ Մանաւար ուշադրութեան արժանի են կարգ մը յատուկ անուններ՝ անձերու, տեղերու, գետերու եւայլն, որոնք հետաքրքրական ծագում ունին։

ԵՐՐԱՑԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Հրէական ազդեցութիւնը Քրիստոնէութեան հետ սկսած ըլլալով՝ մեծ է հայոց մէջ, թէեւ նոյն իսկ Մեծն Տիգրանի օրով գերի վարուած հրեայ գաղութներ կային Հայաստանի մէջ։ Հին կտակարանին տարբերութիւնը խոր դրոշմ ձգած է հայկական դրականութեան, դիցաբանութեան նկարագրութեանց եւ վերաբերութեանց։ Հայ լեզուին մէջ հետեւորդները բաւական, ինչպէս, աղետիկ, ոգորիլ, տարտիղ, յորելեան եւայլն եւ շատ մը յատուկ անուններ։

ՊԱՀԼԱՒ — ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Հայերը Հայաստան հաստատուելէն վերջ Դարեհի ու Կիւրոսի օրերէն իվեր անոր յարաբերութիւն ունեցած են Իրանեան ցեղերու հետ։ Զննութիւն, հին ու նոր պարսկերէն եւ մանաւանդ պահլաւերէն շատ մը բառեր փոխ առած է հայ լեզուն։ Արշակունեաց շրջանը սկսնելն հարուստ շրջանն է պահլաւական փոխառութեան տեսակէտով։ Այս փոխառութիւնները խիստ շատ են։ Միայն պարզ բառերու թիւը կը հասնի քանի մը հարիւրի։ Քանի մը օրինակներ. ասպար, բաղդ, դիւան, հրաման, դեր, հրեշտակ, գոհար, դրօշակ, վան, բշխարհ, վիճակ, դժուար, դահիճ եւ այլն։

ՍՄՈՐԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Սոդիները դրացնական եւ կրօնական կապերով կապուած են հայերու հետ։ Գլխաւորաբար Քրիստոնէութեան հետ սկսած է սորդական ազդեցութիւնը հայ լեզուին մէջ՝ սորի քարոզիչներու, առաքեալներու եւ սրբոցան գրութիւններու միջոցաւ։ Սորդական լեզուն ու կրթութիւնը տարածուած էր՝ արեւելեան ու հարաւային Հայաստանի մէջ։ Սորդերէն փոխառեալ բառերու թիւը քիչ է եւ հազիւ 136 հատ աստղարանուած է։ Սորդերէն են՝ խաւսիւք, ծոմ, աստուած, շուշան, կաթսայ, ճիար, շուկայ, կամար, կացին, ուրբաթ, շաբաթ եւայլն։

ՀԵԼԼԵՆԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Յունական ազդեցութիւնը կը սկսի Մեծն Ալէքսանդրէն ու կը զօրանայ Մեծն Տիգրանի առեն. և սակայն ամենէն աւելի ե· դարու մէջ է որ Հելլենարանու թիւնը կը տարածուի ու հայ լեզուին մէջ մուտ կը գործէ՝ յունական ազդով դաստիարակուած կարգ մը Թարգմանիչներու կողմէ: Յունարէնէ առնուած բառերը, Թուով գրեթէ 300, առհասարակ եկեղեցական ու իմաստասիրական հանգամանք ունին, որոնք նախ գրականութեան և ապա լեզուի մէջ գործածուած են: Առաւաւոկ. կաղանդ, եկեղեցի, եպիսկոպոս, կիրակի, կապար, պոռնիկ, կոնդակ, զեփիւռ, կայսր, մեքենայ, պանդոկ, տոպր և այլն:

ՍՐԱԲԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Ինչպէս յայտնի է, արաբական ազդեցութիւնն սկսաւ Հայաստանի մէջ՝ է. դարուն: Մինչեւ ԺՍ. դար արաբներու հետ սերտ քաղաքական կապակցութիւն ունեցան հայերը: Արաբական տարրը չատ տարածուած չէ հայ լեզուին մէջ, որովհետեւ ընդհանրապէս բժշկարաններու մէջ գործածուած գիտական բառերէ կազմուած է: Զոր օրինակ. նուպայ, ռահուն, մզիկթ, աճապարար, անոտուկ, մկրտուս, սեպտիլ և այլն: Ասոնց Թիւը հազիւ 50ի կը հասնի:

ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Որովհետեւ չքնաղէն սկսաւ լատինական ազդեցութիւնը, երբ հայերն սկսան կրօնական, քաղաքական և առեւտրական յարաբերութիւններ ունենալ խաչակիրներուն և եւրոպական ու մասնաւորապէս լատին ազգերուն հետ: Ոմնիմներնը սկսան գործել ԺԴ. դարուն և լատինական դրոշմ առին ժամանակակից հայ լեզուին: Շատ մը լատինական բառեր մուտ գտած են ունիմորական չրջանին մէջ, որ երկար առեն տեւեց: Լատին բառեր են՝ վեղար, ճօտար, պարոն, դուքս, վարաջախս և այլն:

ԹՐՔԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Օսմ. տիրապետութեան առթիւ չրջանին մէջ, որ գրեթէ վեց դար տեւեց, տաճկերէնը մեծ ազդեցութիւն գործեց հայ լեզուին վրայ՝ բառագիտական և համաձայնական կրկնակ տեսակէտ-

ներով։ Հայ լեզուի վերաբերմունքն վրջ այս որոշումը բաւական ուշադրութեան չարժանացաւ, բայց ժողովրդին խօսած լեզուին մէջ թուրքերէն բառերը կը վիճան։ Այսուհանդերձ գրականութեան մէջ ալ հայացած չատ մը բառեր կան, ինչպէս՝ հեհեար, աշուղ, օճախ, խարըր, զուռնա, թաղեր, տարտղնել և այլն։

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Լեզուի վերաբերմունքն և աշխարհիկ հայ լեզուի կազմակերպութեան չրջանին Ֆրանսական լեզուի ազդեցութիւնը մեծ գործեց լեզուին մէջ լայնօրէն, մանաւանդ Ֆրանս. կրթութիւն առնող երիտասարդներու միջոցաւ։ Արեւմտեան հայերէնի մէջ Ֆրանսերէն ոճեր որ կը տիրէ։ Այս հանգամանքին նպաստած են Ֆրանսերէնի տիեզերական լեզուի բնոյթը, հայ գաղթականները, Ֆրանսական գրչճները և այլն։ Ֆրանսերէն են՝ իտեալ, մերթոս, փիզիկական, վիտիկական, բոնիկ և այլն։

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՏԱՐՐ.— Մերձաւորութեան գործունէութիւնն և հայ – բողոքականութեան հաստատութիւնն վրջ անգլիերէն լեզուն հետզհետէ տարածուեցաւ հայոց մէջ՝ ամերիկեան գրչճներու, միսիոնարներու և Ամերիկա կրթութիւն առնող պատաններու միջոցաւ։ Այս հանգամանքը զօրանալու վրայ է հայ լեզուին մէջ։ Անգլերէնէ առնուած կարգ մը բառեր կան։ Օր. տիպոտա, շիֆըր, գոլճ, սիներր, ճիներր և այլն։

ՄՐԵՄՏԵԱՆ ՋԱՆԱՋԱՆ ՏԱՐՐԵՐ.— Առանձին դուրս կան նաեւ ռուսական և գերմանական լեզուներէ փոխառութիւններ՝ մանաւանդ ռուսահայերէնին մէջ. բայց գործի առաջանալ հասած չեն տակաւին։ Այս պատճառաւ լեզուներու ազդեցութեանց հետ կ'արժէ չմոռնալ նաեւ զանազան բառեր ալ, որոնք զանազան առիթներով մտած են մեր լեզուին մէջ։ Օր.

1. ՖՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ.— Յակոբա, Մարիամ, Դրիգոր, Գէորգ, Մարկոս, Կիրակոս, Ագապէ և այլն։
2. ԴԵՐՋԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ.— Մանթօ, փալթօ, փոլքա, փէլերին, ճապէթ, ժիլէ, փառկաթօ, փարամէնթօ, ֆիլէթօ և այլն։
3. ԿՕՇԿԱԿԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ.— Բաոփա, փէյանթօ, մաթելա, գօնթօվիոյ, խաֆխՕանիա, քամէթա և այլն։

4. ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ.— *Փարթէի, պալիա, եարատա, մէթօ, ինչէա, քիլօ, չէնթ, ճիրօ, գօնէալժանթօ, սանթէն, վլիւր, վաթէր, շանժան և այլն։*

5. ԱՊԱՀՈՎԱԴԻ. ԳՈՐԾԵՐՈՒ ՀԵՏ.— *Սիկուրթա, փրիմ, փօլիս, ասանա, փրօփօզիսիօն, ժէնդ և այլն։*

6. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆՑ ՀԵՏ.— *Պրոպականտա, ունիթար, պարոն, մխսինար, սթէյշըն, բրոֆէսոր և այլն։*

7. ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ ՋԱՆԱՋԱՆ ՃԻՒՂԵՐՈՒ ՀԵՏ.— *Առանք հաշուել կարելի չէ։ Ամեն ոք գիտէ թէ ի՛նչ ահագին է թիւն այնպիսի բառերու, որոնք այլեւայլ գիտական ճիւղերու մէջ կը գործածուին՝ առ ի չգոյէ հայերէն համապատասխան բառերու։*

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ.—

Կ՚արժէ կարճ կերպով նկատողութեան առնել թէ ինչ է հայ լեզուին նկարագիրը, և ինչ որոշ առանձնայատկութիւններ կամ գնահատելի ինչ յատկութիւններ ցոյց կուտայ անիկա, որպէսզի կարելի ըլլայ իր ապագային մասին նկատողութիւն մը ընել։ Այս մասին բարեբաղդաբար չատ նպաստաւոր պատասխան կուտայ մեզ հայ լեզուին պատմութեան ուսումնասիրութիւնը։ Ամբողջ տասնըհինգ դարերէ ի վեր գրականօրէն և անկից առաջ ալ բանաւոր կերպով ապրած այս լեզուն ցոյց տուած է մեծ ճկունութիւն և ընդունակութիւն, որով յարմարած է ամեն տեսակ գրական ոճերու և գաղափարներու արտայայտութեան։ Որ որ պէտքը գինքը ապահովել կանչած է, անիկա առանց տկարանալու գոհացուցած է։ Եւ արդէն հայ լեզուն ունի այնպիսի յատկանիշներ, որոնք իրեն կուտան արժանաւորութիւնը՝ քաղաքակրթուած ցեղի մը քաղաքակրթութեան հետ քալել լեզուի կոչուելու։ Թուենք իր գլխաւոր յատկութիւններէն։

1. *Հայ լեզուն ունի նախնական բառերու դանձ մը։*

2. *Իր բառագիտական կազմակերպութիւնը վերջին ծայրը նուրբ է, և ամեն տեսակ գաղափարներ իրենց խմաստին համապատասխան ճշդական արտայայտութեան՝ շատ յարմար ու ընդունակ է։*

3. *Հայ լեզուն ունի մանրիկներու առատութիւն և յարմարութիւն։*

4. *Ճարտար է իր առոգանութիւնը.*

5. Ունի զատատարբերաններու մեծ դանձ մը, զոր կարելի է շահագործել։

6. Հայ լեզուն, իր կազմին մէջ ունի ազուոր հնչարանութիւն մը, որ զինքը անուշ լեզուներու կարգը կրնայ դասել։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՄՇԱԿՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ.—

Լեզուն ազգի մը քաղաքակրթութեան մեծագոյն ապրանքն է։ Հայ քաղաքակրթութեան ընթացքին մէջ մանաւանդ՝ մե՛ծ է եղած հայ լեզուին գերը։ Ան էր որ բազդատական, հաւածական, թարգմանական, արիւնաւած ու վերաւոր հայութիւնը կապեց ազգային կապով մը և ազգային վերանորոգութիւնը առաջացուց։ Ժամանակակից դարերու մէջ այնպես անհրաժեշտ պէտք մէ լեզուներու մշակութիւնը՝ բոլոր մշակուած ժողովուրդներու համար։ Մեր Աչխարհարարը մանաւանդ, որ կը գտնուի իր երիտասարդութեան առոյգ օրերուն մէջ, չա՛տ ունի պէտք ունի լուրջ հոգածութեան ու մշակման։ Այդ մասին պէտք է որոշ ու գծագրուած ուղղութիւն։ Սորեւ կը հաստատենք քանի մը գլխաւոր սկզբունքներ՝ իբր հայ լեզուի մշակման պայմաններ.

1. Խնամոտ հոգածութեան առարկայ դարձնել առօրեայ մամուլը, որպէսզի անկից հանդիսանայ լեզուին մեծագոյն առաջնորդողը։

2. Պէտք է ամենէն զգուշաւոր ջանքերը կեդրոնացնել գպրոցներու վրայ, որպէսզի մեծ խնամքով աւանդուին հայ լեզուի և գրականութեան գասերը, և մատաղ ու թարմ միտքեր՝ ոչ միայն ջերմ սիրով փարին իրենց մայրենի լեզուին, այլև՝ իրենց մատաղ հասակէն իսկ օժտուին լեզուական առողջ սկզբունքներով։

3. Առօրեայ մամուլին առաջխաղացութենէն չզոհանալով այժ տալ պարբերական հրատարակութիւններու։

4. Ջանալ երել մատենագրական գրականութիւնը և գիրքի ձեւով երկարաշունչ հեղինակութիւններու արտադրութիւնով ճոխացնել հայ լեզուի մատենադարանը։

5. Ուսումնասիրութեան ոգին արծարծել։

6. Օտար հրաշակերտներու թարգմանութիւնով լեզուն ընդունակ գարձնել արտայայտելու մեծ մտքերու տքնութեանց արդիւնքն և զող հակայ գործեր։

7. Գիրքերով, յօդուածներով և ուսումնասիրութիւններով հետզհետէ լեզուն կարող ընել ամեն տեսակ գաղափար հեշտիւ արտայայտելու։

8. Լիակատար «Բառարան»ներու միջոցաւ բառերուն և ածերուն ճշգրիտ սահմանները պահպանելով լեզուն քմահաճոյքներէ ազատել, և գոհացուցիչ «Բերականութիւն»ներու միջոցաւ ալ՝ լեզուին կանոններն անվթար պահել։

9. Ուսումնասիրել հայոց հին լեզուն ու մատենագրութիւնը։

10. Ուսումնասիրել օտար գրականութիւնները։

11. Մանաւոր հոգ տանիլ Հայ Բեմին, Թատրոնին և Գեղարուեստին, որոնք լեզուի մշակութեան գործին լաւագոյն ազդակները կրնան ըլլալ։

12. Լրացնել ու հարստացնել անոր բառապաշարը՝ օգտուելով գրաբարէն ու գաւառականներու գուտ հայկեղ բառերէն, ասութիւններէն ու ածերէն, իբրեւ հայ ժողովուրդին իսկատիպ արտայայտութիւնը։

13. Մրցումներու միջոցաւ գրականութիւնն ուժեղացնել և հեղինակները քաջալերել լաւագոյն երկերու համար։

14. Հրատարակչականներու հաստատութեամբ փոշիներէ ազատել նիւթապէս անկարող հեղինակներու գործերը։

15. Ամեն կարելի միջոցներով միօրինակութիւն և կանոնաւորութիւն տալ մեր գրական լեզուին։

16, Լեզուին մէջ ներմուծել միօրինակեալ տառադարձութիւն։

17. Բնականութիւն տալ լեզուին, զգուշանալով ճամարտակութիւններէ և պարզապէս ու գեղեցիկ ձեւին վերածել զայն։

Յարգա՛նք Հայ լեզուի ժիր մշակներուն։

ՀԱՑ ԳԻՐԸ

ԳՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Նշանագրերու կարեւորութիւնը.— Գրի ծագումը.— Գրի զարգացումն ու տեսակները.— Տառ կամ հնչական նշանագրեր։

ՆՇԱՆԱԳՐԵՐՈՒ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.— *Առանց գիրի՝ դարակաւոր թիւն չկրնար ըմբռնուիլ որեւէ ցեղի համար։ Գիրը այն վերապանց միջոցն է, որով գաղափարներ ու խորհուրդներ կարելի կ'ըլլայ արձանագրել թուղթի կամ ուրիշ առարկաներու վրայ։ Եթէ գիրը գոյութիւն չունենար, մարդկային լեզուն՝ քաղաքակրթութեան տեսակէտով՝ իր բարձրագոյն գիրը լիապէս կատարելու պիտի տկարանար։*

ԳՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ.— *Գրի ծագման ժամանակը ճըշդել կարելի չէ։ Հազարաւոր տարիներէ ի վեր գրի գոյատեւման տեսակներ գործածուած են։ Կը կարծուի թէ մարդ նախ մտածել գծագրել այն առարկան կամ կեանքը, զոր նշանագրի կերպով ներկայացնել ուզեց։ Յետոյ մարդկութիւնը ժամանակի ընթացքին հետ նորանոր նշաններ կամ ձեւեր յօրինեց, մինչեւ որ վերջապէս հասաւ հնչական նշանագրութեան։*

ԳՐԻ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ.— *Գրի առաջին տեսակը Պատկերագրութիւնն է, որ կը կայանար ներկայացնելէ մարմինին պատկերին ուղղակի գծագրութեամբ վէմ՝ պատ կամ տախտակ։ Զոր օրինակ՝ մարդ, տուն,*

ձի, լեռ և այլն ներկայացնելու համար պէտք էր գանոնք պծել: Բայց բացատրութեան այս եղանակը չատ թերի էր, որովհետեւ վերացական գաղափարները թանձրացնել ձեւով ներկայացնելու անկարելիութիւն կար: Օրինակի համար. ինչպէս ներկայացնել մարդուն քալելը, հոլը, պիտութիւնը, անցեալը, ուրախութիւն և այլն: Ահա այսոր համար Գաղափարագրութիւնն հնարուեցաւ, որով քալելու վրայ եղող մարդու մը պատկերը կը նշանակէր չարժուած, ճամբան՝ անցեալ, տաւարատո՝ հոլ, բաց աչքը՝ պիտութիւն, կչիռը՝ արդարութիւն և այլն: Ասպա գործածուեցաւ Վանկագրութիւնը, որ երկար տեւն իր գոյութիւնը պահել, մինչեւ որ անոր ալ բազմադիմի դժուարութիւններն ըմբռնած՝ մարդիկ յաջողեցան վերջապէս ուշադրութեամբ ուսումնասիրել լեզուական հնչեակները և հնարել Տառագրութիւն կամ Հնչական նշանագրութիւնը: Լեզուի մը ձայնաւորները սմբոլներ կը կոչուի Ձգուելեն:

ՀՆՉԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ.— Տառերը կամ հնչական նշանագրերը լեզուի մը մէջ գտնուող հնչեակներուն իրարանչիւրն ու սմբոլները ցոյց կուտան: Այլ և այլ ազգեր ունին գանազան թիւերով այբուբեններ, համաձայն իրենց լեզուին մէջ գտնուող հնչեակներու թիւին: Երեմն ազգերու նշանագրերը իրարու կը նմանին իրենց ձեւերով: Շատ ազգեր ձախէն աջ կը գրեն (հայերէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն), բայց կան ազգեր ալ, որոնք աջէն ձախ (թուրքերէն, արաբերէն) և կամ վերէն վար (չինարէն, ճապոներէն) կը գրեն:

Հնչական նշանագրերու գիւտը մեծ առաջդիմութիւն պարգեւեց մարդկային իմացական կեանքին, որովհետեւ դիւրացուց գրի ուսումը և չատ տարածեց զայն:

ՀԱՅ ԳՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի մէջ հին նշանագրեր.— Osur այբուբենի գործածութիւն.— Ենովսհումիի հայ տառերու պէտքը.— Գրի գիւտին պատմութիւնը.— Մեսրոպ առաջ հայ գիր.— Հայ գիրեր ու առորիներ.— Ի՞նչ հին Դանիէլեան գրերը.— Դանիէլ գի՞ր տուաւ թէ գիրք.— Սէքրոպիա՞ւմ թէ բուստրոֆետոն.— Հին գիրերուն ձեւը.— Հայկական այբուբենը.— Մեսրոպեան տառերու փոխհարաբերութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀԻՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐ.— Հին քաղաքակրթութեան աւանդ, երբ առրինակնման սիրտպուտութիւնը շատ լայն ծաւալ ունէր, Հայաստան մէկն էր անոր ենթարկուած երկիրներէն: Այդ չէ՞ անէր, ինչպէս նաև ուրարտական չէ՞ անէն ճնշուած կան Հայաստանի մէջ տակաւին մինչեւ այսօր անպակաս քանդակներ, որոնք ցոյց կուտան առրական կամ ուրարտական բնեռագրերու գործածութիւնը: Պարսից սիրտպուտութեան առեն գնուած կան և կամ բանարուան գրերը գործածուած են հայոց մէջ բաւական երկար առեն, մինչեւ որ քրիստոնէութեան և հելլենականութեան հետ առրերէն և յունարէն լեզուները առրածուած են ու անոնց այբուբենը գործածուած է ժամանակ մը, մինչեւ հայ գիրերու գիւտը:

ՕՏՄՐ ՍՅՐՈՒԲԵՆԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆ.— Այս ենթադրութիւնը վրայ հիմնուած է որ ամանք պնդեցին թէ Գրիգորիոս Յաճախապատումը, Սգաթանգեղոսի Պատմութիւնը, Փաւստոս Բիւզանդարանը և Դ. դարու քանի մը ժամանակագրութիւնները գործերը՝ հայերէն լեզուով բայց յունարէն կամ առրերէն գրուած են: Ո՛չ քանդակներու, արձանագրութիւններու և ո՛չ ալ ժամանակագրութեան մէջ ոչ մէկ բան հասած է մեր ձեռքը՝ այս բանը հաստատե-

ԲՆԱՏՈՀՄԻԿ ՀԱՑ ՏԱՌԵՐՈՒ ՊԷՏՔԸ.— Եթէ նոյն իսկ օտար գիրեր գործածուած ըլլային հայ լեզուին մէջ, յայտնի է որ անոնք անկարող պիտի ըլլային ամբողջովին ներկայացնել հայկական հնչումները. ուստի այս օտարոտի և անյարմար գիրերու գործածութենէն և այդ չրջանին մէջ ազգային գոյութեան սպառնացող ձուլման մեծ վտանգէն ազատելու ու ազգային ինքնուրոյն հոգիանկութենի մը առնծելու համար՝ բնատոհմիկ հայ գիրերու պէտքը կը չեչտուէր:

ԳՐԻ ԳԻՒՏԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.— Կորիւն, Փարպեցի և Խորենացի գրեթէ միեւնոյն կերպով կը պատմեն հայ գիրերու գիւտը: Մաշտոց Մեսրոպ վարդապետ Սահակ կաթողիկոսին կը դիմէ հայ գիրերու համար: Ուղղակցութենէն կը կատարուի Սահակի, Մեսրոպի, վարդապետի թարգմանին և ուրիշ կարեւոր անձերու ներկայութեան: Հոն կը յայտնէ վարդապետ թէ Հարկ առնուն ատրի քահանայէ մը լսած է որ Դանիէլ ատրի եպիսկոպոսին քով հայկական գիրեր կը գտնուին: Անմիջապէս վանքին ամէն կողմ կը դրկուի, որ նոյն գիրերուն ձեւերն ու գործածութիւնը տրուելով կը գտնայ: Փորձը ցոյց կուտայ թէ այդ գիրերն անբաւական են մեր լեզուի հնչումները ներկայացնելու, ուստի Մեսրոպ անձամբ կ'երթայ Դանիէլի քով, Միջագետք. ցոյց տուող: Սակայն կը դիմէ Եդեսիոյ գիւանին վերակացու Պղատոնին: Մեսրոպ Պղատոնէն և անոր բարեկամ եպիսկոպոսէն յանձնարարականներ առնելով կը մեկնի Փիւնիկաստան, ուր կար Եպիսկոպոս վարդապետ: Դժուարութիւն Մեսրոպ գայն մեռած գտնելով անոր համբառաւոր աշակերտին Հռոմանոսին հետ կը խորհրդակցի ընդհրկար: Վերջապէս կարդալոյն որեւէ հնարագիտութիւնէ յուսահատութ, օր մը տեսիլքէ մը յուշտակուած՝ կը տեսնէ Յոյն մը, որ նշանագիրեր կը դրէ: Մեսրոպ ի'արթնանալ իսկոյն և գիրերուն ձեւը միտքը պահած ըլլալով, անմիջապէս ի'երթայ Հռոմանոսին քով, որպէսզի վայելուչ ու գեղեցիկ ձեւերուան անոնց:

ՀՐԱՇՔԻ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ.— Հինաւուրց ջերմեռանդութիւնը հայ գիրերու գիւտին հրաշք համարեց։ Սակայն անիկա ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Մեսրոպի քրտնաջան աշխատութիւններու և մտահոգ վիճակին հոգեբանական արդիւնքը։ Մեծագոյն հրաշքը Մեսրոպի պէս գիւտարարի մը ծնունդն էր։

ՈՒՐՏԵՂ ԳՏՆՈՒԵՑԱՆ ՀԱՑ ԳԻՐԵՐԸ.— Մեր մատենագիրները որոշ բան մը չեն ըսեր հայ գիրերու գիւտին ճշդիւ ժամանակը գտնելու մասին։ Կորիւնայինն Սահակ, Կորիւնն՝ Սահակաւատ և Վարդան պատմիչ՝ բաւական կը յիշատակեն։ Բուռ հատանական հնչատուփեր Սահակ կղզին։ Ընդունուած կարծիք մը չէ նաեւ Բալուն։ Առհասարակ Սահակաւատը կը նկատուի այն վայրը, ուր Մեսրոպ Հռոմանոսի գործակցութեամբ ամբողջացուց հայկական այբուբենը։ Սաւոսաս կամ Սաւուասատա կը գտնուէր Միջագետքի մէջ, Եդեսիայէն քիչ հեռու։ Անոր տեղ հիմա կայ Սաւասաս կամ Շաւշաս գիւղը։

ԳՐԻ ԳԻՒՏԻՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ.— Հայ գիրերու գիւտին ճիշդ ժամանակը որոշելն ալ դժուարին է, վասնզի մատենագիրներ որոշ թուական մը չեն յիշատակեր, որով և հաստատուն կռուան մը չեն տար բանասէրին։ Այդ մասին յայտնուած կարծիքները կը տարբերին։ Ընդհանուր կերպով ընդունուած թուականը՝ 403–406ն է, մանաւանդ 404ը։ Վերջերս Գալուստ Տ. Մկրտիչեան 412էն կանուխ չենթադրեց հայ գիրերու կատարելագործութիւնը, որուն գիւտ անունը տուած են մինչեւ հիմա։

ՄԵՍՐՈՊԻ ՍՈՒՏ ՀԱՑ ԳԻՐ.— Կարգ մը կարեւոր բանասէրներ կ'ընդունին թէ հայերը Մեսրոպէ առաջ գիր ունեցած են, Թանիէլ ատրի եպիսկոպոսին քով գտնուած նշանագրերը «վաղնջական հայ գիրեր» էին և թէ Մեսրոպ այս գիրերը կատարելագործեց ու ոչ թէ ամբողջ հայերէն այբուբենը նոր ի նորոյ յօրինեց։ Մեր հին մատենագիրներն ալ ակնարկութիւններ ունին այս մասին։ Հաւանական հեթանոսական շրջանի գիրեր էին անոնք, որոնք Քրիստոնէութեան տարածուելէն վերջ հալածուեցան կամ աւետարանի չծառայեցան։

ՀԱՅ ԳԻՐԵՐ ՈՒ ԱՄՈՐԻՆԵՐԸ.— Ինչո՞ւ հայ գրիր ատրին մը քով կը գտնուին: Դանիէլ եպիսկոպոս կը թուի Մեսրոպի բերուած գրերուն աւանդատարը ըլլալ և ո՛չ թէ յօրինիչը: Արդէն Քրիստոնէութենէն վերջ հայոց և ատրիներու յարաբերութիւնը այնչափ սերտ էր որ երբեք զարմանալի չկարծուիր որ հայերէն գիրերը ատրիի մը քով կը գտնուին, մանաւանդ պետական անձնաւորութեան մը քով, որպիսին էր Դանիէլ:

ԻՆՉ ԷԻՆ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ԳԻՐԵՐԸ.— Մասնագիրները վկայութենէն խակ կը տեսնենք որ Դանիէլեան գիրերը անբաւական էին ներկայացնելու հայ լեզուին ամբողջական հնչումները: Այս գիրերուն թիւը սեանք 17, 22էն 24, սեանք ալ 29 կ'ընդունին: Սմենէն ճշմարտանմանը կը նկատեն 22 թիւը, համապատասխանելու համար զայն սեմական վալեմի այբուբենին, որմէ ծագած կը սեպեն հայ գիրերն ալ: Հաւանական է որ 7 ձայնաւորներն ու հայ լեզուին յատուկ գոնապատնիշ կրկնակ գիրերն ըլլան Մեսրոպի աւելցուցածները: Անոնց ծագումը հայկական, մերոպեան, գնոսա-պարսկական և յունական նմոյշներ ալ կան:

ԳԻՐ ԹԷ ԳԻՐՔ.— Դանիէլ ատենօրեայ գրերուցանկ մէր որ տուաւ և ո՛չ թէ անոնցմով չարտայտուած գիրք մը: Եթէ գիրք մը ըլլար, այն ատեն Մեսրոպ պէտք չունէր այդչափ տեղի չրջան ընելու և մանրամասն բացատրութիւններ տրամադրելու: Անշուշտ հայկական այդ հնագոյն գիրերով գրուած հատորներ ալ գոյութիւն ունէին հայոց նեթանոսական արտայայտութեան մէջ, բայց հարիւր տարուան քրիստոնէական գործօն ժամանակամիջոցի մը մէջ հայերը մոռցած էին անցեալի այդ յիշատակարանները, որոնք փճացած էին Քրիստոնէութեան առջև:

ՄԵՍՐՈՊ ՍՏԵՂԾԻՉ ԹԷ ԱՄԲՈՂՋԱՑՈՒՉ.— Մինչև հիմա բաւածներէն պիտի ըլայ հետեւցնել ուրեմն որ Մեսրոպ հայկական ամբողջ այբուբենը չի յօրինեց, այլ՝ դանիէլեան-հայկական հին նշանագրերու թիւերուն ամբողջացուց և գտնուած կատարելագործեց:

ՀԻՆ ԳԻՐԵՐՈՒՆ ՁԵՒԸ.— Վաղնջական հայ նշանագրերու թիւերուն ձեւերը լեցնելու ժամանակ Մեսրոպ հարկաւ կատարեալ եղանակին ձեւերը փոխելու պէտք չունէր, քանի որ կրնային բացատրել հայկական հնչումը: Իրրև հնութիւններ ալ, Մեսրոպի համար դիւրին չէր ձեռնմխելիութիւն գտնել:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՅՈՒՐԵՆԸ.— Այսպէս ահաւասիկ չնորհիւ Մեսրոպի և իր գործակիցներու ջանքերուն, հայ ժողովուրդն օժտուեցաւ ինքնագլխի նուէրով մը, որ ազգին գոյութեան ամուր մէկ սիւնն էր,— Հայ Գիրը: Հայկական այբուբենը բաղկացած է 36 տառերէ, որոնց վրայ ի վերջոյ աւելցած են Ֆ՝ ֆ ու և՝ և ի միացումով, օ և Ջ՝ ջ տարր լեզուներու միջոցաւ: Հայկական նշանագրերը հետևեալ դասակարգերուն կը բաժնուին.

1. Ձայնաւոր գրեր.— ա, ե, է, ը, ի, ո, ու, օ.

2. Բաղաձայն գրեր.— բ, գ, դ, զ, թ, ժ, ջ, ի, ծ, կ, հ, ձ, ղ, ճ, մ, յ, ն, շ, չ, պ, ջ, ռ, ս, վ, տ, ր, ց, ւ, փ, ք, և.

Բաղաձայններուն մէջ կան ձայներու երեք աստիճաններ, որոնց համեմատ երեք խումբերու կրնան բաժնուիլ, ինչպէս.

1. Նուրբ տառեր.—		պ, կ, տ, ծ, ճ, ժ, գ.
2. Միջակ	»	բ, գ, դ, ձ, ջ.
3. Թաւ	»	փ, ք, թ, ց, չ, շ, ս.

Նայ կը կոչուին ղ, ղ, մ, ն, ր եւ ռ բաղաձայնները

Բաղաձայնները կարելի է բաժնել նաև շրթնական (բ, պ, փ, վ, ւ, ֆ, մ), ատամնային (դ, տ, թ), ատամնային-սուլաձայն (ձ, ծ, ց, զ, ս), կոկորդային (գ, կ, ք, ղ, խ, հ, յ), քնային-շչական (ջ, ճ, չ, ժ, շ), և լեզուային (ր, ռ, լ, ն) խումբերու:

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՏԱՌԵՐՈՒ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ.— Մեսրոպեան նշանագրերը այլևայլ ժամանակներու մէջ ձևերու պանդաման փոփոխութիւններ կրած են: Տպագրութիւնն է որ հաստատուն և անփոփոխ ձև տուած է այլևս հայ գրերուն: Անցեալի այդ փոփոխութիւնները կ'ամփոփենք տարբև:

1. ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ, որ տեւած է մինչեւ Թ. գար և կը համապատասխանէ մեր հիմակուան գլխագրին.

2. ՄԻՋԻՆ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ, որ մինչեւ ԺԲ. գար տեւեց.

3. ԲՈԼՈՐԱԳԻՐ. մեր այժմեան տպագրական բոլորագրին նման, որ տեւեց մինչեւ ԺԴ.—ԺԵ. գար:

4. ՆՕՏՐԱԳԻՐ, որ տեւած է մինչեւ ԺԹ. գար, և կը համապատասխանէ մեր այժմեան տպագրական նօտր գրին:

5. ՇԵՂԱԳԻՐ, որ մեր հիմակուան ձեռագիրն է: Սա ունի իր յատնաւոր գլխագրի ձեւերն ալ, երկաթագրերէն եղանակաւորուած:

ՀԱՅ ԳՐՉԱԳՐԵՐ

Գրչագրերու օգտակարութիւնը.— Հին գրչագրեր.— Մագաղաթ եւ թուղթ.— Հայ արուեստին պատմութիւնին ու ձեռագրերը.— Հայ գրչագրերու առանձնայատկութիւնները:

ԳՐՉԱԳՐԵՐՈՒ ՕԳՏԱԿԱՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Գրչագիր կամ Ձեռագիր կը կոչուին այն հնադարեան մատեաններն, որոնք միմիայն օրինակութեան միջոցաւ իրենց գոյութեան չարունակութիւնը պահպանած են: Գրչագրերը մեր ազգային մատենադարանին հարստութիւնն են, ժառանգ մնացած՝ անցեալ դարերու մէջ ապրող միտքի մարգոյրէ: Երկար առեն, մինչեւ տպագրութեան արուեստին հայոց մէջ տարածուիլը, անոնք պահպանեցին մեր ինքնական դանձը եւ իրենց էջերով մեզ տուին՝ հայ պատմութիւնը, հայ ինքնականութիւնը եւ հայ կեանքը մէկ խօսքով: Տպագրութիւնն էր որ վրկեց զանոնք կորուստէ: Գրչագրերու մեծ մասը պահպանուած է կը կարծուի. բայց ժամանակն ու դէպքերը անհարակոյս չատ մը գրչագրեր ոչնչացուցած են: Թանկագինէ թանկագին ազգային մատենադարանին հարստութիւնները, որոնք չատ պատմական չատ մը խնդիրներ կը լուսաբանեն:

ՀՆԱԳՈՑՆ ԳՐՉԱԳՐԵՐ.— Մինչեւ հիմա ձեռք բերուած գրչագրերու հնագոյնն է Լազարեան Ճեմարանի Աւետարանը, որ 887 թուականը կը կրէ, գրուած է մեծ տպաղրութեան նման երկսիւնագրերով, եւ որ լուսանիւ օրինակութեամբ հրատարակուեցաւ վերջերս: Մ. Յովհաննէսեան կը հաւատայ որ Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքը գրուած գրչագիրը բաղդատմամբ առաջինին 285 տարուան հնութիւն ունի, գրուած՝ մագաղաթի վրայ, երկսիւնագիր, հայոց ՃՍ. թուականին: Մեզի ծանօթ գրչագրերէն

չափերը Ը. և Թ. դարէն անդին չեն կրնար անցնիլ ուրեմն. և նիւէ երթալն երթալն բանը ունի դիչատրերու մասին, առագաստնան կը կարծուին և ունի յարդ ասոր վկայած է որ հին ժամանակներու կը վերագրուին: Վերջին և ունի միջնադար դարերու մէջ գրուած ձեռագրերը ունի նիւնիկան չգիտեն ժամանակագրութիւններ են: Ձեռագրերու յարդը երթոյ Տաթեւան և պատմագրութեան համեմատ է:

ՄԱՏԱՂԱԹ ԵՒ ԹՈՒՂԹ:— Նախապէս մատիկ կը գրէին քարի, թրծուն ագիւսի, փղոսկրի և փայտի վրայ: Հին գրչագրեր ակամ ապա գրուիլ մատաղաթի վրայ: Մատաղաթը կը պատրաստէր մասնաւոր գործ, ուր կամ այլ կենդանիներու մորթերէն՝ ոչխարի ու ցիլոան: Ժ.Ա. և Ժ.Բ. դարերէն սկսած է բամբակէ թուղթին գործածութիւնը սկսիլ: Գրչագրեր մը Տաթեւան ատենին նշանակութիւն ունի: Մատաղաթը Տաթեւանէն նշան է, պատմանու որ արդէն անգամ մը քերթուած և երկրորդ անգամ գրուած չըլլայ: Այդպիսին կը կոչուի կրկնագիր: Շատ մը հին գրչագրեր ալ այս չափագործութեամբ չնչուած են:

ԳՐՉԱԳՐԵՐԸ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏՈՎ.— Հայ գրչագրերը մանաւոր նշանակութիւն արժանի են հայ արուեստի պատմութեան տեսակէտով: Անոնց մէջ գործածուած զարդերը և պոյները կրնան գաղափար մը տալ՝ երկոյ ժամանակին նկարչութեան ու ճարտարին մասին:

ՀԱՅ ԳՐՉԱԳՐԵՐՈՒ ՍԻՄԱՆԳԱՊԱՀՆԵՐԸ.— Հայ գրչագրերու ամենէն անխոնջ ուսումնասիրողն է Հ. Յ Տաշեան, Վիէննական Մխիթարեան հօրը, որ այդ նիւթին մէջ բացարձակ հեղինակութիւն է: Այժմ հայ գրչագրեր պահուած են գանազան տեղ. կամ օտար քանդակներու մէջ՝ Էջմիածին, Երուսաղէմ, Վենետիկ, Վիէննա, Բարիզ, Լոնտոն, Հռոմ և այլն: Հայ վանքերու և եկեղեցիներու մէջ ալ բաւական մեծ գրչագրեր կան:

ՀԱՅ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱՆԱՒՈՐ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Ամենամիւի շրջան եւ հայրենիքի առանձնայատկութիւնները.— Գողթան երգեր.— Հերթանուագական երգեր.— Քրիստոնէական շրջան.— Միջնադարեան երգիչներ.— Ժողովրդական նոր բանաստեղծութիւնը.— Նոյն եւ ժամանակակից շրջան:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—

Աչքի առջեւ ունենալով հայ ցեղին հին ու նոր բանաւոր բանաստեղծութեան արտադրութիւնները փնչութիւնները, դժուար չպիտի ըլլայ անշուշտ վճռել թէ հայ ընդունայնաբար է ժողովրդական բանաստեղծութեան ասպարէսով, և թէ հայկական միջավայրն ու կեանքը ընդհանուր եղած են առիթներ հարստացած և գեղեցիկ բանաստեղծութիւն մը ժողովրդական, որ ունի հետաքրքիր կողմեր:

Բանաստեղծութիւնը, իբրեւ բնութեան ձայնն ու խօսքը, գրեթէ բնութեան ամենէն հինն է, որ կը ներշնչէ բնութիւնէն: Ասոր անշուշտ զարմանալի չէ որ գեղեցիկ բնական միջավայրի մը մէջ ապրող հայ ժողովուրդը անդամալին չնայած միջավայրին այդ հզօր ներգործութիւնէն: Իր գոյութեան բոլոր օրերուն մէջ հայ կեանքը համակ բանաստեղծութիւն մը եղած է կարծես՝ մերթ գիւղական ու խրոխտ, մերթ արքայական ու աղուհաւոր, մերթ քնարերգական ու գեղեցիկ, ու մերթ ալ, թերեւս յաճախ՝ լացող ու սգաւոր: Հայուն կեանքը, իր բոլոր դառն ու վշտերկայնի ելեւէջներուն մէջ շարանն եղած է այլազան գեղարուեստներու, որոնք ազ-

դած են իր ճակատագրին վրայ, և անխուսափելիորէն առաջ բերած՝ ըմբռնումները, գաղափարները, պատկերները և խորհրդանիշ վերացական պատկերներ, անոնց վրայ դրոշմելով կնիքը ժամանակին հայեցողութեան: Ու հոյ բանաստեղծութիւնն ալ, իբրեւ հորդառատ երկին այդ կեանքին տատանումներուն ու զգացումներուն, տատանումներուն ու անկումներուն, չատ պատկերաւոր և ճշգրիտ համապատասխանած եղած է հոյ կեանքին՝ անոր դիւցազնական, հերոսական, բռնատիրական, տգիտական և սարսափելի կամ մարդասէր չրջաններուն մէջ:

Մեզի բանաստեղծութեան մէջ չէ՛ որ հոյ ժողովուրդին տանջագործող տագնապը փայլած է տակաւին: Ընդհանուր տեսակը բանաստեղծի ժողովուրդ մ'է եղած հոյ ցեղը: Սէր՝ կեանքի բոլոր հանգամանքներուն մէջ քան մը ունեցած է բանիլ անոր չրմռնքին վրայ լեզուն ապրած է իր բոլոր ատրոպելիքներով: Մանուկին օրօրոցին առջեւ լսուած է մեռած սիրելին մը գազաղնի վրայ, աշխատանքի ընթացքին մէջ և կամ տաքուկ նահապետական խնդութեան շուրջը, ուրախութեան և կամ տրտմութեան օրերու մէջ՝ միշտ բան մը գրած է իր հոգիէն՝ իր լեզուին ու բանաստեղծութեան վրայ: Շատ քիչ աշխատութիւն տրուած է տակաւին՝ հետաքրքրութեան համար ժողովրդային բանաստեղծական տրամադրութիւններուն ամբողջութիւնը: Մինչեւ հիմա եղած փորձերն իսկ տակաւին բաւականին նեղ սահմաններու մէջ մնացած են, և ոչ

բանք կարելի է իրենց ընդհանուր դիմերուն մէջ հետեւեալ կերպով դասաւորել :

1. ՎԷՊ ԿԱՄ ԱՌԱՍՊԵԼ.— *Սա կը կոչուի նաեւ Վիպասանութիւն կամ Վիպագործութիւն, որուն մէջ ճշմարտութիւնն ու երեւակայութիւնը իրարու խառնուած կը ներկայանան՝ արձակ կամ չափաբերական ձեւով։ Կան դիցաբանական և կամ դիւցազնական վէպեր Հայկական առասպածներու շուրջ հիւսուածները դիցաբանական վէպեր են։ Դիւցազնական վէպի լաւագոյն օրինակն են Հայկի ու Բելի պատմութիւնը, Վահագնի և Տորք Անգեղի մասին գոյութիւն ունեցող երգն ու աւանդութիւնը եւայլն։*

2. ՉՐՈՑՑ ԿԱՄ ՀԷՔԵԱԹ.— *Հեռուէհեռ իրականութենէն հեռանալով բոլորովին շինծու պատմուածքներ գործող ժողովրդական աւանդութիւնները կը կոչուին գրոյց կամ հնարաւ։ Պատմական գրոյցներ են՝ Արայի պատմութիւնը, «Շամիրամի ուլունքը», Տիգրան Ա. ի և Արտաշէս Բ. ի պատմութիւնները, Արտաւազդի ապիրատութիւնն ու անկումը, Սասմայ Ծռերը և այլն։ Իսկ Հէքեաթները ծանօթ են արդէն ամենուն։*

3. ԵՐԳ ԲԱՆԻՑ ԿԱՄ ԵՐԳ ԹՈՒԼԷԱՑ.— *Պատմական անձնաւորութիւններու կեանքը հատանոտար ժամանակագրական շարքով աւանդական առասպելական գոյներով ներկայացնող պատմութիւններ կամ երգեր, որոնք յաճախ ոտանաւորով շինուած կ'ըլլան։ Այդպիսի գործեր են գողթան երգերու փշրանքները։*

4. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ.— *Ասոնք բազմատեսակ են եւ կեանքի այլ և այլ պարագաներուն յարմարցուած։ Ցիշենք դէպաւորները.— պարերգ, գեղջն, լալէն կամ սխրանքի, հարսանեկան, սիրային, գութանի, երգիծական, պանդուխտի, ընտանեան, դինիի, արտերու, օրօրոցի և այլնի վերաբերեալ զանազան երգեր, որոնք բերանով և կամ նուագարաններու ընկերակցութեամբ կ'երգուին Հայրենիքի բոլոր գաւառներու մէջ ալ կարելի է գտնել ասոնց նմոյշները։ Կան նաեւ բնական, քաղաքական կամ տնտեսական պէտքերու վրայ շինուած ժողովրդային երգեր (skupaն)։*

5. ԱՌԱԿՆԵՐ կամ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ՎԷՊԵՐ — *Ասոնք կը նմանին ժամանակակից առակներուն, շինուած պատէհաններու, արջերու, գայլերու, արծիւներու կամ առիւծներու վրայ։ Ազատասիրական են մանաւանդ նշանաւոր են։*

6. ԱՌԱԾ կամ ԱՍԱՑՈՒԱԾՔ.— *Հայ լեզուն հարուստ է առածներով։ Ասացուածքները պարզապէս պատմական անհնարինութիւններ են (Օր. Եթէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն)։*

7. ՀԱՆԵԼՈՒԿ.— *Ասոնք այնպիսի ոյլատրանական առաջարկներ են, որոնց մէջ իրենց բուն իմաստը քօղածածկուած է։ Ամեն գաւառի մէջ ալ հանելուկներ շատ կան։*

8. ՕՐՀՆԵՆՔ ԵՒ ԱՆԷԾՔ.— Օրհնութիւնն ու անէծքները շատ տարածուած են ժողովուրդին մէջ։ Անոնց մէջ ևս դիտելու արժանի առեղծուածներ կան, երբեմն ուղակի, երբեմն այլաբանական։

9. ՆՈՐ ԵՒ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐ.— Առնք շատ հին դարերու չեն վերաբերիր և կը պատմեն կրօնական և ազգային նահատակներու կեանքերն ու հերոսներու քաջագործութիւնները, զանազան ազէտներ, կոտորած և այլն։

Հայկական բանաւոր կամ ժողովրդական բանահիւսութիւնը ամէն կերպով հետաքննութեան արժանի է և կ'արժէ որ շատ լուրջ ջանք մը թափուի զանազան գրառումներ ընելու և կրթուած ու ճաշակաւոր մը հրատարակելու համար։

ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Կար ժամանակ մը, երբ հայրենի աւանդութիւնները, վէպերը, առասպելներն ու պատմերը իրրև խոհան հայոց պատմութիւն կ'ընդունէին հայ բանասէրներուն ու ժողովուրդին կողմէ։ Մեր անդրանիկ պատմահայրը, Մովսէս Խորենացի, իր հռչակաւոր երկասիրութեան մէջ պատմական վաւերականութիւն տուած էր անոնց և զանոնք չարտհրեալով հայ ցեղին պատմութիւնը կազմած էր։ Արդիական քննադատութիւնը, պատմութիւնն ու աւանդութիւնները անդունդ կերտով վերածելու իր պաշտօնին մէջ, խորտակեց անխնայ Խորենացիի կազմած պատմական այդ չէնքը և նկատ քանի մը տող գրութիւն վաւերականութիւնը։ Խորենացի մեր մատենագրութեան մէջ միակն էր, որ այսպէս կամ այնպէս բաներ մը կ'ըսէր վերջապէս հայ ցեղին ծագման և անոր պատմութեան մասին։ Անոր պատմութիւնը մը առնդունցաւ Խորենացիի գրութիւնը, մեր ու դէմ շատ մը բաներ ըսուեցան, առանց նախապատրաստելու մեզ նոր ներկացնելիք մեծ ծերունին յիշատակը, և վերջապէս իր տուած պատմութիւնը վերածուեցաւ բանահիւսական գանձարանի մը, որ հայրենի աւանդութիւնները կը փոխանցէր յաջորդ սերունդներուն։ Մեզի համար ալ մեծն պատմահայրը կը դառնայ

ալեւս այն պրիչը, որ նախապատմական ազգային առաքելութիւնները կը կատարէ պատմական չրջանին եւ կը մնայ Մանկտպին ու հակոյ բանահաւաքը, որուն կը պարտինք ազգային ոգիին ու ձգտումներուն արտայայտութիւնն հանդիսացող մեր հայրենի ստեղծագործութիւնները։ Առանք իրենց պատմական վաւերականութենէն զրկուելով հանդերձ, մերթ ընդ մերթ կը պահպանեն իրենց բանահիւսական բարձր արժէքը, ինչ որ ալ ըլլայ հանճարեղութեան կշռոյ բաղդատմամբ ուրիշ ցեղերու ազգային ստեղծագործութիւններուն։ Մենք Արեւելեան պատմութեան միջոցաւ մեզ հասած ստեղծագործութիւններուն մէջ կը գտնենք մասին ճշմարիտ տեղեկագրութիւնը հայ ցեղին եւ մեր իսկ բաղձանքներուն։ Պետիկ վերլուծում մը բաւական է հաստատել թէ ո՛րչափ մօտ է հայկական կեանքին մէջ բարոյականի ըմբռնումը, որ կը ցոլանայ ամեն մէկ վէպի, պոյտի կամ առասպելի մէջ։ Անտարակոյս առաւել կամ նուազ պատմական հիմ ալ կայ անոնց մէջ՝ առասպելական ծոցին։ Ծանօթացնենք զիւտաբոյնները(*)։

ՀԱՅԿ ԵՒ ԲԵԼ.— Արեւնտի կը ներկայէ Հայկ դիւցազնը, որ կը պատերազմի Բելի դէմ չուզելով հնազանդիլ անոր բռնութեան. Բել պատերազմին մէջ կը մեռնի ու կը յաղթուի և Հայկ իր նոր հայրենիքը կ'առնէ։ Այս առասպելեան մէջ Հայկ կը մարմնացնէ ազատութեան գաղափարը, իսկ Բել՝ բռնատիրութեան. ու բռնատիրութիւնն է որ սկզբ կուտայ ազատութեան։

ՍՐՍՄ.— Սա՝ բարեկարգչի և արիութեան տիպարն է, որ կարգ կանոն կը մտցնէ Հայաստանի մէջ։ Իր առնուլ պատմուած յաղթութիւնները քաղաքակրթութեան փառաբանութիւնն են պարզապէս։ Ան հայ ցեղին առնական կողմէն նահապետն է, որուն անունին յաղթութիւններ միայն կը յաջորդին։ Նշանակելի է Սրամի նախանձախնդրութիւնը հայ բարքերուն նկատմամբ։

(*) Հարկ չէ ծանրանալ անոնց մանրամասնութիւններուն վրայ, որովհետև հայոց պատմութեան մէջ ընդարձակօրէն խօսուած է։ Անոնց համառօտակի վերլուծումը միայն կարեւոր կը նկատենք։

ԱՐԱՑ ԳԵՂԵՑԻԿ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ .— Հայկական առասպելաբանութեան մէջ Արայ Գեղեցիկի՝ մաքուր բարոյականութեան և ամուսնական հաւատարմութեան տիպարն է, որ կուռքը կռատոյ ցոյն ու հեշտասէր թագուհին մը, — Շամիրամի, — հնազանդութեան ու վերջապէս պատրաստական յարձակումներուն : Վերջինը կը ներկայանայ հաճոյանալ իշխանուհի մը :

«Ուղեւին Շամիրամայ» .— Կը պատմուի թէ անգամ մը Շամիրամ պզտիկ տղաքներու ձեռքը կը տեսնէ ուլունք մը, զոր գտած էին գետնէն և հետաքրքրութեամբ կը դիտէին : Շամիրամ ուղեակ անոր իախարդական զօրութեան, ձեռք կը ձգէ «ուլունք»ը և կը սկսի հայ երիտասարդները գլխէ հանել : Սոմնին ալ զրուած էին այս անպարոյ արարքէն. հայ ծերունիի մը վիճակեցաւ հրաշագործ ուլունքին յանձնակատարութիւնն ու փախուստը : Շամիրամ վազից անոր նետէն ու չի հասնելով՝ իր մազերը պարտադիկի տակ գործածից և մեծ քար մը նետից ծերունին նետէն : Քարը ծովը ինկաւ, իսկ ծերունին ալ ուլունքը Վանայ Ծովը նետից : Մինչև հիմա Արտամետի մօտ ցոյց կուտան փոս մը, ուր գլորած է քարը : Վերջինը «Շամիրամայ քար» կը կոչուի : Այս պատմութեան մէջ որոշ չէ՞ անուանակից մը կեանքը և հայ ցեղին մաքուր բարոյականի նախանձախնդրութիւնը :

ՏԻԳՐԱՆ Ա. ԵՒ Ա.ԺԴԱՀԱԿ .— Հայաստանի անուանական կեանքը բարեբաստն է Տիգրան Ա. : Ո՛րքան ճարտար է հիւսուածքը Մարոց Ա.ժդահակ թագաւորի երազին : Գեղեցկօրէն և յաջողապէս չինուած է զրոյցը, ուր քաղաքական նպատակներով Ա.ժդահակ Տիգրանուհի հետ կ'ամուսնայ, որպ անոր կնոջական նախանձութիւնը զրգռել կ'ուզէ. վերջապէս Տիգրանուհի կը փախչի : Ա.ժդահակ կը յարձակի Հայաստանի վրայ և չարաչար կը պարտուի ու կը սպանուի : Ասոր մէջ յաջողել վէպի մը պէս պարզ կը տեսնուի վերոգրեալ քաղաքական նպատակներով ամուսնութիւնը, հայ աղջկան սէրն ու անձնուիրութիւնը դէպի իր եղբայրն ու իրենները և հայ թագաւորին քաջութիւնը :

ՎԱՀԱԳՆ ՎԻՇԱՊԱՒԱՂ.— Դիցարանական դէմք մ'է անյուշա Վահագն, որուն վրայ հետաւոտ «Երկնէր երկին ու երկիր» երգը կը յիշեցնէ հնդկական Ագնի առաւոտը: Խորենացի ակնածալը լոած է անոր երգելը: Վահագն վիշապներու հետ կռուած ու յաղթած է անոնց: Իր արձանը կանգնուած էր ու կը պաշտուէր մ'չ մինչեւ հայերուն ալ վրայինները կոտրէ:

«Յարդգողի Հետ».— Անանիա Շիրակացի կը պատմէ թէ ձմեռ առեն մը Վահագն տարուց Բարչամ առաւոտին գոմէն յարդ գողնալով՝ երկինքը պահաբանցաւ: Մխիթարը, որ Յարդգողի Հետ ալ կ'ըսուի հայերէն, Վահագնի գողցած ու թաղած յարդին հետքն է առաքուն մէջ: Հնդկական, պարսկական և յունական նման պրոյցներ ալ կան:

ԱՐՏԱՇԷՍ ԵՒ ԱՐՏԱՒԱԶԴ.— Գոքման երգերը կը պատմեն Արտաչէսի փառաւոր սմռանութիւնը, Սաթենիկի անհետացումը և այլն, զոր Խորենացի գրի առած է: Այս պատմութեան մէջ օտար սմռանի մը հոգեբանութիւնն է որ խտացած է, ինչպէս նաև ժողովուրդին սիրուած և քաջ վեհապետի մը կեանքը: Որդիական սպիրանութեան վառ տիպարն է Արտաւազդ, որ հօրը անէծքով Մասեաց վիհերէն մէկին մէջ կը դրուի և բանտարկուած ու չղմռներով կապուած է քաջերու կոչմէ: Երկու շուներ կը կրծեն չղմռան՝ զայն ազատելու համար, բայց հայ պարիներու մարգերուն ձայնը կրկին կը գրաւէ չղմռները:

ՏՈՐՔ ԱՆԳԵԼ.— Խորենացի կը խօսի ուրիշ դաժան, ագնի և վիշապի հետքի մը մասին, որ Հայկի սերունդէն էր և կը կոչուէր Տորք կամ Տորք Անգեղեայ: Սա ամուր և մեծ քարերը կրնար ձեռքով ճեղքել, և զանգներուն քերել և անոնց վրայ նկարներ գծագրել: Կը պատմուի թէ անգամ մը Պետոսի ծովեզն սիներուն վրայ թշնամիոյ նաւերուն հանդիպելով, հակառակ անոնց փախուստին ու 8 ամսուան հեռաւորութեան, ըր-

լուրի նման քարեր կ՚առնէ, որոնց վրայ այծեր ալ կը ճարակէին, և կը նեղէ նաւերուն նաւարկութիւնը զանոնք ընկըղմելով։ Համերսան նկարագրած Պոլիֆէմ կիկղոպն ու պարսկական Բլեմմէմը կը մօտենան Տոլքի։

«ՍԱՄՍՈՅ ԾՈՒԵՐ».— *Սակայ ամբողջական վէպ մ՚է, որ հասած է մեզ՝ իր քանի մը նմանագրութիւններով։ Կը խօսի Սասուոյ Սննեքերիմ Թագաւորին Հայաստան փախչիլ երթալու որոշումէն՝ Ազրամելիքին, Սանասարին և անոնց սերունդին մասին։ Վէպի ընթացքին կը խօսուի Սասունի հիմնարկութեան և էքսոդուսնակ չատ մը դէպքերու մասին։ Կ՚ենթադրուի թէ այս վէպին հերոսները պատմական ձանօթ անձնաւորութիւններ են։ Սասմայ Ծուերը չորս մասերու կարելի է բաժնել. 1. Սանասար և Ազրամելիք, 2. Սաֆրաձեւ Մհեր, 3. Սասունցի Դաւիթ և 4. Պզտիկ Մհեր։*

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԻՉՆԵՐ.— *Ամեն ազգերու մէջ ալ գոյութիւն ունեցած են երգիչներ, որոնք նուագարանի ուղեկցութեամբ կ՚երգեն հանդիսաւոր առիթներու մէջ։ Հայոց երգիչները ժամկոցան մասնաւորապէս Գողթն գիւղէն գալուն և այդտեղ գաւառին մէջ։ Գողթան երգիչը այլեւայլ ժամանակներու դէպքեր և անցքեր յիշատակելով, յայտնի է որ այլեւայլ ժամանակներ յօրինուած են. և որովհետեւ միայն պատմական երգեր են, ուստի մեր նախնիքներու լեզուով կոչուած են վէմք, վիպասանութիւն, թուելոց երգ և այլն։ Ընդհանրապէս Գողթան երգեր կը կոչուին անոնք։ Ուրիշ ազգերու մէջ ալ նման երգիչներ կային հին առեն, ինչպէս. Յունաստան ունէր հոգևերգուներ, Գաղղիան՝ բարդներ, Սքանտինաւեան ժողովուրդը՝ սկալդներ և այլն։ Հայոց մէջ կային եղերավայրեր ալ, որոնք մեռելներու վրայ կ՚ողբային։ Գողթան երգերը անոնցմէ տարբեր են սակայն բոլորովին։ Սասոյ մեծ մասը տոհմիկ դէմքեր կը նկարագրէ, խոկ*

մէկ մասն ալ օտար դէմքեր կը ներկայացնէ: Կը կարծուի թէ Խորենացւոյ յիշած «Երգ վիպասանաց»ը պարսից Շահնամէին նման գիրք մ'էր, որուն դէպքերուն չարքն ու մինչև ցարդ ծանօթ հատուկտորները չղթայաւորում մը կը ներկայացնեն: Այս չրջանէն մեզի կը հասնի տաղանդաւոր բանաստեղծի մը անունը, ժամանակի մոռացութեան հագիւ խուսափած: Վրէյրն է ան, Տլրիթ-Սրատաչէսի որդին, որ պիտի լեզուով ու վանկ ոճով գրած է արքունական պատմութիւններ, մանաւորապէս իր հօրը կեանքէն:

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐՈՒ ՓՇՈՒՐՆԵՐ.— Գողթան երգերու վիշապներն ընդհանրապէս Խորենացի կը նմանէր մեզ: Անոնց մէջ կը տեսնուի պիտի լեզու, վայելուչ ոճ և ընդհանուր գեղեցկութիւն: Մեզի հասածները հետեւեալներն են:

Երուանդեան Տլրգրանի երեք որդիներէն մէկին,— Վահագնէն չապաքաղ Վահագնի,— կը վերաբերի այս երգը, որուն բանիւն ընկերակցութեամբ երգուելը Խորենացի իր ականջովը լսած է:

«Երկնէր երկին եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծովուն ծով.
Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղջերիկն»
Ընդ եղջեան փող՝ ծո՛ւխ ելանէր,
Ընդ եղջեան փող՝ բո՛ց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր:
Նա Հուր հեր ունէր,
Ապա թէ բոց ունէր մորուս,
Եւ աչկունքն հին արեգակունք»:

Վահագնէն ետքը գողթան երգիչներ Սրատաչէս Բ. քաջ Թագաւորին կեանքէն կ'առնեն իրենց նիւթը: Նախ կը պատմեն ալանաց Թագաւորին ալչեան Սրատաչէսի կոչմէ հայոց բանակը բերուիլը, այսպէս.

«Հնծաւ արի արքայն Արտաշէս
Ի սեաւն գնդիցիկ.
Եւ հանեալ զոսկեօղ
Շիկափոկ պարանն,
Եւ սլացեալ որպէս զարծուի
Արտաքուստ՝ ընդ գետն,
Եւ ձղգեալ զոսկեօղ

Շիկափոկ պարանիւ,
Ընկոյց ’ի վէմ(ի)
Որմորդին Աչանայ.
Եւ շուտ ցաւոցդ
Ղազկէ(ի) փախուկ որմորդին,
Առագ հասուցեալ
’ի բանական իւր (Արտաշիսի)»:

Արտաշէսի վերադարձը Սամոնիկի հարստութիւնը գտնելու կողմէ հետեւեալ տողերով կը վերադարձնէ.

«Տեղ ոսկի տեղայր ի վերադարձին Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սափենկանին»:

Բայց Սամոնիկ հարստութիւն ծածկից մը չէր պահած կը սերտնդէ իշխան Արշաւանին, ինչպէս կ’երեւի գողնան երգերու յետագայ տողերուն մէջ, որոնք քանի մը անհասկնալի բառերու պատճառաւ դժուարին մեկնութիւններու տեղի տուած են:

«Տեսչայ Սափնիկ տիկին տեսչաւս
Զարտախոյր խաւարս եւ զեից հաւարծի (խաւարծի)
’Ի բարձից Արգաւանայ»:

Արտաշէս մեռաւ արշաւանքներու ատեն օտար երկիրներու մէջ: Գ. Մագխտոցս ալ իր ժամանակակիցներէն կասած էր որ գուսաններ անոր հայրենադարձ վիճակին ու հանգերձիկ զգացումները բացատրելու համար կ’երգեն.

«Մ՛ տայր ինձ զծուխ ծխանի
Եւ զառուօտն նաւասարդի,
Զվազելն եղանց եւ զվազելն եղջերուաց.
Մեր վրդ հարուսք եւ բերկի հարկանիսք»:

Արտաշէս մեծագործ և սիրուած վերադարձած մ’էր: Իր մտերմական սերը հետամտական տարերքին մը համաձայն մեծ կատարած եղաւ, և շատեր ինքզինքնին բռնադատեցին անոր գերազանցելն վրայ: Ատոր վրայ իր որդին Արտաւազդ՝ արհնեցած ու նախանձով լցուած՝ կ’ըսէ.

«Մինչ դու գնացեր, եւ զերկիրս առնուցեր ընդ ինձ տարար՝
Եւ առուակացս ո՞րպէս բազարեմ»:

Որդիական զգացումներու անվայել այս խօսքերուն վրայ Արտաշէս կ’անիծէ զայն զուսաններուն բերնով.

«Դու յոյս հնծցիս յԱզաս ՚ի վեր ՚ի Մասիս,
Ձեզ կալցին ֆաշֆ, տարցին յԱզաս ՚ի վեր ՚ի Մասիս,
Անդ կացցիս եւ զոյս մի՛ տեսցիս»:

Առաջ իբր հետեւանք՝ Արտաւազդին բանտարկութիւնը, քարայրի մը մէջ, մանուկ զրոյց մը ունի արդէն:

Գողթան երկերու հատուածներէն է նաեւ հետեւեալ երգը, որ Վարդգէսի (Տիգրան Ա.ի քեռայրը) վրայ երգած է եւ կը վերաբերի Արտիմէդ քաղաքին չինուածքին:

«Հատուած գնացեալ Վարդգես մանուկն ՚ի Տոհաց
գառանցն զբաստաղ գետով,
եկեալ նստեալ զԵրէշ բլրով, զՎարսիմեդ խաղաքաղ,
զգ բաստաղ գետով,
կոնդ կոխել զդուռն երուանդայ արքայի»:

Առանք են անառարկելի ուշադրութեան արժանի հատուածները (1), որոնք զնահատած են մեծապէս իրենց լեզուին ու ճոխութեան համար: Անշուշտ գերազանցօրէն հիանալի պիտի ըլլար անոնց ամբողջութիւնը, որ կը պակսի, աւա՛ղ:

ԱՐՈՒԵՍՏԸ ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐՈՒ ՄԷՋ.— Տարտղնոց կայ որ գողթան երգերը արձակ գրութիւններ չեն, բայց միանգամայն չունին այն չափն ալ, որ գործածած են ընդհանրապէս մեր քերթող նախնիները: Անոնց արուեստն ինքնատիպ է, մանաւանդ երգիչներ ո՛չ պարտկտան, ո՛չ յունական և ո՛չ ալ ուրիշ տգիտութ մատչութիւնն ամրօրէն հետեւած են: Կ՚ենթադրուի թէ երգարուեստին աւելի նմանութիւն ունի գողթան երգերու արուեստը: Այս երգերու չափին մէջ թէեւ կատարեալ ազատութիւն կը տեսնուի, բայց անկասկած ան ալ իր քերթողական չափին մէջ միտքը համար ունեցաւ սահման մը, որ սակայն բաւական յայտնի չէ:

---

(1) Մեսրոպեան Հաշքեան (ժէ. դար) իր բառարանին մէջ հին մատենագիրներէն հատած պատմագրական բառական մեծաքանակ նիւթեր կը բերէ, որոնք գողթան երգերու կը նմանին, ուսումնասիրութեան կարօտ են և կը վերաբերին Հայկի ու Բելի, Մհենական քուրմերուն, Շամիրամի, Սմբատի, Վաղարշակի, Արայի, Արշակի, Արտաշատի, Արտաշէսի և Սանեննիկի, Գնելի, Երուանդի, Տիրանի, Տիգրան Ա.ի, Տիգրան Բ.ի և Տրդատի:

ՀԵՔԱՆՈՍԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ.—

Հայկական բանաստեղծութեան համար չատ թանկագին գանձեր պիտի բլլային նաեւ հեթանոսական սրբազան երգերը եւ կամ վերջապէս հեթանոսական կեանքի շրջանին մէջ հայ ժողովուրդին մէջ ստեղծուած տաղերը։ Անկասկած է որ հեթանոսական երգեր գոյութիւն ունեցած չըլլան, քանի որ՝ մեզ մնացած թիւրեղեա եւ մեզ գանազան ուրիշազգի ժողովուրդներու բնակութեան սահմանքը կար։ Եւ ասիկայ է բուն պատճառը որ՝ հայ ժողովուրդը, իր բնական մշակութեան բերումով, չէնչող, երգող ժողովուրդ մը պիտի բլլար։ Սակայն կարելի չէ ժխտել որ նախաքրիստոնէական շրջանի վերաբերող ամէն տեսակ գիշատակարանները նոր վճռական բռնութեան տրամաբանութիւնը։ Գողթան երգերու ամբողջ վերջաբանները նոյն հոգի պրծած են այդ բնիկ ոգեշնչութենէն, նոյնիսկ անոնց այն գաղափարը, որ մեռելին գէմ կրնար պահպանել աւանդաբար։

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ.—

Այս շրջանը չատ ուժեղ հարուած պիտի բլլար բանաստեղծութեան տեսակէտով, եթէ մեր եկեղեցականները յունական կամ ասորական պլրիտուն ծանօթ չըլլային։ Ի վերջոյ, երբ գրի գիւտը հասաւ, բանաստեղծութեան արտադրութիւնները գրանկանցան, մանաւանդ որ նշանակելի է քրիստոնէական կեանքին մէջ սրբազան բանաստեղծութեան հայ երեսին միայն սեմականացած լլալը բացայայտ հանգամանքը։ Այսօր հանդերձ չէ կարելի անտեսել բանաստեղծութեան մը գոյութեան հաւանականութիւնը, Քրիստոնէութեան առաջին մուտքին վերջ, հազարամեայ շրջանին, երբոր հայ հանճարեղութիւնը վերարթնցաւ։ Ժամանակը չատ ուժեղներ կրնար գործել անոնց մասին ալ։ Եկեղեցական երգերն ու շարականները արդէն մասնագրութեան ենթարկուած էին։

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԵՐԳԻՉՆԵՐ(1).—

ՇՐՋԱՆԸ.— Հայ ժողովրդական բանահիւսութիւնը երկար դարեր ամբողջութիւն ցոյց կուտայ՝ մեզի ծանօթ միջնադարեան աշուղներու հետ կնճռք առնելու պայմանաւ։ Ասիկա չնչանակեր թէ ժողովրդական բանահիւսութիւն գոյութիւն չունեցաւ հայոց մէջ, գոլթան երգերէն կամ ֆոլկլոռութենէն վերջ։ Այս երեւոյթը բացատրելու համար պէտք է դիտել որ ասկեդարէն վերջ, երբ աշնուականն լեզուն,—գրաբարը,— հայ կղերին սեփականութիւնը դարձաւ դարերով, անդին հայ ժողովուրդը տակաւ տակաւ ամբողջ ամբիծքէն լեզուով բանաստեղծել։ Իր երգերը, տաղերը և ամէն ինչ ամբիծքէն էին։ Գիրը եկեղեցական հայրերու և մատենագիրներու մնաստորին ըլլալ՝ սպասելի չէր անշուշտ որ անոնք գրի առնէին ժողովրդային բանաստեղծութիւնը։ Գանի՛ կնճռք կար, այդ կնճռքին արտայայտութիւնը անխուսափելի էր։ Կնճռքի զանազան արարողութիւններ, ինչպէս հարսանիք, մահ, ուրախութիւն, վիշտ, ուշ, գաշտային աշխատանք, օրօր արշաւանքներ, կռիւներ, ժողովրդական դէմքեր, աղէտներ և այլն անսպառելու կ'երգուէին ամբիծքէնով։ Երգիչներու գոյութիւնը խնդրական չէ Հայաստանի համար, սկիզբէն ի վեր։ Ամէն կայնի, կը շրջէին գիւղ գիւղ, քաղաք քաղաք, ու կ'երգէին, կը նուագէին։ Որ նախանձախնդիր եկեղեցական մատենագիր կրնար, կը հանդուրժէր և կամ կը հաճախակէր ամբիծքէ և գեղջուկ բարբառով եղած տաղեր գրի առնել։ Մինչև ԺՍ. դար ուրիշն անկարելի չէր այս, որովհետեւ անդրանիկ աշխարհական մատենագիրը, Գ. Մագիստրոս, ԺՍ. դարուն մէջ երեւցաւ։ Անկէ վերջ է միայն որ կրնանք յուսալ ժողովրդային և աշուղական տարերքութեան գը-

(1) Միջնադարեան հայ բանաստեղծութիւնը ո՛րչափ բանաւոր բանահիւսութեան, նոյնչափ ալ Գրականութեան կամ Մատենագրութեան բաժնին կը վերաբերի։ Մենք կարգը պահելո՛ւ համար միայն բանաւոր բանահիւսութեան շարքին մէջ կը դնենք։

թանկանալուն, երբ առևտրականը անբախտ դարձած էր։ Եւ արդէն այդ կերպով է միայն որ մեզ մը միջնադարեան երդիչներու և անոնց հատուկտորներուն ծանօթացած ենք։ Կարելի՞ բան էր որ հայ աշուղը անտարբեր մնար հայ կեանքի իրադարձութիւններուն հանդէպ։ Ժամանակը, Հայաստանի խիստ անհատական պայմանները և այլն միջնադարեան բանահիւսական արտադրութիւններուն մեծ ձեռա հաղորդին։ Դեռ վերջերս է որ հետազոտել երդիչներու կեանքերն ու գործերը կ'ուսումնասիրուեն (1), որոնցմէ կ'երեւայ թէ միջնադարեան տողերը իրենց լեզուով փարատանիով հետացած են գրաբարէն ու ընդգրկած ժամանակակից աշխարհիկ լեզուն։

Հոս կը ներկայացնենք միջնադարեան երդիչներու գլխաւորները։

ՍԱՍՈՅԻՆ ԵՐԳԻՉԸ Ո՞վ է։ — Միջնադարեան երդիչներն ու իրենց երգերը վերջին տարիներուս մէջ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձան։ սակայն տակաւին կը կարծուին նորանոր հետազոտութիւններու, որպէսզի կարելի ըլլայ ո՛չ միայն լոյս հանել բոլոր այն դէմքերը, որոնք այժմ անծանօթ են, այլ և՝ ճշդել անոնց արտադրութիւնները, ամբողջովին վերլուծել զանոնք և ի վիճակի ըլլալ ըսելու թէ ո՛րն է աւանդական երդիչը, և ո՛րն է միջնադարեան չվկայուած անդրանիկ երգը։ Կարծիքներ ու նորութիւններ միայն կան։ Ոմանք կուսանորին երբ վկայուին կուսան առաջնութիւնը, ուրիշներ ալ՝ Սուրբ Գրիգոր Երեսակվանցին, որ 1222ին Երազահաւ անուն գիրքը արտաբերած կը թարգմանէ հայերէնի։ Իրենն է թարգմանութիւնն ալ Պղնձէ խաղաղի պատմութիւնին, որուն աղբիւրութիւնը կը տեսնուի երդիչներէ ոմանց գործերուն մէջ։ Նոյնի գիրքի վարուելը նկարագրող երգ մը կայ գտնուած, որ հաւանաբար 1267-68 տարիին մէջ հեղինակուած է,

(1) Հայ աշուղներու կեանքին ու գործերուն հետազոտութեան գործին մէջ մեծ ծառայութիւն մատուցած են՝ Գ. Ախվերդեան, Կ. Կոստանդեան, Ա. Զօպանեան, Հ. Մ. Պատուրեան, Հ. Տէվկանց, Յ. Թոպճեան, Գ. Վ. Սրուանձտեանց և այլն։

և որուն հելինաին անծանօթ է։ Յետագայ քանի մը տուները կրնան գաղափար մը տալ իր մասին.

«Աւա՛ղ ըզկէսն ասեմ,
Որ տաճկաց գուռն ընկել գերի
Իմ լուս, իմ լուս ու սուրբ կոյս.
Սուրբ խաչն օգնական Լէոնիս ու ամենուս

Սուլթանն ի մօտան եկել
Իր ոսկի գունդն կու խաղայ։
Խաղայ ի Լեւոնն երեւ.

«Ա՛ռ խաղա՛ ու տուր տատայիդ,
Լէոն, գու տաճիկ լինիս,
Ես ու իմ տատս քէ գերի»։

Լէոնն ի բերդին նըստել
Դատաստանն աչեցն ու կուլար.
«Փէրմանդ որ ի Սիս կ'երթաս՝
Դուն խաղար տանիս պատպիս»։

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ.— Մինչեւ հիմակուան յայտնի տաղերգուներու ամենէն հինը, որ կը թուի երգնկայի վանքերէն մէկուն նկիզեցական կարեւոր մէկ դէմքն ըլլալ։ Ապրած է ԺԴ. դարու երկրորդ կէսին ու ԺԴ. դարու առաջին քառորդին մէջ։ Իր մահուան թուականն յայտնի չէ, բայց՝ անոր պարտպի մէջ՝ 1336ին կենդանի եղած ըլլալու էր։ Պատիկ հասակէն իսկ իր չուքշնութիւնն նախանձր չարժելու չափ յաջողակ և ժողովուրդէն չատ սիրուած գրող մ'էր. ատոր համար չատ հալածուած է իր երջանկութենէն, ինչպէս կը տեսնուի իր տաղերուն մէջ։ Կատանդին Երզնկայինն կ'ընծայուին 26ի չափ երգեր, որոնք հրատարակուած են տանձինն ալ (Հ. Մ. Պատրիան)։ Իր տաղերը 1. Սրբազանապատմական, 2. Խրատական, 3. Գանգատ և Ողբ և 4. Ներբողական են, ամենն ալ կրօնական գոյնով։ Ինքնագրութիւններէ ոչատ մնացած համար՝ Երզնկայի հոգեւոր-կրօնական դիմակին տակ ծածկած է իր երգերը։ Մինչեւ հիմա հաղիւ 7-8 աշխարհիկ տաղեր կան գտնուած՝ վարդէ, տխուկէ, արշալոյսէ, առաւօտէ, բնութեան և այլն մասին։ Լեզուն նախնական աշխարհաբարն է, և ոճաբանին պակասութեան, սկզբնութեան և անփորձութեան

Տաբեան հանդուրժող, նա բաւական լաւ և նոյնպէս սիրող է։ Ունի լեզուական նորամուծութիւններ։ Իր միտքը հասարակաբար բարեկամին է դիմելիութեան Անգր-Փոյին, ուրախ երեսին երգեր կը նուիրէ և զոր հոգեւոր եղբայր կ'անուանէ։ Տաղաչափութիւնը յաճախ յանդգնաբար է, և կը կրէ արուեստական հնչ։ Պարսկերէնին հանդուրժող գրած է Յարմանի Անանուն սոնետաբար վէպը՝ սոնետամոլի մտայնութիւն մը և պարսիկ իշխանութիւն մը ոչնչացնելու վրայ։ Անոր մէջ կայ Յանիճանիին չարիքը։ Ունի դարձեալ Հարցմունիք Անդրանիկ նորավէպը, որ տիպար է և Հազար ու մէկ Գիշերներուն տարբերութիւնը կը ծանրէ։ Երկնակայծ ունի հրապարակախոսական և վարդապետական կտրուածք ալ։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ կամ ՊԼՈՒԶ.— Սա ծնած է Երզնկա՝ 1260 թուականներուն, և նշանաւոր է աւելի իբրեւ մեկնիչ, քարոզանիչ և քերական։ Շատ մը ճառընտրութիւններ ըրած է. պիտէ լատիներէն և այլ լեզուներ։ Իր բանաստեղծական գործերէն մինչեւ հիմա յայտնաբերուած են խրատական և խնամախրատական քառեակներ, որոնք ժողովրդային առումած քնարէ քաղուած են։ Իր լեզուէն դատ աչքառնիկ բան չունի. ընդհանրապէս իր մեկնութիւն մըն կու լայ և արքունեաց ճամբան կը փնտռէ։ Տեղ տեղ պերճախօս ճառընտիր ալ ունի տակէն։ Անա իր քառեակներէն ու տաղերէն նմոյշներ։

ԲԱՌԵԱԿ.— «Մարդ կայ որ հազար արժէ,
Հազար կայ որ մէկ մի չարժէ.
Ան մարդն որ հազար արժէ,
Անգէտին մօտ փո՛ղ մի չարժէ։
Խելօքն է ի ծով նրման,
Որ քանի չափես՝ կու տանի,
Անգէտն է ի սիկ նրման
Փուչ եվէլ լինուս՝ նա պատռի»։

ՏԱՂ.— «Լսեցէ՛ք իմ եղբարք, որդիք սիրելի,
Տգայոց միտքըն մամ կակուղ կու լինի
Մտանեհար դիր գուշումն, որ շուտով նատի.
Չիրէ գուռիկ է մատղաշ որ հեշտ պորկի.
Հայելի է պայծառ որ ժանգ նա չունի.
Չերդ գոակի է խալաս որ յոյգ նա չունի.
Չերդ ճահար ակն ուլալ որ լոյս կու ցայթի.
Թէ ուզես որ կրթեա գնանուկն ի բարի,
Դու լրկամ դիր լեզուին որ շատ չխօսի»։

ԽՍՋՍՏՈՒՐ ԿԵՉՍՈՒՈՒԵՑԻ կամ ՁՐԻԿ.— Կատ. Երդնակցի ժամանակակից քահանայ մ՚է Մոչատուր Կեչառացի։ Ձրիկ և այլ մխեւնոյն անձերը կը համարուին. կը յիշուի Թադէոսի որդի և Դաւթեայ եղբայր։ Ունի պատառ և աչխարհաբար կրօնական տաղեր ու «պանձ»եր։ Ընդհանրապէս բարեյախտական են իր կտրուածը։ Անոնցմէ մին, որ ճնշուածներու ու անհատապահովներու կը բողոքէ Սատուծոյ, չահնկան և ուչադրութ է իր ժողովրդային լեզուին և ընկերային հարց մը չօչափող պատուանաւորներ համար։ Անուանի քանի մը տուներ.

Մէկն է պապանց պարոնորդի
Մէկն է հարանց մուրոզ լինի.
Մէկին հազար ձի և ջորի,
Մէկին ո՛չ ուլ մի, ո՛չ մաքիս
Մէկին հազար դեկան ոսկի,
Մէկին ո՛չ փող մի պըղընձի.
Մէկին բեհեզ և ծիրանի,
Մէկին ըրդէ շալ մի չանկնի...

Ձրիկ նիմէ մեծ տաղանդ ալ չէ, երբեմն տակայն ունի բանաստեղծական անկեղծ և նուրբ տողեր, ճարտար տաղաչափութեամբ։ Եթէ Մոչատուր Կեչառացի և Ձրիկ միեւնոյն անձերն են, ապա ուրեմն իրեն պատ ընծայեն Մեծն Ալեքսանդրի վարքին համառօտութիւնը և ուրիչ գրութիւններ ալ, որոնցմէ գլխաւորն է Ողբը, ժամանակակից իշխանութիւնը նկարագրող։

ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇ։— Ծնած է Բագէշի Պօտ գիւղին մէջ 1390-1400ին։ Հայրը բարեկեցիկ քահանայ մը՝ լաւ կրթեց իր տղան, որ պեղատիր և ծաղկանկարիչ էր փոքր տարիքէն իսկ։ 1430ին Նոյոյ Վանքին Կառավարիչն եպիսկոպոս Նիկողայոս Ձեռնադրեցաւ և Անիի (Տիգրանակերտ) առաջնորդ անուանուեցաւ։ Գրիգորեանց, Հարամարեան, դիւանագէտ ու Հարցին յարաբերութիւն Նասրադին Սահմանական իշխանութեան հետ, պատասխանեց Անուանի Օմեան սիրոյն պէտք և վայելչ լոյս տուն տաճկերէնութիւնը։ Շատին իր այս քա-

պաքսիմատեան, Մ. Նազար յաջողեցաւ իր վիճակը երկար տարի մտամեսական բնութաւորեալ պահել: Մեռաւ է 1469ին վերջ՝ 1470-80 թուականութեան մէջ: Իր կեանքը ծանօթ է, բայց իր գրուածքներէն չատերը կորսուած են: Թողուցած է 10-12 քնարերգական կտորներ, կրօնական ու խրատական չեչտով, որոնց մէջ անկեղծութիւն, ճաշակ և յաջողութիւն կայ: Նազար ապրեցաւ Կաստանդին Երկնայիչին, և յաճախ հանգամած է անոր գրութիւններուն վերաբերեալ գանազան կէտերը: Շատ յարեալ է և հ'ապրայ իր ժամանակի կրկրին ու ժողովուրդին չարիքները: Իր ամենէն յաջող գրութիւնն է այն՝ որով կը նկարագրէ առիւծ մը, որուն չկրնար օգնել Հարմհատեան Տայրը: Ասոնք քանի մը հատ ալ ուրիշներու, հարևնիքի և պանդուխտի երգեր, որոնց մէջ աւելի ժողովրդական և արդի է լեզուն: Սիրային երգ մ'է Գարեհին ու Մարիամ անհաւատ վիճակները կրող երգը, որ պարզապէս վարդին ու սխտորին սիրային յարմանքները կը ներկայացնէ: Իրմէն է կոտ՛ւմն, ո՞ւսոի կուգաս գիղեցիկ երգը, որ տարածուած է ամէն կողմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ.— Մէնատարեան երգիչներու մէջ առաջինը, որ յանդգնած է առանց պղտութեան աչքը երգել: Սխտ կամաղիկան էր: Ծնած է Տարսէքլիի Թլկուրան կամ Թուլկուրան գիւղը և ապրած է ԺԵ. դարուն մէջ (1450-1525): Իր երգերէն կը հասկցուի որ շատ տարած է 70 տարիէն աւելի: Սմէն տեսակներու մտամտածութիւններէ հետու՝ ազատամիտ կղեր մ'է Յովհ. Թլկուրանցին, որ ի'նրկէ գործնական հաճոյքը, աչքը, կնոջ գեղեցկութիւնը, վայելքը, ծաղիկները, ծով աչքերը կապն ու հետաքրքրութիւնը: Իրմէ առաջ ո՛չ ոք համարձակած էր աչքին երգել: Ահռելս առջեր չէ՛ն.

Աչքն կու տանի զամօթն յերեսէն
Ի հարեղայէն, ի վարդապետէն,
Երէց, սարկաւագ կու ձգէ կարդէն...
Մարդ որ սիրոյ կու հանդիպի
Նա քան զկրակ կու լինի վառ
Այլ ո՛չ ազօթք ի մէտ կուգայ,
Ո՛չ Յայտաւուր կարդայ ու Ճառ...,

Թլուբանցի տաքսիմ և ժողովրդական գրող է։ Ծառնօթ են իր 24 կտոր քերթուածները։ Ունի հրաչալի տոլեր և սրեւելեան չքնաղ պատկերներ։ Իր գրուածոց մէջ կը նշմարուի գառնութիւն աչխարհէս, և երբեմն կը չարէ հզօր տոլեր, ինչպէս, մանն ալիսարկելով,

Արծիւ ես յերագ թռչես,
Լայնաձիգ զիեզ տարածես,
Ջինչ յաշխարհ հզօր մանուկ
Ի թեւիդ ծայրն ծրարես

Իր յաջող տաղերն են Դու գարնանային վաղ ու բուրաստան, Առուտ ևռևան շող շող կ'տաս, Անա եղար շող շաղ գարուն և այլն։ Հետաքրքրական է Տաղ վասն արեգակեան բարեկեան-խրատական կտորը, ուր արեգակեան աւերնեը կը թուէ։ Նշանաւոր է Տաղ հաչի Հիպարտին քերթուածը, որ Հիպարխոս իշխանին վրայ գրած է։ Մեռած է 1525ին։

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ.— Յովհաննէս Թլկուրանցին կը յաջորդէր ուրիշ կրակոտ երգիչ մը, Գրիգորիս Աղթամարցի, որ ծնած էր Վանի չրջակաները՝ ժե. դարու վերջին քառորդին մէջ (1480)։ Հօրն անունն է Աբրահամ և մօրը Գուլան։ 1512ին Աղթամարի կաթողիկոս կը յիչատակուի։ Իր մասին որչ տեղեկութիւններ կը պահին. բայց կը կարծուի թէ մինչև ժ.Զ. դարուն վերջերն ապրած է։ Գ. Աղթամարցի պերազանց երգիչն է սիրոյ, գեղեցկութեան ու աչխարհային վայելքներու։ Իր տաղերն իրենց ոճով, ձևով ունեցած թլկուրանցին կը յուշեն։ Անոր պէս վառվռուն է իր երեւակայութիւնը։ Հրաչալի նկարագրութիւններ ունի երբեմն՝ արեւելեան վառ պատկերներով։ Անա իր սիրոյ երգերէն կտոր մը.

Ուներդ է կամար որպէս աղեղնակ
Աչերդ է պայծառ որպէս գծուակ,
Թարթափդ է խանջար, ինքն պողպատ գաւազ,
Այտով գիս հարիր,— արիր խուբա ու ժուբա
Քան գշամբայ եղէգն ելեր ես շիտակ,
Քո մէջքն է բարակ քան գուռի վարոց,
Շրթունքդ է քո լար, կլլափդ է ամպար.
Սպիտակ ատամունք մարգարտէ շարոց.
Լեզուդ է շերբին քան գմորայ շաքար
Երբոր դու շարժես ատքդ բառվան,
Ուր որ դադարիս այն տեղն է պատուան

Սղեմանարյի հետաքրքրական իր ժամանակի քաղաքական վիճակով և այս մասին ո՛չ մի ակնարկություն կայ իր ստեղծման մէջ: Ծանօթ է Ցերդիւսալէմն և արուեստաց բանաստեղծութեան: Երեմն ստրոյգ պատկերէն տուներ ու տպեր կը դնէ իր նրգերուն մէջ: Ունի կրօնական ու սիրային քերթուածներ, որոնց մէջ կայ փափկութիւն ու հոգի: Հանդուածոյ է Սահակին և Սիգիին ազգութեանց մէջ: Իր ձեռագիրն օրերուն մէջ գրած է դանազան նրգեր, որոնց բաժակցին է Յաճնիանոսը:

ՆԱՀԱՊԵՏ ՓՈՒՉԱԿ.— Մկրտչական տաղերգուներուն ամենէն նշանաւորն է Նահապետ Փուչակ, որ արժանաւորապէս յայտնապրծուն է Ս. Զօպանեան: Հանդարտ ժե. դարու մէջ ապրած է Փուչակ, որուն կեանքին մասին տեղեկութիւններ խղճալի կը պահին դրչագրերուն: Իր ծերութեն դառնալով կերծողներ կան իմ Սկիզբն է: Ուրիշներ ալ վանեցի կը նկատեն: Սա յայտնի է միայն որ իր վերջին օրերը վանի շրջակայքներն ապրած է և մեռած՝ Արտակիոնի կամ Հաւուցաձոր գիւղին մէջ, որուն գերեզմանատան մէջ մինչեւ այսօր կայ իր գերեզմանը, առջի մը գերեզմանին տէս յարդուած և ուխտատեղի դարձած: Իր անունը կը բացատրեն երկու կերպով. Փուչակ՝ (խաղացող) կամ կիւչիւկ (պզտիկ): Նահապետ Փուչակ իրրեւ բանաստեղծ ինքնատիպ է ու անուշ երգիչ, գեղեցկատես, հրապուրիչ, անզգայօրէն իրապաշտ և շքեղ: Գրուածքները պարզ, բայց հասկնալի ու գողտրիկ են: Իր լեզուն ժողովրդական է, և ոտանաւոր պատկերէն ու առակներէն բառերով, պարզուկ առիթներով մը և քերականական խորհրդաւորութիւններով: Շատ օգտուած է պատկերազարդութենէն:

Փուչակի երգերը, որոնցմէ ոմանք հինգ տպագրած որ իրենց չգան և իրեն վերագրուին, երեք տեսակ են, 1. Սիրային, 2. Հրամայական և 3. Պանդուխտի, ընդհանրապէս քառատողերու ձեւով գրուած: Իր շնորհ բարի, քաղցր, քերթուղ ու տաք է: Սիրտը կը դնէ իր տաղերուն

մէջ, իր եարին մերթ երկրպագելով, մերթ խուճապ ծախելով և մերթ ալ եղերերգելով:

Ես մեռնիմ ի քո վերայ, դու զքո ծամդ կտրես,
Կարես մաշալա վառես, ձեռքդ առնուս ու դիս փնտռես,
Կամ ի հոգվեբօքս անցանես, հերկնուս գաչերդ ու թափես,
Գրկիկ մը վիս ածես, գագաւաժ վէմդ համբուրես:

և կամ

Կանչեմ այդ ծովին վրայ, ծովն ի յակէն թանաք դառնայ,
Ջինչ ի շամբ եղէդ որ կայ, ամէնն ինձ գրիչ պիտենայ.
Ջինչ երէց ու հսկեցայ դանուշան որ գիր գիտենայ,
Գրէ, չկարնայ կարդալ զինչ իմ սիրան կայ գուսայ:

Նահապետ Բուչաճի գործունեութիւնը չատ խոր են և իր գործն մէջ ո՛չ ոք կը հասատրի իր բանաստեղծութիւնն: Հոյ ոգին, այդ ժամանակի պայմաններուն ներազդել, ճշդութիւն անդրադարձ մը կ'ունենայ Բուչաճի ստեղծագործութեան մէջ:

ՍՈՍԻԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ.— Սիւնեցի կը յայտնէ ժԸ. դարու սկիզբները՝ իր Ադամագիրք կամ Կոդիրք անուն չափածոյն պրակները հրատարակելով, որ կարևոր գործ մ'է: Այս բանաստեղծութեան նիւթն է նախամարդուն առեղծումն ու անկումը: Ամբողջ գործը երեք մասերու բաժնուած և 1740 տունէ աճեալ է: Ծրագիրը Միլտոնի Դրախտ կորուսեալը կը յիշեցնէ, համեմատութեան երեքը պահելով անշուշտ: Պատմութեան նիւթը Ս. Գիրքէն առած է՝ ընդարձակելով ու մանրամասնելով անշուշտ: Ադամգիրքին մէջ Սիւնեցիին ոճը տարօրինակ է, բայց տեղ տեղ ունի յաջող տուներ: Իր անուններ գտնուած են այլեւայլ տարբեր ու գանձեր ալ, որոնք կրնան նոյնատեսն անձերու պատկանիլ:

ՍԱՐԿԱՒԱԳ ԲԵՐԴԱԿԻ.— Ո՛չ կեանքը և ո՛չ ալ իր գրելու ժամանակը գիտենք: Իր մէկ սիրուն գրուածքը յայտնուեցաւ Տարտարոնի մը մէջ, 1617ին: Յայտնի է որ կրօնաւոր է. բայց գրած է գինիի և ուրախութեան մասին: Մեծ ոգեւորութեամբ կը գովաբանէ խաղողը:

ՂԱԶԱՐ ՍԵՒԱՍՏԱՑԻ.— ԺԶ. դարու վերջերն ապրած Սեբաստացի քահանայ մը կ'ենթադրուի: Այդ

անունով 1617ին Տարտարեն մը մէջ գտնուած է նոր մը, որուն մէջ իր ախոռին կը նկարագրէ բոլորագրութեամբ: Եարին խնկարկու մը՝ որ արեւով ու լուսինով կը խոսի անոր հետ:

ՄԻՆԱՍ ԹՈՒՆԱՏԵԱՑԻ.— Ապրած է Լենաստանի իւղով քաղաքին մէջ, ժ.Զ. դարու վերջերը: Մինաս երգիծարան և յաչախակատակ է: Այս տեսլականով, իբրեւ Հայ Երգիծարանութեան հայրը, ուշադրութեան արժանի կը դառնայ: Գրած է ախրուն տողեր՝ հերիաթի, ակռայի ցաւի, ճանճերու, ծխախոտի և այլ նիւթերու վրայ:

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԻՉՆԵՐ.— Վերը յիշատակուած կարեւոր երգիչներէն զատ կան բազմաթիւ երկրորդական երգիչներ ալ, որոնց պիտակներն են. ՆԵՐՍԷՍ ՄՈԿԱՑԻ (Վիճաբանութիւն երկնի եւ երկրի բանաստեղծութեան հեղինակը), ՕՐՍԻՋ ՏԷՐՏԷՐ (Առաւօտուն խաւիկն յայտնողը), ՅԱԿՈԲ ԱՐԾԿԷՑԻ (Տաղ վասն վարդի), ԴԱԻԻԹ ՍԱԼՆԱԶՈՐԵՑԻ (Ծաղիկներու երգիչը), ՏԱՏՈՒՐ ՍԱԼՆԱԶՈՐԵՑԻ (Գինիի երգիչը), ԱՄԻՐ ՄՈՒՄԷ, ԱՐԹՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐ, ՅՈՎԱՍԱՓ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ, ՄԿՐՏԻՉ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂԱՐԱՃԱՍԱՐՑԻ (Գարնանվարդի), ԵՕՆՈՒՉ, ՂԱԶԱՐ ԿՈՑՐ, ՄԵԼՔՈՆ, ՄՈՒՐԱՏ ԽՒԿԱՐ (Մարտնի կուգայր ծաղկըներով ժողովրդական երգի հեղինակը), ՋԱՖԱՐԻՍ ԱԳՈՒԼԵՑԻ, ԽԱՉԻԿ ԿԱՑՑԱՑԻ, ԹԱԴԷՈՍ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ և այլն:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆՈՐ ԲԱՆԱՁԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ.—

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ.— Ժ.Լ. դարու վերջերն ու Ժ.Թ. դարու սկիզբները Հայաստան վոխադրիներու մէջ էր: Ռուսօ-պարսկական և թրքօ-պարսկական ընդհարումները բանտված էին տակաւին դրութիւն մը: Հայ լեզուն կրած էր վոխադրական շատ մեծ ազդեցութիւն, այնպէս որ անոր մէջ գրաւական կը տեսնէին թրքական, արաբական և պարսկական բառեր ու ձեւեր: Այս շրջանին մէջ ժողովուրդն ալ կեանք առած են գանազան երգիչներ,

որոնք աշուղ կամ աշուղ կ'անուանուին։ Անոնց մէջ ևս կան բանաստեղծուհի տաղանդ, յատնուած եւ արժէք ունեցող գիրքեր, որոնց գլխաւորները անուանին։

ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱ. — *Երեւոյթն աշուղներու գլխաւորն է ան։ Սայեաթ-Նովա իր գրական անունն է. բուն անունը Յարութիւն է։ Հայրը Հալէպցի էր ու է վերջը Թիֆլիս տասաստուած։ Իր սիրեար Կարմրաքարիւն էր։ Ժամանակ մը կը սիրուհին կը հետեւի և կը մշակէ երգերը, որուն վերաբերեալ կը պատմուին զանազան լեգենտներ։ Սայեաթ-Նովա նաեւ քանդակներ ալ կը յօրինէր։ Յայտնի է, որ 1752ին։ Իր տաքուկ սիրուհի մասին կ'ըսուի եղած է որ վերջ Հերակլ Բագրատը դնէր իր գրասենեակին դիմաց տասերկու մարդիկ կը կանգնէին գետը մինչեւ պարանոցը։ Պարսից Մահմէտ Խանն ալ գանոնք կը սպանէր ժամանակ Հարկաւոր տուրքերուն վճարման մէջ պատճառներուն համար։ 80 տարեկան տասակին մէջ (1795)։*

Սայեաթ-Նովա ունեցած է 17 տարուան երկիր կեանք և ըստ է 114 քերթիչն, 45 տաղերն և մեծ մասը վրացերէն։ Իր երգերուն մեծ մասը սիրոյն են՝ սրեւէնան գանել։ Իրատարակ բանաստեղծ մ'է, որ իր եարին համար չատ մաքր ու չատ ալ երգեր է։ Ունի նաեւ բարեգովութեան ու խրատական երգեր։ Սայեաթ-Նովա երգիչներու հերոսական գլխաւորն է։

ԹՈՒՐՆԷՖ. (1790-1875).— *Մահեն սիրահարած աշուղ, որ կը տարուին ինքներգեր աչնչատար, եմէ իր վարքին չհասնին։*

ՄԻՍԿԻՆ ԲՈՒՐՋԻ (1810-1860).— *Հոգերքու աշուղ։ Իր անունէն ժողովրդականացած երգն է Ս. Էջմիածնի վանականը։ Իր մեծ երգերը սիրահարական են և չունին բնաւ հերոսական։ Լեզուն Գանձակի բարբառն է։*

Ա.ՋԲԱՐ Ա.ԴԱՄ. — *Ժողովրդական երգիչ մը, որուն հայրը Պարսկաստանցի էր և յետոյ Երեւան գաղթած։*

Ազամ երկար աաեն տարի անոր քով ծառայութեան մէջ մնաց և վերջապէս կօչկակար եղաւ։ Պարապ աաենները բանաստեղծութեամբ կը զբաղէր։ Շատ յարգուած էր և աաեն հարսնիքներու կը հրաւիրուէր։ Մեռած է 1846ին։ Ազգաս Ազամ Մխակին Բուրջին բազդատմամբ աւելի տաղանդաւոր է։ Ունի շատ մը սիրային տաղեր. Մինաս Թուխտասին պէս երգիծող ալ է և սրամիտ տաղեր գրած է։ Ինչուն է Անտոյի տղան՝ հետաւոր Մաղխէ հարեւանին վրայ։

ԱՇՂՂ. ՇԻՐԻՆ.— Բուն անունն է Յակոբոս Կապրաեան։ Ծնած է Երեւանի կողմերը մէջ՝ 1827ին։ Երես տարուան էր, երբ աչքերը կուրցան։ Հայրը կոյր Յակոբոսը զրկեց Ալեքսանդրապոլ՝ հարս կոչուած անուանի երգողին քով, աշակերտելու համար։ Երեք տարի վերջ կոյր աշուղը սկսաւ կարճել, Թիֆլիս ուղարկուելով։ Հոն Յակոբոսի գանգատն կուգներ։ Նախ Թամարեանին կ'երթայ, բայց սոցա բարեկամներու խորհուրդով սկսաւ հետեւիլ զրկի։ Աչքի Շերին տարիքով և տարաժան է. ունի երգելիսան, սիրային, քարոզախօսական և բնութեան երգեր։ Գործածեց այն կողմն, որ պարարի մօտիկ էր, և որ հարց գործաւ կալվածահայերու գրասէր կողմն։

ՆԱՂԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆ.— Ազգաս է Ժէ. դարուն։ Շատ ճկուն է, և մեզ հայրը համառօտ նկարագրեր։ Ընդհանրապէս թիֆլիս ապրած է, ուսումնասէր և մեղի կնաներով մը։ Օգտուած կը թուի իրմէ առաջ ապրող երգիչներէն։ Կանոնի բանաստեղծն է Յակոբոսի, բնիկ և անմոռաց ուսուցիչ։ Կը սիրէ կնայքը, պինդն և կիները։ Հայ ցեղին ժողովրդային հարուստ բանաստեղծութեան մէկ ներկայացուցիչն ալ աս է։ Իր առատաբերնութեան մէջ ամենէն ազատութիւնն են Զաուկի ու դարման վրայ գրած երգերը։

ՓԻ.— Թամարեանի երգերուն նման բառախաղով աշուղ մը, որ կ'ըսէ.

Սերա՛ն, կա՛յ, սիրտանիդ սիրտան եմ, սիրեկա՛ն...
Պատուական ես, պատուականիդ պատուական եմ, սիրեկան...

ՈՒՐԻՇ ԴԷՄԻՐԵԼ.— Վերը յիշատակուած դէմքերէն զատ տակաւին կան ուրիշ շատ մը աշուղներ ալ.

առաւել կամ նուազ կարեւոր : Յիշենք մի քանին· ԲԵԱՆՀԱՆ , հայրենասէր աշուղ , որ ախտապին երկար է մարախնեռեան աւերը՝ Ալթաթա նահանգին մէջ· ԱՇՈՒՂ ԻՎԱՆԻ , Աւետարանի քարոզիչ· ԱԼԻՍԱՆ ՕՂԼՈՒ, պարկեշտ ու երկիւղած· ՔԻԶԻԿ–ՆՕՎԱ, ուխտաւորներու և եկեղեցւոյ աշուղ· ՋԱՄՉԻ ՄԵԼՔՈՆ , ԳՈՒՐՃԻ ՆԱՎԷՆ, ՋԱՐԿԵԱՐ եւայլն :

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ԵՐԳԵՐ .— Օամ· ախտապատեան չրջանին մէջ , մանաւանդ ժէ· և ԺԸ . դարերու մէջ, և նոյն իսկ ԺԹ . դարուն սկիզբը զանազան քաղաքներու մէջ մահմետականներու կողմէ նահատակուած մարտիրոսներու վրայ կան յօրինուած կրօնական նահատակներ, որոնց հեղինակները յայտնի պատճառներով անյայտ են : Հայոց նոր վկաներու շուրջ հիւսուած ժողովրդային բանահիւսութիւնը չատ յատկանշական է և ուշադրութեան արժանի : Գրնեմէ ամեն հայրենական պատերու մէջ նմանօրինակ երգեր կան :

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՇՐՋԱՆ·—

Ժողովրդային բանահիւսութիւնը ազգային կեանքին անանջատ ըլլալով , իր նիւթին առած է յաճախ հանրային ապէականութիւն , հրդեհ , կոտորած , երաչտութիւն , պատերազմ և այլն : Աշուղական կեանքը հին է հայոց մէջ : Երգիչներ կը պատէին ամեն կողմ և կ'երգէին հանրութիւնը չահադրդռող և ժողովրդային կեանքին քաղուած երգեր : Մինչեւ հիմա աշուղներ կ պատուէրներ են : ԺԹ . դարու վերջին քաղաքին մէջ , աշուղներ և ժողովրդային բանահիւսներ երբեմն նիւթ առնել սկսան հայկական ազատագրութեան պայքարէն : Եւ սկսա ազգային դէմ առաջ բերաւ ժողովրդային բանահիւսութեան նորագոյն և ժամանակակից չրջանը : Յեղափոխական հերոսներու կեանքը , բռնապետութեան տակ նահճերները , վայրագ խժդժութիւններ և այլն երգերու նիւթ դարձած են : Առանձին ուսումնասիրութեան արժանի է այս չրջանը , որ հայելին է ժամանակակից ժողովրդային հոգեբանութեան և արտայայտութեան : Ազգային երգարուններ լեցուն են այսպիսի տարերով, որոնք եղանակով կ'երգուին :

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մ Ո Ւ Տ Ք

Հայ Գրականութեան սիզբը.— Հայ Գրականութեան պատմութեան կոթիւնը.— Հայ Մատենագրութիւնը.— Հայ Գրականութեան ներկայիսը.— Հայ Գրականութեան շրջանները:

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ.— Հայկական բանասիրութիւնը մեծ ուշադրութեամբ կամ կազմակերպած կը գտնենք փրկչական Քառասնից դարեր առաջ, առկայն Հայ Գրականութեան կամ Մատենագրութեան սկիզբը դէմ գիտուին հետ կապուած է: Ուստի շատ բանասիրական է որ Հայ Գրականութիւնն սկսի ե. դարէն, և հայ լեզուով պատրաստուած վաւերական երկեր առաջին անգամ ասկեդարու մէջ երևնուած ըլլան: Այդ չրջանին մէջ է որ կը տեսնենք դրական այն մեծ շարժումը, որ ամբողջ հայ գրականութեան կեանքին մէջ յուսաչող սոսկ մը նման կը փայլի, մանաւանդ հին դարերու խառար հոգիներին վրայ: Հայ գրականութեան հայրերն են հայկական տոհմէ անմահ հանճարները՝ Սահակ ու Մեսրոպ:

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԷՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայ գրականութեան պատմութիւնը իր մէջ կը խառնէ կեանքերն ու գործերը այն մատենագիրներուն, որոնք այլեւայլ ժամանակներու և չրջաններու մէջ Հայ Մուսքն արտայայտած են, Հայ Իմացականութիւնը ներկայացուցած և կազմած բարքաստեղծ այն ձգտումներուն, որոնք ներշնչած են հին ու նոր գրագէտներու արտադրութիւններով: Հայ գրականութեան պատմութիւնը իր

մէջ կը բանադրակէ հին ու նոր մատենագրութիւնն ու լրագրութիւնը, որոնք պահպանուին են իրենց ժամանակներու հայ մտայնութեան(1):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Հայկական Մատենագրութիւնը կը խօսի մեր պրակաո դէմքերու կեանքին և անոնց երկասիրութիւններուն վրայ: «Հայկական Մատենագրութիւն» բոլորագրութիւնն ալ ընդարձակ իմաստ ունի. տակաւին առհասարակ հին պրակագրութիւնն է որ Մատենագրութիւն անուանել կը ճանչցուի: Լրագրութեան գոյատևումէն վերջ այլևս Գրականութիւն պէտք է կոչել հայ-պրակաո չարժումը, վասնզի եղած են ժամանակներ, երբ գրեթէ միմիայն լրագրութիւնը կամ պարբերական մամուլն հանդիսացած է մտաւոր արտայայտութեան միջոց: Հայ Մատենագրութիւնը երկու կերպով կրնայ բնորոշուիլ. 1. Իբրև պրաւոր երկասիրութիւններ, և 2. Իբրև պատմական և կենսագրական ծանօթութիւններ:

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ.— Թէ՛ պրաւոր երկասիրութիւններու և թէ՛ պրակաո դէմքերու կենսագրական ծանօթութիւններու կրնամուէ ելէք ոչ բոլորովին ապքաո, դէք ճոխ չէ հին հայ մատենագրութիւնը: Այս կէսը կը չեշտուի մանաւանդ, երբ նկատի առնուի իր հնութիւնը, փորձենք զայն բաղդատել յոյն և լատին հարուաո պրակաոութեանց հետ: Նոր և նոյնիսկ հայ պրակաոութիւնը համեմատաբար հարուաո է թէ՛ արուարձութեան և թէ մատենագրիներու կենսագրական ծանօթութեանց մասին, չաո հասկնալի պատճառներով: Յաչորդաբար կը բացատրուին արդէն հայ պրակաոութեան նշանակելի դէմքերն ու անոնց գործերը: Իսկ թէ ինչո՞ւ հայ մատենագրութիւնը կ'ունենայ հին Մատենագրութեան աղբաոութիւնը: Աոաջ պատճառները հետևեալներն են.

---

(1) *Ճաճանչ առաքելութիւն է պրակաոութեան ասհմանէն դուրս թողուլ կարգ մը պրակաո անուններ և անոնց մշակները, առաջնութիւն տալով միմիայն գուաո պրակաո արուարձութիւններու: Մենք առիկա անիրաւութիւն կը նկատենք, մանաւանդ հայ մատենագիրներու ցանցաո շարքին և աղբաոիկ ցանկին մէջ:*

1 ժողովուրդին պարզ և տարրական քաղաքակրթութիւնը, որուն մէջ ազգը ստիպուած էր դարեր ծնող մատուռական առաջդիմութեան բարձրագոյն պայմաններէն։

2. Մատուռական աշխատութիւններու անհրեշտութիւնը.

3. ժողովուրդին քաղաքական դիրքը։

4. Անտարբերութիւն և քաջալերանքի պակաս.

5. Թէ՛ օտարներու և թէ՛ ազգայիններու կողմէ՝ գրաւոր յիշատակարաններու փճացումը։

Այսահանգիստ իր ազգութեամբն ալ՝ պատուական պէտք է ըլլայ մեր ազգ. մատենագրութիւնը, որուն մէջ պարտինք մեր լեզուին պահպանութիւնը, և կարդ մը գործեր, որոնք հիմա գիտնականներու հետազօտութիւններուն առարկայ դարձած են։

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ.— Հայ Մատենագրութիւնը զանազան շրջաններու բաժնելու փորձեր եղած են՝ հետևելով ընդհանուր ազգերու պատմութեան ընթացքին։ Երբեմն ալ ուզած են լեզուի ու գրականութեան փոփոխութիւններուն համեմատ ոսկի, արծաթ, պղինձ և այլն անուններով գրական շրջանները։ Մենք քիչ մը տարբեր կերպով կը գծենք Հայ Գրականութեան շրջանները։

1 ԱՄԵՆԱՀԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Նախաքրիստոնէական դէմքեր։

2. ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Քրիստոնեայ մատենագիրները, զանազան դարերու Դ. գլուխ վերաբերեալ։

3. ԳՐԱԻՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.— Դրերու գիւտէն մինչեւ այսօր։ Ունի չորս բաժանումներ.

Ա. Գրաբարի շրջան, ուր մատենագրութիւնը բացառապէս գրաբարով եղած է։ Ե.-ԺԲ. դար։

Բ. Միջին շրջան, ուր մատենագրութիւնը թէ՛ գրաբարով և թէ՛ ամկօբէնով է։ ԺԲ.-ԺԹ. դար։

Գ. Նոր շրջան, ուր արդի հայերէնն է տիրապետողը։ Ասոր բաժնին մէջ են Արեւմտահայ և Արեւելահայ գրականութիւնները։ ԺԹ. դար։

Դ. Լրագրութիւն, որ կը սկսի ԺՀ. դարու վերջին տարիներէն և կը տեւէ մինչեւ մեր օրերը։

ԱՄԵՆԱՀԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր նիշեր.— Մարիբաս Կատինա.— Արտաքազդ Ա.— Ուղիւղ կամ Ողիւմպիոս.— Լարուբնա կամ Դերուբնա.— Բարդուծան:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— *Իսկական հայ պրակտոեթեան չեն վերաբերիր այս չքնաղին դէմքերն ու անոնց գործերը. ընդհանրապէս օտար ալ են արդէն. սակայն ուրոյնաբար հայ մատենագրութեան ու հայկական հին պատմութեան հետ առնչութիւն ունին, ուստի հայ գրականութեան պատմութեան մէջ ալ կը յիշատակուին: Առնուազն ամանք հայ և օտար բանասէրներու քննական հետազոտութեանց առարկայ դարձած են, այնպէս որ համառօտակի գաղափար ծանօթացնելն աւելորդ չէ:*

ՄԱՐԻԲԱՍ ԿԱՏԻՆԱ (Ք. Ա. 149).— *Ամենէն նշանաւոր երեւան կը բերէ գոյութիւնը Մարիբաս Կատինա անուն տարի դէմքի մը, զոր իրեն ազբիւր կ'ընդունի իրրեւ պատմական հիմնաւորութիւն:*

Երբ պարթեւները կը տիրեն Հայաստանի, Վաղարշակ՝ հայոց թագաւորը (Արշակունեաց թագաւորութեան հիմնադիրը), իր եղբօրը պարթեւաց Արշակ թագաւորին կը դրկէ Մարիբասը կամ Մար Աբաս Կատինան, քաղդէական և յոյն լեզուներուն հմուտ տարի մը, նամակով մը խնդրելով որ Նինուէի դիւանը բացուի անոր առջեւ և հոն տուի հայոց ծագումն ու պատմութիւնը երեւան բերելու: Մարիբաս կը քրքրէ դիւանը, և վերջապէս կը գտնէ հին ձեռագիր մը, որ կը բովանդակէր հին ազգաբաս պատմութիւնը, և որուն քաղդէական բնագիրը Մեծն Աղեքսանդրի ժամանակ և անոր հրամանով յունարէնի թարգմանուած էր: Առին դիւանը անոր մէջ կը գտնէ հայ ազգին մասին իր փնտռածը, և քաղէ հայոց պատմութիւնը, հայոց ծագումէն մինչեւ Հայ-

կազմոյ վերջին թատերը, վասն, կը գտնոյ Հայաստան: Վարարչակ ուրախութեամբ կ'ընդունի զայն, հայոց պատմութեան խիստ կարեւոր մասերը կոմպոզիտոր քարերու վրայ փորագրել կուտայ, որպէսզի ամեն հայ ըմբռնէ գանոնք, և բերուած գործը խնամով կը պահէ Մաշտոցի պիտանին մէջ:

Մարդասի գիրքը մեր ձեռքն հասած չէ: Ձինքը միայն Արտենացիով կը ճանչնանք: Արտենացի կը խոստանայ որպէս թէ հայոց անցեալ պատմութեան մասին իր տեսածներն անկէ քաղած է, երբեմն նոյն իսկ բառ առ բառ: Սակայն երբ այս բոլորը Արտենացիէն գոնէ 6–700 տարի առաջ տեսի կ'ուննանան, ինչպէս կ'ըլլայ որ մի'այն Արտենացի կը տեսնէ այդ գիրքը. ո՞ւր են քարերու վրայ փորագրուած արձանագրութիւնները. ինչ լեզուով և ինչ տառերով գրուած են:

Արտենացիին գործին քննութեան առնն ատենն ալ ան տեսնենք Մարդասեան ուսումնասիրութեան մասին: Սակայն մի'այն բանը որ այդիսկան քննադատութիւնը հիմնուելով կարգ մը փաստերու վրայ, կը նկատէ զայն իրականապէս գոյութիւն չունեցող առեղծուածային անուն մը միայն: Պէտք է ըսել որ Արտենացիի պատմութիւնը, Մարդասեան ուսումնասիրութեան հետ, մեծ ուշադրութեան քննութեան առարկայ դարձած է եւրոպացի նշանաւոր բանասէրներու կողմէ, և քանիցս եւրոպական լեզուներու թարգմանուած է:

ԱՐՏԱԻԱԶԴ.— Յունական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան օրերուն, Ա.. դարուն (Ք. Ա..), հնդիւնական լեզուն ու գրականութիւնը հայոց մէջ ունեցած է իր ներկայացուցիչն ու քաջալերողը Արտաւազդ Ա. թագաւորն անձամբ: Պատմութիւն չունի պատմիչը իր Զուգակշիռներ անուն գրքին մէջ կը գրէ թէ Արտաւազդ (Մեծն Տիգրանի յաջորդը), որ հռոմայեցիներուն ձեռքը գերի ինկաւ և սակի չմտնելով կապկուեցաւ, իր թագաւորութեան և ապրուստի դառն օրերուն մէջ

բանաստեղծեամբ կը պատէր և կը յօրինէր յատկապէս լեզուով թատերգութիւններ, ճառեր ու պատմութիւններ, որոնք մեծ յարգ վայելած են ժամանակակիցներուն մէջ։ Մեղք որ ոչինչ հասած է մեզ։

ՈՒԼԻՆԳ ԿԱՄ ՈԼԻՄՊԻՈՍ.— *Գաղեհ Վաղտէսի և Սրատչէս Բ-ի ժամանակ ծաղկած պատմագիր մ՚է Ուղլինգ կամ Ոլիմպիոս, որ ապրած է Բ. դարուն վերջերը։ Ինք քրմապետն էր Սնի կամ Հանի ամրոցին, որուն պատմութիւնը գրած էր։ Կ՚ըսուի թէ գրած էր նաեւ ուրիշ մեհենական պատմութիւններ ալ, որոնք մեզի հասած չենք։ Իր պատմութեան մէջ աւանդած է Գաղեհի և Սրատչէսի օրով պատահած դէպքերը։ Կը կարծուի թէ Արմենագին ամէ՛ն առած է Սրատչէսի մասին իր պատմածները։ Հանգամանքը Բարդածան և Եւսեբիոս ալ օգտագործած են իրմէ։*

ԼԱՐՈՒԲՆԱ կամ ՂԵՐՈՒԲՆԱ.— *Արմենագին կը յիշատակէ Սրբազարի ժամանակակից պատմիչ մը, Լարուբնա կամ Ղերուբնա անունով, որ Սիւնեաց գաւառին ազգն էր և մեհենական պատմութիւններու հեղինակ։ Գրած է Սրբազարի և անոր ազգին Առնապատի պատմութիւնը։ Լարուբնա կոչուած՝ Սրբազարի պատմութիւնը, Յիշատակ հանդիսացած բանակցութիւնը, որբուհիի դիրքորոշումին վրայ ձանձրութիւններ և այլն։ Արմենագին հանգամանքը ամէ՛ն առած է Սրբազարի պատմութիւնը, որմէհետև չատ կը համաձայնին իրարու։*

Հետաքրքրական է Լարուբնայի դիրքը, որ բանասիրական հետազոտութեանց առարկայ դարձած է։ Երկար առեն Լարուբնայի պատմութիւնը կորսուած կը համարուէր. Արմենագին նոյնիսկ անոր գլուխն ալ մասին բան մը չէր ըսեր։ Ժ-Գ. դարու Մխիթար Այրիվանեցին միայն կը յիշէ զայն ատոր։ Արմենագինի դիրքը բանասիրական հետազոտութեանց առարկայ դարձած է։ Երկար առեն Լարուբնայի պատմութիւնը կորսուած կը համարուէր. Արմենագին նոյնիսկ անոր գլուխն ալ մասին բան մը չէր ըսեր։ Ժ-Գ. դարու Մխիթար Այրիվանեցին միայն կը յիշէ զայն ատոր։ Արմենագինի դիրքը բանասիրական հետազոտութեանց առարկայ դարձած է։ Երկար առեն Լարուբնայի պատմութիւնը կորսուած կը համարուէր. Արմենագին նոյնիսկ անոր գլուխն ալ մասին բան մը չէր ըսեր։ Ժ-Գ. դարու Մխիթար Այրիվանեցին միայն կը յիշէ զայն ատոր։ Արմենագինի դիրքը բանասիրական հետազոտութեանց առարկայ դարձած է։ 1853ին Բարխուդ Սպրպատին Մատենադարանի հայկական ձեռագրութիւններուն մէջ գտնուեցաւ Լարուբնայի դարձուածներուն մէկ մասը, որուն մէկ օրինակն ալ Եղիազարեան Նորակոչ վանքին Աստղիա բերած

էին: Սարկէն բնագրին և հայկէն թարգմանութեան մէջ գրեթէ տարբերութիւն չկայ: Հետեւեալ անոր փըրսանութիւնն, անգլերէնէն և հայկէն թարգմանութիւններն հրատարակուեցան: Շատ քննադատած է մանաւանդ Սրգարի և Յետոյի թղթակցութիւն գրոյը: Կարծողներ կան թէ մինչեւ այսօրուան մեր ձեռքն հասած գիրքը՝ Լարուենցի բնագիրը չատ խեղաթիւրուած է:

ԲԱՐԴԱՃԱՆ.— Իր մասին չատ բաներ չենք գիտեր: Ծնած է Սարնաւանի մէջ, հաւանաբար Եգնախ: Մանուկ գիներ զայն կը յիշեն իբրեւ տարի, մըշտապետի, գարեվոր, բարեկրնութի, հոյ և այլն: Ժամանակակից է Տանիէլ Կարնեցւոյ և Լուկիս Վերա կոյսերեան: Հմուտ էր մոգական գիտութեանց և աստղագիտութեան. գիտէր աստղերէն ու լաւ հասկնալէն: Իր յօդուածներուն մասին չատ մը բաներ կը պատմըւին: Սարկէն լեզուն կը գործածէր միշտ: Կ'ըսուի թէ արեւելեան եկեղեցիներուն մէջ ի՛նք է որ եղանակ մտցուցած է: Գրած է 150է չափ եկեղեցական երգեր: Իրեն կ'ընծայուին Բաշխից կամ Գուշակութեանց անուն գիրքը, ինչպէս նաեւ նամանօրհնէկ ուրիշ գրուածքներ:

Երբ հասկէացիք Եգնախ տիրացին, ինք անցաւ Հայոստան, ուր տպրած աստն, երբ Անի ամրոցին մէջ էր, չարտրեց հոյոց առաջին թագաւորներու և հայոց մեհենական պատմութիւնները, զորս տպա իր աշակերտներ յանձնարէնի թարգմանելով պահեցին Եգնախ գիւղին մէջ: Բարգաձան եղած է ճչմարտասոս և կրօնքի հետեւող: Յովհաննէս և Եւսերիոս չատ օգտուած են իրմէ: Մարիամ Կաթնայէն վերջ մեր պատմութեան ու գրականութեան մէջ ամենէն հին օտար աղբիւրը Բարգաձանն է:

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԱՆԳԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿ)

Լևոհևանուր ակնարկ.— Գրիգոր Լուսաւորիչ.— Ս. գաբուսկեղոս.— Զևևոր Գյակ.— Փաւստոս Բիւզանդ.— Ներսես Պարթև.— Պոյտեսիոս կամ Պարոյր Հայկազն.— Խոռենացւոց.— Ագաթիոս եւ այլն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ.— Հայաստանի վերջնական դարձէն ետք հայ և օտար քանի մը դէմքեր կան, որոնք կը պրծին հայոց և Հայաստանի մասին: Ասոնք ալ պրի դիւաէն առաջ ապրելով, ամենահին մատենագրական քերուն պէս թէև ուղղակի հայ պրսկանութեան չեն վերաբերիր, մանաւանդ երբ իրենց գործած ըլլալն խնդրական է, սակայն երբեմն ազբիւր ծառայած ըլլալով և հայ պատմութեան ու գրութեան հետ առնչութիւն ունենալով կը ներկայացնենք համառօտակի:

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ.— Իրմով կը սկսի քրիստոնէական այն գրականութիւնը, որ հայ մատենագրութեան առաջին մասն է: Գրիգոր ծնած է 247ին: Մեծն Կապադովկիոյ դաւանութեան եռամեայ որդին էր, որ իր քրիստոնեայ դայեակին ետքով ձեռքով կատարեցաւ դաստիարակութիւնը: Իր հրաշագործութիւնը իր հոգւոյն դաստիարակութեան և հա-

յաւտան նիւս Տրդատի քոյր Խոսրովիդուխտ։ Տրդատ սակաւ ինչ ոխերիմութիւն պահած էր Գրիգորի դէմ, բայց ան մեծ խորհուրդ էր։ Սակայն տեսնելով անոր հաստատութիւնը, որուն համար մարդիկ պատրաստ էին մեռնելու, ինքն ալ ուզեց ունենալ նոյն հաստատութիւնը։ Ասոր ձգտելուն վրայ, ուրիշ Եկեղեցական Պատմութեան մէջ պատմած հրաշալի պայմաններուն մէջ կարգադրեց հայկական կրօնական կեանքին պարագային ու մեծագոյն գործը։ Քանի գարու չափ արժանաւորապէս բազմեցաւ հայրապետական աթոռին վրայ, իր գործունէութեան ամբողջ ընթացքին մէջ ուսումնական չափազանց, քրիստոնէական կրթութիւն և կենդանութիւն տարածելով ամեն կողմ։ Ինչպէս Հայ Եկեղեցին, այնպէս ալ Յոյն Եկեղեցին կը ծանէ իր յիշատակը՝ դայն անուանելով Մեղադոյ Սուրբ (Մեծ Հայր)։

Գրիգոր Լուսաւորիչ գրեց Յանդիսարանը, որ կը պարունակէ 23 հատ ճառեր՝ աստուածարանական, կրօնա-բարոյագիտական, եկեղեցական ու կենցաղական նիւթեր վրայ. կը խօսի ժողովրդային կեանքին մասին, կռապաշտական սուտ աստուածներ։ Ժամանակակից յունա-քրիստոնէական վիճաբանութեան հայոց պատասխանն է ան։ Յանդիսարանի լեզուն խիստ բարեկան է. անոնք կը կարծեն թէ հայերէն լեզուի գրեց՝ յունական գրերու փոխառութեամբ ուրիշներ ալ յունարէն գրեր կ'ընդունին։

Երեք կ'ընծայուին քանի մը մեծ երկասիրութիւններ ևս.— 30ի չափ եկեղեցական կանոններ, «Հաւատոյ Հանդանակ»ին մէջի յաւելուածական խոսք մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի, Աստուած մեծ, հզօր եւ փառաւորեալ քարոզը, Օրհնեալ է մարդասիրութիւն քո, տէր իմ և Աստուած մեր, հոգեզմայլ աղօթքները։ Վերջերս Պատարագացոյց անուն գործ մը ալ երեք ընծայեցին։

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ.— Յունական-հռոմէական առասպելութեան դիտաւոր արտայայտութիւնն է Ագաթանգեղոսի անունով հասած պատմութիւնը։ Սա ազգով հռոմայե-

ցի, Տրպատի հետ Հռոմէն եկած էր՝ իրեւ անոր արքունի քարտուղարը։ Իր անունը կապուած է ազգիս և անկէց յետոյէն բառերէն, որոնք կը նշանակեն քարի հրեշտակ կամ քարի աւետիս։ Ագաթանգեղոս կ'ապրէր Դ. դարու սկիզբներն և ականջալուր ու ականատես էր Լուսաւորչի քարոզութիւններուն ու Տրդատի մեծագործութիւններուն։ Արքունի հրամանով գրած է Տրդատի և Լուսաւորչի գործունէութեան պատմութիւնը։ Իր մասին գովեստով կը խօսի Խորենացի, Փարպեցի և բոլոր հայ մատենագիրները։ Ագաթանգեղոսի ոճը գունագեղ է և հրաշափառութիւնով, և գրիչը ճարտար ու կարգաւոր։ Կը պատմէ Լուսաւորչի գործերը՝ հրաշալի երեւոյթով մը, չափազանցելու ու խանդավառուած կերպով։

Ագաթանգեղոսի պատմութեան նիւթը կը կազմէ Քրիստոնէութեան Հայաստան մուտքը, սկսելով Խոսրովէն ու հասնելով մինչեւ Լուսաւորչի առանձնանալը։ Իր պատմութիւնն ունի երեք մասեր. 1. Ս. Լուսաւորչի վիճակաւորութիւնը, 2. Գր. Լուսաւորչի վարդապետութիւնը և 3. Հայրապետի դարձը։ Գործը կ'աւարտի քրիստոնէական վարդապետութիւնով ու սինքսարութիւններով։ Հաւանական է որ ատրպատական գրերուն արտագրած պատմութիւններն են որ իր գործին աղբիւրը կազմած են։ Արդիական քննադատներ կը կարծեն թէ Ագաթանգեղոսի գործը հետաքրքիր մ'է, պատրաստուած՝ 456էն ետքը, որուն մինչեւ աւելցուածքներ մասը Ս. Գրիգորի կեանքն է։ Անոր հրաշապատում հանգամանքը առասպելական բնոյթ է։ Ագաթանգեղոսի թէ՛ հայերէն և թէ յունարէն բնագրերը կան. խնդրական է յունարէն կամ հայերէն գրած ըլլալը։ Երկու տեսակէտներն ալ պաշտպանողներ կան։

Պատմութիւնը կ'աւանդէ Կաղանդիանոսի գործին առթիւ խնդակցութեան համար Տրդատի ու Լուսաւորչի Հռոմ երթալը և հոն բարեկամական գաղնիք հաստատելը՝ Կաղանդիանոսի ու Տրդատի և Սեղբեստրոսի ու Գրիգորի միջեւ։ Այս մասին ակնարկութիւններ ունին Բիւզանդ

փաստաց և Ջենոբ Գլակ։ Հիմա կայ Դաշանց թաղ անուն պրուաժք մը, որ Ագաթանգեղոսի կ'ընծայեր այդ ատր օտար ու խառնակ լեզուն, պատմական արխաիներն ու մանուածագ «ձախող ներշնչմունք»ը իր անհարթաբեմեան ապացոյցներն են։

ՋԵՆՈՒ ԳԼԱԿ.— Ջենոբ Գլակ ատրի մըն էր, որ Լուսաւորչի հետ կեսարիայէն Հայաստան եկած էր՝ նոր կրօնին ծաւալելու համար։ Լուսաւորիչ Մուշի Խնամկնեան կամ Ս. Կարապետ վանքն հիմնելով՝ անոր վանահայր կարգեց զինքը։ Իր կեանքին մասին ամէ աւելի բան չենք գիտեր։

Իր անունով հասած է Տաղոնց Պատմութիւն մը, ուր երկարօրէն կը պատմէ Լուսաւորչի կեանքը, չարչարանքը, քարոզութիւնները, Տրդատ ու Լուսաւորչի մղած կռիւները՝ Սրճան քրմապետին և անոր Դեմետր որդւոյն հետ, հեթանոսութեան անկումը, կռատուններու կործանումը և այլն։ Եգիպտոսէն հալածուած քանի մը պիսկոպոսներ Բիւզանդիոնի մէջ կը լսեն քարոզութիւն Քրիստոնէութեան կռիւներն Հայաստանի մէջ և Տրդատի յաջողութիւնը։ Սանք հետաքրքրուած՝ Լուսաւորչի կը գրեն նամակ մը քանի մը ճգնաւորներու և իրենց աշակերտներու մասին լուր մը առնելու և թէ անոնց հետ քարոզելու համար։ Սա՛ր վրայ է որ Լուսաւորիչ Ջենոբի կը յանձնարարէ գրի առնել այս պատմութիւնը։ Գիրքը կը սկսի քանի մը նամակներով, որոնց կը հետեւին պատմական դէպքերը։ Ջենոբ Գլակ այս գործին մէջ Լուսաւորչի կենսագիրն է, որ կը ծանրանայ այն բոլոր դէպքերուն ու անձերուն վրայ, որոնք կապ ունին անոր հետ։

Կը կարծուի թէ Ջենոբի գործը իր հարստաութիւնը կրօնցնելով չատ ազատուած է։ Արդիական քննադատներ Ջենոբ Գլակի անունով ճանչցուած այս պատմութիւնը կը համարին է. գարու Ցովհան Մամիկոնեանի գործ։ Սա թարգմանուած է ենթադրեալ լեզուներու։ Հաւանօրէն Ջենոբ ատրին դրած է իր պատմութիւնը և հայերէնը անոր թարգմանութիւնն է։

ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻԶԱՆԴ.— Գ. դարու կիսաւոր մա-
ւնագիրներէն մին է Փաւստոս, որուն կենսագրութիւնը
չունինք: Միայն իր գործին մէջ ըրած յիշատա-
կարկութիւններէն կը հետևի թէ նախկապետ, ազգատոհ-
մական տեսչ, ժամանակագիր յուշաց և ազգաւ Հռոմէ
էր: Իր ուսումն առած է Բիւզանդիոնի մէջ. կարծուի
նար կան թէ ատ՛ր համար Բիւզանդ կամ Բիւզանդացի
կոչուած է: Ոմանք հոյ, ոմանք յոյն և ոմանք ալ ա-
ռոյն կը կարծեն: Հաւանական է որ հոյ եկեղեցիին մէջ
երկար տարի պաշտօնավարած յոյն հոգևորական մ՛էր:

Բիւզանդ Փաւստոսի գործն է Բիւզանդարան կոչ-
ուած պատմութիւնը, որ կը պարունակէ 29 տրուան
պատմութիւն: Նախ համառօտիւ կը յիշատակէ Սպա-
թանդեղոսի և Զնոբի պատմածները և ապա կը մանրա-
մասնէ Լուսաւորչի ու Տրդատի գործունէութիւնը, կը
պատմէ ապա Տրդատէ վերջ Լուսաւորչի յաջորդներուն և
Խոսրով Բ-ի, Արշակի, Մեծն Ներսէսի և Հայոց տանի
յանոց ու պարսից մէջ բաժանման մասին: Բիւզանդա-
րանը կը պարունակէ վեց գրութիւն: Ա.- և Բ. գրու-
թիւնները չկան. հաւանաբար Լուսաւորչի և Սպա-
թանդեղոսի պատմութեան կրկնութիւնն է: Գ. Լուսա-
ւորչի և անոր ազգ ու թոռներուն հայրապետութիւնը:
Դ. Մեծն Ներսէսի կեանքին ու գործերուն պատմութի-
նը: Ե. Մեծն Ներսէսի մահուան պարագաները, քա-
ղաքական անցքերով համեմատած: Զ. Հոյոց սկզբնական
յանոց և պարսից մէջ բաժնումը: Մէկ խօսքով Բիւ-
զանդ կուտայ Արշակունիներու անկման պատմութիւնը,
մեծ լոյս սփռելով այդ խոր անցքերուն վրայ: Իր
գործին մէջ կան նախադրութիւններ, տոհմային ա-
ւանդութիւններ ու հայկական աւանդութիւններու վրայ
ակնարկութիւններ: Սպաթանդեղոսէն ու Զնոբէն աւե-
լի ուշադրութեան արժանի, արժանահաւատ և չորդի է
Փաւստոս, իր ընթերց և գեղեցիկ երկասիրութեամբ:
Դաղար Փարպեցի մեծ գովեստով կը խօսի իր մասին:

Ունեցած է չատ մը արքունական ու ժեհենական դիւաններու, ազգային պատմութիւնները, առակներն եկեղեցական ու քաղաքական պատմութիւններու, Ագաթանգեղոսի և այն պատմութեան, որ կրնաւած է դժբաղդաբար, և որուն մէկ մասն է Սանդուխտի վկայաբանութիւնը՝ Ագաթանգեղոսէն. և իրմէն պատմած: Իր գործին թէ՛ յաւնարէն և թէ հայերէն բնագիրները կան. բայց ամենայն հաւանականութեամբ յաւնարէն լեզուաւ գրած է: Լեզուն պարզ է և մաքուր: Անարուեստ տողեր ունի հայ-քրիստոնէութեան հաստիքին, իրրեւ մարդաբանին: Ամեկա փաստ մ՚է իր յոյն և գիրքին ալ յաւնարէն գրած ըլլալուն: Ոմա՞ր կ՚ըսեն թէ Ս. Ներսէսի ի պատու և կամ իր պաշտօնակից եպիսկոպոսներու խնդրանքով հայերէն գրած է, ու ի վերջոյ յաւնարէնի թարգմանուած: Ս. յայտնի մասածողները յոյն օրինակողներու կը վերագրեն այդ անարդական մասերը:

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵԻ.— Հայոց բանիերուն հայրապետը, որ յաջորդեց Փառներսեհի: Պղտիկուց կրթուած է Կեսարիա՝ կրօնական և իմաստասիրական ուսմանց մէջ: Նախ վիճակական էր, որ ապա կրերական դարձաւ: Իր եպիսկոպոսութեան առեն եղած մեծագործ.— չինուց դպրոցներ, վանքեր, դարմանոցներ, որբանոցներ, և այլն, 2000ի չափ, և առեն առեղ կարգ ու կանոն մըտցուց: Մեծ էր Ներսէսի ազդեցութիւնը իր ժամանակի սերունդին վրայ՝ հոգեւորապէս, բարոյապէս և իմացականապէս: Եղած է մեծ բարեկարգիչ մը և յաւնական եպիսկոպոսի հզօր առաքեալ մը: Իր կենսագրութիւնը ապահովի Եկեղեցական Պատմութեան կը վերաբերի և մանրամասն յիշատակներ չունի դժբաղդաբար: Հին աւանդութիւն մը իրեն կ՚ընծայէ քանի մը Աղօթքներ և Հանգստեան շարականներ:

ՊԱՐՈՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆ.— Ագէնքի և Հռոմի նշանաւոր ուսանողներէն է Պրոկոպիոս կամ Պարոյր Հայկազն, Դ. դարու հայ նշանաւոր պերճախօսը, որ օտար երկիր-

նրու մէջ փայլեցուց իր հանճարը: Իր մասին հայ մամուլին մէջ շատ կ'լսուի: Ժամանակակից հերոսուհի մը, Եւ սիրելու չէին է որ իր կնոջ պատրաստելուն սրտանց: Նախնական կրթութիւնն առած է հետեւ Ալեքսանդրն, Աստիճի մէջ, ուրկէ Ամէնք անցած է: Իր առաջին կնոջը չոր Բշուառ ուրախանալի է: Բայց յետոյ աշխատելու ձեւ յաջողութիւններ կ'ունենայ և ճարտարախոսութեան առաջին կ'ելլայ: Ընդհատ է նշանաւոր աշխատութիւններ: Հակառակ իր նախանձորդներուն ու թշնամիներուն, յարգուեցաւ ու գնահատուեցաւ Ամէնքի արդունքին ու պատուանիշներէն: Իր գրասիրութեան շրջան գաղութին պատճառով կնոջ մէջ ունեցաւ անհաճներ ալ: Վերջապէս Կառավար կայսրը զինքը դրկեց Հռոմ, ուր մահը չի բաժնեցաւ իրմէ: Իր տղաներն ալ յիշատակներ քաղաքին մէջ կանգնեցին արձան մը, որուն վրայ գրած էր «Դէմոն քաղաքացի՝ քաղաքի բանին»: Մեռաւ 95 տարեկան հասակին մէջ, ոչնչ Թողով զինքն արտարդ ցեղին: Իր կնոջ գործերէ կարդալով միայն կարելի է հասկնալ այս հանճարին մեծութիւնը:

ԱՄՈՒՐՈՒՍ.— Արձնագի կը յիշատակէ զինքն, իբրեւ դարի պատկեր քաղաքին, Դ. դարուն մէջ ապրող: 362ին Յուլիանոս ուղարկէն զինքն վարձով կ'անցնի Յունաստան և քրիստոնեայ կ'ելլայ Եվսեբար առնելով: Ըստ Արձնագի, Առաջուան չարաշրած է պատմաբանը մը, որ կը ներկայացնէ Շապուհն, Յուլիանոսի և Ամրոսի գործերը, և կատաղ հայոց ու պարսից վրայ առաջերներ: Արձնագի գոյն ունի ճշդապատում կը սեպէ:

ԱՐՏԻՓԻՈՍ.— Լուսաւորիչ քրիստոնէացուց առ, որ քաղաքի մը տարած էր: Արտիփոս դատապարտուելով մինչեւ իսկ նախկրպատ եղաւ: Մարկոս անունով միայնակեացի մը ուղղակ նամակի ձեւով գրած է Լուսաւորչի վարքը, հաւանորար հայերէն լեզուով: Անկէ առած է Խորենացի իր պատմութեան այդ մասը: Գրուածքը կորսուած է:

ԳՐԱՒՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԳՐԱԲԱՐԻ ՇՐՋԱՆԸ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Ոսկեդարը եւ ոսկեդարեան վաստկագիրներ.— Վեցերորդին միջեր ԺԲ. դարու վաստկագիրներ եւ իրենց գործերը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գիրերու գիւտէն վերջ հայ մատենագիրներ միմեայն ԺԲ. դար ջանացած են գրել գրաբար լեզուով: Հոս տեղը չէ քննելու թէ ինչ է եղած այդ գրաբարը, անոր մտածելակերպութիւնն ունեցա՞ծ է բոլոր դարերու մէջ ալ, ինչ ազդեցութիւններ կրած է և ասոնցմէ ինչ չափով ազատ հարստահատութիւնը խամրած է: Սակայն հարցեր են, որոնք հայ լեզուի պատմութեան ընթացքին մէջ վերլուծելիք համառօտակի: Գրաբար մատենագրութեան այս առաջին շրջանը՝ գրաբարի ոսկեդարն է անշուշտ: Մենք դարերը առանձին առանձին առնելով, հետզհետէ կուգանք մինչեւ ԺԲ. դար հայ մատենագրութեան մէջ երեւցող կարեւոր դէմքերը՝ իրենց կարճ կենսագրական գիծերով ու գործերով:

ՈՍԿԵԴԱՐ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Սահակ Պարթեւ.— Մեսրոպ Մաշտոց.— Եզնիկ Կողբացի.— Կորիւն.— Դաւիթ Անյաղթ.— Եղիշէ.— Մովսէս Խորենացի.— Մամբրէ Վերծանող.— Ղազար Փարպեցի.— Դիւս Կապադովկիոս.— Յովհան Մանդակունի.— Թարգմանիչներ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Գիրերու գիւտէն անմիջապէս վերջ հայ լեզուն ու գրութիւնն ունեցան անօրինակ ծաղկում մը: Սմին կզմ բացուելուն պըս-

րոցներ ու ուսումնասէրներ, ուր հայ պատանիութիւնը ուսման պարապեցաւ: Սահակ ու Մեսրոպ իրենց ընդհանուր գիտակարներն այս գործունէութեան, պատրաստեցին Ողկեդարը, որ չնորհիւ թարգմանիչներու անխոնջ և անձնուէր ջանքերուն՝ տուաւ չքմանին փայլուն դրոշմը: Ժողովուրդին բերնին մէջ խօսուած լեզուն դարձաւ գրական լեզու և չատ մը գործեր, թարգմանուած կամ ինքնագիր՝ ձեռագիր օրինակութեամբ տարածուեցան ամեն կողմ: Ողկեդարն արտադրեց ականաւոր լեզու մը, անհատապրելի, տղամարդեր և գրանչելի երկեր, որ հայ գրականութեան վարդերն են: Հին դարերու մէջ չկայ աւելի արժէքաւոր գրական չքման մը, քան Ե. դարը: Ատոնք կը ներկայացնեն Ողկեդարի գլխաւոր մատենագիրները:

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ.— Հայ լեզուի ու գրականութեան մասնաւոր իր թանկագին ծառայութեամբ անմոռանալի է այս անունը: Սահակ Պարթեւ Մեծն Ներսէսի որդին և Լուսաւորչի ցեղին վերջին չառաւելն էր, որուն ծննդեան ժամանակը յայտնի չէ: Իր կրթութիւնն առած էր Կեսարիոյ և Կ. Պոլսոյ մէջ: Յունարէնը գիտէր մայրենի լեզուին պէս և չատ մը կրն գիտնալէ աւելի հելլենագէտ կը համարուէր, լաւ ուսումնասիրած ըլլալով միեւնոյն ատեն պարսկերէնը: Ատուրակէսէն վերջ կաթողիկոսական աթոռը բարձրացաւ 400 թուականին: Սահակ որչափ վարչագէտ կաթողիկոս մը, նոյնչափ ալ ձեռնհաս գիտուն մը ու բանաստեր մէր: Իր կաթողիկոսութեան չրջանին մէջ և իր ալ չերմ մասնակցութեամբ ակսած էր ուսումնական այն արշնութիւնը, որ գրի գիւտին ծնունդ տուած էր, և այն պատերազմը, որ այդ մեծ գիւտին հետեւած էր:

Բացի Հայ Գրի կատարելագործութեան գործին գործին մէջ իր ունեցած աչխատակցութեան թանկագին բաժինէն, Սահակ իրրեւ մատենագիր եւս կը մնայ չատ նչանաւոր: Ինք գիտնական և հեռու թարգմանիչն է Աստուածաչունչի, որուն գոնար թարգմանութիւնը տպա

բաղդատական արտագրութեան ենթարկուելով թարգմանիչներու կողմէ՝ ասելի եւս զեղեցկացաւ և դարձաւ աչխատին լաւագոյն թարգմանութիւններէն մին։ Ս. Գրոց թարգմանութեան լեզուն խիստ ընտիր հոլերէն է, ազատ բոլորովին յունաբանութենէ և խրթնաբանութիւններէ։

Առհասկի ինքնագիր հնդկնակութիւններուն մէջ նշանաւոր է Վաղարչապատ գտեալ մեծ ժողովէն վերջ գրած Կանոնական թուղթը, որ 8 գլուխներու բաժնուած է և կը բովանդակէ եպիսկոպոսներու եւ առաջնորդներու պարտականութիւնները, եկեղեցիին կարգը, քահանաներու ու ժողովուրդին փոխ-յարաբերութիւնները, վանքերու կանոնաւորութիւնը, եկեղեցիներու ու վանքերու մատակարարութիւնը եւ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն ու եկեղեցիին տուեալիք տուրքը կամ ընծան։

Իրեն կ'ընծայուին Պաշտոցին մէջ Քահանայարհնեքը, Քահանայագործը, Աշխարհագործը և պիշերային ժամերգութեան չորս Քարոզները։ Իր հոգեշունչ քնարին կը պարտինք Աւագ Շաբաթու շարականները՝ մեծ մասամբ։

Հայ եկեղեցւոյ այս մեծ պէտքը 439ին կնքեց իր մահկանացուն, գրեթէ 86 տարեկան հասակին մէջ և թաղուեցաւ Աշտիշատ։

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ.— Իրեւ նահանգուն քարտիզ, Հայ Գիրը կատարելագործող, Հայ լեզուն ազատող և վառ ատակաւոր ուսուցիչ՝ երախտագիտութեան արժանի է միշտ Մեսրոպ։ Իր անունին կցուած Մաշտոց բառը կը մեկնեն յունարէն Մաստս բառով, որ կը նշանակէ վարդան։ Մեսրոպ Տարօն գաւառին Հացեկաց գիւղէն Վարդան անուն հայու մը զաւակն էր, որ մօտաւորապէս 361ին ծնած է։ Իր մանուկ հասակէն խիստ հնդկնական դպրութեանց քաջածանօթ ըլլալով՝ երիտասարդութեան միջոցին մանաւանդ մը արքունի գիւանին մէջ քարտուղարութեան ըլլալ, յետոյ գինուորական ասպարէզը մտնել և վերջապէս վարդապետ ձեռնադրուիլ։ Իր քարոզչութեան չջնջուին էր որ հոյ գիրերու սեպհին վրայ մտա-

ձեց ու Սահակի և Վռամշապուհի գործակցութեամբ իր խնէան իրագործից: Հայաստանի ամեն կողմերը գրի գիւ-ղէն վերջ բացուած գպրոցներու հոգին էր Մեսրոպ, և ցղնաջան ուսուցչէր, որ ամեն տեղ կը հասնէր: Գործից գլխաւորաբար Գողթն, Սիւնիք և Ասրպատական նա-հանգներուն մէջ, ուր տակաւին կռապաշտութեան հետ-քեր կային: Հայոց Գիրը ամրողջացնելէն վերջ Վրաց ու Աղուանից ալ օգտակար եղաւ մնեւնոյն կերպով, անոնց լեզուներն ալ կառարեալ այբուբենով օժտելով: Մեսրոպ Բիւզանդիոն եւս գնալով հոն ալ վարժարաններ բացած է և այնչափ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած որ կայ-սրէն ու Սահակէ Տաճկաստանէն Սկուտից (անբուն հսկու-մով ուսումնասիրող) սիրոյն առացած է: Իր կեանքին մասին աւելին չենք գիտեր գժբաղդաբար. այլչափն ալ կը պարտինք Կորիւնի:

Ասոնց ծաղկեցնելին թարգմանչական աշխատութիւնէն զատ, որ արհամարհական գործ մը չէ անշուշտ, իրեն կ'ընծայուին Մեծ պահոց շաբաթականերն ու քանի մը աղօթ-ներ: Ինքը կը համարուի ազգային – եկեղեցական ծխատանին կարգադրիչը, որ թարգմանութիւնով կամ հեղինակութիւ-նով ճոխացուց զայն և իր Մաշտոց անունն անոր տուաւ:

Մեռաւ երանելին՝ Սահակ Պարթեւէ վեց տարի վերջ, 439 Մեհեկան ամսոյ 17ին և թաղուեցաւ Օշականի մէջ:

ԵՋՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ.— Ոսկեդարի երկոց թարգմանիչ-ներէն է Եզնիկ, Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտը և Բաղ-րեւանդի եպիսկոպոսը: Իր դաստիարակութիւնն առացած էր Բիւզանդիոնի մէջ և չատ հեռու էր ո՛չ միայն հայ, յոյն, ասորի, պարսիկ և նոյնիսկ երրայական լեզուներու, այլ և ժամանակին խնամատարական ու բնական գիտութիւն-ներուն: Գրի գիտէն վերջ Սահակի յանձնարարութեամբ նա գնաց Եդեսիա և Բիւզանդիոն Ս. Գիրքերու «առոյգ և հաստատուն» օրինակներ բերելու համար: Մատնա-ցած է Ասորեաց պատմութեան և մե-ծագոյն օժանդակն հանդիսացած Սահակի և Մեսրոպի:

Թարգմանչական աշխատութիւնէն զատ Եղնիկ պըրած է պատմական գործեր, որոնք ժամանակի ընթացքին մէջ վճռացած են: Զինքն անմահացնող հրաշակերտն է Եղծ Աղանդոցը, որուն մէջ կորքացի կը յայտնուի պայծառ ոճով, նուրբ ու բարձր ճաշակով, աքանչելի հասկնալ, նաւանդաւն տրամաբանութեամբ և չափչփուկ ընդդիմաբանութեամբ: Եղնիկ հանգամանօրէն ծանօթ էր հեթանոսական և պարսկական հաւատալիքներու, հայկական ժողովրդային նախապաշարումներու, յունական փիլիսոփայութեան և քրիստոնէական աղանդներու: Նա էր այս գերքով կը պայքարի այն սերունդին դէմ, որ Աթէնքէն ու Աթէնքէն իր հետ կը բերէ պրակտնութեան, գիտութեան, գաղափարներու ու փիլիսոփայութեան բոլորովին նոր հասկնքներ, որոնք կրնային հայ ժողովուրդին համար գայթակղեցուցիչ ըլլալ: Եղնիկի այս գործը կը բակտանայ չորս մասերէ(1), որոնք կը հերքեն հեթանոսները, պարսից և յունաց իմաստուններու գաղափարն ու Մարկիոնի ազանդը: Եղծ Աղանդոցը բաւական գաղափար կուտայ պարսիկներու և մանաւանդ հին հայոց կրօնին, հաւատալիքներուն, նախապաշարումներուն և մոռծութիւններուն մասին, կը խօսի յունական փիլիսոփայութեանց մասին և ե· դարու քրիստոնեայ հայութու մտայնութիւնը ցոյց կուտայ: Եղնիկ ունի ազամանդեայ չքնաղ հայկաբանութիւն և հիանալի չարաբանութիւն:

Իրեն կ'ընծայուին նաեւ Յարասական վարքին յորդորակներ, որոնք ասկայն Ս. Նեղոսի վերաբերեալ հատուածներ իր թարգմանութեամբ հայացած են:

ԿՈՐԻՒՆ.— Սահակի և Մեսրոպի երիցաքոյր աշակերտներէն է Կորիւն, վարդ աշխարհն եակատարապետ, որ Դևոնդ Երէցի հետ Բիւզանդիոն գնաց ուսանելու համար և ապա Երուսաղէմ ալ այցելեց: Իր կեանքը յայտնի չէ ասկէ աւելի: Գրած է իր ուսուցչին Մեսրոպի կեան-

(1) Ա. Եղծ աղանդոց հեթանոսացն, Բ. Եղծ քէշին պարսից, Գ. Եղծ կրօնից յունաց իմաստնոցն և Դ. Եղծ աղանդոյն Մարկիոնի

քը: Մեկ անգլիական է Մեսրոպի նկատմամբ, որ, թէև ան-
ուր կեանքին մանրամասնութիւնը չատ, բայց լաւ
կը պատկերացնէ այն դէպքերը, որոնք կապ ունեցած
են անոր հետ: Գիրքին անունն է Պատմութիւն վարուց Ս.
Մեսրոպայ, որուն մէջ ակնառուորէն կը պատմուի Մես-
րոպի գիտուորական և կրօնաւորական կեանքը: Կարճունի
լեզուն մաքուր է և ոճն ընտիր. բայց երբեմն այնպիսի
խրթին ու մութ դարձուածքներ ունի որ օրինակողներու
խզճմտութիւնն ու ուշադրութիւնը կատածի կ'ենթարկուի: Լեզուի նմանութենէն հետեւցնելով ենթադրողներ
կան որ Ագաթանգեղոսի թարգմանիչը կարինեան է:

ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ.— Սահակի և Մեսրոպի գրած 60 աշակերտներէն մին է Դաւիթ, Արծնացի քուրդին, որ ծնած է Տարօնի Հարք գաւառին Հերիթ կամ Հերիան գիւղին և կամ Ներպիւն աւանին մէջ: Ատոր համար երբեմն Ներպիանցի ալ կ'ըսուի: Իր ուսումն առաւ Ս. Էջմիածնի մէջ, և իր մեծ տաղանդով մեծ համբաւ հանեց Յունաստան մէջ: Կոչուեցաւ «հռոմեաց փիլիսոփայ», «ամենագիտուն» և անյաղթ: Իր Հռոմայեցւոց ու փիլիսոփայական կրթութիւններուն մասին չատ մը ստացական կը պատմուի: Երկար տարի Յունաստան մնալէ վերջ երբ Հայաստան դարձաւ, տեսնելով հայրենիքի խեղճութիւնն ու գիտութիւններու վերաբերմամբ տխուր վիճակը՝ քաշուեցաւ վանք մը և հետացաւ կեանքէն:

Հակառակ իր համբաւին, համեմատաբար քիչ բաներ հասած են մեր ձեռքը՝ Դաւիթ Անյաղթի գործերէն: Իր փիլիսոփայական գործերն են. 1. Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտելի, 2. Վերլուծութիւն բնութեան Որիփորի, 3. Գիրք սահմանաց կամ Սահմանիք իմաստասիրութեան և այլն: Բերթ հայկական աչխի կ'արժէ Դաւիթ Անյաղթ, որուն գրքերն հետաքրքրական է կատարելապէս և բարբառը: Անկեղծորէն յուսնալութիւնն արտայայտելու ու ներկայացուցիչն է Դաւիթ Անյաղթ: Այս իսան գրքերէն քիչ ներ հետաքրքրութիւն ունեցան, բայց բարեբաղդաբար ան-

*եան և հիմնական չեղաւ։ Այս օտարոտի լեզուով քա-
նի մը ուրիշ երկրորդական թարգմանութիւններ ալ ունի։
Հոգի ձառը սակայն, զոր իրեն կ'ընծայեն, զերծ է լեզ-
ուի այս թերութենէն։*

*ԵՂԻՇԷ.— Նշանաւոր պատմիչ է Եղիշէ, որ կը հա-
մարուի Վարդան Մամիկոնեանի մտերիմը և քարտուղա-
րը կամ պարզեւատուն։ Իր կեանքին մասին ոչինչ ուրիշ
ինչ չենք գիտեր։ Մեռաւ Ոչմնեաց գաւառին մէջ, և
թաղուեցաւ վանք մը, որ կը կոչուի Ս. Եղիշէի Վանք,
(Զաղար Ս. Նշան) և որ կը գտնուի Վանայ Ծովին մօտ՝
Ոստան գաւառին մէջ։*

*Եղիշէի գլխաւոր գործոցն է Պատմութիւն Վարդանայ-
ին եւ իր ակնառուն կը պատմէ Ե. դարու մէջ տեղի ու-
նեցած Շաւարշանի հայ-պարսկական մեծ պատերազմը։
Եղիշէի Պատմութիւնը կը բաժնուի հոմը գլուխներու կամ
կողակներու, ինչպէս ինք կ'անուանէ, որոնց մէջ վե-
պական քնքշութեամբ մը կը պատմէ այդ չքնաղ բոլոր
իրադարձութիւնները։ Ոսկեզարի գրողներէն մին է իր
գիրքը՝ իր ճոխ, մաքուր ու յանկուցիչ լեզուով։ Եղիշէ
ունի բանաստեղծ ու վիպագիր է այդ գործին մէջ, քան
պատմագիր, թէև առեղծուած ըլլալ չդադրիր։
Եղնիկ վրջ երկրորդ հայկազեան է Եղիշէ։ Եղնիկի հայ-
կազեանութիւնը շատ ուժեղ, պարզ ու վճիռ է, մինչ
իրենը՝ գեղեցիկ, փափուկ ու արուեստաւոր։ Եղիշէի պատ-
մութիւնը «Ոսկեղինիկ մատեան» կոչուած են։ Թարգմանո-
ւած է եւրոպական քանի մը լեզուներու։ Եղիշէ ունի
նաեւ ուրիշ գուցէ կրօնական գործեր ալ, մինչեւ ցայ-
սօր լեզուով գրուած։ Ճառ վրուձանայ, Մեկնութիւն
իւրի Յեսուայ եւ Դատաւորաց, Մեկնութիւն Տեռունական
աղօթից և գանազան ճառեր՝ Բրիտանի Մկրտութեան,
Սքանչելագործութեան, Խաչելութեան և Յարութեան վրայ։*

*Վարդանայ պատերազմէն ետքը Եղիշէ տանձնա-
յու Տեառն Մանդոյ վանքին և ապա Ոչմնեաց գաւա-
ռին մէջ, ուր և կ'ըլլայ իր մահկանացուն։*

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ.— Ամբողջ հայ մատենագրութեան ընթացքին մէջ չկայ դէմք մը, որուն վրայ այնչափ թեր ու դէմ բաներ խօսուած ու գրուած ըլլան, որչափ Մովսէս Խորենացին, որուն շուրջը 30 տարիէ ի վեր բանասիրական անպակաս գրականութիւն մը կայ կատարուած: Հայ և օտար գիտուններ գրաղած են իրմով: Իր գործը, որ կը վերաբերի հայոց ծագման և ամբողջական պատմութեան, քանկյս մանրամասն ճշտաբանութեան ու քննադատութեան ենթարկուած է: Ժամանակ մը Խորենացին ամեն ինչ էր Հայոց Պատմութեան համար, և իր վերջոյ նկատուեցաւ անպակէք ու նոյն իսկ խորհրդաւոր:

Հա ատենագրութեան, Մովսէս Խորենացի, որ ճարտասանական և պատմահայր տիտղոսն ունի, ծնած է Տարօնի Խորնէք գիւղը: Ենթադրուած կան որ Հայոց Նախնի կեդրոնին էր, Արտաշատ նահանգին, որ հին աշխարհ Հայք կը կոչուէր: Կրասիր իմաստասիրասէրն էր: Իր ծննդեան ու մահուան թուականները մեզի ո՛չ մէկ յայտնութիւն կայ. 370-490 թուականներուն մէջ տարած կը նկատուին: Խորենացի բազմահմուտ անձնաւորութիւն մ՚է, ուսումնասիրող, քննող, ընթերցող ու քաջատանօթ իր ժամանակի պետութեանց և իրաւասութեան: Երկար ժամանակ օտար երկիրներ մնայ: Իր վերադարձի թուականը 441ը կը նկատուին: Հայոստան եկած առեն՝ Սահակ, Մեսրոպ և ուրիշներէ յորդորանքներ մեռած էին արդէն: Իր ծերութեան օրերն անցուցած է Տարաւսութեամբ: Կ՚ըսուի թէ մխիթարն Գիւտ կաթողիկոս քաջալերեց գինքը և օգնեց իրեն: Պատմութիւնն արձանագրած է այն տակաւին անորոշութիւնը, որուն ենթարկուց իր ժամանակի հայ կրօնաւորութիւնը այս պիտանի ծերունին, նախանձէն շարժուելին կուգայ: Մեռած է Տարօնի մէջ և թաղուած Ս. Սուրբ վանքի եկեղեցին:

Խորենացի հանճարեղ գրող է և փայլուն դէմք մը Հայ Մատենագրութեան մէջ: Մեծահամբաւ գործն է Պատմութիւն Հայոցը, զոր Սահակ Բագրատունիի յոր-

բանքին վրայ գրեց՝ աւարտեալ 480ին։ Այս գործին մէջ պատմական, օգտակար հայ և օտար բանասէր կամ գրաւոր աղբիւրներէ, մանաւանդ Մարիամ Կաթողիկոսի գիրքէն, ինչպէս ինք կը խոստովանի, կատարեալ ծաղումն ու 2-3000 արուեստ պատմութիւնք՝ հարուստ ու ճոխ ոճով մը, վարպետ գրիչով և պատմելու գրաւիչ ու հետաքրքրական եղանակով մը։ Աշխարհի բոլոր լեզուներն էլ և շատ հնոցներուն,— բան մը՝ որ իր գիտական և խմբագրական պարտականութիւններուն կրնայ վերագրուիլ։ Աշխարհի Պատմութիւն Հայոց եւս ամբողջ մասերէ կը բաղկանայ.

Ա. ԾՆՆԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ.— Գիրքին այս մասին մէջ Խորենացին աշխարհակալութիւնէն սկսելով կը խօսի Հայ Ազգին ծննդարանութեան ու ծագումին մասին։ Այնուհետեւ կը գրէ Հայկի և իր յաջորդներուն վրայ՝ մինչեւ Հայկազանց հարստութեան վերջը։ Ապա հարեւանցի կերպով կ'անցնի անիշխանական շրջանին վրայէն։

Բ. ՄԻՋԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՈՑՆ ՆԱԽՆԵԱՑ.— Առ այժ նախ պզտիկ գլուխով մը կը խօսի պարսկական առասպելներու մասին։ Ապա կը մտնէ բուն նիւթին մէջ, որ կը սկսի Արշակունեաց հարստութենէն մինչեւ Սասանեաններու տիրապետութեան կործանումը, Քրիստոնէութեան Հայաստան մուտքը և Տրդատի ու Լուսաւորչի մահը։

Գ. ԱՒԱՐՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՈՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ.— Կը սկսի Տրդատի յաջորդներէն և հասնի մինչեւ Արշակունեաց իշխանութեան տապալումը։ Այս Գ. Գիրքին մէջն է այն նշանաւոր Ողբը, որուն մէջ Խորենացի կը պատկերացնէ Հայաստանի ապականած բարքերն ու աղտոտութիւնները։

Խորենացիի գործին քննադատութիւնով զբաղողներն են Կարիէր, Գուտշմիտ, Սէն Մարտէն, Վէպեր, Լէօվէյա, Բեդերմէն, Վիքթոր Լանկլուա, Պիշար, իսկ հայազգիներէն՝ Յակոբ Վրդ. Կարինեան, Բրոճ. Պատկանեան, Ս. Գարագաշ, Մ. Էմին, Բրոճ. Գ. Խալաթեանց և այլն։ Հոս կ'ամփոփենք գլխաւոր նկրտակցութիւնները։

1. Շատ կասկածելի է որ Արշակի օրով Նինուէն Թագաւորական դիւան ունենար, վասնզի Աղեքսանդր ո՛չ կամք և ո՛չ ալ ժամանակ ունէր Նինուէի պատմական յիշատակարանները քաղդիերէնէն յունարէնի վերածել տալու։

2. Մարիամ Կաթնայի անունը Արշակի ժամանակին չպատկաներ, վասնզի այս անունը կազմող բառերը տարիներու մէջ գործածուած են Քրիստոնէութեան տեսն կամ անկէ վերջը։

3. Խրենացի ամենևին ի ձեռին չէ ունեցած կարգ մը գործեր, զոր կը յիշէ, այլ՝ օգտուած է մի՛միայն անոնց այն հատուածներէն, որոնք կը գտնուին Եւսեբիոսի ժամանակագրութիւնի ի հայերէն թարգմանութեան մէջ։

4. Մարիբասի կորսուած շարադրութեան բովանդակութիւնը հիմնուած է ա՛չ թէ նիւթի դիւանէն քաղուածներուն, այլ հայոց ժողովրդական-վիպասանական զրոյցներուն վրայ։

5. Հայկազեան առաջին 10 իշխանները պատմական անձեր չեն, այլ ցեղական, տոհմային և տեղական վիպանուններ։ Հայկազեան ճնացած 30 թագաւորներու անուններն ալ պատմական չեն, այլ յօրինուած Շամիրամի 30 անընդունակ յաջորդներու նմանութեամբ, կդեսիոսի պատմութեան համաձայն։

6. Մովսէս Խորենացիի պատմութիւնը ե. դարու գործ չէ, որովհետեւ 1.) Ղազար Փարպեցի, որ իրմէ առաջ եղած մատենագիրները խնամով կը յիշատակէ, հակառակ իր սովորութեան, չյիշեր Խորենացին, և 2.) եթէ գրուած է Սահակ Մարզպան Բագրատունիին (մեռած 482ին) խնդրանքին վրայ, ուրեմն պէտք է գիտնայ Վարդանանց Պատերազմը, մինչդեռ այդ մասին ոչինչ կ'ըսէ։ եթէ չգիտեր, ուրեմն Սահակ Բագրատունիի մանկութեան տարին կը հանդիպի այդ պարագան։

7. Խորենացի օրինակութիւններ կ'ընէ այնպիսի հեղինակներէ, որոնք ե., Զ. և նոյնիսկ է. դարուն կը պատկանին։

8. Որպէսզի իրեն առաջարկուէր Բագրատունեաց տոհմին պատմութիւնը գրել, հարկ էր մինչեւ Ը. և Թ. դարերը հետաքննել, որպէսզի Բագրատուններու բարձրացումը տեսնուի։

9. Ուրեմն Մովսէս Խորենացի ե. դարու մատենագիր մը չէ, այլ կեղծ և խարդախ գրող մը, որ առնուազն է. դարուն մէջ պէտք է ապրած ըլլայ։ Իր պատմութիւնը մատցածին առասպելներու հիւսուածք մ'է։ Իր գլխաւոր աղբիւրը Մարիբաս Կաթինա պատմական արժէքէ զուրկ է։ Շատ շատ Խորենացիի անունը չվոխուած է ուրիշի մը հետ, եթէ անխիղճ խարդախող մը չէ։

Ինչ որ ալ ըլլան Մովսէս Խորենացիի մասին գոյութիւն ունեցող քննադատութիւնները, որոնք իր գործին պատմական արժէքը կասկածի առկ կը դնեն ըմբռնելէն, մեզի համար անհաս կը մնայ Խորենացիին ատելութիւնը և իր գործը, քանի որ իրմէ մեզի կրնանք տեղեկութիւններ ունենալ, — հոգ չէ թէ ազօտ և աժգոյն, — մեր անցեալին ու առանձնութիւնին մասին։ Խորենացի հետաքրքրական տեսակէտէ մ'է, որ, առանց պատմագրի տիտղոսին ալ, միայն մեզի գերազանցօրէն յաչտակ գրագէտը

Ի՛նչ է որ իր պատմութեան միջոցաւ կը դառնայ հայկական ասանդութիւններու գանձարանը, կատարյ Հայաստանի մասին աշխարհագրական տեղեկութիւններ և մարդ-պատկեր ասանդավէպերու մնացորդը ու է՛ հայ ժողովուրդին ազգագրութեան դարերու նեցչերտը: Մովսէս Խորենացիի Պատմութիւն Հայոց դասական ժամանակներու մէջ թարգմանուած է շատ մը եւրոպական լեզուներու:

Խորենացիին ուրիշ գրքեր են. 1· Աշխարհացոյց, որ կ՛ամփոփէ այդ ատենի բոլոր աշխարհագիրներու ուսուցութեանց ամփոփումը, 2· Գիրք Պիտոյից, Պատմութիւն Հոխիսիւեանց, Պատմութիւն Սրբոյն Ստեփանոսի եւ պատկերի նորա, ձառ Վարդավառի, Քերականութիւն եւայլն:

ՄՈՎՍԷՍ ՎԵՐԾԱՆՈՂ.— Խորենացիին կրտսեր եղբայրն էր Մամբրէ, և Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներէն մէկը, որ վերծանող կոչուած է: Իր մասին մեզ պահուած է շատ մը տեղեկութիւններ: Իր հանճարեղ բազմաթիւ երկասրութիւններէն միայն երկու ճառեր հասած են մեր ձեռքը 1. Ղազարու Յարութեան վրայ և 2. Ի Գալուստն Քրիստոսի յերուսաղէմ: Գիւտի և յօրինուածքի տեսակէտով առաջինն աւելի ընտիր ու գերազանց է: Թ. դարու պատմագիր Թովմա Արծրունի ալ Մամբրէի կ՛ընծայէ պատմական գրուածք մը, որ չկայ դժբաղդաբար:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ.— Ողեղարձ ակնառու պատմիչներէն մին ալ Ղազար Փարպեցին է: Սա ունի ազնուական ծագում, իր նախնական կրթութիւնն առած է վրայ Աշուշայ բոլեչխին տան մէջ և կը թուի Վահան Մամիկոնեանի խորհրդակից եղած ըլլալ: Ղազար ալ ուրիշ մատենագիրներու պէս Յունաստանի մէջ առած է պատրաստութիւնը, և ձարտասան կոչուած: Երբ Հայաստան դարձաւ, նախ Սիւնեաց գաւառ մնաց և ապա Վահան Մամիկոնեանի կողմէ էջմիածնի նորաշէն կամարակիներն հոգաբարձու նշանակուեցաւ:

Պէտք է ըսել որ ինք բարեկարգել վանքը և իր անձնուէր աշխատութիւններով մեծ տարբեր տանել: Հայ եկեղեցականներ, որոնք չէին կրնար հանդուրժել Փարպեցիի յաջողութեան ու տարբերին, նախանձով լեցուած՝ զինքն ամբաստանեցին իրեւ ապստամբ, մոլեռանդ քաղքենիի և այլն: Վասն զի ատոնք բնով ատելի Ղազարն ու բոլոր կրօնաւորները վանքէն դուրս վռնտել: Ղազար ընդհանուր արդարացնելու համար ի զուր դիմեց Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսին. իսկ իր տարաւարտները, լեռնած և անպաշտպան գտնելով զինքը, առին՝ օգարելեցան և օր մը վանքէն վտարեցին: Ղազար Սամիպնոց և անկէ Վասն զի դրից իր նշանաւոր թողքը՝ ուրիկ ընդհանք կը պաշտպանէ՝ իր մասին նախանձառներուն դէմ:

Ղազար Փարպեցիի գլխաւոր երկասիրութիւնն է Պատմութիւնը: Գործը կը սկսի Սգամիանդեղոսի և Բնդոնի պատմածներով, Արշակունեաց թագաւորութեան անկումով, կը շարունակէ տասներկու գլուխ հետաքրքրական տեղեկութիւններ: Ժամագրքի և Հաւատոյ Սղօթքի կարգաւորութեան ալ մասնակցած է: Մեռած է 475ին:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ.— Արշակունեաց Յախնուա գլուխն էր Յովհան Մանդակունի, որ 75 տարեկան հասակին մէջ Վահան Մամիկոնեանի ընդդիմանալով կաթողի-

կաւակին ամբոլ նաւաւ : Վեց տարի հայրապետական պաշտօն վարելէ ետք իր մահկանացուն կնքեց և թաղուեցաւ Շիրակ գաւառի Բեռնաս գիւղին մէջ : Իր գլխաւոր երկասիրութիւնները կը մնան 28 նրատակներ կամ վարդապետական ճառեր, որոնց հարազատութիւնը մեզի ամանք կը կասկածին : Փարպեցի ի՛նաւանդ իր մէկ գեղեցիկ առնետրանութիւնը, զոր նուաճ է Դաւիթի և կեղեցիին մէջ՝ վահանի մարդպետութեան առեն : Իրեն կ՚ընծայուին Մաշտոցի քանի մը ճառերը (Մաշտոցեան, Պատկ, եկեղեցւոյ հիմնարկէք, սկիզբն օրհնութեան այլն) : Պատարագամատոյցին և ժամագիրքին մէջ ալ ունի այլեւ այլ ազօթքներ ու քարոզներ :

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐ .— Այս յիշատակուած մատենագիրներէն զատ Ոսկեդարի մէջ կը յիշուին ուրիշ շատ մը թարգմանիչներ ալ, որոնք ժրաջան աշխատութեամբ օտար շատ մը քրիստոնէական-կրօնական կարեւոր գործեր մատուցած են մեզի հայացուցին և նոյ գրականութիւնը ճոխացուցին :

Երեք թարգմանիչներու մէջ յիշատակութեան արժանի են նաեւ ՅՈՎՍԷՓ, Վայոց Ձորէն, որ ապա կաթողիկոս ընտրուեցաւ, ՅՈՎՀԱՆ, որ խոստովանող կոչուեցաւ, Վանանդացի ԴԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ, որ արիաբար կռուեցաւ պրոպաչականութեան դէմ, ՄՈՒՇԵՂ ՏԱՐՕՆԵՑԻ և ՏԻՐՈՍՅՐ ԽՈՐՉԵՆԱՑԻ, որոնք ուսումնական գործունէութիւն ունեցան, ՅՈՎՍԷՓ ՊԱՂՆԱՑԻ, ՅՈՎՀԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՑԻ, ԵՆՈՎՔ, ԴԱՆԱՆ, ԵՐԵՄԻԱ, ԹԱԴԻԿ, ԳՆԵՓ, ԱՐՋԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԱՂԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ և ՂԱԶԱՐԻԿ կամ ՂԱԶԱՐԻԿ : Կրասեր գլխաւոր թարգմանիչները ներկայացուցած ենք արդէն :

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Պետրոս Եպիսկոպոս Սիւնեաց.— Ստեփանոս Եպիսկոպոս Մաժիկոնենից.— Մովսես Եղիվարդեցի եւ Հայոց Տոմարին Նորոգութիւնը.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ .— Կատարելապէս ամուլ է այս դարը : Կարեւոր պիտի չէ գրական դէմք կամ

երկախրութիւն չերեւար : Անոնց են այն դէմքերը , զորս հայ մատենագրութիւնը մեզ կը ներկայացնէ : Հետեւեալներն են Զ . դարու երկու մարդ պրոկոպը .

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՒՆԵՍՑ .— ԺԴ . դարու պատմագրներէն Ուռայէնան մեծ գովեստով կը խօսի իր մասին և կ'անուանէ փիլիսոփոս , վերծող և այլն : Մատենագրներէն ոմանք Արեւնայիի աշակերտ կը համարեն զինքը : Սիւնեաց Եպիսկոպոսին կ'ընծայուին չատ մը թարգմանութիւններ , ճառեր , մեկնութիւններ , պատմական գրութիւն մը և այլն , որոնք մեր ձեռքը հասած չեն : Իմէն ունինք ճառեր ու ներսեսեան մը :

ՍԲՐԱՀԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՄԻԿՈՆԵԻՑ .— Քանի մը խրատական գրութիւններ ունի : Երեւնն կը նկատուէր Եփեսոսի ժողովին համաօտ պատմութեան հեղինակը , բայց ի վերջոյ յայտնուեցաւ թէ ինք չատ չատ անոր թարգմանիչը կրնար լալ , քանի որ բուն հեղինակը յոյն եպիսկոպոս մ'էր :

ՀՈՎՈՒ ՏՈՄԱՐԻՆ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ .— Այս դարուն մէջ Մալէա եղիվարդեցի կաթողիկոս նորոգեց Հայոց Տոմարը և Հայկական Թուականը գործածուել սկսաւ :

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր տեսութիւն .— Կոմիտաս Կարոյիկոս .— Յովհան Մամիկոնեան .— Սիրեոս Եպիսկոպոս .— Մովսէս Կաղանկատուացի .— Անանիա Շիրակացի .— Մատենագրական ուրիշ դէմքեր :

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ .— Այս դարու ընդհանուր երեւոյթներուն մասին խօսած ենք արդէն լեզուի պատմութեան ընթացքին մէջ : Զ . դարու մատենագրութեան ոճերը թեթեւ չարժումով մը փոխութիւն կը կրէ : Մատենական ուժգին գործունէութիւն մը չի կայ կրկին : Ոսկեդարի նուաղեալ ճառագայթները դեռ կը տեսնուին : Բաղդատմամբ իր նախորդ դարուն աւելի բեղմնաւոր է այս դարաշրջանը , որուն գլխաւոր մատենագիրներն են .

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.— Կոմիտաս, որ Սբրոնամ կաթողիկոսի յաջորդեց, իր հայրապետութեան օրով Հրոմէականց վկայարանները նորոգելու ձեռնարկեց։ Ս. պաշանգելոս տուած էր արդէն Հռոմէական կոյսերու պատմութիւնը. Կոմիտաս կամեցաւ իր ձեռնարկութեան տակը գրել իր անունով մեզ հասած պատկառելի գեղեցիկ պոեմը, Սանկիւ Նուիրեալ շարականը, որ պատրաստուած է այսօրինակ կարգաց և մեր շարականներու առաջինն գոլորիկներէն և առաջնագոյններէն մին է։

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ.— Տարօնի եպիսկոպոսն էր Յովհան Մամիկոնեան, որ Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսի հրամանով գրած է Տարօնոյ Պատմութիւն մը։ Ս. Բոլոր գործը կը բաղկանայ ութը գլուխներէ, որոնց հինգը Չնոր Գլակէ քարգմանուած են, իսկ երեքը հեղինակութիւն։ Առաջին հինգ գլուխներուն մէջ կը պատմուին Լուսաւորչի կեանքը և գործերը։ Յովհան Մամիկոնեան ապա կը խօսի Մեսրոպ Մամիկոնեանի և Գայլ Վահանի ժամանակին ու գործերուն վրայ։ Իր Պատմութիւնը մեծ արժէք մը չունի. հետաքրքրական է իսկ իր պարզ և առկախան ոճին համար, որ նոյն դարու առկօրէնի ուսումնասիրութեան տեսակէտով կրնայ օգտակար ըլլալ։

ՍԻՒԼՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.— Բագրեւանդեայ տոհմին պատկանող եպիսկոպոս մ՚է Սիւէս։ Ունի Պատմութիւն Հերակլ անուն կոթեայ պատմական գործ մը, որ կը պարունակէ 170 տարուան պատմութիւն։ Կը սկսի Դարեհ Փարսկացիի թագուցած տեղէն, կը նկարագրէ արաբներու արշաւանքն ու վայրենի նուաճումները, Սասանեանց սկսրանալն ու անկումը, արաբներու և Հերակլի ու Մօրիկ կայսեր պատերազմները։ Գործին սկիզբը կայ հայոց ամենահին պատմութիւնը, ուր Սդամ, Նոյ, Հայկ և այլն բոլորը կը յիշուին։ Սիւէս պէտք եղած տեղերը չօշափելով հանդերձ լաւ կը ներկայացնէ նաեւ նոյն ժամանակի հայ կեանքն ու կրօնական վէճերը։ Սիւէսի պատմութիւնն ուշագրաւ ըլլալէ զատ է։

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՑՏՈՒԱՑԻ .— Սա ծնած է Ռեսի գաւառին կաղանկատուք ւսւանին մէջ : Իր նշանաւոր երկասիրութիւնն է Պատմութիւն Աղուանից, որ իր անուանին մէջ հռչակաւոր է : Այս գործին մէջ Մովսէս Կաղանկատուացի, որ երբեմն Աղուանից ալ կը կոչուի, կուտայ Աղուանից ծագումը, անոնց Ե. դարուն Հայաստան գալը, անոնց բարքերն ու հեթանոսական սովորութիւններն, Քրիստոնէութեան գարձը, անոնց գպրութեան մէջ Մեսրոպի գերը, անոնց քաղաքական պատմութիւնը և այլն : Հեղինակին գովելի ջանքն եղած է վեր հանել Քրիստոնէութեան և Հայասիրութեան ազդեցութիւնը այս ցեղին վրայ, որ հետզհետէ հայոց բարքերն ընդունէ : Կը հասնի մինչև Է. դար : Գովեստով կը խօսի Զուանշիր իշխանին խորամանկութեան ու դիւանագիտութեան մասին : Իր ոճն ուղղակի է, շատ հետևելով բնագրի հայկաբանութեանէ :

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ .— Է. դարու ամենէն համբաւաւոր և աչքառու մատենագիր դէմքն է հին պարերու այս մեծ դիտնականը, որ իր մշակած ասով չեզուած մը կը կատարէ կարծես հայ գրագէտներու կրօնական ու պատմական երկասիրութիւններուն մէջ : Երկար տաներ Բիւզանդիոն, Պոնտոս և այլ կեդրոններ մնացած է ուսման հետևելու համար : Շրջակային ընդհանրութիւնը բարերաղդաբար բաւական տեղեկութիւններ կուտայ իր կեանքի մասին : Հմուտ էր համարողական (ուսական) գիտութիւններու : Հայոսաան դարձած աոեն ժողովուրդը շատ անուրրեր ու յուսկիտա կը գտնէ գիտական ուսմանց նկատմամբ : Իր ժամանակի մարդոց մէջ շատ հարուստ է : Ունեցած է շատ մը աշակերտներ :

Իր գործերուն մէջ մեզի հասածներն են 1. Ի ճիւռնական աշխարհագրութիւնը, 2. Կրօնական մի քանի ճառեր, 3. Ցաղագս երկնի անուամբ Աստեղագիտութիւնը, որուն մէջ կը խօսի երկինքի, երկրի, ծովու, աստղերու և այլ բնական երեւոյթներու մասին, 4. Ցաղագս չափոց եւ կշռոց, ո-

րով կը ներկայացնէ զանազան ազգերու մէջ իր ժամանակին գործածուած չափերն ու կշիռները, 5. Բախճանի հաւելուածներ, որոնցմով Թուարանական խնդիրներ կ'առաջարկուին: Անանիա Շիրակացի, իբրեւ գիտուն, հայ մաթեմատիկայի մէջ շատ հետաքրքրական և ուսումնասիրութեան արժանի դէմք մ'է: Այնչափ մեծ եղած է իր անունը որ այնուհետեւ ամէնուն գործին իր անունով մկրտել: Այս կերպով կը կարծուի հեղինակը նկատուած լլլալ Եօթևաղբերեւիք կամ Վեցհազարեակ անուն մոգապետական հատորին, որ հմայողական արուեստին վերաբերող բաւական ապացուցած գործ մ'է: Շիրակացիի համբաւին ուղիղ կը համեմատի իր մաքուր լեզուին հետ:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐԻՇ ԴԷՄՔԵՐ.— Այս գործոց մէջ կան նաեւ ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ, որ Ուսպեկեանի կողմէ «մեծ քերթող և անյաղթ փիլիսոփայ» անուանուելով հանդերձ, իրմէ կարեւոր գործ մը չունինք ձեռքերնիս. ԲԱՐՍԵՂ ՃՕՆ, որուն գլխաւոր երկասիրութիւնն է Մեկնութիւն Մարկոսի Աւետարանիչը, ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՔՐՈԹԵՆԱՒՈՐ, որ ունի խրթին լեզուով զանազան նեղբուղանութիւններ, ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, որ ընտիր հայկաբանութեամբ Մեկնութիւն ընթերցուածոցը գրած է, ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՋՈՐԱՓՈՐԵՑԻ, ԵՋՆԻԿ ԵՐԷՑ, ԵՋՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՑԻ, ԴԱՒԻԹ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԵՑԻ, ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ, ԴԱՒԹԱԿ ՓԻԼՈՂ և այլն:

ՈՒՔԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Ցոյհաննէս Իմաստասէր Օձնեցի.— Ստեփաննոս Սիւնեցի.— Դաւիթ Երզնկացի.— Սահակպուխտ.— Խոտոմիթոսեան

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Այս դարու հայ մատենագրութիւնը կը չարունակէ նոյն աղքատութիւնը: Ժամանակի աւերումէն մեզի հասած մատենագրական

դէմքերն ու անուններդ յատկանշական նորութիւն, առաջադիմութիւն և ընդհանուր ազդեցութիւն չունին։ Միայն մնեւնոյն նիւթերը կը մշակեն մատենագիրներ.— կրօնական, բանաստեղծական և պատմական։ Յիշատակելի են.

ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ ՕԶՆԵՑԻ.— Տաշրայ գաւառի Օձն կամ Օձուն գիւղէն ըլլալով Օձնեցի կոչուած է։ Իր հմտութեանն ու խմաստալից գրութիւններուն համար Իմաստասէր անունն առած է այս մեծ վիճաբանողը։

Օձնեցիին գլխաւոր երկասիրութիւններն են 1. Ճառ ընդդէմ երեւութականաց (գրուած Տիրամայրութեան դէմ), 2. Ճառ ընդդէմ Պաւղիկեանց (Մարկիոնի աղանդին հետեւողներուն դէմ), 3. Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ (ժամակարգութեան մեկնութիւններ)։ Գալեռտով կը յիշուի այն Աստեւախօսութիւնը, որ խօսեցաւ Գուէնի ժողովին մէջ։ Իմաստասէրին կ'ընծայուին Առագ տօնից շարականներուն մեծ մասը և Հաստուածմ բանից ու Յաղագս մեծի աւուր միաշաբաթու ճառերը։ Յովհան Օձնեցի ընդհանրապէս ընտիր լեզու ունի, թէեւ հելլենական ազդեցութիւն կը կրէ։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ.— Ուսած է Հայաստանի, Աթէնքի և Հռոմի մէջ, ու բնականաբար հմուտ է հելլենականին։ Իրեն կը պարտինք Դիոնիսիոս Արիապագացիէն և Ս. Կիւրեղէն թարգմանութիւններ։ Գրած է մեկնութիւններ, որոնք մեզի հասած չեն։ Սիւնեցիի թարգմանութիւնները հելլենաբանական են։

Իրեւ քերթող՝ տպաւորութիւն է Սահմանաց Սիւնեցի։ Բարձր բանաստեղծութիւն կայ Սրբութիւն արդ և Առագ օրհնութենանց բնաբոյ չարականներուն մէջ։

Այս եղանակին մատենագիրը գիշերը իր անկողնին մէջ պահպանած տպաւորութիւնը ճոխ պատկեր մը, որ յանդիմանած էր, իր պաշտօնին բերումով։

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ.— Է. դարու վերջերն ապրած է Ղեւոնդ Երէց պատմագիրը, որուն միակ գործն է Պատմութիւն յաղագս երեսփոխի Մահմետի եւ յաջորդաց նորա։ Այս երկասիրութեան մէջ Ղեւոնդ պարզ եւ հետեւակ

բնալուսի մը կը խօսի մահմետականութեան արշաւանքնե-
րուն վրայ, կը նկարագրէ Հայաստանի նուաճումը և ա-
պա կուսաց ազգային կեանքը։ Հակառակ գիրքին անունին
խլամական մարգարէին մասին ոչինչ բառած է անոր մէջ,
որովհետև Մուհամմէտի մահէն կը սկսի արդէն։ Գեղունդի
Պատմութիւնը համառօտ է, բայց ստուգապատում։

ՍՍ.ՀԱԿՈՒՆԱՑ.— *Հայ գրականութեան մէջ առաջին*
կին դէմքն է Սահակդուխտ, Սո. Սիւնեցւոյ քոյրը։ Հը-
մատ երամիշտ և երջանիկ էր սա, որ ի վերջոյ ինք-
զինքը մենակեացութեան տալով՝ քաշուելու առանձնա-
րան մը, որուն առջև ձգուած վարագոյրին եռանէն կ'և-
զանակէր և կ'ուսուցանէր։ Իր համբաւը տարածուած
էր ամեն կողմ, և շատեր իրեն աշակերտելու կուգային։
Սահակդուխտ յօրինած է մեղեդիներ և կցորդներ, որոնց-
մէ մէկը ծայրանունով էր։ Դժբաղդաբար յայտնի չէ թէ
մեզի հասած մեղեդիներէն ո՛րը իրեն կը վերաբերի։

ԽՈՍՐՈՎԻԴՈՒԽՏ.— *Վահան Գողթնացիին քոյրն էր*
Խոսրովիդուխտ, որուն կ'ընծայէ աւանդութիւնը Շարական
Վահանայ Գողթնացւոյն ոգբանութագ բանաստեղծութիւնը։

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր նիշեր.— Մաշտոց Կաթողիկոս.— Ցուխտանի Կաթողիկոս
.— Թոմիա Արծրունի.— Շապուհ Բագրատունի.— Մատենագրական
ուրիշ դէմքեր

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— *Հետզհետէ մատենագիրներ*
իրենց գործերուն մէջ անխնամ լեզու կը գործածեն, չատ
հեռացած ըլլալով գրաբարէն, որուն գիրքնոյր պարզու-
թիւնը տակի տակ է արդարեան ճառագծին։ Հարկաւ
չէ թ. դարն ալ իր նախորդին և իր յաջորդին պէս։ Թը-
ւոնք գլխաւոր մատենագիրները.

ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ.— *Լաւ դաստիարակուած*
մատենագիր մ'էր Մաշտոց, որ քահանայի մը տղան էր
ու իր ընդունակութիւններուն շնորհիւ մինչեւ կաթողի-

Կոտական աշխատը բարձրացած : Իր անունով բուսական գրուածքներ կը յիշատակուին, սակայն անցեալ են մինչեւ հիմա : Յովհան կաթողիկոս իր Պատմագրութեան մէջ գրած է անոր երկու թուղթերը, որոնցմէ դատելով շատ ընտիր պէտք է ըլլան իր մեւս գրուածները :

Իր անունին նմանութեանը պատճառով ոմանք Հայ Եկեղեցւոյ Ծիսարանը, — Մաշտոցը, — անոր կուզեն ընծայել : Հաւանական է որ փոխադրութիւններ մտցուցած ըլլայ անոր մէջ . բայց կարելի չէ հիմնական համարել :

ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ .— Մաշտոց կաթողիկոսին յաջորդեց Յովհան : Բազրատունեաց պատմիչն է ինքը, իր գլխաւոր երկասիրութիւն գրած ըլլալով Պատմագրութիւնը, որուն համար գինքը պատուական կ'անուանենք : Յովհան կաթողիկոս պահելով ազգային պատմիչներու համար սովորական դարձած եղանակը, իր պատմութիւնը կը սկսի Հայկէն ու կը հասնի մինչեւ իր ժամանակները : Շատ գեղեցկօրէն կը ճառէ իր ժամանակի անցքերուն, Աչտ երկար կեանքին, անոր գործերուն, պատերազմներուն և արտօնութիւններուն ու յունաց հետ ունեցած քաղաքական յարաբերութիւններուն վրայ : Իր ոճը գեղեցիկ է, բայց գերծ չէ արուեստականութենէ :

ԹՈՎՄԱ ԱՐՏՐՈՒՆԻ .— Արծրունեաց տոհմին անդրանիկ պատմիչն է Թովմա, որ Թ . դարու կարեւոր դէմքերէն է : Իրեն կը պարտինք այն պատմութիւնը, որ թէեւ չամփոփուիր իր առաջադրած սահմաններուն,— մինչեւ Արծրունեաց պատմութեան,— մէջ, այսուհանդերձ կուտայ հետաքրքրական էջեր : Իր ոճին վրայ կը տեսնուի արտաքին ըզգուշութիւնը : Շատ համառօտ ու եռանդուն է, այնպէս որ ոմանք տակի կը հետեւցնեն թէ աշխարհական է : Թովմա Արծրունիի անձնաւորի չենք հայ և օտարազգի պրսիթէ բոլոր կարեւոր պատմիչները : Սակայն չդոհանալով, անձամբ ալ Հայաստան չրջած ու պատմական տեղեկութիւններ հաւաքած է : Թովմա Արծրունի իր այս առաւելութիւններով՝ յարգի պատմիչ մ'է :

Իր պատմութիւնը չորս մասերու բաժնուած է։ Ա. մասը կը սկսի Նոյէն, կը շարունակուի մակեդոնական արշաւանքներով և կը հասնի մինչև Ե. դար, միշտ Արծրունեանց տոհմի ցեղական պատմութեան մանաւանդ կարեւորութիւն տալով։ Բ. գիրքին մէջ 400 տարուան դէպքեր կան։ Սոր մէջ նկարագրուած են Սասունցիներու կեանքն ու քաջութիւնները։ Գ. գիրքը կը պատկանի նոյն տրտում ոտիկանին ներքաշուելուն։ Դ. գիրքն մէջ հետևնակն իրեւ ականատես կը խօսի Գագիկ Արծրունիի տալուն Գրիգոր Դերենիկի գործերուն, Սղթամարի վանքին և ուրիշ տեղերու չինութեանց վրայ։

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ.— Յովհան կաթողիկոսի վկայութեան համաձայն Աշոտ Անձեւացւոյն որդին Շապուհ կը ձեռնարկէ գրել՝ «գեղջուկ բանիւ յօրինեալ» Պատմութիւն մը, որ վճռացած է, և որ անշուշտ պիտի տար նոյն առնուազն ոսկիօրէնը։ Սպնուական լեզուի նախանձախնդիր մատենագիրները, որոնք ոսկեդարուան հայ պրականութեան իրաւունքներուն բռնապատումը կը նկատէին, պիտ ունին անշուշտ այս Թանկագին կորուստին մէջ։

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐԻՇ ԴԷՄՔԵՐ.— Այս դարու մատենագրական դէմքերուն մէջ են նաեւ՝ ՋԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, որ թողած է թուղթ մը հայոց Քաղկեդոնի ժողովին չհամաձայնելը պաշտպանող, և զանազան ճառեր՝ կրօնական նիւթերու վրայ, ՍՍՀԱԿ ՄՈՒՏ ԱՊԻԿՈՒՐՇ, ՀԱՄԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՐԵՒԵԼՑԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԺԻՇԿ, ԴԱՒԻԹ ՎԱՆԱՀԱՅՐ և ՍՏԵՓԱՆՈՍ։

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր հիշեր.— Անանիա Նարեկացի.— Խոսրով Անձեւացի.— Գրիգոր Նարեկացի.— Ստեփաննոս Ասողիկ.— Ոսկանեան Եպիսկոպոս.— Երկրորդական դէմքեր։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— Ժ. դարն ալ ինքնին առանձին երեւոյթ մը չընծայեր հայ մատենագրութեան պատմութեան մէջ, իրմէ առջի երկու դարերուն պէս։ Մտքով գրիչները հետեւեալներն են.

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ.— Ազգային պատմիչները կը ներկայացնեն զինքը փիլիսոփա, այր ականաւի եւ գիտնական, գոց մեկնող և այլն: Իրեն ընծայուած գործերէն ոմանք ճառ մը միայն հասած է: Կարտուած են Ընդդեմ աղանդոյն Թոնիքրակեցւոց, Մեկնութիւն Առաքելական Թղթոց, Համեմատութիւն Աւետարանաց և այլն

ՀՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ.— Գրիգոր Նարեկացին հայրն ու Անձեւացիոց գաւառին եպիսկոպոսն էր, որ ուսումնական լայն պատրաստութիւն ունենալով՝ եկեղեցական նշանաւոր գրիչ մը դարձաւ: Իր գլխաւոր երկասիրութիւնն է Մեկնութիւն Ժարագրոցը, որ ընտիր ու պարզ ոճով գրուած հմտութեան կարօտ գործ մ'է: Ունի նաեւ Մեկնութիւն խորհրդոյ արդյ պատարագին անունով չատ հանուռօտ գրուածք մը՝ բաղդատարար անտիպ:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ.— Ծնած Անձեւացիոց եպիսկոպոսին որդին ու Անանիա Նարեկացիի աշակերտն էր ժ. դարու այս գերազանց ուղղանդը, որ ծնած էր 951ին: Օժտուած բնածին ընդունակութիւններով, շատ աւելի առաջացաւ և ժամանակի ընթացքին մէջ նշանաւոր դէմք մը հանդիսացաւ հայ եկեղեցականներու շարքին մէջ: Սակայն իր յաջողութիւնները չատերուն նախանձը գրգռեցին և շատ մը ոչխաներ նոյն իսկ վինքն ամբաստանեցին կաթողիկոսին առջեւ: Նարեկացի անխռով, ամանց կարեւորութիւն տալու այս յաչտկոտ չարախոսութեանց, անխռով ինքնին և նուիրուեցաւ իր աշխատութիւններուն: Գրիգոր Նարեկացի տարեցաւ 60 տարի միայն. իր մահկանացուն կնքեց 1009ին և թաղուեցաւ Նարեկայ վանքին մէջ:

Իր ամենէն նշանաւոր երկասիրութիւնն է Աղօթք կամ Նարեկ կոչուած հոգեշունչ հրաշալի գործը, որ մեծ հռչակն ու տարածում գտած է հայ թէ օտար գրագէտներու ու բանասէրներու կողմէ: Նարեկը կը բաղկանայ 95 գլուխներէ, որոնց մէջ տրամաբանական չղնաղ, ճոխ ու գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը կը յաջորդէ այս հարուստ եռանդուն գրուածքին: Հոն Նարեկացին կը

սիրան ու հոգին կը պատկերացնէ առաւածային խոսակցութեան մը հրաւառ ունչքովը։ Յոյս, վախ, սէր, հաւատք, զղջում, հայցուածք և ձգտում իրարու կը յաջորդեն՝ իր գեղահիւս և գերազանցօրէն չքեղ տողերուն մէջ։ Նարեկին մէջ կայ փոյթն առեղծուածութիւն, վերադրութիւնը ցնորքային առաւոտութիւն, մեծապանծ լեզու և զգայարանները անսխալական յօդուածքն։ Հայ գրականութեան այդ գոհարը արչեփ ալ աղբիւրութեան դրոշմը կրէ սրտաբուխ գալարուծոյ ոճէն, ունի սակայն անկեղծութիւն մը և ինքնատպութիւն մը, որ էապէս հրապուրիչ կը դարձնէ այս հակայ աղբերդութիւնը։ Նարեկացին այս գիրքը ամեն բարեպաշտ հայու համար նախրական մասնաւն է, որ Աստուածաշունչին քովինը կը դրուի գաւառներու մէջ։

Նարեկացի ունի հոգեհատուած շատ մը ճառեր և ներբողեաններ, ինչպէս. Սպարապից խաչին պատմութիւնը, Գողգոթա Սուրբ Յակոբ Մծբնայ հայրապետ և այլն։ Բոլոր մեկնողական գրութիւն կ'արժէ յիշել Երգ երգոց մեկնութիւնը։ Ամբողջ շատ Նարեկացիի գրչէն արտադրուած կան գանձեր, տաղեր, մեղեդիներ և շուրթեր։

Նարեկացի հոգեկան գրութիւնց մէջ պիտի գրաւէ բարձրագոյն տեղ։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍՄՈՂԻԿ.— Երաժշտական տաղանդի տէր մատենագիր մ'է Սմեխանոս, ինչպէս կ'երեւայ իր ասողիկ անունը։ Տարօն գաւառին մէջ ծնած ըլլալուն համար երբեմն կ'ինքը Տարօնեցի ալ կ'անուանուի։ Սպրած է ժ. դարու վերջերը։ Հայ պատմագրութեան մէջ իր արձ անուն ունի Ասողիկ։ Գրած է տեսակ մը ընդհանուր պատմութիւն, որ սրտաշարժութեամբ կը հասցնէ մինչեւ 1004 թուականը, պատմելով իր ժամանակի դէպքերը, Գագիկ Բ.ի կեանքը, Անիի կործանումը և այլն։ Բաժնուած է երկու մասերու։ Ա. մասը Յորինողին քաղուած է, Բ. մասը արտ աշխարհագրութեան ծերուն ճգնաւորութիւնն է, իսկ Գ. մասը՝ ժամանակակից

անցքերու նկարագրութիւնը։ Բաւական կարեւոր տեղեկութիւններ կուտայ մանաւանդ վերջին մասին մէջ։ Իրեն կ՚ընծայեն նաեւ Երեմիա Մարզպարէի Մեկնութիւն մը, որ մեզի հասած չէ։ Ոճը հնաոճակ է եւ չնորհալի։

ՈՒԽՏԱՆԷՍ.— Անանիա Նարեկացիի խնդրանքին վրայ Ուխտանէս եպիսկոպոս գրեց իր ձանօթ Պատմութիւնը, որ գնահատելի լուսաբանութիւններ կուտայ իր ներկայացուցած անցքերուն նկատմամբ։ Իր գործն ամբողջական մեզ հասած չէ, բայց մեր ձեռքն եղած կտորներն ալ լաւ առաձներ են եկեղեցական պատմութեան համար։ Վերջին երկու մասերը առաջինին հետ կապ չունին, և առանձին ամենէն հետաքրքրական բաժինն են գրքին։ Ուխտանէս կը գրէ Վրաց և Հայոց եկեղեցիներուն բաժնուիլը՝ այս երկու մասերէն մէկին մէջ, որ Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայս անունն ունի։ Գրքին վերջին թերթերը բոլորովին կորսուած են։ Լեզուն ապրատ է ու ոճն ալ անկաշկանդ։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԴԷՄԲԵՐ.— Այս մատենագրներէն զատ երկրորդական ուրիշ գրողներ ալ չեն պակսիր. ինչպէս, ՍԱՄՈՒԷԼ ԿԱՄՐՋԱՁՈՐԵՑԻ, ԽԱՉԻԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԿՆԻՉ, ՄԵՍՐՈՊ ԵՐԷՑ և այլն։

ԺԱ. ԴԱՐ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Դիզոր Մագիստրոս.— Արիստակես Լասձիվերցի.— Դիզոր վկայասէր.— Երկրորդական մատենագիրներ։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Ընդհանուր նկատմամբ ԺԱ. դարը բաւական ուժասպառ երեւոյթ մը կ՚ընծայէ հայ դպրութեան պատմութեան մէջ։ Թէեւ հայ մատենագրութեան վերափթիթումը վերապահուած էր յաջորդ դարուն, այսուհանդերձ այս շրջանն ալ արշալոյսային էր կարծես։ Այս դարը գրական ուժասպառութեան վերջին ժամանակամիջոցն է, ուրկէ վերջ այլեւս հայ գրականութիւնը կ՚ունենայ երկու որոշ հոսանքներ, — գրաբար լեզուով գրողներն ու առձիվերնի հետեւողները։ ԺԱ. դարու մատենագիրները նկարագրենք։

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ .— Պահպանեաց ազնուական տոհմէն սերած էր հռչակաւոր իմաստասէրը և լեզուագէտ գիտնականը, որ վաղիստրոս և դուխս սիւրեան ներն ընդունեց Կոստանդին և Մեթոդիոս կոչումէն կոչմէ՝ Բիւզանդիոն ընակած տաեն : Բոլոր մասնագիրներ կը վերադնեն իր տաղանդը նկարագրելու համար : Մագիստրոս առաջին աշխարհական մասնագիրն է և իր գործն մէջ քաղաքական կարեւոր անձնաւորութիւն մը : Երբ Գոգիկ Բագրատ պինքն հալածեց, նախ Տարոն, և ապա Բիւզանդիոն քաշուեցաւ : Անոնք անկումէն վերջ կոյսեր հաւանութեամբ Հայաստանի մէջ իր ունեցած կալուածները փոխեց Միջագետքի մէջ գանուած հոգեբարձ հետ, և հոն քաշուելով՝ իր քաղաքական գործունէութեան վերջ տուաւ : Ձինքը կ'ամփոփանէին իրեւ յաւետ և կը հակառակէին իրեն ու կը հալածէին, ատիկա ըլլալով մեծագոյն տաեն ընդունիլ իր անկաձելի տագանդը :

Մագիստրոս ունի թէ՛ արձակ և թէ ոտանաւոր գրուածքներ : Ասոնց մէջ նշանաւոր են 80ի չափ թուղթեր, որոնց մէն կը վերաբերի Թոնդրակեցիներուն և մեսր Թաւլեցիներուն, որոնց մասին բաւական տեղեկութիւն կը հաւաքուի նամակներէն, որոնց մէջ կոչուած են կրօնական, իմաստասիրական և այլ խնդիրներու : Գրիգոր Մագիստրոս մեծ մասին սէր ըլլալով հանդերձ՝ բանաստեղծ ալ էր : Իր քերթողական գրուածքներուն մէջ ուշադրութեան արժանի է Հին ու Նոր Կտակարաններու պատմութիւնը, հարար առնելու մէջ բովանդակուած Մեծ եւ գործ Աստուծոյ ակրնաւորութեամբ քերթուածը, զոր բնագրած է հարարոյն Մանուէլի, անոր առաջարկին համաձայն : Քերթանական գործերուն մէջ Մագիստրոսի միակ կարեւոր երկասիրութիւնն է Մելիտուրեայ ճերապահին, որուն մէջ մասնաւոր գլուխով մը կը ձառէ գրի գիտութեան վրայ, գրագիտական բաժանումները կը ծանօթացնէ և ապա կ'անցնի քերականական օրէնքներու : Պատմէն ու Եկեղեցական ունի յաջող թարգմանութիւններ, որոնցմէ պատա-

անիկա միայն ունենք ի ձեռին: Մագիստրոսի լեզուն խրթին է և յանախակի մութ խճողուած, բայց ինք կը մնայ աչքառու մէկ դէմքը ԺԱ. դարուն: Մեռած է 1058ին:

ՍԻՄՍԱԿԵՍ ԼՈՍՏԻՎԵՐՑԻ. — *ԺԱ. դարու պերճասոյն պատմագիրն է Սիմսակէս Լաստիվերցի, որուն կեանքը մեզի ոչինչ պիտանք: Իր ազէն կորսնցուցած է տեսնել թէ նկարագրական մէջ: Ականատես է սելճուգեան թագաւորներու արշաւանքներուն և անոնց գործած նախճիրներուն: Գրած է Պատմութիւն մը, որ չափազանցուած ու խոկան ոճով մը կը ներկայացնէ Հայաստանի վիճակը: Լաստիվերցիի պատմութիւնը մի է տասնի էջերով, որոնց մէջ կան պատճիճի նկարագրութիւններ: Հետաքրքրական կը մնայ Բագրատունեաց թագաւորութեան և Անի քաղաքին նկարագրութիւնը ըլլայ: կը նկարագրէ Անիի վաճառումը յուներուն և ապա Սիւրմաի կողմէ աւերումը: Հետաքրքրական տեղեկութիւններ կուտայ Թոնթրակեցիներու պատճառով(1) ըլլայ, որ*

(1) *ԹՈՆԹՐԱԿԵՑԻՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԸ.* — *Այս պատճին մասին Վ. Փափազեանի գրքէն (էջ 157-160) կ'առնենք յետագայ տեղեկութիւնները, որոնց աղբիւրն է Լաստիվերցիի պատմութիւնը: Այս պատճը, որ բազմաքանութեան շատ նմանութիւն ունէր, ինքնատիպ երեւոյթ մըն էր հայոց մէջ ԺԱ. դարուն: Թոնթրակեցի կոչուած են պատճառները, որովհետեւ Ագահունեաց դաւառի Թոնթրակ գիւղը պատճին կեդրոնատեղին և պատճապետի ապաստանած վայրն էր: Պատճի ծագման պատմութիւնն է հետեւեալը: Հարք դաւառի եկեղեցիներուն վերակացուն, Յակոբոս եպիսկոպոս, որ բարեպաշտ և մաքուր եկեղեցական մ'էր, իր հովուական կարողութեամբ այնչափ գրաւած էր ժողովուրդը, որ ամենքը պատրաստ էին իրեն համար զոհուելու: Իր այս հաճրաւին մէջ, նա սկսաւ կծու և սուր խօսքերով պախարակել ժամանակակից քրիստոնեայ եկեղեցին, անոր ծէսերն ու կրօնականութիւնը: Յակոբ շատ հետեւողներ ունէր, որոնց մէջ պատճի տարածման համար մեծ դեր կը կատարէին երէք կիներ.— Վրիէս եշխանի երկու քոյրերը, Աիանի և Կամարայ, ու Թոնթրակեցի Կաւնճիկ արհեստի օգնականուհին, Հրանոյշ, որ նշանաւոր տոհմէ էր, Հարսաս և կատուածատիրուհի: Թոնթրակեցիներու դեկավարն էր Յակոբ, որ կը պնդէր թէ միմիայն արժանաւոր մարդիկ քահանայ ըլլալու են, ամեն անգամ պատարագ ընելէն ու հաղորդուելէն առաջ էր. տարին երէք անգամը բաւական էր: Նա կը յայտարարէր թէ ո՛չ պա-*

իր ժամանակին մէջ այժմէութիւն ունէր։ Իր անունով պահուած են քանի մը անկարեւոր ճառեր ու հատուածներ։ Ունի յատակ և պարզ ոճ մը։

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ.— Մագխտոցի որդին էր Գրիգոր, որ հակառակ իր իշխանական պիրքին, նախնտրեց վիճակեցութիւնը և իր հանգրուանօք այժանդնեցաւ հայրապետական գահը բարձրացաւ։ Տարի մը վերջ առաքելութեամբ պարսկաստան գնաց Թոռոս ու Եղիազար, ուր գաւ մեծ ընդունելութիւն։ Գրիգոր զբաղած է գլխաւորապէս թարգմանութիւններով և մանաւանդ տերեսու վիճակութեանց կարգադրութիւնով, որուն համար ալ կոչուեցաւ Վկայասէր։ Իր եպիսկոպոսութեանց մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնէ Մեխիթարի Գոշոց Առաքելոցը։ Վկայասէր հետաքրքրութեամբ և յաջողակ գրող է։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ.— Այս դարուն մէջ կան նաեւ ուրիշ մատենագիրներ ալ, որոնց մէջ նշանաւոր է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՂԵՈՆ, որուն պիտակին տրծնելէն հատուածներ միայն մնացած են, ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ, որ հեղինակած է ճառեր ու շարականներ, ՍԱՐԳԻՍ ՍԵԻԱՆԵՑԻ, ՍԱՄՈՒԷԼ, ԿԻՐԱԿՈՍ, ՄԱՏԹԷՈՍ և ԳԷՈՐԳ վարդապետներ, ՍԻՍԻԱՆՈՍ ՎԱՐԴ. ՍԵՒԱՍՏԱՑԻ, ՊՕՂՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ և այլն։

տարագը, ո՛չ յիշատակութիւնը և ո՛չ ալ մատաղը կ'օգնեն եթէ մարդ իր անձովը մեզանչեր է ու չէ ապաշխարեր։ Թոնթրակեցիներու պանդը արմատական փոփոխութիւն կը պահանջէր քրիստոնեայ եկեղեցիին մէջ։ Ձեին ընդուներ եկեղեցական ո՛չ մէկ ծէս, ո՛չ մկրտութիւն, ո՛չ պատարագ, ո՛չ խաչ, ո՛չ ալ պահք, ո՛չ բարեխօսութիւն և ո՛չ ալ մատաղ։ Թոնթրակեցւոց պանդը այնչափ ծուռ գաած էր որ իրեն հետեւորդներուն մէջ շատ իշխաններ և կրօնաւորներ կը համրէին երկու անգամ հայ եկեղեցականներ հաւաքուեցան, որ մէջոց մը պտնեն այս պանդի տարածումն արգիլելու համար, նոյն իսկ Յակոբոսին Ճակտին իրեւ անարգանքի նշան պղտիկ դրին, բանտարկեցին, բայց նա փախաւ խլաթի լեռները և շարունակեց իր քարոզութիւնները։

Այս միեւնոյն սկզբունքներն էին որ Լուտեր քարոզեց Թոնթրակեցիներու պանդի ծագումէն հինգ դար վերջը, և այսօր բողոքական եկեղեցին այդ նոյն սկզբունքներն ունի։

Բ. ՄԻՋԻՆ ԵՐԿԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մինչեւ ԺՍ. դար, ինչ որ ալ ըլլան նրբութեան մասնագիտութեանց նախնական ամփոփումներ տանելու կամ չտալու մը մասնագիտներու առիթով ըրած տարբեր տատիճանը, վերջապէս առիթով մասնագիտութեան մէջ իրեր գրուած լինելու համարձակութիւն գրուածած չէ.— դէմ առ այդպէս կ'ընդունինք, երբ մեր ձեռքը գտնուած առիթով վաւերական առանձին գրադրութիւնները աւելի առաջ չեն տանիր մեզ: ԺԲ. դարուն մէ՛չ է միայն որ առիթով մասնագրութիւնն բովիր առած է՝ Մխիթար Հերայի բժշկարանին Քաոսանց բժշկութեան կամ Միսիթարութեան անուն գիրքով (1184): Թէեւ ոմանք կ'ենթադրեն որ Վենետիկի վանքը գտնուած գրչագիր առիթով Բժշկարանը աւելի հին է (ԺԱ. կամ չաս չաս ԺՍ. դարու գրի), սակայն առիթս կարծիք է առաջինն, որ աւելագրութեան կը կարօտի: Ուրիշն եթէ առիթով մասնագրութեան արշալոյսը ԺՍ. դարուն մէջ ալ է, առաւօտը սակայն ԺԲ. դարուն մէջ պիտի գնահատենք:

Առիթով ընդ քաղաքականութեան վերջ տալու միջին չրջանի (ԺԲ.–ԺԹ. դար) հոգ գրականութիւնը կ'ունէ երկու ուղղութիւն՝ ունենալով երկու հոսանքներ: Մասնագրութիւնը մեծամասնութեամբ գրուած ընդ գրչագիր, բայց անոնց քովիկը կը ծագին գրուածքներ ուրիշ գաղափարով մը, որ գիտական և ժողովրդային նիւթերը ժողովրդականացնելու համար ժողովրդին ընդունելի դարձնել: Երբեմն դէմքեր կան, առիթով մասնագրութեան մէջ, որոնք ներկայացան ամենէն բարձր առաքինութիւնն ունենալով հանդերձ միանգամայն գրականութեան կը վերագրուին գրուածը, և առ-

կօրչն բազուն կը գործածեն գործնական և ժողովրդային նպատակաւ համար: Այս կերպով անոնց ԺԲ. դարէն վերջ արուեստն նպատակը պիտի գտնենք գրատրին մէջ, իսկ ժողովրդական առակներ, հանելուկներ, երկրագործական, բժշկական և գիտական գործերն ալ՝ առձիրնին մէջ:

Հայկական Գրականութեան այս մասին չրջանին մէջ մենք նկատ հատուածներն ալ պիտի ներկայացնենք չրջագրական:

1. ԳՐԱԲԱՐ ԼԵԶՈՒՈՎ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր տեսութիւն.— ԺԲ. դար եւ արձագի շրջան.— ԺԳ. դար.— ԺԴ. դար.— Միջնադարեան եւ գիչերու շրջան.— ԺԼ., ԺԿ. եւ ԺԹ. դարեր:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Այս չրջանին մէջ, որ կը տեւէ ԺԲ. էն մինչեւ ԺԹ. դար, Հայ Մատենագրութիւնն ու գրականութիւնը կրած են մեծ փոփոխութիւններ և ունեցած են տակաւ առաջադիմութիւն: Մանաւանդ ԺԼ. դարէն վերջ ԺԿ. դարուն, երբ Մխիթարեան Միաբանութիւնն հիմնուած է ու հայ լեզու ու գրականութիւն, չնորհիւ այդ հիմնարկութեան երկու ճիւղերուն, առաջած են մեծ թափ: Այս գրութիւններուն մէջ մենք պիտի տանք գրաբար լեզուով մատենագրող գլխաւոր դէմքերու կեանքերը միայն՝ իրենց նչանաւոր գործերով: Այն դէմքերը, որոնք թէ գրաբար և թէ առձիրնի լեզուներով գրած են, պիտի երեւան երկու բաժիններուն մէջ ալ:

ԺԲ. ԴԱՐ ԵՒ ԱՐՁԱԳԻ ՇՐՋԱՆ

Ընդհանուր նիչեր.— Յովհաննէս Սարկաւագ Վարդապետ.— Ներսես Շնորհալի.— Սարգիս Շնորհալի.— Ներսես Լամբրոնացի.— Մատթէոս Ուռհայեցի.— Մխիթար Գոչ.— Երկրորդական մատենագիրներ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— Կիլիկեան չրջանի գրողներն արուեստը կը ԺԲ. դարու մատենագրութիւնը, որ

կուգայ բանալ արծաթի շրջանը և մատանին գրական կո-
րովի գործունէութիւն մը: Մեծ Հայքի մէջ ամբոխին
կոյ միայն: Եթէ պարագաները նպաստէին և կիլիկեան
այս բնդմիսար գրականութիւնը չարունակական դա-
դար հարթ հետաքրքրութիւնը ունենար, անտարակոյս հա-
րուստ գրականութիւն մը պիտի հասնէր մեզ: Այս շըր-
ջանին մէջ ամենէն շատ ծաղկած ճիւղը բանաստեղծու-
թիւնն է, որուն ներկայացուցիչը,— ներթէս Շնորհալի,—
կը գիտցանիք հայ մատենագրութեան մէջ երեւցող բա-
լոր բանաստեղծները: Թէ՛ ժ-ե. դարը բուռական ձեռն-
ուն պայմաններ ներկայացուցած է հայ կեանքին համար,
այդ կ՛երեւի հայ և յոյն եկեղեցիներու միացման հարցին
երկար ժամանակ զբաղուելէն: Այս դարը թէ՛ գրաբարին
և թէ ռամկօրէնին համար նշանակալից է: ժ-ե. դարու
գլխաւոր գրագէտներն են.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Սարկա-
ւագ տարած է Մեծ Հայքի մէջ և ժամանակակից է Ներ-
սէս Շնորհալիին: Ծնած է ժ-Ա. դարուն վերջերը Ար-
ցախու Փառիսոս գաւառին մէջ և ինքնօգնութեամբ մեծ
առաջդիմութիւն ձեռք բերած Սանահինի և Հաղբատի
վանքերուն մէջ, որոնք անուանի ուսումնարաններ էին
այս ժամանակ: Ներկայացուցչին է պատկառելի բարքե-
րու և իմաստութեան, և մեծ յարգանք վայելած է իր ժա-
մանակակիցներէն, կոչուելով Սոփեստաց: Իր վարդապե-
տութեան շրջանին Հաղբատի վանքը ծաղկած վիճակի մը
մէջ գրուած է: Մեռած է 1129ին և թաղուած է Հաղ-
բատի Ս Աստուածածին եկեղեցւոյ գաւիթին առակ,
ուր դեռ յայտնի է իր տապանաքարը, որուն վրայ գրուած
է. «Արեալս այս սեհեակաւ ի Սոփեստէս Սարկաւագին»:

Իր նշանաւոր գործն է Պատմութիւնը, որուն համա
համակրութիւնն խոր բուռական են ցոյց տալու իր հե-
ւ գեղեցիկ շարադրութիւնը: Ժամանակագրական ձեռ
ուն և արժէքէ զուրկ չգիտէ ըլլար տեղեկութիւնը:
Ունի ատենագրական հետաքրքրութիւն, բանաստեղծական

խանդ և քրիստոնէական խմացողութիւն: Իր զանազան աղօթիները, ճառերը, նիրտղեանները ու զանազան կրօնական պրուխիւնները, որոց մեծ մասը կորսուած է, վինքը պրագէանեու չարքին մէջ կը դնեն: Իր անունով հասած է նաև Պայծառացեր չարականն ու Սահակին քերթուածը:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ.— 1102ին ծնած է այս առաքանդաւոր ու արուեստապէս գրողը, որ Գ. Մագիստրոսի մեան ու Գրիգոր Պահլաւունիի եղբայրն է: Իր արուեստը վարքը, ձիրքերն ու բարեմասնութիւնները Շնորհալի մականուան օժանդին վինքը: Երկար տաեն արժանաւորապէս վարեց Կիլիկիոյ Հայրապետութեան աթոռը: Շնորհալի իր վարքով ու բարքով մեծ յարգանքի ու համակրանքի արժանացած էր թէ՛ ժողովուրդին տեսակարգերուն և թէ՛ նոյնիսկ օտարներուն: Այս շնորհալի և հանճարեղ բանաստեղծը տեսաւ դարուն ուշագրաւ արուարձութիւնները: Ո՛չ ոք կրցաւ իրեն չափ չքնաղօրէն թրթռացնել արուեստի քնարը: Իր երգերն ու շարականները շատ սիրուած ու ժողովրդականացած են: Սակն հայ գիտէ իր երգերէն մէկը կամ մէկէ աւելին, ուրոնց շատերուն եղանակները ալ ինք յօրինած է, ունենալով երաժշտական հմտութիւն ալ: Շատ համակրութիւն ցոյց կուտար հայ և յոյն եկեղեցիներու միացման հարցին, որ այն տաեն յուզուած էր, և մասնաւոր ձեռնարկներ ալ ըրած էր այդ մասին, բայց դժբաղդաբար իր կանքերը դեռ չգտակուած՝ մեռաւ 1173ին, 70 տարեկան հասակին մէջ:

Շնորհալի թէ՛ իրրեւ արձակագիր և թէ՛ իրրեւ քերթող Հայ Մատենագրութեան պատմութեան մէջ տաեցած է անհամեմատ դիրք: Իր արձակ գրութեանց մէջ նշանակելի են Աստուածաբանութիւնը, որ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած տաեն խօսած է, Ընդհանրական թուղթը, իր պահակալութեան աթոռ ուղղուած հայութեան բոլոր դասակարգերուն, հայ և յոյն եկեղեցիներու միացման և հետ այլեւայլ առիթներով գրած զանազան թուղթերը:

Ունի վեպեր և ներբողեաններ։ Իր բանաստեղծական արտադրութիւնները են տակաւին անհետ հետաքրքրութիւնները, որոնց մէջ աչքի կը զարնէ Վիպասանութիւնը, անանուն տաղաւորով գրուած հազարտողեայ հոյակապ համառօտ պատմութիւն մը, Որք մը Եղեսիոյ վրայ, Յիսուս որդի բազմաթիւ ապագրութիւններու արժանացած քերթուած մը։ Շնորհալիի լեզուն մաքուր է այս գրուածներուն մէջ, և տակաւին տաղաչափութիւնը, որուն համար տաղաւորով մշակուած է, միօրինակ է։ Գերազանցօրէն պելեկիանոս և քաղցրանուագ են այն երգերը, որոնք Հայ Եկեղեցիի Շարականին մէջ գրուած են. ինչպէս, Այսօր Անձառ, Աստուած Անեղ, Առաւօս Լուսոյ, Աշխարհ Անեւնալի, Արարչական, Նորաստեղծեալ Լոյսն։ Շնորհալի գրած է նաեւ առիթօքէն լեզուով և չափանի ձեւով մանկական հաւնեղութիւններ, զորս առիթօքէն գրականութեան մէջ պիտի տանք։

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ.— ժ-ե. դարու մէջ ապրած և մատուցած լաւ պատրաստուած մեկենաս մըն է Սարգիս, որ իր գրասենեակ մէջ ցոյց կը դնէ նաեւ ոչխարաբուծութիւն, գինագործութիւն։ Երկրագործական է և տաղաչափութիւն։ Գլխաւոր գործն է Կարողիկեայց վեպութիւն։ Իրեն կ'ընծայեն եւս այլեայ վեպութիւն մը, որ անծանօթ է մեզի։

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ.— Ներսէս Լամբրոնացի, որ Շնորհալիի քոյրն է, 1153ին ձեռած է արքեպիսկոպոսական և բարեկեցիկ տոհմէ։ Երիտասարդ տարիքին մէջ ձգելով իր իշխանական կեանքը, կրօնական տաղարէզին նուիրուելու, և հազիւ 23 տարեկան՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու։ Լամբրոնացի մեծ յարգանք և համակրանք վայելած է, բայց ունեցած է և շատ մը չարամիտ նախանձողներ, որոնք զինքը վարկաբեկելու համար ամբաստանութիւններ հնարեալած են, մեղադրելով զինքն իրենց օտարամոլ և հայ եկեղեցւոյ անհաւատարիմ։ Շատ քրիստոնեայ էր Ներսէս, որ ազգային զգացումներու ուշ

չէր տար և քրիստոնէական եկեղեցիէն դուրս ոչինչ կը ճանչնար, երջանկութեան միակ ուղին զայն նկատելով։ Լամբրոնացի հանճարեղ էր և պերճախօս։

Իր երկասիրութիւնները արժէքաւոր են։ Անոնց մէջ առաջին կը հանդիսանայ Մեկնութիւն Պատարագարանաց գրոցը։ Նշանաւոր է այն Ստեփանոսութիւնը, որ խօսած է հայ և յոյն եկեղեցիներու միացման հարցին առթիւ 1179ին Հռոմկլայ գումարուած ժողովին մէջ՝ ազգային բերմունքին ու քրիստոնէական ճշմարտութեանց յարութիւնին մասին իր տեսակէտը պարզելու համար։ Համաքրիստոնէական սկզբունքներ կուտայ Լեւոն Թագաւորին ուղղած թուղթին մէջ ալ։ Լամբրոնացի ունի տասնեակ մեկնութիւններ, հինգ այլ և այլ ճառեր և խորհրդանութիւն մը։ Գրած է Շնորհալիի կենսագրութիւնը։ Շատ հետաքրքրական է Լամբրոնացիի յոյն և լատին օրէնքները քաղած օրինքներու հատուածոն, որ ունի չափազանց յիշատակարաններ։

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՑԵՑԻ.— Մատթէոս, որ ինքզինքը վանեցի կ'անուանէ, ծնած է Եդեսիոյ մէջ։ Օգտուելով իր ծննդավայրի նպաստաւոր պայմաններէն՝ գրած է ժամանակագրական Պատմութիւն մը, որ կը սկսի 952 թուականէն և կը հասնի մինչեւ 1136։ Այս գրքին մէջ, որ ունի հետաքրքրական տեղեկութիւն մէ, քան սխեմատիք պատմութիւն մը, մանրամասնութիւններ կան բիւզանդացիներուն, պարսից, խաչակիրներուն ու հայոց վրայ։ Շատ տանելութեամբ կը խօսի յոյներու կրօնական հալածանքներուն ու ժամեհականներու բռնութիւններուն դէմ։ Ոճասիրի մէկը հանդիսանալ չուզել, բայց հրապուրիչ տեսարաններ կը ներկայացնէ յաջողութեամբ։ Իր ձեռ ոճականն է։

ՄԱՀԹԱՐ ԳՕՇ.— Մ՚է միայն ժԲ. դարու, այլեւ ամբողջ հին հայ մատենագրութեան մէջ եզակին ու պատճառն ալ դէմքը մէ այս պիտանական անձնաւորութիւնն ու յարգելի օրինագէտը։ Գօշ կրչուած է, որովհետեւ իր ա-

բուքին մատները չատ ցանցառ էին։ Իր կենսագրութիւնը մեզի ծանօթ է Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչին միջոցաւ։ Մխիթար Գօշ ծնած է Գանձակ. նախ կրօնական կրթութիւն առած է, բայց վերջը հոս հոն թափառելով՝ բարձր պետութիւններու աշակերտած և գիտական մեծ պարգացում և հասկցու ձեռք բերած է։ Մնաց մինչև Սեբեւեան Հայաստանի մէջ ու իրեն պետուն և առաքինի մարդ՝ հանրային յարգանքի մէջ ապրեցաւ մինչև մահը, որ պատահեցաւ 1213 ին։

Իրեւ մտաւորական Մխիթար Գօշ կը ներկայանայ մեզ գիտական հոյակապ դործով մը, որուն մէջ բնաւոր հայրենին ու իրաւագիտական մեծ հմտութիւն ցոյց կուտայ այս մեծ հեղինակը։ Դատաստանագիրքն է այդ, որ իր օրէնսդրական բովանդակութեամբ առանձին տեղ ունի հայ գրականութեան մէջ։ Դատաստանագիրքը կը բաղկանայ երեք մասերէ. 1. Նախադրութիւն, 2. Եկեղեցական կանոններ և 3. Աշխարհական օրհիւններ։ Առաջին մասը կը բովանդակէ իր տեսութիւնները՝ իրաւաբանական բնոյթ ունեցող քանի մը հարցերու մասին։ Միւս երկու մասերը օրինագիրքեր են՝ կանոններու. և տեսութիւններու իրեւ չահագրգռական հատուածոյ։ Այս գիրքը պատրաստելու ձեռնարկած ատեն Մխիթար աչքի առջեւ ունեցած է ժողովուրդին նոր տիպերը, օրէնքի ու կանոնի պակասը, ուսանելու ծուռութիւնը, առա նրդումները և այլն։ Գօշ օգտուած է հին ու նոր բոլոր կրօններու օրինագիրքերէն, աւանդութիւններէն ու եկեղեցական ժողովներու միջոցաւ ընդունուած կանոններէն։ Հետաքրքիր հայ գաղթականութիւնը իրենին ինքնավարութեան կառավարութեան Դատաստանագիրքի օրէնքներով։

Մխիթար Գօշ ունի նաեւ մեկնութիւն մը, առօթքներ, կրօնական գրութիւններ, իրաւական թուղթեր և 150ի չափ առակներ, որոնք նոր էջ մը կը բանան հայ գրականութեան պատմութեան մէջ, և Հայոց Եզոպոսը կ՚անուանեն զինքը։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ .— ԺԲ. դարու երկրորդական մատենագիրներն են ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ (սիրուած քարոզիչ և ուսուցիչ), ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ (հայ պատմութեանց նպաստող, բանաստեղծ և վկայաբեր), ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (մեկնիչ), ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԷՑ (պատմիչ), ՍԱՄՈՒԷԼ ԵՐԷՑ (պատմիչ), ԳԸՐԻԳՈՐ ՏՂԱՑ (քերթող և աստուածաբան), ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԵՑԻ (քերթող), ՍԱՐԳԻՍ ԿՈՒՆԴ (մեկնիչ), ԴԱՒԻԹ ԳԱՆՋԱԿԵՑԻ, ԳՐԻԳՈՐ ԻՄԱՍՏԱՍՏԷՐ, ԴԱՒԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ և այլն:

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր նիշեր.— Վանական վարդապետ.— Վարդան Վարդապետ.— Կիրակոս Գանձակեցի.— Յովհան Երզնկացի.— Երկրորդական դէմքեր:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ .— Բաղդատմամբ նախընթաց ԺԲ. դարուն, կարելի է անկման դար կոչել այս դարը, զոր պղիծի դար ալ կ'անուանեն: Կիլիկեան փայլուն մատենագրութիւնը չկայ և սմբատ չկայ զրական առագրութիւն մը ցոյց չտար: Սակաւաթիւ են գրագէտները, որոնց մէջ նշանակելի են.

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ .— Վանական վարդապետ Տաւուշեցի էր և Մխիթար Գոշի աշակերտներէն մին: Թաթարաց արշաւանքներուն առին զանազան ուղեւորութիւններէ և արկածներէ վերջ Թաթարներուն ձեռքը կ'իյնայ և գժուարաւ կ'ազատի: Վերադարձին կը հաստատուի իր չինած Խորանաշատ անուն եկեղեցիին մէջ: Հոգ գբաղած է իր պատմութիւնը, որուն մէջ ճիտուքի արձանագրած է Թաթարական արշաւանքներն ու յաջորդ դէպքերը: Իրեն օգնած է իր ճոխ մատենադարանը, զոր կազմած էր՝ զրական ուսումնասիրութեանց համար: Գործ ձեռնադրար կոչուած է այս գործը, որ պէտք էր իր գլուխ գործոցը ալիսի ըլլար: Վանական Վարդապետ այս գիրքէն զատ ունի նաեւ մեկնութիւն մը, շարականներ ու ճառեր:

ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՄԻՉ.— Վարդան վարդապետ Վանական աշակերտներէն էր և յարդուած անձնաւորութիւն մը։ Երկար տաեն Կիլիկիա ապրած է իբրեւ պատգամաւոր Կոստանդին կաթողիկոսին։ Իր կարեւոր գործն է Տիեզերական Պատմութիւն անուն գիրքը։ Վարդան մը տարբած է ժամանակակից պատմութիւն մը գրել, բայց խօսքը չէ մնացեր հայ ազգի ալեւ ընդհանուր պատմութեան վրայ.— Քանի մը հազար տարուան համառօտ ժամանակագրութիւն, որուն մէջ իր ժամանակից դէպքերու մասին պատմածներուն կարելի է արժէք ընծայել։ Շահեկան մանրամասնութիւններ ունի իր ժամանակի և Բագրատունեաց հարստութեան պատմութեան նկատմամբ։ Թամարայ մասին պատմածները նոր են։ Գիրքը կը վերջանայ եղեսպատցիներու Կիլիկիա արշաւելով և Կոստանդին կաթողիկոսի մահով։ Ունի նաեւ շատ մը մեկնողական դրուածքներ։ Վարդան, որ Մեծն մականունն առած էր, կը մեռնի 1271ին։

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ.— Վանականի դասնիկը, կենակից ու բարեկից է Կիրակոս, որ նոյնպէս գերի տարուած է Թամթարնելէն և տար ազատած։ ԺԳ. դարու գլխաւոր պատմիչն է Գանձակեցի։ Իր անունով յիշուած կարգ մը գործերու վաւերականութիւնը տարակուսական է, ուստի իր միակ գործն է Պատմութիւնը։ Գիրքին առաջին մասը մեծ արժէք ունի եկեղեցական պատմութեան քննչի ուսանողի կը խօսի Լուսաւորչի և իր յաջորդներուն վրայ։ Քանի՛ գիրքը կ՚առաջանայ՝ քարոզական ոճը այնքան աւելի տեղ կը գտնէ։ Երկրորդ մասին մէջ ընդարձակ տեղեկութիւններ կ՚առնուն Թամթարնելու արշաւանքին, Կիլիկեան մեր թագաւորներու կեանքին և յարաբերութեանց մասին։ Կիրակոս Գանձակեցի վաճառականի պատմիչ է։

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ.— Կը կոչուի նաեւ Պրուց (կապոյտ աչքի) և Մործորեցի, երկար տաեն Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքը մնալուն համար։ Ունի մեկնու-

թխեններ, ներբտղներ, ճառեր և այլն: Իր գլխաւոր գործերէն մին ալ է Մեխիւթիւն Քերականին, շարադրուած Յակոբ կաթողիկոսի խնդրոյն վրայ: Այս գիրքը պատրաստած առեն օգտուած է Մագիստրոսէ, Դաւիթ Անյաղթէ և Յարմնապլի նմանօրինակ երկերէն, ինչպէս նաեւ ուրիշ անանուն քերականներէ: Այս գրուածքը երկու տեսակ ըլլալ կը թուի.— մին՝ Դեռնխոյս Թրածոյի քերականութեան մեկնաբանութիւնը, իսկ միւսը՝ աւելի ընդարձակ քերականութիւն:

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ.— ԺԳ. դարուն մէջ կրօնական մատենագիր կը համարուին՝ ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՌԱՑԻ, ԳԷՈՐԳ ՍԿԵՒՌԱՑԻ, ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸՆ:

ՏԱՍՆԸՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր Գիշեր.— Ստեփաննոս Ուրպիլեան կամ Օրբելեան.— Հերում պատմիչ.— Միխթար Այրիվանեցի.— Եսայի Նչեցի.— Յովհան Օրոտնեցի.— Գրիգոր Տաթեւացի.— Միաբանութեան դպրոցը.— Երկրորդական գրողներ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— Այս դարուն մէջ հայ գրականութեան անկումն աւելի եւս կը շեշտուի, որովհետեւ կիլիկեան կեանքն ալ կը չիջանի: Գլխաւորապէս պատմական սեռն է որ մշակուած է: Ոչնիմպրնեալ մատեան Հայոցաւն թէ՛ գրկիս եղած է հայ մատենագրութիւնը և թէ՛ եռանդ ներշնչած, որով և ապագայ եղած են յաջորդութեան դէմ պայքարել գրագէտներ: Երբեմն կը սկսին ծաղկիլ, բայց շուտով կը թմրին: Այս դարուն գլխաւոր մատենագիրներն են.

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՈՒՐՊԻԼԵԱՆ կամ ՕՐԲԵԼԵԱՆ.— Սիւնեաց Տարոնի իշխանին տոհմէն էր Ստեփաննոս: Եղբօրմանը հասակի մէջ կղերական ասպարէզը մտաւ: Իր նշանաւոր գործն է Պատմութիւն վասն Սիւնեաց Աշխարհին: Կը սկսի մատենութեան սկզբնաւորութենէն, կը

հանի մինչև Վաղարշակ, որուն վրայ խօսած առնն կուտայ Սիւնեաց ազգապատմութիւնը և պատմութիւնը, ու գործը կը վերջացնէ ժամանակակից դրոյցներով։ Ազաթէլեանի գործին հետաքրքրականութիւնն այն է որ իր աղբիւր գործածած է յիշատակարանները, նկարագիրները արձանագրութիւնները և մանաւանդ Թոզատրոնները հին նամականիները։ Այս պատմութիւնն ապացոյց է որ Սիւնեաց աշխարհը, իրրև ազգային կեդրոն, նախամեծարութիւն կը առանար հետզհետէ։ Թարգմանուած է գերմաներէնի և ֆրանսերէնի։

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ.— Կոստիկոսի բերդին Օշին իշխանին որդին էր այս պատմիչը, որ թէև իր գործը ֆրանսերէն գրած և ա՛պա յառնիերէնի թարգմանուած է, բայց ազգային մատենագիր կը համարուի։ Պատմութիւն Արեւելից կամ Պատմութիւն Թաթարացը համառօտ, բայց հետաքրքրական գիրք մ'է։ Կը բաժնուի 56 գլուխներու և կը խօսի համառօտակի ընդհանրապէս Թաթարաց ազգին և անոնց աշխարհակալութեանց մասին։

ՄԽԻԹԱՐ ԱԾՐԻՎԱՆԵՑԻ.— Ժդ. դարու այս պատմիչը Թոզած է ժամանակագրութիւն անուն ընդհանուր պատմութիւն մը, որ աշխարհի առեղծուածէն մինչև 1328 թուականը կը հասնի։ Տեսակ մը պատմական մատենախօսութիւն է այս գործը, որ կը խօսի իրմէն առջի բոլոր պատմիչներուն և անոնց գրած պատմութիւններուն մասին։ Թարգմանուած է օտար լեզուներու և պիտանի հետազօտութեանց առարկայ եղած։

ԵՍԱՑԻ ՆՉԵՑԻ.— Առաւն գաւառի Նիչ գեղջէն էր, առաջնորդ և ուսուցիչ։ Ունի պլեւայ գրուածներ թուղթեր ու գրութիւններ։ Նշելի պարագրութիւն է այն ազգաբնական հասանքին, որ ժդ. դարուն մէջ առեղծուածացաւ ունիորներու գործունէութեան դէմ։ Հասանալի չէ որ ինք ըլլայ հեղինակը քանի մը նախատալից և հայհոյական գրութիւններու, որոնք ունիմորներու դէմ գրուած են։ Այսուհանդերձ ինք կը մնայ մեծագոյն ազգա-

կը հայ եկեղեցիի աւանդական ոգիի պահպանման ժամանակակից գործին։

ՅՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏԵԵՑԻ.— Իւանէ իշխանի տղան է Յովհան, որուն գաւառ Վարանդն կը տէրէր։ Երկար աւան ուսուցչութեամբ պարապած է։ Ունի վեպեւրեւներ, ճառեր և ուրիշ կրօնական գրութիւններ։ Վերջին ծայր ընդունակ և գիտնական էր, ուստի միաբանութեան հոգածին դէմ պայքարելով հանդերձ՝ կ'օգտուէր միեւնոյն աւանն անոնց բերած գիտութենէն ու լաւ բաներէն։

ԳՐԻԳՈՐ ՏՍԹԵՒՍՑԻ.— Երկար աւան ծնած է Տաթեւի վանքը, իբրեւ վարդապետ և ուսուցիչ։ Օժտուած ըլլալով հարուստ հմտութեամբ, ունեցած է բաւական մտաւորականութիւն։ Միաբանութեան տակալի հակառակորդն է Տաթեւացին, որ Հարցմանց գիրք անուն երկու հատորներու մէջ ամփոփած է կրօնական վիճաբանութիւններու վերաբերած խնդիրներ՝ հարց-պատասխանի ձեւով։ Ունի գրած հարիւրաւոր քարոզներ, խմաստասիրական զանազան գործեր և բաղուածոններ։

ՄԻԱԲԱՆԱՍԷՐՆԵՐՈՒ ԴՊՐՈՑԸ.— Լաւին կրօնաւորներ, որոնք ունիւթոր անուամբ ծանօթ են, ունեցած են Հայաստանի մէջ ո՛չ միայն կրթական և ուսուցչական, այլեւ՝ գրական գործունէութիւն, որպէսզի իրենց գաղափարները տարածեն ամեն կողմ։ Այս լաւին վարդապետներուն կը գործակցէին հայ-լաւին վարդապետներ, որոնք գիրքեր ալ ունին գրած. առաջնէ գլխաւորներն են՝ ՅԱԿՈԲՈՍ, ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԱՇԵՆՑ, ՄԻԹԱՐ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ, ՅՈՎՀԱՆ ՔՈՆԵՑԻ, ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՂՈՆ և այլն։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ.— Ժդ. դարու երկրորդական մատենագիրներու մէջ կը դասուին ՄԱՂԱԿԻԱ ԱԲԵՂԱՅ, ՄԻԹԱՐ ԱԱՈՒՆՑԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՆՋԱԿԵՑԻ, ՄԵՍՐՈՎՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ԳԷՈՐԳ ԵՐԶԸՆԿԱՑԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԼՈՏԵԿ, ՏԻՐԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՑԻ և այլն։

ՏԱՍՆԸՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր նիշեր.— Թոմա Մեծոփեցի.— Առաքել Սիւնեցի.— Առաքել Բաղիշեցի.— Աբրահամ Անկիւրացի.—

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— Ժե. դարու մէջ հայկական կեանքը մխիթարական ո՛չ մէկ նշոյլ ցոյց կուտայ: Ամբողջ երկիրը քանդուած և ժողովուրդը՝ ահաբեկ ցրուած է աշխարհի չորս կողմը, ապահով ունկ մը գտնելու և իր գոյութիւնը միայն պահպանելու համար: Մտաւորական կեանք չկայ. լեզուն խախտուած է արդէն մէկ կողմէ լատինական ազդեցութիւնով և մեւս կողմէ առաջին սկզբնաւորութիւնով: Բայի քանի մը դէմքերէ, գրագէտներ չեն աւանդուիր մեզ: Երկիննալու ծալկած չքնաղն է այս դարը, միջնադարեան առաջին բանաստեղծութեան յաջորդող մէկ ժամանակը: Ահա՝ դարուն աչքի զարնող ցանցառ դէմքերը,

ԹՈՒՄԱ ՄԵԾՈՓԵՑԻ.— Մեծոփայ վանքին առաջնորդն էր, յաջորդ Թոմա կոչուեցաւ Մեծոփեցի: Ժե. դարու միակ պատմիչն է, ականատես Էնկիւրիոյ արշաւանքներուն, որ ճշդիւ կերպով կուտայ իր ժամանակի դէպքերուն հաւատարիմ պատմութիւնը: Իր նշանաւոր գործն է Պատմութիւն Էնկիւրիոյ եւ յաջորդաց իւրոյ աշխարհին երկարախրութիւնը: Իր լեզուն գրաբար է մէնթ, բայց շատ հասարակացած ու ինկած: Այս գործը մէնթ հաւատարիմ, բայց չոր ոճագրութեան է պատմական տեսակէտով, ներկայացնելով 60 տարուան (1338-1446) պատմութիւն: Երկին դիւրաճանաչութեամբ հրաշքներու պիծէք կ'ընծայէ:

ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ.— Ունի գաւառական կրօնական գրուածքներ: Աւելի երեւ քերթող արժէք ունի: Մենք զինքը ներկայացուցած ենք միջնադարեան երգիչներու կարգին:

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ.— Ծնած է Բաղէշի Պօռ աւանին մէջ: Ճիշտ տարեկիլը է կ. Պոլսոյ առման վրայ գրած ոտանաւորը:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՆԿԻՒՐԱՑԻ.— 4-500 տող խառնակուռ ոտանաւորի մը մէջ կը պատմէ օսմանցիներու կ. Պոլիս մտնելն ու Բիւզանդական կայսրութեան անկումը:

ՏԱՍՆԸՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր նիշեր.— Երկրորդական Մատենագիրներ.— Միջնադարեան երգիչներու ակնդարձ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ .— Գրական կեանքն ու հայ դպրութիւնը իսոր քունի մէջ են Հայաստանի մէջ: Եւրոպայի վերածնութիւնն ու իր բարերար արդիւնքները Հայաստանի համար ոչինչ ունին դեռ: Սկսած է Հայկական Տպագրութիւնը, բայց անիկա հետու է տակաւին հայ ժողովուրդին ծառայել: Կարեւոր մատենագիրներ չկան:

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ .— Քանի մը երկրորդական դէմքե՛ր միայն կը ներկայացնէ մեզ՝ մատենագրութեան պատմութիւնը: Ա՛հաւասիկ. ԹՈՒՐԼՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ, ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ, ՂՈՒԿԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԵՂԵՑԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԾՈՐԵՑԻ, ՍԻՄԷՈՆ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ եւայլն:

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԵՐԳԻՉՆԵՐՈՒ ՈՍԿԵԴԱՐԸ .— Ամիսօրէն մատենագրութեան մէջ թէեւ աչքառու արձագանգներ չկան, միջնադարեան երգիչներու ոսկի շրջանն է տակաւին Ժ.Զ. դարու երգիչներու շրջանը ամէ առաջ առած ըլլալով հոս կանգ չենք առներ:

ՏԱՍՆԸԵՕԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր նիշեր.— Առաքել Դաւրիժեցի.— Արրահամ Կրետացի.— Զաքարիա Քանաքեռցի.— Ստեփաննոս Ռոշկեան.— Խաչատուր Կեսարացի.— Երկրորդական դէմքեր:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ .— Եւրոպայի վերածնութեան ազդեցութիւնը քիչ քիչ հայոց մէջ ալ մուտ կը գտնէ: Ամեն կողմ չարժուած մը կայ, մանաւանդ գաղութներուն մէջ: Տպարանները կը չատնան և վանքերը կը ծաղկին: Ժէ. դարու կէսէն վերջ արեւելեան Հայաստանի մէջ ալ ոգեւորութիւնը կը սկսի: Դարը կատարյ քանի մը կարեւոր և չատ մը երկրորդական մատենագիրներ: Ներկայացնենք զանոնք:

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ .— Այս գերեզմանմեծաւ և մանաւանդ կանոնաւոր պատմիչն է Դավրիժեցի, որ աշակերտած է և մերձաւոր էջմիածնայ վանքին: Իրեն ընծայուած քանի մը անկարեւոր հատուածներէ զատ իր գլխաւոր գործն է Պատմութիւնը: Կը բովանդակէ 60 տարուան դէպքեր, որոնց մեծ մասամբ ժամանակակից եւ ականատես եղած է: Իր գործը շատ հետաքրքրական է, լաւ և արժէքաւոր: Ձոխ նկարագրութիւններ ունի Զուզայի բարօրութեան, անկման և վերջ դիմադրութեան մասին Շահ-Աբասի դէմ: Մանրամասնօրէն կը պատմէ Շահ Աբասի արշաւանքը և բոլոր այն ազէտները, որ բռնք կապ ունին անոր անուան հետ: Շատ յատկանշական մանրամասներ կուտայ Շահ Աբասի մասին: Լեզուն ընտիր չէ:

ՍԲՐԱՀԱՄ ԿԻՒՏԱՑԻ .— Գանձասպի ըլլալուն համար այսպէս կոչուած է: Երեսին Թիֆիրտաղի ալ ի՛ըսեն, հոն 25 տարի առաջնորդական պաշտօն վարելուն համար: Իր անունով մնալի հասած հայրապետական քանի մը կոնդակներ չհաշուելով՝ իր գլխաւոր արձակութիւնը կը մնայ՝ Պատմութիւն ազգիս իւրոց եւ Նահր Շահին Պարսից անուն գիրքը, որ, շարադրուած իր ծերութեան ժամանակ, տեղեկութիւններ կուտայ էջմիածնի, չրջակայքերու և հայկական կեանքի վերջացած հին չրջանի իշխանական տուներուն ու ճեպագրներուն մասին: Դավրիժեցի և Զաքարիա ալ այս մասին հատուկտորներ կուտան:

ՋԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌՑԻ .— Մանուկ հասակէն իսկ կրօնաւորութիւն ընդունած է: Դավրիժեցիի ժամանակակից մ՚է, կաղ ու կարճահասակ, որուն համար երբեմն կաղ Զաքարիա ալ ըսուած է: Կուտայ Պատմութիւն մը, որուն մէջ Դավրիժեցիին գրածները կրկնելէ վերջ 40 տարի ետ առաջ կ՚երթայ: Ամբողջ պատմութեան մէջ վերջին արուեստ կայ կարծես. ա՛յնչափ ախորժով կը լսուի: Կարեւոր է նաեւ իր կնոջական Յովհաննավանից անուն համառօտ գործը, որ հետաքննութեան արժանի է:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԱՆ .— Լեհաստանի Կամենից քաղաքը ծնած ըլլալով երբեմն Կամիենեցացի ալ կը կոչ-

ան։ Եւրոպական լեզուներու ու պարսկեանց հետաւ էր Ռուչքեան։ Իր չատ մը գործերուն մէջ ուշադրաւ է բնադարձակ հայ-լատին Բառարանը, որ հետաքնամբ լեցուն և նախնեաց վկայաբանութեամբ ճոխացած կարեւոր գործ մ՚է։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՍԱՐՑԻ.— Սա թէեւ մատենագրական կարեւոր արտադրութիւններ չունի, սակայն իբրեւ ուսուցիչ և տպարանատէր մեծ ծառայութիւն մատուցած է հայ պարսկեան։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ.— Ժէ. դարու երկրորդական դէմքերէն յիշատակենք ՋԱՓԱՐԻՍ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, որ գրած է պատմական ընդարձակ Յիշատակարան մը, ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԼԵՀԱՑԻ, որ ունի ընքնագիր և թարգմանածոյ գրուածներ, ՍԻՄԷՈՆ ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, հայկական տպագրութեան վառանակատներէն մին, ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԿԱՓՈՂԻԿՈՍ ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ և այլն։

ՏԱՍՆԸՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Միխթար Արրայ.— Միխթարեան Միաբանութիւնը.— Յակոբ Նալեան Պատրիարք.— Միքայէլ Չամչեան.— Ղուկաս Ինճիճեան.— Մարտիկ Չամչեան.— Գաբրիէլ Ալեքսիեան.— Գրիգոր Պալեան Փէշտմալճեան.— Գեորգ Պալեան.— Երեմիա Չէլէպի Քեոմիւրճեան

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Ժ.Ը. դարը հայկական իմացական վերածնութեան դարն համարուած է, և շատ մը գրագէտներ Հայ Գրականութեան նոր շրջանը կը սկսին Միխիթար Աբբայով, որ առաջին մատենագրական դէմքն է։ Մենք ընդունելով հանդերձ որ հայ լեզուի վերանորոգութիւն ու նոր շրջանը Ժ.Ը. դարու մէջ սկիզբ կ՚առնէ, կը պահենք մեր պատմական կարգը այնպէս, ինչպէս առաջադրած ենք,— չորեքհարիւր գրեթէ լեզուով կատարուած մատենագրութիւնը, մինչեւ Ժ.Թ. դար։ Այս դարուն մէջ արդիւնաւոր գործունէութիւն ունեցած է Միխիթարեան Միաբանութիւնը, Հայաստանի և գաղթավայրերուն մէջ ուսումնական և գրական մեծ շարժում մը

առեղծուած է և պղտոր մտաւորական կեանքը կազմած է։ Շատ են այս պարս մատենագիրները, քերականները, բառարան չինողները ու առհասարակ գիրք հեղինակողները, սակայն մինչ մեզ միայն գլխաւորներով միայն կը զբաղինք։

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ.— Հայկական նոր մատենական վերածնութեան առնչութեան ու Լահակիրն է Մխիթար։ Ծնած է Սեբաստիա, Հոլ Դար արուարձանին մէջ, 1676ին։ Իր պատանեկութեան շրջանին մէջ առած է կրօնական կրթութիւն և 14 տարեկան հասակին մէջ տեղացի Ս. Նշան վանքը մտած է իբրև կրօնաւորութեան հետեւիլ ուզած դպիր մը։ Ուսումնական պատրաստութեան համար կարճ, էջմիածին ու Սեւան գնացած և իր ուսման պտղակին յաջուրդ չգտնելով Ս. Նշան դարձած է։ Երկրորդ անգամ ըլլալով Պոլիս եկած է 1700ին և աշակերտներ հաւաքելով սկսած է դասաւորութեան։ Մխիթար սկսած էր Հայոց ազգին ուսումնական գլխաւոր կեդրոն կարծուած վանքերը և յաւասատած, ուսոր իր նպատակն էր հաստատել սիրտը հիմնարկութիւն մը, որ, հետ բերելին այդ ժամանակին յառաջ չեկած կրօնական խորհրդութիւններէն ու կրօնաւորը վերծերէն, խակական կերպով հայ մխքին ու բարոյականութեան ծառայէր։ Առաջին հիմնարկութիւնը սակը աշակերտներով սկսաւ Կ. Պոլիս գաղութիներու վանքին մէջ, իբրև Ոչխս Ս. Աստուածածնայ (1701)։ Պոլոյ գաղութիներու դէմ սկսած հալածանքներու ամենասաստիկ չրջանին սահմանեցաւ ծրագրած կերպով իր աշակերտներուն հետ փախչիլ Մօրա, որ այն ատեն վենետիկի իշխանութեան ներքեւ էր, և հոն շարունակել իր գործը։ Հոն Մեթոն քաղաքին մէջ միայ սկսաւ 12 տարի։ Հոգւոյ հայր կանոնաւորած էր իր գործը, երբ օսմանցիները Մօրայի սերեցին և Մխիթար ալ իրենները վենետիկ անցաւ և հոն մօտակայ Ս. Ղազար կղզին վերայ հիմնեց Մխիթարեան վանքը 1717ին։ Քանիներնիք տարի վերջ ամենասանը բարեկարգուած էր արդէն և ու-

նէր եկեղեցի, տպարան, գպրոց և այլն: Մխիթար անվախ կերթայ առաջ չատ մը նախանձոտ հակառակորդներու հարուածներուն և խոհեմ ու իմաստուն գործունէութեամբ իր մտին լարած բոլոր գաղթն անհետանալը կը տեսնէ: Մեռած այս հայրապետին մէջ 1749 ին՝ հայութեան կառկիլոյ իր բուռառ հառաջութիւնն ու Մխիթարեան արդիւնաւոր միաբանութիւնը:

Բայլ իր այս գերազանցութեան «մեծ երկասիրութիւն»էն, Մխիթար Այրեսյ ունեցած է նաեւ մասնագրական գործունէութիւն: Գրած է կրօնական գիրքեր, հրատարակած է՝ եկեղեցական գիրքերն ու նախնեաց գործերէն ոմանք, և օժտած է հայ լեզուն ու գրականութիւնը հայկական քանի մը կարեւոր գործերով, ինչպէս Բերանկեւուրիւ, Հայկազեան բառգիրք և այլն:

Մխիթար Այրեսյ ունի մեծ համբաւ՝ թէ հայկական բոլոր հառաջացնելուն և թէ ներքաշելուն մէջ:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Մխիթարեան Միաբանութիւնը, իր երկհարիւրամեայ գործունէութեամբ առանձին ուշադրութեան և ուսումնասիրութեան արժանի հայկական հաստատութիւն մ'է, որ հիմնուեցաւ Մխիթար Այրեսյ ձեռնարկութեամբ ու ջանքով ու մեծ դեր կատարեց հայկական վերածնութեան գործին մէջ: Հայ լեզուի վերանորոգութիւնը բացառապէս Մխիթարեաններու կը պարտինք. այլապէս՝ հայ լեզուն, օտար տարրերով խճողուած բոլորովին, իր քառասին վիճակը պահելով հայկական մշակոյթին մէջ անկարող պիտի ըլլար զօրաւոր ազդակ մը դառնալ: Որպէսզի Մխիթար իր միաբանն օտար երկիրներու մէջ հիմնէր, կային երկու լուծ պատճառներ 1. նոյն տանի քաղաքական պայմանները, որոնք հնարաւորութիւն չէին տար Թուրքիոյ մէջ այսպիսի ձեռնարկի մը իրականացման, 2. ներքին ազգ. կրօնական վիճակը, որոնց կրնար զոհ երթալ այս փայփայուած ծրագիրը, և 3. Օտար պետութեան մը և կամ վատիկանի պաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը՝ այդ շրջանին համար: Մխիթարի համար կար հայ ազգութիւն, որ կը կազմէր ամբողջութիւն մը, և կրօնք՝ որ հառաջացնէր մեր մէջ,— լուսաւորչականութիւն և գաթոլիկութիւն: Անոր համոզումն էր թէ ազգային գաղափար և կրօնական գաւանանք պէտք չէ շփոթել իրարու հետ եւ ճիշդ ա՛յս էր պատճառը, որ Մխիթարեան Միաբանութիւնը յաջողութիւն գտաւ կրօնական գործունէութիւնը Մխիթարեաններուն համար միջոց էր միայն, իսկ ազգային գործունէ-

ութիւնը՝ նպատակ, այնպէս որ Հառմն ու Լջմիածինը միշտ մօտիկ պահեցին իրենց։ Մինչեւ Մխիթարի մահը (1749) Միսրանութեան գործերը լաւ գնացին և համերաշխութիւն կար։ Բայց անկէ վերջ, Հ. Առեփաննոս Մելքոնեանի սրբահայրութեան օրով ներքին երկպառակութիւն առաջ եկաւ, այլ և այլ պատճառներով, որոնք մինչեւ հիմա լուսաբանուած ալ չեն կատարելապէս, և վերջապէս գժգոհ միսրանները, թուով 15, առաջնորդութեամբ Պապիկեան Աստուածատուր վ.ի 1773ին նախ անցան Թրիէսթէ, հոն հաստատուեցան, և ապա երը ֆրանսացիները 1807ին տիրեցին այդ տեղերուն և բոլոր վանքերն ալ կողոպտեցին, հարկադրուեցան վիէննա ապաստանիլ։ Հոն 1811ին հաստատեցին երկրորդ Մխիթարեան Միսրանութիւն մը։ Հիմա Մխիթարեան երկու միսրանութիւններ կան, որոնք կը ճանչցուին իրենց հաստատուած քաղաքներու անուններով, Վենետիկեանները և Վիէննայեան։ Առաջինը հին է և ունի 200 տարուան գոյութիւն, իսկ միսրը հոգիս հարիւրամեակ մը բոլորեց։ Մխիթարեան կրկին միսրանութիւններու կատարած գերը շատ մեծ է։ Ամփոփենք։ 1. Հայ լեզուի վերածնութեան առհվիրան եղան, մշակեցին զայն և զարգացուցին։ 2. Քերականութիւններով և բառարաններով հայ լեզուին բառամբոխը պահպանեցին և օրէնքները ճշդեցին։ 3. Մշակեցին գրականութիւն մը, որուն մէջ բառական կարեւոր տեղեր կային։ 4. Հայկական ձեռագիրները հաւաքեցին։ 5. Շատ մը ձեռագիրներ փճացումէ ազատեցին՝ տպագրելով նախնեաց գործերը։ 6. Դասագիրքեր հրատարակեցին։ 7. Հայ լեզուի հաշակերտներ տուին։ 8. Օտար հրաշակերտներ հայացուցին։ 9. Բանասիրական և մատենագրական ճիւղին գարկ տուին։ 10. Հայ մատենագրութիւնն ու պատմութիւնը ճանչցուցին Եւրոպայի։ 11. Մանաւանդ գործեր հրատարակեցին և երկուքին ալ հանդէսներ տուին։ 12. Իրենց գործունէութեամբ դրդիռ եղան պարահայ մատենագիրներուն։ 13. Սերունդներ կրթեցին և վարժարաններ բացին։ 14. Շատ մը ուսեալ կղերներ նուիրեցին ազգին։ 15. Հայ Թատրոնը հիմնեցին։ 16. Հայ աշխարհիկ գրականութեան մեծապէս ազդակից հանդիսացան։ 17. երկու մեծ մատենադարաններ կազմեցին իրենց վանքերուն մէջ։ 18. Հայկական գեղարուեստական գրականութեան ծառայեցին և այլն։

Մխիթարեան կրկին միսրանութիւններու գործունէութիւնները կրնան ունենալ իրենց քննադատելի կողմերն ու թերութիւնները, բայց գործին ամբողջութիւնը հոյակապ է և հիանալի։ Ամեն հայ պէտք է երախտագէտ ըլլայ վերջին դարերու այս բարերար ազինեան ու գանձանք ներկայացնող երկու միսրանութիւններուն։

ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ (†1864)։ — Յովհաննէս Կոլոտի աշակերտներէն էր Նալեան, կ. Պոլսոյ պատրիարքը, որ գրած ունի իր ժամանակին յուզուած կրօնական

խնդիրներու շուրջ շատ մը գիրքեր և մեկնութիւններ։ Մխիթարեաններու աղեկցութեամբ Պոլիս կազմակերպուած Թրքահայ մտաւորականներու պատգամաւորներէն մին էր։

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԱՄՉԵԱՆ (1738-1823).— *Մխիթարեան բազմահմուտ և անխոնջ միաբ մը, որ պատմական և աստուածաբանական խոր հմտութիւն ունէր։ Իր գլխաւոր գործերն են. 1. Քերականութիւն. Առանց յատկանշական ըսուած և մաքուր հայերէնի տալու ընդարձակ ու լման քերականութիւնն է. 2. Պատմութիւն Հայոց. Ընդհատակ հակայ գործ մը, որ մինչև այսօր հրատարակուած բոլոր պատմութիւններու ամենէն ընդարձակն է։ Կը սկսի Հայկէն և կը հասնի մինչև 1770։ Ատոր մէջ հեղինակը գործածած է պատկ և գրաւիչ լեզու։ Գ. հատորի վերջը կան ժամանակագրութիւն, քրեականներու համեմատութիւն, ապրուստներ, ծանոթութիւններ և այլն։ Այս գործը քննական արժէք չունի, որովհետև հեղինակին այն ատեն անձամբ էր կարգ մը ազգ. պատմիչներու, աղբիւրներու ընտրութիւն ըրած չէ, բնականաբար հնագիտական ոչինչ կայ և գրեթէ ամբողջ գիրքը ըսուած է։ 3. Մեկնութիւն Սաղմոսաց (10 հատոր)։*

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ (1758-1833).— *Կ. Պոլսեցի է։ Մխիթարեան համբաւաւոր աշխարհագրագէտ, հնախօս և պատմաբան։ Իր կարեւոր երկերն են. 1. Աշխարհագրութիւն հինէ մինչև ներկայ ատեն աշխարհի (11 հատոր). Ատոր վերջին հատորը Նոր Հայաստանի կը վերաբերի և մեծ կարեւորութիւն ունի Հայաստանի աշխարհագրութեան համար. 2. Դարապատում (8 հատոր). Եւրոպական տէրութիւններու ժամանակակից պատմութիւնը, 1750-1800։ 3. Հին Հայաստան. Հայաստանի հին և միջին դարերու Աշխարհագրութիւնը. 4. Հնախօսութիւն Հայաստանեայց (3 հատոր). Կուտայ Հին Հայաստանի կեանքը, քաղաքական ու վարչական կազմակերպութիւնը, հագուստն, նախապաշարմունքները և բանակի դրութիւնը։ Հին հայոց քաղաքակրթութեան պատմութեան առջին փորձն է մեր մէջ։*

Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՋԱՆՋԱՂԵԱՆ (1770-1835).— *Ունեցած է գրական արդիւնաւոր կեանք. Վենետիկի Մխիթարեան է: Իր գլխաւոր գործերն են՝ քերթուածներ, Յեներկոն Տեղեակաին թարգմանութիւնը և բառարաններ՝ հայերէնէ իտալերէն և իտալերէնէ հայերէն: Ունի բանասիրական ու վիպագրի խառնուածք:*

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ՍԻԵՏԻՔԵԱՆ (1751-1827).— *Մխիթարեան հոյակապ աստուածաբան և նշանաւոր քերթող: Ունի հայրենաշունչ թրթռուն քերթուածներ: Գլխաւոր գործերն են Մեկնութիւն թղթոցն Պօղոսի (3 հատոր), Բացատրութիւն Տաղարանաց, Լուծումն Աւետեայ Սղօթից եւ Ճառից:*

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՓԵՇՏՄՊԱԼՃԵԱՆ (1773-1837).— *Հռչակաւոր պերճախօս ու գիտնական պոլսահայ մէր, ինչպէս կ'ըսեն իր ժամանակակիցները: Մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է Պատրիարքարանի գործունեութեանց մէջ: Նշանաւոր դարձած էր իրրեւ հայկաբան, աստուածաբան և բանաստեղծ: Տպագրած է հին հայ մատենագրութեանց վերաբերեալ գործեր: Իր գլխաւոր երկասիրութիւններն են. Տրամաբանութիւն, Բերականութիւն, Լուսաչաւիղ կամ Բացատրութիւն Հանգամանաց և Բառգիրք Հայկազեան լեզուի (2 հատոր): Իր հեղինակած Ստուգաբանական բառարանը, որ հրատարակուեցաւ այրած է, չենք կարծեր որ գիտական արժէք մ'ունենայ: Բանաստեղծական նշանաւոր գործը կարելի է համարել Դիւանութիւն Հարկաւոր Տիրոջ ընդարձակ քերթուածը:*

ԳԷՈՐԳ ԴՊԻՐ (1737-1812).— *Պոլսահայ դէմք մը, որ նշանաւոր գործած է իրրեւ լեզուագէտ, հայկաբան, աստուածաբան, պատմաբան, քերթող ու թարգմանիչ: Ունի շատ մը թարգմանութիւններ, լեզուական գործեր (բառարաններ՝ պարսկերենէ հայերէն, արաբերէնէ հայերէն և հերականութիւններ՝ պարսկերէն, արաբերէն և հայերէն), պատմական գործեր (Պատմութիւն Վէհփրեանոց Օսմ. պետութեան, անտիպ, պատմութիւն Օսմանեանց, Պատմութիւն Հայոց) և այլն: Այս վերջինը լոյս տեսած չէ և կ'ըսուի թէ Զաքէեանի գործն է:*

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻ ՓԷՕՄԻՐՃԵԱՆ.— ԺԸ. դարու սկիզբներն ապրող հմուտ դէմք մը, որ ունի տաճկաբարբառ ու հայերէն չատ մը գործեր: Իր պատմական գործերը նշանակելի են: Օգտուած է Մեծոփեցիէն և Սուաքել Դավրիժեցիէն, որոնց ձգած տեղէն կը շարունակէ Պատմութիւն Հայոց մը:

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ:— ԺԸ. դարու Մխիթարեան դէմքերու մէջ նշանակելի են՝ Հ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԳՈՆՑ ՓԻՒՎՂԷՐ, Հ. ՎՐԹԱՆԷՍ ԱՄԿԷՐԵԱՆ և այլն: Իսկ տաճկահայոց մէջ փայլող երկրորդական դէմքերէն յիշենք՝ ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՊԱՏՈՒԵԼԻ, ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՎԱՐԺԱՊԵՏ (Սամաթիոյ), Տ. ՄԵՍՐՈՊ ՓԱՀԱՆՍՅ, ՅԻՍՈՒՍ ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՈՒԵԼԻ, ԱՆԴՐԷԱՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏ (Խասգիւղի) և այլն:

ՏԱՍՆԸՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Ընդհանուր ցիշեր.— Հ. Մկրտիչ Այգերեան.— Հ. Եղիա Թովմասեան.— Մեսրոպ սարկաւագ Թաղիադեանց.— Կարապետ Վ. Շահնազարեան.— Հ. Առաքել Կոմիտաս Բագրատունի.— Հ. Եղուարդ Հիւրմիզ.— Յարութիւն Այտնդարեան.— Յովհան Միրզա Վանանդեցի.— Սրապիոն Հիւիւեան.— Զանազան գրական դէմքեր:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— ԺԹ. դարն առաւելապէս նոր կամ աշխարհիկ գրականութեան կը վերաբերի, աշխարհաբար լեզուի գործածութեան տեսակէտով. սակայն այդ դարուն սկիզբները ծաղկած են կարգ մը մատենագրական հոյակապ դէմքեր, Մխիթարեան կամ ոչ-Մխիթարեան, որոնք գրաբար լեզուով մատենագրած ըլլալնուն համար գրաբար մատենագրութեան բաժնին մէջ դրինք: Արեւմտեան և Արեւելեան աշխարհիկ գրականութիւնները առնել ԺԹ. դարու կէսին սկսան տպագրուիլ գործունէութեան: Աշխարհիկ գրականութեան բաժինն առանձին պիտի տեսնենք արդէն. մենք հոս կուտանք ԺԹ. դարու գրաբար լեզուով մատենագրող գլխաւոր գրչի մարդիկը:

Հ. ՄԿՐՏԻՉ ԱԻԳԵՐԵԱՆ (1762-1854)։ — Վենետիկի Մխիթարեաններէն լեզուագէտ և աստուածաբան։ Իր նշանաւոր գործերն են 1. Հայկազեան Բառարանը, (երից վարդապետաց), որուն պատրաստութեան մէջ գլխաւոր բաժինը իրն է. 2. Առձեռն բառարան, 3. Լիակատար Վարք Սրբոց (10 հատոր)։ Ատոնցմէ զատ Հ. Մ. Ասդերեան ունի շատ մը ճառեր, գրութիւններ ու թարգմանութիւններ։ Հայկազեան Բառարանի միւս աշխատակիցներն են Հ. Սիւրմէլեան և Հ. Ասեմքեան։ Այս գործը նախ ունէր 12 հատոր, բայց ի վերջոյ ապագրական ծախքերու մեծութիւնը համաձայնութեան և 3 հատորի վերածելու ստիպեց զիրենք։

Հ. ԵՂԻՍ. ԹՈՎՄԱՃԱՆ (1777-1847)։ — Բազմաթիւն մատենագիր, լեզուագէտ ու թարգմանիչ։ Իր գլխաւոր թարգմանութիւններն են Համերոսի Իլիական ու Ոդիսականի դիւցազներգութիւնները, Պլուտարքոսի Զուգահեռները (6 հատոր), Արիստոտէլի գործերէն երկուքը, Եւրիպիդեսի Ողբերգութիւններէն մէկ քանին։ Ունի նաեւ քերթուածներ և այլ գործեր։

ՄԵՍՐՈՊ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ԹԱՂԻԱԴԵԱՆՑ (1803-1858)։ — Հնդկահայ գրագէտ։ Երկար տարի էջմիածնայ վանքը մնալէ վերջ ունեցաւ երկար ճանապարհորդութիւններ և ատենդական կեանք։ Կալկաթայի մէջ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է։ Թաղիադեանց իր ժամանակի նշանաւոր դէմքերէն է՝ իբրեւ գիտնական, բանաստեղծ, հայկաբան ու մանկավարժ։ Գրած է թարգմանութիւններ, մանկավարժական-դպրոցական, պատմական և ուղեգրական գիրքեր և գրական գործեր։ Իր ուղեգրական գործերուն մէջ գլխաւորն է Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան իսկ գրական գործերէն՝ Վէպ Վարսենիկեանն ու Վարդգէսի Վէպը։

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ († 1865)։ — Ս. Էջմիածնի միաբաններէն է Կարապետ Վ., պատմաբան և կրօնագէտ։ Իր ժամանակին ազատամոլ գրքերուն մին եղած է, գայթակղութիւն առաջ բերելու չափ։ Իր գլխ-

խոտոր երկաթրուխներն են Հերոդեսի Դաշանց քրոջն, Կրօնագիտութիւն և այլն: Բարիզի մէջ հրատարակած է Շատ Հայ պատմագրացը՝ ծանօթագրութիւններով: Ունի ատկութիւն չատ մը ուրիշ երկեր ալ:

Հ. ՍՄԱԷՆ ԿՈՄԻՏԱՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (1790-1866) *.— Վենետիկի միաբանութեան ամենէն հակայ դէմքերէն մին, որ իր ինքնագիր ու մանաւանդ թարգմանածոյ գործերով գրաբար լեզուի հրաշակերտանները արտադրեց: Բազրատունի հմուտ էր գոտական լեզուներու: Գիտուն միաք մը և յոգնասատակ մտաւորական մը ունինք իր անձով: Առաջնակարգ թարգմանիչ է և խորագէտ ու արուեստագէտ բանասէրը: Իր գլուխ գործոցն է Հայկ Դիւցազի վիպական հնամոլի քերթուածը, որով վիպական չքնաղ հանգոյցներով կը պատմէ Հայկ նահապետի գործն ու հայ ազգի հիմնարկութիւնը: Ունի գեղեցիկ ճարտուածներ: Ճարտար և հեղինակաւոր գրչով մը թարգմանած է՝ Վիրգիլիոսի Մշակականքը, Ովտիոսի Սուրեաս Քերթողականը, Հոմերոսի Իլիականը, Միլտոնի Դրախտ կորուսեալը, Փոպոլէի Քերեզմանքը, Վոլթէռի, Ռասինի և Սկիւդերիի Ողբերգութիւնները՝ հայկական չափով: Սրձակ լեզուով հայերէնի թարգմանած է Պոսիւէի Դաւթականականքը, Սաւաւէի Տրամաբանութիւնը, Մոնթեսքիէի Փորձի Քառասնորդը և այլն: Իր լեզուաբանական բազմահմուտ գործն է Քերականութիւն ի սիսս զարգացեալը:*

Հ. ԵԴՈՒԱՐԴ ՀԻՒՐՄԻՋ (1799-1876).— *Բազրատունեաց աչակերտն ու անոր գրական համբաւին ախոյեան Մխիթարեան հոյակապ մատենագիրն է, նշանաւոր գործած ունի իրրեւ թարգմանիչ քան իրրեւ քերթող: Հայ գրականութիւնը չատ բան կը պարտի իր գողտր ու նկարչն գրչին: Ինքնագիր գործերն են՝ Մաղթանք ՚չարեաւ, Բուրաստանիկ Վարդի Երիզպանակ, Յոբայ գիրք, Օրհնութիւնք Հին Կտակարանաց, Ծաղկաքաղ ի Սուղանաց, Վարդի Երիզպանակ սուակք և այլն: Թարգմանածոյ գործերն են Ջէնէլոնի Տեղեկաբէ, Պերնարդէն ար*

Սէն Բիէռ Պօղ եւ Վիրգինիան, Յօրինած Նուվա Պուա-
պիլիուսը, Վրդիլլեան Եւնականը, Ուսանող Ի Լրօնը,
Պարթէլըմիի Ուղեւորութիւն Սնափառութեան, Ռօլէնի Հնա-
խօսութիւնը, Մանօնի Լեսկօյեանը, Գօթէնի Սխրագործը
եւ ուրիշ շատ մը գործեր:

Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՓՍԱՔՈՒՆԻ.— Վենետիկի Մխիթարեան
Միաբանութեան պատկան դէմքերու գլխաւորներէն մին,
որ մեզ տուած է գրական պիտութեանց ընդարձակ հա-
տորներ. ինչպէս, Թուաբանութիւն, Աշխարհագրութիւն,
Բնաբանութիւն, Բնագործութիւն, Մեխենագիտութիւն, Ս.ր-
ուեստաբանութիւն, Երկրագործութիւն, Ճարտարագործու-
թիւն. Մեղուաբուծութիւն, Կաթնաբանութիւն, Պատիզպա-
նութիւն, Պտղաբանութիւն և այլն: Իր ամենամեծ գոր-
ծըն է Բառգիրք Գիտութեանց եւ Սրուեստից: Ունի նա-
եւ Հնախօսութիւն Հայաստանի անուն գործ մը և այլ եր-
կերտրտական հեղինակութիւններ:

ՅԱԿՈՒԹԻՆ Վ. ՍԱՄԱՍԴԱՐԵԱՆ.— Ատրպատա-
ծնած է Սամսպտիան 1796ին: Տղայնդատու ուսուցիչ
ու բանաստեղծ, որ գրեց գաղտրիկ քերթուածներ: Գոր-
ծած է ուսմանդրու մէջ՝ իբրեւ ուսումնական և ճար-
տարախօս ազգային գործիչ և. շատ հայածանքներ կրած
է: Յարութիւն Վ.ի բանաստեղծութիւնները Ինդրատու-
կի մէջ հրատարակուած են 1884ին:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԻՐՋԱ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ.— Ծնած է Վան
մէջ՝ 1771ին: Իբրեւ ուսուցիչ երկար տուն գործած է
Իզմիրի մէջ: Ունի թարգմանութիւններ և կրօնական
գանազան հեղինակութիւններ: Իր բանաստեղծական գոր-
ծերուն մէջ գտրագրուած կազմող գործերն են, 1. Տեսա-
րան Հայկայ, Սրամի եւ Սրանայ (վիպական քերթուած մը,
բաղկացած շուրջ գրուխէ), 2. Սրիւական Հայաստանի
(կրօնական դիւցազնապատում մը, բաժնուած 8 եր-
գի) և 3. Ոսկի դար Հայաստանի (հայրենապատում մը,
4 երգի բաժնուած): Յովհան Միրզա Վանանդեցի ա-
ռաջինն է որ հայ բանաստեղծութեան մէջ մտցուցած է

ազգայնական ոգի ու չունչ։ Անոր հայրենասիրական երգերն մէկն է Հայաստան երկիր դրախտավայրը, որ ամեն երգարաններու մէջ կայ։ Իր գրական ուղղութեամբ նոր է, բայց գրաբար լեզու գործածելուն համար այս բաժնին մէջ դրուած է իր անունը։

ՍՐԱՊԻՈՆ ՀԷՔԻՄԵԱՆ (1832-1892).— *Թատերգակ և բանաստեղծ։ Հէքիմեան գլխաւոր գործակիցն է Պէշիկթաշլեանի։ Երկուքն ալ Հայ Թատրոնի զարդերն են։ Ան է որ հաստատած է առաջին կազմակերպուած թատրոնը։ Գրած է շատ մը տաղեր և պատմական թատերգութիւններ, որոնց մէջ նշանաւոր են Արտաշէս եւ Սաթենիկ, Հաւնուակ եւ Աշխեն, Սաւել կամ Կրօնիք եւ տիրանախրութիւն, Վահրամ կամ Ասպետն երկաթաբազուկ, Արգամ, Ողիմպիադա եւ Փառանձեմ, Մեծն Ներսես և այլն։ Իր բանաստեղծութիւնները ընդհանրապէս սիրային նիւթերու շուրջ կը դառնան։*

ՋԱՆԱՋԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ.— *Առնցմէ զատ կան նաեւ շատ մը մատենագիրներ՝ թէ Մխիթարեան հայրերուն և թէ աշխարհականներու ու տաճկահայերու մէջ։ Երկար կ'ըլլայ անոնց բոլորին ցանկը։ Ցիշենք գլխաւորները։ Մխիթարեան հայրերէն՝ Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Հ. ԳԷՈՐԳ ՀԻՒՐՄԻՒԶ, Հ. ԿՂԵՄԷՍ ՍԻՊԻԼԵԱՆ, Հ. ՍՈՒՔԻԱՍ ՍՕՄԱԼԵԱՆ, Հ. ՅԱԿՈԲ ԻՍԱՎԵՐԴԵԱՆՑ, Հ. ՂԵՒՈՆԴ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ, Հ. ՊՕՂՈՍ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ. իսկ աշխարհականներէն՝ ՄՍԵՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՄՍԵՐԵԱՆՑ, ՍԵՐՈՎԲԷ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ եւայլն։ Եկեղեցական նշանաւոր դէմքեր են նոյնպէս՝ ԳԱԲՐԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ, ՍԱՐԳԻՍ Վ. ԹԷՈՒՐԵԱՆ, ՎԱՀԱՆ Վ. ԲԱՍՏԱՄԵԱՆՑ եւայլն։*

2. ՌԱՄԿՕՐԷՆ ԼԵԶՈՒՈՎ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Ժ·Բ.–Ժ·Թ· դարու ռամկա-գիր վաւերագիրներ եւ ռամկօրեայ վաւերագրութիւն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Այս շրջանը կը յատկանշէ այն պրակտիքը, որ կատարուած է հայոց մէջ ռամկօրէն լեզուով մինչեւ Ժ·Թ. դար, արդի աշխարհաբարին գործածութիւնը: Ռամկօրէն լեզուով կատարուած մատենագրութեան սկիզբը պէտք է փնտռել Ժ·Բ. դարուն մէջ, առայժմ, քանի որ մեր ձեռքը պրտնուած ձեռագիրներն ու վաւերական ռամկօրէն գիրքերը աւելին չեն ըսեր: Ճիշդ է որ ռամկօրէնի բակլըգնատարութիւնը մինչեւ Ը. դար տանողներ կան, առջին ռամկագիր մատենագիրն համարելով Եղուդ Բարբառնեցին, որուն գրած ռամկագիր Պատմութեան վրայ խօսած ենք արդէն, սակայն արդեօ՞ք կարելի է առարկել թէ Եղուդի Պատմութիւնը ո՛չ թէ ռամկօրէն լեզուով գրուած է, այլ՝ ռամկախառն, ուսոն կրկին կը տեսնենք վերադառնալ Ժ·Բ. դար, որ մը առանց վեհաւորի բժշկարանին ալ հնութեան տեսակէտով բացառիկ փաստ ընդունելու: Հնարաւոր է որ ռամկօրէն մատենագրութիւնը չունենայ բարձրագոյն այն թռիչը, որ դասական հայերէնին (գրաբարին) վայելչութիւնը կազմեց. սակայն վերին ստիճանի չհասնելուն են այն պէտքերն ու երկարերութիւնները՝ որոնք ռամկագիր մատենագրութեան կը վերաբերին: Յաջողագոյր պիտի ոսնք բոլոր գրութիւնն ռամկօրէն պրակտիքին գրչէներն ուրիշներն երկերը, խուսափելով մանրամասնութենէ ու ընդարձակ մեկնէ:

Ժ·Բ. ԴԱՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԻՇՔ.— Ներսես Շնորհալի.— Միխիթար Հերացի.— Միխիթար Գոշ.— Գոնիոս Անանուոնոս Գիրիթացի.— Հայ բժշկականութիւն.— Հայ առակագրութիւնը

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— Այս շրջանին մէջ ռամկագիր քանի մը գէմքեր միայն կ'երեւան, որոնք առկայծ

բաւական են ըսելու մեզ թէ ո՛րչափ ժողովրդականացած է առակօրէն լեզուն և պարզ ու հասկնալի։ Ինչպէս դիտելի է, առակաբեր պրպտարի տարրեր կան լեզուին մէջ և հետզհետէ՛ մեյան առակօրէնը կը կատարելագործուի։

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ.— Հայկական առակագիր գըրականութեան առաջին ճաշակը կուտայ Կիլիկիոյ հայոց հայրապետը, Ներսէս Շնորհալի, որ հայ քնարին փառքն է և իր գարուն մեծագոյն դէմքը։ Զանազան մատենագրիներ կը վկայեն թէ Շնորհալի գրած էր զանազան հաւնեչներ և առակներ, հատանոտար 1166-1173։ Մինչեւ հիմա առ անդ բաւական թիւով ձեռք բերուած են անոնք։ Շնորհալիի լեզուն պեղեցիկ է, բայց առակաբեր գրպտարի կապանքներով կաշկանդուած։ Յետագայ օրինակները կրնան պատկառ մը տալ իր գործին մասին.

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Յամեն շրջի ինքն է քարեր,
Ուրի ծախու մարէ քրձեր.
Գինուոյ ունի աղուոր տըկեր,
Ի՛օժտէ ձրի գանկի կոթեր։
(Այծ)

Մանուկ մի կայր զօրեղ հրեղէն
Խրմեց հատցոյց գլուխն ի գետէն։
(Աշունը)

Տուն մը տեսայ ապիտակ ըրուած,
Ու սեւ հաւեր ի ներս թռուած.
Զուս ածէին ցեղք ի ցեղաց,
Լեզուաւ խօսին բանականաց։
(Գիրք)

Աւատա որ չէ նա խիտա խեռ,
Չէտ կըռընկու վիզն է ի կեռ.
Չէտ այլազգի ելնէ ի լեռ,
Բնաւ չառնու յոտքըն բեւեռ։
(Ուղտ)

Այս ճամբ ու կերպով Շնորհալի կը ներկայացնէ կատուն, այծը, գետը, գրիչը, սիրամարգը, նուռը, կապիկը, կատուն և այլն։

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ.— Հռչակաւոր բժշկապետ մը, որ Հոր քաղաքը ծնած ըլլալով ընդհանրապէս Հերացի կոչուած է։ Պզտիկուց իսկ սրտաբերչին, պարսկերչին ու հիլլեններչին սորված ու լաւ հմտացած էր բժշկութեան և գիտական ուրիշ ճիւղերու։ Իր ծննդեան ու մահուան պարագաներուն կամ թուականներուն մասին ոչինչ գիտենք։ Իր ժամանակակիցները կուտան իրեն մեծ տիտղոսներ (իմաստուն, ճարտար բժիշկ, բժշկապետ և այլն)։

Մխիթարի մեր ձեռքն հասած միակ երկասիրութիւնն է Ջերևանց քժշկութիւն կամ Ջերևանց ախիթարութիւն կոչուած գիրքը, զոր գրած է ասմկօրէն լեզուով՝ «ժողովուրդին հասկնալի ըլլալու համար», 1184ին: Այս գիրքին մէջ հեղինակը կը ճառէ ցնդումներուն և անոնց դարմաններուն վրայ: Օգտուած է արաբներէն ու պարսկերէն զանազան աղբիւրներէ: Մխիթարի այս գիրքը առաջին գուա քժշկա-գիտական գործն է հայ գրականութեան մէջ և ուշագրաւ է՝ թէ՛ իր նիւթին և թէ լեզուին տեսակէտով: Հետագայ պատառիկը կրնայ գաղափար մը տալ իր ժողովրդական լեզուին վրայ: Գիրքին ակիզբները աւելի գրաբարեան է լեզուն, և հետզհետէ աշխարհիկ գոյն առած:

«Ապա թէ խիստ վատուժի հիւանդն, գու մախ ջուր տուր այս նշանօքս: Առ ուլու մին ի թիկանցն և ի շլեցն և ի կողոյն, մանր կըտրատէ և ի քարէ պատուկ արկ, և աղն պակաս արա և մեղմն կրակով եփէ: Եւ որչափ ի մնէն ջուր ելանէ՝ գու հետէն առ զջուրն, ի զատէ աման արկ՝ մինչեւ ցամաքի մինայ: Ապա սակաւ մի անուշահոտ դինի, և իւր կիսոյն չաք խնձորի ջուր. զայսոք ի մսին ջուրն խառնէ, և մեղմ կրակով սակաւ մի եռցո՛, և ապա տուր կում կում որ խմէ, զի այս ջուրդ խիստ ուժովցնէ զհիւանդն...»

«Երբ տաքութիւնն անցանի, գալար մանր ձուկն խորված ուտէ, և ի խաւարանուն՝ գհոմն և զգինձային ի բան պահէ, որպէս հաղարն և զփրփրեմն, զգալար գինձն և զոր նման սոցին»:

«Հիւանդն զկերակուրն թեթեւ և դիւրահալ ուտէ, որ անուշահոտաօք եփած լինի, զերդ ուլի միս, հաւու ձագ, և գառին ողշար՝ սիսեռան չորով: Եւ գինի այսոր՝ խնձորի ջուր, և քաղցր և թթու սերկեւիլի ջուր՝ ընդ սակաւ մի գինի խառնեալ, և գերմակ հաց փշրեալ խառնէ և ուտէ»:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՁ.— Իր մասին խօսելեանք արդէն գրաբարով կատարուած մատենագրութեան բաժնին մէջ: Ինք իր առակներով միայն կրնայ մտնել ասմկօրէն մատենագրութեան բաժնին մէջ՝ նիւթի տեսակէտով. այլապէս՝ իր մշակած լեզուն գրաբարն է:

ՊՈՆԻՈՍ ԱՆԱԹՈԼԻՈՍ ՊԷՐԻԹԱՑԻ.— Պէտք կոյն մին է այս անձնաւորութիւնը, որուն Վաստակոց գիրք անուն գործը անծանօթ հայ թարգմանչի մը կողմէ ա-

բաներէն ռամկօրէն վերածուած է: Կը խօսէ երկը-
րագործութեան վրայ և իր դրացիներուն ըներով կը
խօսէ հոն գտնուիլ, չա՛տ հին, քան մինչեւ հիմա
յայտնուած բոլոր ռամկագիր մատենագիրները: Կ'ենթա-
դրուի թէ մեզ հասած օրինակները հարուստ չեն: Ճա-
շակ մը տանք այս գործէն ալ:

«Պարտ է գտնդին լաւ ընտրել հանդիպ և գունդ և տեղա-
կան, որպէս գրեալ եմք ի տեղոջ իւրում, և ապա բազմապատիկ
վառուակել և փորել և արբել յօտարոտի տակէ և ի բուսոց, և քար-
քաղ առնել և դուրել. վասնզի յամառնային ոսկին՝ շողանան քա-
րինքն և այրեն գառնկին, թէ փոքրաքարնուտ լինի և ապուտ և կակ-
նուտ. նոյնպէս և ձմեռն պապղ քարն և ահակէ. զայս այն քարինքն
առնեն, որք վերեւ գտանին լինին Բայց այնոքիկ որ ներքեւն լինին
զընդգէմն գործեն ի տակքն, և այսոքիկ հովացուցանեն գառնկին և օդ-
տեն, և ի պապղ ջեռուցանեն և...»

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Ռամկօրէն մատենա-
գրութեան մէջ շատ առատ են բժշկական գիրքերը, ո-
րոնցմէ մինչեւ գարերու մէջ ամենէն կարեւոր և ժա-
մանակին օգտակար մատենագրութիւնը տարակոյս չկայ
թէ բժշկութիւնն է: Հայ բժիշկներու ռամկօրէն ըսելով
պիտի ալ պիտու հասկնալի բան մ'է: Բժիշկները աւե-
հատրակ աշխարհականներ էին և անշուշտ ընդհանրի աշ-
խարհի լեզուն կը գործածէին: Հայ բժշկականութեան
սկիզբը բաւական հին է: Թ. և Ժ. գարէն սկսեալ քա-
նի մը հայ բժիշկներու անուններն կը լանք: Մեզի կը
թուի թէ արտաքին ներգործութեան չդիմանին և չդիմանէն
վերջ կ'ածին բժիշկները մեր մէջ, օգտուելով արտաքին
պետութեան նոյն ճիւղէն, որ շատ զարգացած էր: Հայոց
մէջ կան շատ մը Բժշկարաններ, որոնց մէջ յաճախ կը
յիշատակուին կարգ մը նշանաւոր բժիշկներ, ինչպէս Մա-
սեր Ճառա, Յովհաննէս (Ետհեա կամ Եուհաննա), Հովհ-
րդի Սահակայ, Սապէթ կամ Թէպիտ Պէն Գորրա (Ս-
պուր-Հասան), Սահակ, Մոհամմէտ իբնի Զաքարիայ (Ս-
պուր-Պէքր), Իբնի Սինա (Աւիս-Սէն), Յեսու, Սպուր-
ճաբեն, Մասեհ Եայն:

ՀԱՅ ԱՍՏՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայ գրականութեան
մէջ ճոխ է աստղագրութեան սեռը: Հին գարերէ ի վեր

հայկական բանաստեղծության մէջ, հայ ժողովուրդը միշտ ձգտած է ժողովուրդին կանգնել առնուած և փոքրամասնական դասեր պարունակող տաղերը։ Այս տաղերը չատ ունցած են՝ երբեմն հոգևոր՝ նշանաւոր մասնագիրներ, որոնք մասնաւոր ջոկ ունցած են բանաստեղծելու ժողովրդային այնպիսի ժամանցներ, որոնք զուարճանալ ուզողները անպարտաւոր փոքրաթիւներն է հետս կը պահէին։ Հայ տաղարանական գրականության մէջ ամենաուշ դէմքեր են Ներսէս Շնորհալի, Մխիթար Գոշ և Վարդան Այգեկցի։ Առանցքէ վերջինն է տաղերն, որ իր ժողովրդական (տաղիօքին) լեզուով գրած տաղերով չատ կը ցոլացնէ հայ ժողովուրդին միջնադարեան ոգին և կը ճանաչուց անոր արուեն։

ԺԹ. ԴԱՐ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Սմբատ Սպարապետ պատմիչ.— Վարդան Այգեկցի.— Վարդան Արեւելցի կամ Մեծն.—Եկեղեցական տաղագիրներ.— Դիւանական-ատենական գրութիւններ։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Այս դարը ինչպէս գրական, նոյնպէս ալ տաղագրութեան համար աչքառու երեւոյթներ չընծայեր։ Միայն թէ տաղագրին ժողովրդականացումը կ'ապացուցանէ, երբ յայտնի գրադէտներու գործերը տաղագրին թարգմանելու ձեռնարկներ կ'ըլլան։ Ժթ. դարու գլխաւոր տաղագիր դէմքերն են.

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՊԱՏՄԻՉ.— Հեթում Ա.ի եղբայրն էր Սմբատ, որ կը կոչուէր սպարապետ կամ գունդստապլ։ Ապրած է 1208-1276 թուականին և հանդիսացած է Ռուբինեանց չրջանի գլխաւոր դէմքերէն մին՝ Ունի ազնուական ծագում։ Չինքն իրեւ մատենագիր նկատի առնելով պէտք է դնենգել տաղագրիներու բաժնին մէջ։ Մինչեւ ԺԹ. դարու սկիզբները իր ծանօթ գործն էր Պատմութիւնը, կամ Տարեգիրք Սմբատայն, որ պրի թէ 400 տարուան (951-1231) դէպքեր կը բովանդակէ ժամանակագրական կերպով։ Անկա քաղուածոյ մէ Մատթէոս Ուռհայեցիի գործէն, վերջին մասը միայն իր

ձեռքով չարտադրուած : Սմբատի գործին մէջ մասնաւորական արժանիք չկայ. ուշադրութեան արժանի է իրեն պատմական գործ և առհասարակ երկասիրութիւն : Պատմութիւնէն վերջ յաւելուած Օրինաց Մատեան կամ Դատաստանագիրքը, որուն մէջ կը գտնուին Մխիթար Գոշի ծանօթ գործին թարգմանութիւնն ու Անանիա Անիոհայ գործ մը, որ խաչակիրներուն ժամանակ Անտիոք քաղաքին մէջ բնակող քրիստոնեայ պարոններու և վճռաբեկ տոհմատարձ պարտքերն ու իրաւունքները կ'ամփոփէ :

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ .— Բոլոր. Նիքոլա Մաս կը հաւատայ թէ ԺԳ. դարու գէմք մ'է նոյնպէս Վարդան Այգեկցի, որ, ըստ իրեն, Աղուսագիրքին և Ասկետորիկնոյս մէջ գտնուած առակներէն ոմանց հեղինակն է : Այս գէմքը վերջերս յայտնուեցաւ :

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑԻ ԿԱՄ ՄԵԾՆ .— Չենք ներկայացուցած ենք արդէն իրեն գրաբար լեզուով գրուած մատենագիր : Սակայն ունի կարգ մը առիթներն գրութիւններ ալ : Աղուսագիրքին մէջ 140է չափ առակներու հեղինակ կ'ուզեն ցոյց տալ գինքը, բայց կը կարծուի թէ անունն չիմթարկելով իրեն վերագրուած են առանք :

ՈՒՄԱԳԻՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ .— ԺԳ. դարու մէջ կան քանի մը գէմքեր, որոնք թէև գրաբար լեզուով գրած են, բայց որովհետև շատ առիթաւոր է իրենց լեզուն, ուստի տակաւին կրած է առիթագիր գրաբէմներու կարգը դասել : Առանցին են ՄԱՂԱԿԻԱ ԱԲԵՂԱՅ և ԳՐԻԳՈՐ Է. ԱՆԱԻԱՐՋԵՑԻ, որոնց մանր մասներ առիթական գրութիւններն ալ գտնուած են, անշուշտ գրաբարի ազդեցութեամբ ճնշուած :

ԴԻՒԱՆԱԿԱՆ-ՏԵՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ .— Ուսումնասիրութեան չդրանին հայկական իշխանութեան քաղաքական և տնտեսական յարաբերութիւնները, այլեւայլ պետութիւններու հետ, ծնունդ տուած են կարգ մը պաշտօնական գրութիւններու, ինչպէս՝ հրովարտակ, հրամանագիր, պատճառագիր, նամակ, դաշնագրութիւն և այլն : Անոնցմէ մաս մը մնացած են : Մանօթ բանասէր հայտնէ

Վիքթոր Լանկլուա առանձին գիրքով զանոնք հրատարակած է 1863ին: Այս յիշատակարանները այլ և այլ եւրոպական, արտասական և հայ լեզուներով գրուած են: Հետաքրքրական են առանց մէջ չորս, որոնք ամփոփիր են: Անոնցմէ. 1. Դաշնագիր մը՝ Պարոն Կոստանդինի և Տեմոնեան ազգականներու միջև (1271). 2. Լեւոն Գ.ի հնոտվայիններուն առած մէկ արտօնագիրը (1288). 3. Երկու վաճառականական արտօնագրեր Օշին Բագրատէն (1314) և Լեւոն Ե.ի Բագրատէն (1321)՝ արուած Մոնպելիէի վաճառականներուն. 4. Լեւոն Ե.ի Սիկիլիացիներուն առած արտօնագիրը (1332):

ԺԴ. ԴԱՐ

Ընդհանուր միջոց եւ արձակագիրներու պակաս.— ԺԴ. դարու երգիչներ եւ իրենց շրջան:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— Քաղաքական՝ ճգնաժամային չդադրիր մը կ'անցնի հայ ժողովուրդը և իմացական կեանք չկրնար ապաստել: Գրական մտաւորականութիւն չկայ գրեթէ: Ամիկագիր արձակագիրներ ալ կը պակսին, այնպէս որ ամիկօրէն մտաւորականի պատմութիւնը առատ աղագ չունի:

ԺԴ. ԴԱՐՈՒ ԵՐԳԻՉՆԵՐ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԼԵԶՈՒՆ.— Ամիկօրէն է լեզուն միջնադարեան այն երգիչներուն, որոնք ԺԴ. դարուն մէջ ծաղկեցան: Տանք քանի մը նմոյշներ.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Ահա ըակիզն առնում բանից
եւ խրատ տամ հատարակաց,
Իմաստուն ձեզ ցուցանէ
յով որ հոգւոյ աչք կայ ի բաց,
Զինչ մարգարիտ շարեալ յոակի
հանց դեզեցիկ բանն ի մատց՝
Բայց անգիտին ոչինչ թուի,
զինչ մարգարիտն ի մէջ խոզից:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Լաւ մարդ ես նորա առեմ,
որ բանայ զբերանն համով.
Հանցեզ լեզուն զին չունի,
զինչ ընուն տուն մի ճոխարով.
Առուած երբ զաշխարհս արար,
զօդն ու զհուրն ու զհողն ջուրով,
Մախալ մ'ուելի չարար,
այլ՝ կշռեց զամենքն չափով:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌՈՒԵՑԻ՝ կամ ՅԵՐԻԿ

Առուած արգար և յիրաւի,
եւ ողորմած յամենայնի,
Հանդէս ունիմ բան մի վիճի,
թէ գու լսես քո ծառայի:

Այս է զարմանք հիանալի,
Որ կու լինի վերայ երկրի.
Եւ հիացումն ազգի ազգի,
Զոր տեսանեմք ի աշխարհի:

Արդ այս բանն է հիանալի,
եւ առաւել զարմանալի,
Թէ մէկ Ադամ և յեւայէ
Մ'երքան ազգեր ծնան յերկրի:

Ուրիշ լեզու ասեն մէկի,
Որ մէկ մէկի ո'չ հաւանի,
Որ մէկն է հայ, մէկն վրացի,
Մէկն տաճիկ, մէկն ասորի:

ԺԲ. ԴԱՐ

Ընդհանուր նիշեր.— Ամիրտովկար Ամասիացի.— Երգիչներ եւ իրենց լեզուն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— Այս դարերը ռամկօրէնի տարածման և սիրասիրութեան չրջաններն են: Սիրուած է ժողովրդային լեզուն: Յայտնի է որ մատենագիրներ ամէն կողմէն հոսանքին առջեւ առնելու անկարող կը հանդիսանան: Մխիթար մէկ ուշադրաւ ռամկօրէն արձակագիր պարգեւ կայ. ան ալ Ամիրտովկեն է:

ԱՄԻՐՏՈՎԿԱՐ ԱՄԱՍԻԱՑԻ.— Մխիթար Հերացիի գործն ճառաբանէս երեք դար վերջը կը գտնէ Ամիրտովկար՝ իր առջին գործը: Իր մտքին կենսագրական կարեւոր տեղեկութիւններ կուտայ իր գիրքերու առաջարանութեան և յիշատակարանութեան մէջ: Հետաքրքրական է և նշանաւոր բժշկապետ, որ արժանացած է Յաղիս Սուլթան Մէհէմմէտ կայսեր անձնական բժիշկին ըլլալու բարձր պատիւին: Գլխաւոր երկասիրութիւնն է Օգուս Բժշկութեան, որուն մէջ գիտուն հեղինակը կը խօսի մարդակազմութեան, անատոմիայի և ֆիզիոլոգիայի վրայ: Երկրորդ գլխաւոր գործն է Անգիտաց Անգիտը, որ պարզապէս բժշկական բառգիրք մ'է: Երկու գիրքերու լեզուներէն ալ նմոյշներ տանք:

ՕԳՈՒՏ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆԷՆ.— «Եւ բժիշկն ալ պարտի որ խնամառուն լինի և գիտուն լինի, և յոյժ չլինի և սուտորուց չլինի, և վարպետ աշակերտ լինի և շատ գրեանք կարդացեր և շատ Թաճրուպայի գիտել և խելօք խրատատու լինել և տամահի չլինել:»

ԱՆԳԻՏԱՑ ԱՆԳԻՏԷՆ.— «ՍԱՅԻԼ, որ է ջրի, այն է որ կու տանէն որ այնոր մասունքն ամենայն գիմօք ուզէ որ ի յանձն քայլէ, որ է ջուրն և որ նման տոցա կան: ՁԱՄԻՏ. Սայիլին ներհակն է, որ է հակառակն որ պատիւ ԼԱՂԻՃ, որ է կպչտուկ, այն դէղն է՝ որ քաշելով չի կտրիլ, գերդ մեղր ՀԱՇ, որ է փշրան, որ շուտ շուտ կտրի և փշրի, գերդ Զասպեն ՄՈՒՀԱՄՄԻՐ, որ է կարմրցնող, այն դէղն է որ զօդուածքն տաքցնէ և գարիւնն կ'ուժովցնէ և այլն...»

ԺԵ. ԴԱՐՈՒ ԵՐԳԻՉՆԵՐ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԼԵԶՈՒՆ.— Այս դարուն մէջ նիթէ մեծ թիւով ռամկօրէն արձակագիրներ կը պակսին, հարուստ է սակայն տաղաչափական

ամիսքէն պրակտուքիւնը։ Երգիչներու հոյլ մը կը մշակէ ամիսքէնը՝ թէ ինքնապէս բանաստեղծութիւններուն և թէ պարսկերէն կտրէ մը տողերու և արեւելեան քնարի տրտմագրութեանց վերադրութիւնով։ Շատ պետքական է այն լեզուն, զոր կը գործածեն։ Հարիւրաւոր տարիներ առաջ երգիչներու գործերուն մէջ արձանագրուած ամիսքէնն այնքան մաքուր է որ, այսօր իսկ զբօսնասէրի բերան մէ։ Մկրտիչ Նազար, Յովհաննէս Թլկուրանցի, Գրիգորիս Ամթամարցի, Նահապետ Քուչակ, Սահակ Սիւնեցի ևայլն ժԸ. դարու ժամերգներն են։ Ընտրեւ կուտանք պատառիկներ.

Մ. ՆԱՂԱՇԷ.—

«Ղարիպին կեանքն է լալի ազբերդական,
Դառն ու լեղի լի տրտմութեամբ է նեղ գնատան.
Ցորժամ լինի յօտար երկիր թափառական,
Ղարիպն օտար ո՛չ ճանաչեն՝ ո՛չ պիտենան։
Ղարիպին խելքն է կորեր, միտքն է մոլար.
Եւ թէ լինի քան զՍողոման մօտ ճարտար,
Որ թէ խօսէ բան մի քանի անգիր ճոխար,
Աստուն նմա թէ լուռ կացի՛ր, անդէ՛տ յիմար։
Ղարիպին ցերեկն եղա՛կ, գիշերն է վա՛յ.
Աչքերուն քունն է հատեր ու ճար չկայ.
Մօտ ատնջի գիշերն է բուն, ո՛չ դադրանայ.
Վաղուն ես ի՞նչ լինիմ գերիս, երբ լուսանայ»։

Յ. ԹԼԿՈՒՐԱՑԻՆ —

Ահա եկաւ պայծառ գարուն. *Դունաքն ծաղկին ու հետ կապեն,*
Ծաղկեալ այգիքն ու պաղչանքն, *Անուշանայ հոգին ու քամին*
Դաշտ ու լերինք զարդարեցան, *Զագերն ձայն ածեն յայգին,*
Յարօտ հանին գիւղացիներն *Քաղցր կուգայ ձայն պիւլպիւլին,*
Կու թանձրանայ շուքն ծառին.
Յորդոր գնայ ջուրն ի յառջին,
Զթեւն բերեր ծոլոր վրին,
Սիրով խմէր զանուշ գինին,

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻՆ.—

Ձեռ գնալոյ վարդին եկ պիւլպիւլ յայգին
Եռեւ թափուր գվրանն, քաղեցաւ հոգին.
Երջէր և հաբցանէր ըլիւր սիրելին.
Կանչէր զար ու Ֆիզան ի մէջ գիշերին,

Այդ՛, ընդքե՛զ ասեմ, տո՛ւր ինձ պատասխան.
Ընդէ՞ր ոչ պահեցիր զվարդն իմ պատուական,
Որ էր ամէն ծաղկանց ապվոր ու սուլթան,
Գունոյն գեղեցիկ, հոտ անմահութեան։

ՆԱՀԱՊԵՏ ՓՈՒԶԱԿԻՆ.—

Ան առաւօտուն լուսուն ձայնըն գայ գարնան ձագերուն.
Ա՛յ իմ փոքրիկ ձագեր, ձայն անուշ է քան ամենուն.
Զագ մի կայ պուլպուլ կ՛ասեն, զինչ կ՛ասէ՝ ամենըն սիրոյ,
Զայնիկն ականջս ինկաւ, չի դադրիր աչերս ի լալոյ՝
Ա՛յ իմ նուա ու նուշ բերան, նուա ու նուշ ծաղիկ ս՛բռահան.
Դու հազրեվարդի նման, մարըն չէ բերել քեզ նման.
Պուկունքդ է լիման նման, կու բանաս դու մարգուն մառան.
Լեզուդ է պլպուլ նման, կու գովէ զինչ գարնան նման։

Ժ.Զ. ԴԱՐ

Ընդհանուր նիշեր.— Տպագրութիւնը եւ ռամկօրեն գիրեր.— Երգիչներ եւ իրենց շնորհն։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԻՇԵՐ.— *Հայ մատենագրութեան պարարտ չրջանին մէջ ինչպէս որ Ժ.Զ. դարը ամբողջ չրջան մ՛է, նոյնը կարելի է համարել ռամկօրէն պրակատութեան համար ալ։ Սրճակ գրող յայտնի մատենագիրներ չկան։ Սա չնշանակեր անշուշտ թէ ռամկօրէնը գրի առնուած չէ, վասնզի ապահովապար ժողովրդին մատենագրական գաղակարգը իր առօրեայ բոլոր գործերը, թղթակցութիւն և այլն ռամկօրէնով կը կատարէր։ Այս պարագան մէջ օրինակուած գրչագրերու չիշատակարանները այդ բանը ցոյց կուտան արդէն։*

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՌԱՄԿՕՐԷՆ ԳԻՐՔԵՐ.— *Ժ.Զ. դարուն մէջ արտադրուած կարեւոր ռամկօրէն գիրք չկայ գիտէ, անկարելի է ժխտել այն բուռն սիրը թիւնը, զոր հայ ժողովուրդը կը տածէր՝ դէպի իր աչխարհիկ բարբառը։ Գրաբարն ու գրարար մատենագրութիւնն իրենց հրապոյրը վաղուց կորնցուցած էին։ Այնչափ պահանջ կար ռամկօրէն լեզուով գրուած գիրքերը, որ տպագրութեան գիւտը հայոց մէջ հարթ մտած, հայ մամուլն անդրանիկ արտադրութիւններէն մին կ՛ըլլայ անշուշտ հոգիական մը կոչմէ պարտաւորած Ա.ղ-*

թարմը, որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ժշկարան, միասին ունենալով ժողովուրդին նախապաշարումները գրուած ուրիշ գուշակութիւններ, երազներու մեկնութիւններ եւայլն։

ԵՐԳԻՉՆԵՐ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԼԵԶՈՒՆ.— Երգիչներ կը չարունակին իրենց կեանքն ու գործունէութիւնը՝ աւելի ծաղկած և աւելի նուա պարզուած ու ճկունցած լեզուով։ Անոնց Սարկաւագ Բերդակցին, Ղազար Սերաստացին, Մինաս Թոխատցին և այլն՝ որ կը բանաստեղծեն.

ՍԱՐԿԱՒԱԳ ԲԵՐԴԱԿՑԻՆ

Ձքեզ քացին, տանին հնձան,
Տանին լնուն զքեզ կարաս,
Ձմլեն զքեզ ու տան ջրաք,
Առանց կրակի քո ե՛ռդ գայ,
Վարդի նման ջուր կու բխես,
Շատ թագաւորք ժողվին առ քեզ,
Գեաղի նման յորդոր գնաս
Մեծ մեծ իշխանք և հուքմարարք։

Յորժամ խմէ մունճն է քենէ,
Որ ի լեզուէն քամ ու ակար,
Ձերթ զթութային առնու լեզուն,
Մասխարանայ քան զդիւահար։

ՂԱԶԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻՆ

Ծո՛վ աչք, ամ քանի նայիս խոլորով.
Դառ նառիս, զուչերս ածես խնճերով.
Երբոր գառ անցնիս, ճեմիս նազերով,
Տանիս շունչս ու խելս ու հոգիս ճորով։

Լուսին, արեգակ առ քեզ եկեալ են.
Սիրով ի մաղերդ ի վայր կախեալ են,
Աստեղք ի քո ճակատդ բոլորեալ են.
Չէդ հարցած ի քո սիրոյդ վառեալ են։

ՄԻՆԱՍ ԹՈԽԱՑԻՆ

Ցորժամ ժոռնք Թամուզ ամիս,
Ձանձն կուգայր տղվըզալով,
Ձանձն չատցու ի գլխնիս.
Եւ գուարճանայր նա խնդալով,
Երբ գնաս առին զԹէննէքիս,
Վերայ Թեւիս նառէր սիրով,
Նա՛ Թոփեցան վերանիս։
Թէ մեզ կարմիր գրի յոլով։

Ցորժամ զճաշու հացն կերայ,
Երեք ձանձի հանդխպեցայ.
Ի ձանձերուն խոպար հարցայ,
Ձացին Թէ ոյլքն այլվի կուգայ։

ԺԷ. ԴԱՐ.—

Ընդհանուր տեսութիւն.— Յովհաննէս Հոլով.— Ասար Սերաստացի.— Բժիշկ Գալուստ Ամասիացի.— Բուճիար Սերաստացի

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Այս դարն ընդհանուր հայ պատմութեան համար վերածնունդի շրջան մ՚է, երբ ամեն կողմ, մանաւանդ պարսկահայոց ու գաղութներուն մէջ գործունէութիւն մը կը տեսնուի: Տարակոյս չկայ թէ մեծապէս դրական մասնակցութիւնը չէ որ ժէ. դարու վերջին կէսին հայկական մշակութային չանքերուն բարիքը վայելեց. առիկօրէնն ալ իր կարգին օգտուեցաւ, և առիկարգ մասնագիրներ ալ երեցան: Երկիներու շարքը չէ վերջացած և ուսումնասիրութիւններ հրատարակ կուգան:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀՈԼՈՎ.— Լատինական և ընդհանուր պատմական գործունէութիւնն ու պրոպականտան մղած էր զանոնք, ինչպէս դարեր, նոյնպէս ալ ժամանակի պահանջման համաձայն առիկօրէն կրօնական գրականութիւն մշակելու: Յովհաննէս Հոլով մէկն էր ատենակ լատիններու դրական դէմքերէն: Ինք Կ. Պոլսեցի էր և վենետիկի մէջ հրատարակեց Պարզաբանութիւն Սաղմոսաց անուն գիրքը, որ աշխարհաբար լեզուով արտադրուած հնագոյն գիրքերէն մէկն է (1685-1687), և որ կը ցուցնէ չինծու և արեւմտահայ աշխարհաբար մը՝ չափուած ու ձեւուած լատիներէնի վրայ: Այս միևնոյն վարդապետը նոյն լատինակ լեզուն նոյնպէս վարձած էր արդէն Համ հրատարակուած (1674) Քերականութիւնով մը, որ թէև անտիպ է, բայց վերջապէս առիկօրէնն կանխագոյն քերականութիւնն է:

ՍԱՍԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ.— Սա եղած է նշանաւոր բժիշկ մը և հետաքրքիր մը, որուն մասին միակ գործն է Բժշկարանը, և համ Գիրք բժշկական արուեստին, ինչպէս կը կոչէ զայն աւանդութեան մէջ, որ Ամիրտովլաթի ձանօթ գործին հետևողութեամբ չինուած է: Ասար իր կենսագրութեան մասին պոհայուցիչ ակնարկներ թողուցած է, որոնց

ներ չունի. ուրիշներ ալ հաղիւ կը ներկայացնեն գինքը քանի մը ընդհանուր բառերով։ Գիրքը գրած կը համարուի 1625 թուականներուն։ Ամեկա բառական լուրջ գործ մ'է, կազմախօսական կարգ մը տեղեկութիւններով ճոխացած։ Պատառիկ մը տանք Ամարի Բժշկարանէն.

«Այլ ասացել են ի բժշկական վարդապետացն՝ թէ զերդ վիսաղոյն որ քաճեն, որ պիտի եռայ գինին, և փրփուրն վերայ գայ և մբուրն ի վայր նստի և պարզի գինին, (նոյնպէս և մարդոյ արիւնն եռայ և պարզի), և զծաղիկն ի դուրս փչէ։ Եւ այնոց պատճառն՝ որ ամանոյ ի փոքրութեան դիպի և ամանոց ի մեծութեան, այս է՝ որ երբ տղային բնութիւնն ուժով լինի և արիւնն՝ թանձր, յուշ պարզի և յուշ ծաղկէ, և երթայ ի մեծութիւն հասանէ, և երբ տղային արիւնն նօսր լինի՝ շոյտ պարզի արիւնն և շուտ ծաղկէ. որպէս թանձր գինին՝ որ յուշ եռայ և պարզի, և նօսր շոյտ եռայ և շուտ պարզի»։

ԳԱԼՈՒՍՏ ԲԺԻՇԿ ԱՄԱՍԻԱՑԻ.— Գալուստի բժշկարանը վերջերս յայտնուեցաւ։ Ատոր մասին ալ կենսագրական տեղեկութիւններ կը պակսին։ Միայն թէ որովհետեւ հեղինակը 1668-69 թուականներուն բժշկական պաշտօնէութեան սկսելը կը գրէ, բնական է հետեւցնել ուրիշն որ ինք ժէ. դարու մարդ է։ Ազգ. բժշկականութեան պարծանք ըլլալու չափ շատ կանոնաւոր և բաւ հեղինակութիւն մը չէ սա, այլ՝ ուսելի բանաքաղութիւն։ Կը պարունակէ վեց մասեր. Ա. Մարդաբազմութիւն, Բ. Աստուածաբանութիւն եւ Առողջապահութիւն, Գ. Դեղագործութիւն կամ դեղագրաց գումարութիւն եւրեք, Դ. Բժշկական բառարան (Միջմայսաք զարմանալի եւ ըստոյգ), Ե. Ընդհանուր գիտելիք բժշկականութեան, Զ. Աքսորապահիկ դեղագործութեան ճանապարհորդաց։

ԲՈՒՆԻԱԹ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ.— Այս բժշկական դէմքն ալ նօթ յայտնուած է։ Իր բժշկական դրութիւններէն հատուածներ միայն կան և իր կենսագրութեան մասին կը պակսին ճշգրտութիւններ։ Յայտնի է որ բուժիչ է, վանդի քանի մը տեղեր կը յիշատակէ Սմիրնայի և կամ Ատալի դեղապիրներուն գործածած և արդիւնք տեսած ըլլալը։

Ժ.Ը. ԴԱՒԸ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Մխիթար Աբբայ.— Աւետիք Պատրիարք.— Պաղտասար դպիր.— Եպիսկոպոս Յակոբ Պատրիարք.— Գեորգ վարդապետ Մխայիլեան.— Գրիգոր Պատուհասեան Պատրիարք.— Տիրացու Մանուկ Սրուանձեան.— Մկրտիչ վարդապետ Ամասիացի.— Սարգիս դպիր Յովհաննիսեան.— Մխիթարեանները եւ ռամկօրէնը։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Ժ.Ը. դարը ռամկօրէնի զարգացման տեսակէտով կրնայ սիրուարար երեւոյթ : Հայկական ընտանեաց իմացական վերածնութեան հետ աշխարհիկ հայ լեզուն ալ կրպայ մանր առաջդիմանման չափի մը մէջ : Շատ մը հեղինակներ՝ արձակը կը մշակեն, շատ մը բանաստեղծներ և աշուղներ ալ՝ ոտանաւորը : Հազուագիւտ չեն այլեւս ռամկօրէն գիրքերը և կարելի չէ կանգ առնել ամեն մէկին վրայ : Մենք կը յիշատակենք քանի մը նշանաւոր ռամկագիրներ և կարճ ծանօթագրութիւններով կը բաւականանանք :

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ.— Հաստատուն միաբանութեան հիմնադիրը, որ ինչպէս հայ լեզուի վերածնութեան Հանճարին էր, այնպէս ալ ռամկօրէնի առաջնեկ առաջդիմողներէն մին է : 1727 ին հրատարակած է ռամկօրէնի համառօտ Քերականութիւն մը, Բառգիրքին բացատրութիւններով : Մխիթարի գործունէութիւնը՝ ռամկօրէնի տեսակէտով՝ հոս կանգ չպիտի առնէր բնականապէս և առիթ միայն բաւականանար՝ նկատել իր ժամանակի ոգին տակաւին աններող չլլալը կրօնական հաստատութեան մը գործած լեզուին նկատմամբ :

ԱՒԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐՔ.— Կ. Պոլսոյ պատրիարքնեռւն մէջ համբաւաւոր դէմք մը, գաղղիներուն ինչպիսին մին, որուն համար կ'ըսուի թէ Ֆրանսական դեսպանին Հետքով Յրանսա պատրուելու, ուր Բառգիրքի մէջ վակուած մնաց մինչեւ մահը : Ինքնակենսագրութիւնը, որ ռամկօրէնով գրուած է, մինչեւ հիմա Յրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան արշիւներուն մէջ պահուած է : Անշուշտ շատ հետաքրքրական գործ մ'է ատիկա :

ՅԱԿՈԲ ՆԱԼԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ.— Պոլսահայ մատենագրականութեան դեկավարներէն մին: Ի հեճուկս Մխիթարեանների՝ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է մայրաքաղաքին մէջ: Իր առիթովէն երկասիրութիւններն են Քրիստոնէական (1737) և Պանծառան Ծանուցմունք (1758): Իր լեզուն առիկօրէն է, ճիշդ ժամանակակից բարբառը, բայց գրաբարի հետքերը շատ են:

ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԴՊԻՐ.— Ժ.Ը. դարու յարգուած ուսումնական դէմքերէն մին էր ան: Այդ ժամանակին մէջ դպիր անուանը արհամարհելի չէր և կը նշանակէր գրագէտ: Պաղտասար առաջին տպագիր գիրքն է մեր մէջ՝ Քրիստոսի Քերականութիւնը աշխարհաբարով բացատրելու, ինչ որ սովորական էր ապա ԺԹ. դարուն մէջ: Ժ.Ը. դարու երեք առիկագիր Պոլսահայ բանաստեղծներէն մին (Գալուստ Կայծակն Պատրիարք, Պետրոս Ղափանցի և Պաղտասար Դպիր) էր ան: Հրատարակած է երկու Տաղարաններ: Նշանաւոր գործն է Սրբոց Տաղարանիկը, որուն բովանդակած երգերը Պոլոյ ժողովուրդին մէջ կ'երգուէին այն առեն: Հետագայ քանի մը տուները իր ոճին վրայ գաղափար մը կուտան.

Գարուն են եկեալ անուշ հովերն հընչեցին
Սիրով վառեալ երէկ պլպուլն ի յայդին
Ի դէմ վարդին եղանակէր լալագին.
Բացվի՛ր, իմ նազելի, սեւաչյդ եմ կարօտ
Զարթի՛ր, իմ աննման, գեղոյդ եմ կարօտ:
Գերի լինիմ քո սեան մէկ սերուն,
Քննէ ի գատ ինձ ո՛չ այլ ինձ երեւուն
Զի տար ինձ լոյս՝ առանց քո՝ լոյսն արեւուն.
Բացվի՛ր, իմ նազելի ևն...
Ես քո փշոյդ Թէ բիւր անգամ հարկանիմ,
Ի քո սիրոյդ Թէեւ ի հուր հարկանիմ
Զայն սեանն ինձ անթիւ բարի վարկանիմ.
Բացվի՛ր, իմ նազելի ևայլն:

ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԽԱՅԻՄ.— Հանրածանօթ դէմք մէր այս վարդապետը իր ժամանակին: Երկար առեն Եւրոպա ճեպագած էր, հմտանալով կարգ մը լեզուներու: Ժ.Ը. դարը բնորոշն է կրօնական վէճերու առատութեամբ: Մխայիմ Վ. իր հմտութիւնն ապաւած է առիթ-

բէն լեզուավ իր գրած վիճաբանական գրուածքներուն մէջ։

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ.— *Մատուռական անձնաւորութիւն մը, որ նեղոզամիտ ոգի մը կրած է՝ չանսպիր ըլալով կրօնական վէճերը չքննկցնել, որքան հնար էր։ Իր ինքնակենսագրութեան ձեռագիրը Օրթագիւղի Աստուածամոր վանքին մէջ կը գտնուի հիմա։*

ՏԻՐԱՑՈՒ ՄԱՆՈՒԷԼ ՍՐՄԱՔԼԷՇ.— *Յակոբ Նալեան պատրիարքին օրով համբաւ հանող գիտուն անձնաւորութիւն մը, որ անձամբ գրած ու անձամբ չարած ու սրբագրած է քանի մը կրօնական գրուածքներ, որոնց մէջ են Գաւազան Կրկնագօր (1750), Լուծիչ Տարակուսանաց (1754)։*

ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆԱՆԵԱՆ.— *1769ին վենետիկ հրատարակուած գրաբարէ աշխարհաբար և աշխարհաբարէ գրաբար բառգիրքներուն գլխաւոր աշխատակիցը։*

ՍԱՐԳԻՍ ԴՊԻՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ.— *Ունի ձեռագիր Քրիստոնեական մը (1773), որ չատ որոշ գաղափար կուտայ Կ. Պոլսոյ առաքօրէնի արձակին վրայ։ Անաւարտ նմոյշ մը։*

«*Ինչ է մահը*— *Մարդուն հոգեվարքութեան ատեանն է որ չեղուն կը կապվի, ձեղայ չի կրնար ըսել, խոստովանելու ժամանակ չի կայ. ապաշխարանք քաշելու առեն չունի. էյէբ մեզաւոր է նէ աչքին առջեւ կ'երեւայ դժոզքին կրակն*»։

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐ ԵՒ ՌԱՄԿՕՐԷՆԸ.— *Ժ.Ը. դարու 70ական թուականներուն մէջ է որ Մխիթարեաններ ալ կը սկսին փաթիլականութիւնը մէկ կողմ թողուլ և առաքօրէն գիրքեր գրել։ Թէ՛ Վենետիկի և թէ՛ ապա Թրիէսթէի ու Վիէննայի մէջ հետզհետէ կը հրատարակեն գրեթէ աշխարհաբար դասագիրքեր, ինչպէս Թուաբանութիւն, Աշխարհագրութիւն և այլն։ Մխիթարեան Մխիթարեանները, այնուամենայնիւ ժամանակը նկատ համարելով, քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ առաքօրէնի մասին ունեցած պզտութիւնը կը փոխանակէ համեստութեան մը հետ և կ'ընդգրկէ աշխարհաբարը, թէեւ կարգ մը Մխիթարեան հայրեր մինչեւ Ժ.Թ. դարու կէսերը չարունակած են գրաբար գրել։*

Գ. ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՇՐՋԱՆԸ)

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հայ գրականութեան նոր շրջանը կը սկսի գրեթէ ժԹ. դարու կէսերէն, երբ գրաբար լեզուն տակի կուտայ բոլորովին և սկսի գործածուիլ աշխարհաբար գրութիւնները կը սկսին յաճախել: Այն ընդհանուր յեղափոխութիւնը, որ հայ գրականութեան մէջ ժԹ. դարու հայ կեանքը կենդանացուց, միայն մեր ազգային կեանքին յատուկ չէ: Ամբողջ Եւրոպան արդէն մեծ յեղաշրջութեանց ենթարկուած էր քաղաքական և իմացական ուղղութեամբ. ամէն տեղ ռամկավարական գաղափարներով պղտոած էր և ամէն կեղեք ու գրականութեան մէջ ժողովրդային տարրը բացարձակապէս գերիշխան դարձած էր: Հայկական նոր գրականութիւնն առնչութեամբ ու զարգացած տեսակ պայմաններու և մասնաւորապէս ազգային կեանքին մէջ այս գարուն երեան եկող հզօր ազդակներու հետեւանքով: Հայ գրականութեան ժողովրդականացումը անհրաժեշտութիւն մ'էր, և այդ կրնար ըլլալ նոր հայկին, որ Մխիթարեաններու չնորհիւ վերանորոգուած, մաքրուած և առաջացած էր՝ թէև քիչ մը ուրիշ գրարարին ենթարկուած: Կը մնար ունենալ ինքնուրոյն գրականութիւն և տալ անոր անկախ ոգի: Գրաբարն իր ծառայութիւնը կատարած էր արդէն լեզուի մշակներուն ձեռքով մաքրագործելով հայ լեզուն այն բազմադիմի օտարոտի տարրերէն, որոնք իրրեւ տառապանք, կը սպառնային խեղդել լեզուն իր էականութեան, իր բնորոշ ոգիին մէջ: Դա-

բերու քաղաքական տարտղտուելիւնը հայ ցեղին, օտար լեզուներու ազդեցութիւնը ինքնամատոյց յօժարութեամբ ընդունիլ տուած է հայ լեզուին։

ԺԹ. դարու մէջ բարդաւաճող նոր գրականութեան մէջ միայն լեզուն չէ սակայն, որ տառացած է թարմատար ուղղութիւն ու երիտասարդական աւիւն, այլ՝ գրականութեան ոգին նոյն իսկ տոգորուած է նո՛ր շունչով, նոր ըմբռնումներով, մտաւորական նորագոյն հոսանքներու խանդակաթով։ Հայ գրականութեան մէջ մինչեւ ԺԹ. դար, հին և միջին շրջաններու մտածողութեան մէջ տիրող դասական կրօնական-վսեմաքարոյականութիւնն ու պատմական ոգին կուգար ընդունիլ գերադասութիւնը ազգայնական հոսանքին, վիպական ոգիին, որ՝ արեւմտեան գրականութիւններու նորագոյն ձգտումներուն հետ կը մրցնէին հայ գրականութեան մէջ և մեր մտքի գլուխներուն կուտան բոլորովին տարբեր դասանանք մը և աշխարհիկ ուղղութիւն մը, սիրելի՝ ժողովրդային զանգուածին և սրտամօտ՝ գլխացողնոր ներուածքին, որ տակաւ աչքերը կը չինչիէ օտար գրութիւններու ճաճանչներուն դէմ, երբ գիտակցութիւնը կ'ունենայ այլեւս դասելու ու տրամաբանելու։

Գրականական մեծ հայրենիքին պատմական մայրաքաղաքը,— Բարիզը,— դարձաւ նոր և նորագոյն հայ մտքի օրրանն ու հայ գրականութեան գլխաւոր խանդակաթ մայրը։ Հոն պատրաստուած աներեւոյթ ազդակ կ. Պոլսոյ մէջ առեղծեց նոր գրականութիւնն ու ազգային գիտակցութիւնը։ Թերթեր, թարգմանութիւններ ու հրապարակախօսութիւններ՝ գրականական մտքը տարածելին, անոր բարձր դաղափարականները տուին հայ ցեղին։ Հայ ժողովուրդը ասիական խաւարին մէջ եւրոպական շողը ծագեցնել ուզեց։ Պահպանողական ոգին մեռաւ վերջապէս։

Ի՛նչ որ էր Բարիզը Տաճկահայոց համար, նոյնն էր և Թրիեստը Թուրահայոց համար։ Հոն պատրաստուած երիտասարդ տարրն ալ Կովկասահայ բարքերու մէջ տա-

ըով պահպանողական ուղղութիւնը քանդել և առաջդիմական մամուլ մը հաստատել։

Այսպէս սկսաւ մէկ կողմէ Տաճկաստանի և մեա կողմէ Կալկաի մէջ կազմակերպուելոյն հայ աշխարհին գրականութիւնները, որոնք սահմանին երկու կողմերն ունեցան անպին գործունէութիւն։ Վենետիկն ու Վիէննան իրենց դերին մէջ էին տալէն, ծաւալեալ՝ պատմական-բանասիրական և կրթական-բարոյական գործունէութեամբ։ Կ. Պոլսոյ, Թիֆլիզի, Իզմիրի և Մանաւանդ գարձան արդիական գրականութեան կեդրոնները։ Ստեղծուած էին այլեւս ժթ. դարու կէսին Արեւելեան և Արեւմտեան աշխարհին հայ գրականութիւնները։

Այս գրականութիւնները կոչուեցան ապա Տաճկահայ կամ Թրքահայ և Ռուսահայ կամ Կովկասահայ գրականութիւններ։ Մենք նախընտրութիւն կուտանք Արեւելեան և Արեւմտեան անուններուն, այն առարկութեամբ որ Տաճկահայ կոչուած գրականութիւնը չպատկանիր արուարձիններն բացառապէս Տաճկաստան բնակող գրագէտներուն, այլեւ՝ Վենետիկի, Վիէննայի, Եւրոպայի, Ամերիկայի և Եգիպտոսի մէջ նոյն լեզուով արուարձուած գրականութիւնը, նոյնպէս ալ Ռուսահայ գրականութիւնը կը տարածուի Մոսկուայէն մինչեւ Պարսկաստան ու Կալկաթա՝ չսահմանափակուելով միմիայն Ռուսիոյ կամ Կովկասի մէջ։ Ուրիշ մեզի համար հայ աշխարհիկ գրականութեան մէջ կան երկու մեծ բաժանումներ.— Արեւելահայ գրականութիւն և Արեւմտահայ գրականութիւն։

Բանասիրութիւնը երկար տուեր հայ գրականութեան այս երկու մեծ հատուածները իրարմէ հետաքրքիր։ Օսմ. սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ գրեթէ իրարու անծանօթ այս գրականութիւններուն մէջ երբոյրան սերտ կապակցութիւն մը սկսեցաւ։ Հասարակական խնդիրներ թէ՛ արեւմտահայ և թէ՛ արեւելահայ մամուլին մէջ արձագանգ կը գտնեն և գրական գործունէութիւններ մամուլը չանգրկելով իրարու կը հանդիպացնեն։ Սակայն անչուշտ չատ չշտապելի արդիւնք մը կրնայ առաջ բերել երկու գրականութիւններուն մէջ այ վերջ լրացնելու պատմութիւն տալով։

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ծանօթութիւններ.— Ս.րեւմտահայ աշխարհիկ գրականութեան զարգացման ներկայացուցիչները.— Ս.րեւմտահայ ուրիշ գրողներ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Դժուար է որոշել ճիշդ այն առիմանագլուխը, ուր կը վերջանայ հին անունով հասկցուած գրականութիւնը, և ուրկէ կը սկսի Արեւմտեան աշխարհիկ գրականութիւնը: Ստանալի կան այնպիսի գրագէտներ, որոնք երկոյ գրագրականին վերաբերեալ ու դասական գրականութեան հիմն ու նորի միացման գիծը կը կազմեն: Դժուարին է մատնանշել գործը՝ նոր գրականութիւնը ներկայացնել ուզողին: Տակաւին վաղաժամ ուսումնասիրութեան պէտք կայ գրական գնահատելի գործունէութիւն ունեցող գրիչներու վերլուծումն ընելու և հայ գրականութեան մէջ երկոյ ճիշդ տեղը որոշելու համար: Մենք կը բաւականանանք արեւմտեան աշխարհիկ գրականութեան գլխաւոր ներկայացուցիչներու կեանքը գծելով և երկոյ նշանակելի գործերը խօսելով, ու առնուազն քիչ ու շատ ծանօթ արեւմտահայ գրողներու գոնէ անունները յիշելով: Ժամանակակից գրողներէն շատերը ծանօթ են արդէն և գրականութեան հետաքրքրասէր ամեն մարդ մասամբ կը գաղափարը կազմած է անոնց արժանիքին նկատմամբ: Աւելորդ է ըսել թէ այս բաժնին մէջ գրած ենք բոլոր անոնք, որոնք արեւմտեան բարերար գործածած են(1):

(1) *Մենք նախընտրեցինք այբուբենական կարգը: Այն ուսուցիչները, որոնք Հայ գրականութեան դասն ուսանելու կոչուած են, ազատ են անշուշտ երկրորդական գրչի մարզից մէջէն ընտրելագործները ճանչցնել աշակերտներուն՝ երկոյ կեանքով ու գրական գործունէութեամբ: Ծանօթութեանց այս բաժինը աւելի խճողել չենք ուզեր, քանի որ լեզուի պատմութեան ընթացքին մէջ երկարօրէն խօսած ենք ժթ. դարու սկզբառու երեւոյթներուն վրայ: Կենսագրական գիծերս մասամ լիապէս օգտուած ենք Արամ Անտոնեանէն:*

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՓԱՆՈՍԵԱՆ (Ակնիազան). — Արեւմտահայ աշխարհիկ գրականութեան ամենայայտնի բանաստեղծներէն մէկն է ինք։ Ծնած է Կ. Պոլիս 1858ին, և իր պատանեկութեան օրերուն խոկ սկսած է աշխատակցիլ Բուրաստան Մանկական թերթին։ Իր ոճը զուարթ, գրաւչի ու ոստոստուն է։ Կը համարուի նշանաւոր յանգարան, ամէնքան յաջող են իր ոտանաւորները՝ ճոխ յանգերու տեսակէտով։ Ակնարկը մ'է միայն կը հնչեցնէ, այլ՝ գրանաւորէն կը թարգմանէ ոտանաւորներ, մեծ յաջողակութեամբ, և նոյնիսկ գրբանաւորէն թերթերու կ'աշխատակցի։ Ընդհանրապէս Ակնիազան կը սորուդրէ, բայց երբեմն ալ ուրիշ ձաձանուններ կը գործածէ։ Մշակած է գլխաւորաբար ոտանաւորի երգիծական ոճն ու Գաւիթեցին, որուն մէջ անմրցելի է։ Իր արտադրութիւնները ցրուած են Բզքահայ օրաթերթերու և պարբերականներու մէջ։ Տպագրուած գործերն են՝ Շողեր ու Ցօղեր, Ակնկարք, Ազատ ճնար եւայլն։

ԱՏՈՄ ԵՍՐՃԱՆԵԱՆ (Սիսուանցօ). — Ինիկ Ակնցի է Սիսուանցօ, երգերու քաղաքէն, ու պատիկ հասակէն իսկ արտասահման անցած։ Ծնած է 1878ին։ Սիսուանցօ առաջին ներկայացուցիչն է սեւսպօրիմ բանաստեղծութեան և նորագոյն հայ դիւցազներգակը։ Ունի հզօր և բեւեռայութիւն, գեղեցիկ լեզու և ցնցող ու աւերնոտ ոճ մը, որ կատարեալ հայկական նոր ոգին դիւցազնական չնչով և կ'երգէ անալից՝ հայկական արիւնն ու ընդհանուր զարհուրանքը հայ ցեղին։ Իր յայտնութիւնը եղաւ նախ Ակնարկի և Տրօշակի մէջ։ Սիսուանցօ կը կերտուի տաղաչափութեան բոլորովին նոր ձեւ մը, տեսակ մը

արձակ տազաչափութիւն, որուն առաջին առիթը բառախան հետեւողներ եղան: Իր առաջին գիրքն է Դիւցազգիօրհնը, որուն յաջորդեցին Հայորդիներ խորագրով ուրիշներուն չորս շարքերը: Հետզհետէ հրատարակեց Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր, կարմիր ծուրեր բարեկամներուն, որոնցմէ վերջինին ներչնչուածը Կիլիկիոյ անտեսի ազէտն է: Ամերիկայի Պատգամ քաղաքին մէջ իր ամբողջական գործերուն Ա. հատորը տպագրուած է 1911ին:

ՍԻՄՈՆԵԱՆ (Մերանեցի).— Ծնած է Կ. Պոլիս և աշակերտած Նարեկեան վարժարանին: Տակաւին երիտասարդ հասակին մէջ սկսած է լրագրական գործունէութեան: Օժտուած քննական սուր միտքով մը ու խիզախ ոգիով, մեծ յաջողութիւն ցոյց տուած է իբրեւ հրատարակիչ: Ունի սահուն և ջրուտ հայերէն մը: Հայ գրականութեան մէջ Մասիս-Ստեփեր օրաթերթով սկսաւ իր մուտքը: Երկար տարի խմբագրական պաշտօն վարեց Ստեփերի մէջ: Մ. Շամամեանցեանի հետ հրատարակեց Մասիս Կիրակօսի և ապա Ծաղիկ օրաթերթը: Մանզումէի խմբագրութեան մէջ ևս կարեւոր բաժին ունեցած է Ստամբոլեան: Առանձին հրատարակած է Ծաղիկ կիրակօսէն և Լոյս չարաճաճերիքը, որոնց երկուքն ալ սպասելի են իր պարզագիր մատին, գրական ճաշակին ու ըմբռնումներուն: Ստացած քննադատութիւն կայ իր հրատարակչական յօդուածներուն, հմտութիւն՝ պատմական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններուն և գրագիտական արտադրութիւններուն մէջ: Գրած է հայ լեզուի դասընթացք մը, Գանձարան անունով, Ճշմարտութիւնը (վիպակ), Յարութիւն ամիրայ Պեգճեանի կենսագրութիւնը եւայլն: Վերջերս սկսաւ մեծ աշխատութիւն մը հրատարակել Պարսկաստանի պատերազմի Պատմութիւնը: Սահմանադրութենէն ետք յայտնուեցաւ իբրեւ երգիծական ընդունակութիւնն ու ծաղրանկարի վարպետութիւնը: Մեր լաւագոյն ապագայգն է կարծ Ստեփանիները, որ գրեթէ-գործով մէ ինքնին: Տարին մը չանց հրատարակեց Կառափնաս անուն երգիծական թերթը: Իր

յօդուածները գրուած են թրքահայ պարբերականներու մէջ։

Հ. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏՆԵԱՆ (1825-1902).— Վիէննայի Մխիթարեան միաբանութեան հայկական դէմքը և ընտանեական տրան։ Ծնած է Կ. Պոլիս, Բերայի մէջ։ Վիէնն մտնելէ առաջին մէջ կը մանէ Վիէննայի վանքը և իր ուսումնասիրութիւնը հոն կ'առնէ։ Հմուտ է լատիներէնի, յունարէնի, ֆրանսերէնի, անգլիերէնի, գերմաներէնի և արաբերէնի։ Ուսումնասիրական պատճառած կատարած է Բարիզ, Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա, Այրլն, Վենետիկ եւայլն։ Լեզուագիտական բազմաթիւ գործերու մէջ իր հակայական և անմահ աշխատութիւնն է Քնիական Բերականութիւն արդի հայերէնի անուն հատորով և յորնամեան աշխատութիւնը՝ հրատարակուած 1866ին, որ ո՛չ միայն իր գրուխ-գործոյն է, այլեւ՝ ԺԹ. դարու հայ գրականութեան լաւագոյն արտադրութիւններէն մին։ Քնիական Բերականութիւնը կը բազկանայ երկու մասերէ։ Առաջինը, որ գրքին ներածութիւնն է, 400 խոշոր էջերու մէջ կ'ուսումնասիրէ աշխարհաբարի ծագումը, զարգացումը, գրաբարին հետ ունեցած փոխ-յարաբերութիւնները, լեզուական վէճը, աշխարհաբարի մշակման անհրաժեշտութիւնը եւայլն։ Երկրորդ մասը նուիրուած է աշխարհաբար լեզուի ընդարձակ քերականութեան։ Ինք էր որ իր այս մեծ գործով աշխարհաբարին ընձեռեց իր վայել դիրքը և մեծ ծառայութիւն մատոյց։ Այրլեանն հիմնած է Վիէննայի Հանդէս Ամսօրեայ լուրջ և բանասիրական արժէքաւոր հանդէսը և Մխիթարեան տպարանը իր կատարելագործութեան հասուցած։ 1895 ին ծննդեան Հ. Այրլեանին քահանայական ու գրական գործունէութեան յոբելեանը։

Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱՋԻԿԵԱՆ.— Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան ամենէն բազմարդիւն դէմքերէն մին է։ Ծնած է Պարտիզակի մէջ, 1870 Հոկտ. 8ին և իւոյ վենետիկ աշակերտած։ Հմուտ է խոտակէս գրաբարի ու դասական լեզուներու և հայ գեղարդի գրագէտ խղճամբ-

տեխնիկ օժտուած։ Նախապէս Բուենտ գրադարանին մէն էր և բաւական պայքար մղած է աշխարհագրականներու դէմ։ Բազմավէպի խմբագրութեան մասնակցած է երեքին։ Իր թարգմանութիւնները, որոնք իրենց մաքուր հայկաբանութեամբ ամենէն բծախնդիրներուն կրնմէ իսկ գնահատուած են, բազմաթիւ են, և բաւական զարդը կը կազմեն մատենադարանի։ Անհանգ աշխատող է և ցարդ նուիրած է Էջմիածնին, Վիքթորիա Սպանուչին, Տանդէնն, Համբրատէն ու Վերդիվեսէն հատորներ՝ աշխարհին ծագագիտութեան հայերէնով մը։ Բայց իր ամենէն մեծ, բազմաչխատ ու ընդարձակ գործը պիտի ըլլայ Հայկական նոր վանականութիւնը, որուն առաջին երեք հատորները ապագրուած են ցարդ։ Սա, ինչպէս անուանած է հեղինակը, հայ մատենագրութեան հանրագիտարանն է, բովանդակելով 1512 է մինչեւ 1905 հայ գրականութեան մէջ հրատարակ եկած բոլոր գիրքերն ու հեղինակները.— հիանալի և Համբերատար աշխատութեան արդիւնք։

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ (Ս. Ալգեղեա).— Ծնած է կ. Պոլիս 1879ին և աշակերտած Պէրպէրեան ու Կեդր. Վարժարաններուն։ Երիտասարդ բանաստէր, որ բանաստեղական ասպարէզն չատ մը յօդուածներ և ուսումնասիրութիւններ գրած է Բիւզանդիոնի և այլ թերթերու մէջ։ Հրատարակած է մանուկներու կենսագրական կտորներ։ Ոճը պարզ է և անկաշառ։ Իր մեկ ուսումնասիրութիւնը, Էմիրճեի Հայ բնաւորութիւնը, Իզմիրեանց մրցանակով պսակուած է։ Հրատարակած է Տիկին Արուհի Տիւսաբի վրայ գրուած ուսումնասիրութիւն մը։

ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ։— Հայ գրականութեան ամենէն կարկառուն դէմքերէն մէկը՝ իբրեւ բանաստեղծ, գրագէտ, քննադատ, բանասէր ու հրատարակիչ։ Ծնած է կ. Պոլիս 1872ին և դաստիարակուած է Գալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանին մէջ։ Ժամանակ մը հայ գրականութեան ուսուցիչ եղած է նոյն վարժարանին մէջ։ 1891-95 չրջանին է որ իր տաղանդն ու գրագիտական

ձեռնհասութիւնը յայտնուեցան։ Երկար տարի աշխատակցեցաւ Հայրենիքին, որուն գլխաւոր օժանդակն էր։ 1895 ին հրատարակեց Ծաղիկը, որ Թրքահայ գրականութեան մէջ մեծ դարմնոց լուրջ և լաւ խմբագրուած հանդէսն էր։ Զօպանեան կ. Պոլսոյ Թողուլ տախտակեաւ՝ 1895ի քաղաքական շփոթութիւններէն վերջը։ Բարիզի մէջ ամրողջ 12 տարի հրատարակեց Անահիտ ամսաթերթը՝ գրական, գեղարուեստական և ուսումնասիրական բաժիններով։ Անահիտ մեծ դեր կատարեց հայ լրագրութեան պատմութեան մէջ, տակտի նկատմամբ պատճառներով խմբագիրն տախտակեաւ 1912ին դադրեցնել անոր հրատարակութիւնը։ Զօպանեան ո՛չ միայն նշանաւոր է իբրեւ հայ գրագէտ, այլեւ՝ շատ անշահախնդիր և գնահատելի կերպով աշխատողներէն մին է՝ հայ ցեղը Եւրոպայի ծանօթացնելու գործին մէջ։ Ցրանաւորէն հետո՝ Զօպանեան իէ՛ առանձին գիրքերով և Ֆրանսերէն թերթերու մէջ գրած յօդուածներով և իէ բանախօսութիւններով մեծ գործունէութիւն ունեցած է այս առումէով։ Իրեն կը պարտինք արժանաւոր յայտնագործումը միջնադարեան կարգ մը երգիչներուն, որոնց գործերը վերլուծական քննադատութիւններով ներկայացուց բանասիրական աշխարհին։ Իր գործերն են Թուղթի փառը (հոգեբանական վիպակ), Արշաղույսի Զայլեր (գրական և բանասիրական) Քնարերգուներ, Պետրոս Դուրեան (Ընդարձակ բանասիրական կեանքին ու գործերուն քննական ուսումնասիրութիւնը), Միւրիճ Պէշիկթաշլեանի կեանքն ու գործերը, Միւրիճ Պէշիկթաշլեանի ճարտուածներն ու ճառերը (ուսումնասիրութիւններ), Նահապետ Քուչակի դիւանը, Նաղաշ Յովնաթան աշուղը և այլն։ Ցրանաւորէն լեզուով գրած գործերուն մէջ գլխաւորներն են "Poemes Armeniens anciens et modernes", "Chants populaires Armeniens", L'Armenie, son histoire, sa literature, son röle en Orient"։ Իր ծանկանուն է Յանիրպոլ։

ՍՊՏՍՃԼԻՍ ՅՍՐՈՒԹԻՒՆԵՍՆ (Մաշխարացի կարօ).—

Տաճկահայ գրողներու մէջ ծանօթ է իր բանաստեղծական, իմաստասիրական ու քննադատական արուեստը ներկայացնող։ Ծնած է Մալկարայի մէջ 1873ին և դպրոցական նախնական ընթացք մը ստացած է վերջ ինքնօգնութեամբ զարգացած։ Ինքնատիպ ոճ ականներուն յայտնուելուս հայ գրականութեան մէջ նախ իրեն բանաստեղծ։ Քնարերգական ասելիք մշակն է գլխաւորապէս։ Իր արձակը մաքուր է, և ոճը՝ կուռ, նկարչին ու ինքնատիպ։ Գուռասպի գրուածքներու մէջ նշանակելի դէմք մ'է։ Իրեն գրական քննադատ և հրապարակագիր՝ ուժեղ գրիչ մը ունի Յարութիւնեան։ Իր գրած չատ մը գրութիւններուն մէջ՝ միայն բանաստեղծութիւնները հրատարակուած են առանձին գիրքերով, որոնք են՝ Լուռած Քնար և Երկունք։

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ.— (Հրազդան, Հայկակ. 1852-1908).— Տաճկահայ նշանաւոր գրագէտ, հրապարակագիր և ազգային գործիչ։ Ծնած է Սամսոնի մէջ, չորեքտասն մէջ՝ երբ իր ծնողքները կ. Պոլիս կուգային։ Իր ուսումն առացած է նախ Օրթագիւղի Թարգմանչաց և ապա վեներիկի Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանը։ Իր երիտասարդական տարիքէն խոկ սկսած է ազգային գործունէութեան, և նուիրուած է մատուռական աշխատասիրութեանց։ Հայ գրականութեան մէջ իր մուտքը Արեւելեան օրաթերթով սկսաւ և չուտով հանդէս մնծ համբաւ։ Հետագային խմբագիրը եղած է Արեւելեան, Մասիս և Հայրենիք թերթերուն, որոնց վերջինը 90ական թուականներուն մէջ հասած էր զգալի բարձրութեան և չատ տարածուած օրաթերթ մէր։ Արիւար առաջին հայ գրագէտն է որ ձեռնարկած է առձեռնայ կեանքը ծանօթացնել ուսումնասիրութեան։ Երկար տարիներ Հայկակ ծանկանուն թղթակցած ու աշխատակցած է Գ. Արծրունիի հիմնած Մշակ օրաթերթին։ Դրօշակակիրն էր ազգայնական գաղափարներու, որոնց անուան իր շուրջն հաւաքուած էին չատ մը երիտասարդ ոյժեր։ Հայրենիքի գլխաւոր ոյժն էր ինքը։

Ունի գրած կրոնական խմբագրականներ։ 1896ին քաղաքական պատճառներով արտասահման անցնելու ստիպուեցաւ։ Հոն ան հրատարակեց Նոր կեանք, Մարտ, Հնչակ, Հայ հանդէս, Լուսաբեր, Շիրակ և այլն թերթերը, որոնց մէջ ունի անհամար գրութիւններ։ Իբրեւ գրական քննադիր՝ Արփիար Արփիարեան կը ճնայ անհատապէս։ Իր Օրուան կեանքը և Հողմերով խորագրով էջերը, որոնք մեծ մասամբ անտիպ կը մնան տակաւին, և որոնք ժամանակակից դէմքերու, եղելութիւններու և դէպքերու վրայ գրուած են, մասնաւոր կ'ընեն իր հրապարակագրական մեծ տաղանդը։ Արփիար ունի նաեւ երգիծական տաղանդ, որուն արտայրութիւնն են Սկեպտիկ տողագրութեամբ իր երգիծական սրտուն կտորները։ Հրապարակախոսական անվեհեր յօդուածներէն զատ, որոնք ցրցքնուած են հոս ու հոն, իր տասնձին գրութիւններն են՝ Կարմիր ժամուցը, Ոսկի ապրջանը, Երազի մը գինը, Դատապարտեալը, Ապուշը, և այլն։ Հետաքրքրական է ժամանակակից Պատմութեան եջեր վերնագրով իր պատմական գրութիւնը։ Արփիար Արփիարեան միշտ ճնայ ժողովուրդէն սիրուած գրագէտը, սակայն իր յեղափոխական գործունէութիւնը ձախող էր և շատ սակաւցուց իր անուան հմայքը։ 1908ին Գահիրէի մէջ ապաննուեցաւ այս մեծ տաղանդը։

ԲԱՔԳԷՆ ԵՊ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ.— Արմաշի Գարեվանքին անդրանիկ շրջանաւարտներէն է այս հանուր գրագէտ և կեղեցականը, որ ունեցած է գրչի աչքառու գործունէութիւն։ Ծնած է 1868ին Անթիասի մէջ և իր նախնական ուսումն առացած է տեղւոյն վարժարանին գպրոցին մէջ։ 1905-1906, երկու տարի յաջորդութեամբ հրատարակած է Լոյս կրօնաթերթը, որուն մէջ ունի խոր ուսումնասիրութիւններ։ Առաջնորդական պաշտօններ վարած է Ճանիկի, Մուշի և Անկիւրիոյ մէջ։ Մշակած է կրօնական, մատենագրական և բանասիրական գրականութիւն։ Իր ոճը հայեցի է և տակաւին գրաւչութեամբ։ Աշխատակցած է Պազմավեպի և արտասահմանի մէջ հրատարակուող հանդէսնե-

րու։ Հրատարակած է Ժողովուրդին Տօնացոյցը (կրօնա-կան-եկեղեցական), Բարոզներ, Եղիշէ (մատենագրական ուսումնասիրութիւն), Պատմական Գիրգոր Պատրիարքի Յիշատակարանն, Կոյս Յովհաննիկս Պատրարք և այլն։ Բազմէն ընծայուցած ունի տակաւին կարեւոր ձեռագիր-ներ։ Արմաշականներուն ամենէն հմուտ գէմքն է։

ԲԻՒԶԱՆԴ ՓԷՉԵՄԵՆ (Տաճուտեր Յարոյ)։— Նշանա-ւոր է իբրեւ հրատարակիչ և լրագրագետ՝ քան իբ-րեւ գրագէտ։ 40 տարիէ ի վեր Բիւզանդ Փէչեան ծա-նօթ է լրագրական հրատարակչին վրայ՝ իր քաղաքական, տնտեսական ու ազգային խնդիրներու շուրջ գրած կուռ և ուշագրաւ խմբագրականներով։ Երկար տարի Մասիսի ու Արեւելքի մէջ խմբագրի պաշտօն վարելէ ետք, 1896ին հիմնեց Բիւզանդիոն օրաթերթը, որ մինչեւ հիմա ա-նընդհատ կը հրատարակուի։ Փէչեան առաջնութիւն կու-տայ միշտ գործնական նիւթերու և իր խմբագրական գործին մէջ նիւթական հարցին ու գրականութիւնը հաշ-տեցուցած է։ Ունի ուժեղ ոճ, գրաւչութեան տակին։ Իրեւ առանձին հատորութիւն գրած է Պատմութիւն Ս. Փրկչի Ազգային հիւանդանոցին և թարգմանած է երեք հատոր Ընկերային Նամականիներ։

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ՄԻՆԷՎԻՇԵԱՆ (Թաթուլ Վանանդացի). — Վիէննայի Մխիթարեան ուխտէն, բանասէր, լեզուա-բան և գրագէտ։ Ունի կարեւոր գիրքեր և հոս հոն ցըր-ուած չատ մը յօդուածներ ու ուսումնասիրութիւններ։ Գլխաւոր գործերն են Գիրք գրելու արուեստը, Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան, Աղի չեզուպաւանութիւնը, Բնական պատմութիւն (3 հատոր) և այլն։

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՋԱՐՀՊԱՆԵԼԵԱՆ (1827–1901)։— Վի-ենայի Մխիթարեան Միաբանութեան աշխատասէր ան-դամներէն մին, որ ծնած է Կ. Պոլիս։ Հայ ճառընտրու-թեան ուսումնասիրութեանը նուիրուած այս հմուտ գէմ-քը արտադրած է կարեւոր երկասիրութիւններ։ Իր գլ-խաւոր գործերն են Պատմութիւն հին հայ դպրութեան,

պատմութիւն նոր հայ դպրութեան, Մատենադարան հայկական հին թարգմանութեանց, Հայկական Մատենագիտութիւն, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆՑ (1840-1892).— Արխեան Հայրիկի արժանաւոր աշակերտը, ծնած Վանի մէջ: Սրուանձտեանց գաւառի գրականութեան պատուարներ ներկայացուցիչներէն մէկն ու հայ եկեղեցականներու մէջ ժողովրդական ու սիրուած դէմք մէ: Երկար տարիներ կարեւոր պաշտօններ վարած է Մուշ, Վան, Սիւնի ու այլն: Պատիարքարանի կարգադրութեամբ ընդարձակ պատմութիւն գրած է Հայաստանի մէջ՝ հայերու դրութիւնն ուսումնասիրելու համար: Գնող ու պրպտող միտք մը ու քննադատական ոճ մը ունի: Իր բոլոր գրութիւններն ալ հաճելի ու զուարթ են: Բարեպաշտն ինքնատիպ կերպով կը նկարագրէ հայրենի երկիրը՝ իր բնութեան տեսարաններով ու աւերակներով: Երբեմն ազգագիր ու բանահաւաք մեծ կարեւորութիւն մունի իր գործերը, որոնք հայրենիքին շունչը կը բերեն կարծես: Հրաշալի էջեր ունի, որոնց մէջ գեղարուեստօրէն բանաստեղծ ոգի մը իւրացուցած կը բերէ: Հայ գրականութեան ընծայած է Թորոս Ուղուր (2 տարի), Հաւուլ Հոտոյ, Մանուկիայ, Գրոց Բուց, Հնից ու Նորից գրական ու ազգագրական գործերը և Շուշան Շահազիզեանց թատերգութիւնը: Մեռած է Պոլիս: Իր կարգ մը ձեռագրերը կը ճնան անոնք:

ԳԵՂԱՄ Տ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ (Գեղամ).— Գաւառացի գրագէտ մը, որ հայեցի ոճով մը տուած է չարք մը պատմուածքներ ու պատկերներ, գաւառի հայկական կեանքէն: Առանձին գիրք չունի. իր յօդուածներուն բաւոյները Տարեցոյցներու մէջ են: Օսմ. Երեսփոխանական Ս. ընտրեալ Մուշի երեսփոխանն էր:

ԳԷՕՐԳ ՄԵՍՐՈՊ.— Երիտասարդ բանաստեղծ ու աւետիսչ: Ծնած է 1881ին Պարտիզակ: Աշակերտած է Ե-րեւանի ժառանգաւորաց վարժարանին և Սրմաշի

պրիվեանքին : Անոնց ուսումնասիրող մէ , որուն երկու ուշագրաւ երկերը վերջերս տպագրուեցան . Քրիստոնէութեան մուտքն ի Հայս Գրիգոր Լուսաւորչեն առաջ և Ուրարտու կամ Հայաստանի նախարքինիները :

ԳՐԻԳՈՐ ՉՕՀՐԱՊ .— Փաստաբան , գրագէտ , հրատարակիչ և քաղաքական գործիչ : Ծնած է Կ. Պոլիս , 1860ին և աշակերտած է Ճեմարանին վարժարանին ու ապա Լիսէին : Արեւմտահայ գրականութեան մէջ հրապարակ գրականութեան գլխաւոր ներկայացուցիչն է ու նորավէպի վարպետը : Իր հրատարակագրութեան մէջ խիստ է , արի ու յանդուգն , իսկ նորավէպերուն մէջ՝ ջուտ ու անկեղծ : Երկար տարիներէ ի վեր կը պէտ պոլսահայ թերթերուն մէջ , իբրեւ աւագ խմբագրական գործերուս ջատագով : Մասին ամենէն փայլուն չքնաղին խմբագրապետն է : Իր երիտասարդ տարիքին մէջ հրատարակած է Անհետացած Սերունդ մը վէպը : Ուշագրաւ են իր Ծանօթ Դէմքերը , զոր հրատարակեց Մասիսի մէջ՝ ներկայացնելով քանի մը գրագէտներ ու ազգային գործիչներ : Վերջին տարիներուս մէջ հրատարակեց իր նորավէպերը քանի մը հատորներու մէջ , որոնք Նոճիտաւիճի Զայներ , կեանքը ինչպիս որ է , Լուռ ցաւեր անունները կը կրեն : Առանցքէ զատ գրած է քաղաքական և օրէնագիտական քանի մը թուրքերէն և ֆրանսերէն կարեւոր գործեր : Երեւելիտան է Օսմ . Երեսփոխան ժողովին մէջ :

ԳՐԻԳՈՐ ԹՈՐՈՍԵԱՆ (Բանագող Լուսթիւնեան) .— Երգիծական անուր մշակած է և գրած է զուարճալի ոճով քրոնիկներ : Ունի յաջող էջեր : Հրատարակած է Կիկոյի տարեգոյցը : Իր գրիչը բնութեանուս կաթօա է :

ԳՐԻԳՈՐ ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ (Նուրհան) .— Իզմիրցի գրագէտ , վաստակաւոր , թարգմանիչ և հրատարակիչ : Ծնած է 1839ին : Նշանաւոր է իր բազմաթիւ մեծ թարգմանութիւններով : Հիմնած է Իզմիրի մէջ Ծաղիկ անուն տասնօրեայ հանդէսը , որ յանդուգն և ազատական ելեւթ մ՚էր եղած :

Ինքնագիր հատորն է Ուղեւորութիւն ի Կոստանդնուպոլիս։ Թարգմանած է Ֆրանսական մատենագրութեան լաւագոյն գործերէն՝ Լամարթինի Ռաֆայէլը, Միւսէի Դարուս մեկ զաւակին խոստովանութիւնը, Վիքթոր Հիւկոյի Թշուառները։ Ունի մատուռ լեզու մը, որուն միակ թերութիւնը՝ զբաղարարանն ըլլալն է։

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ.— 1834ին Կ. Պոլսոյ մէջ ծնած է այս հարգարժան տաղանդը, որ նշանաւոր հանդիսացած է իբր գրագէտ, պետական անձնաւորութիւն և ազգային գործիչ։ Ազգ. Սահմանադրութեան հիմնադիրներէն մին է Օտեան և Օսմ. Սահմանադրութեան հեղինակութեան գործին մէջ ալ Մխոհաթ փաշայի գլխաւորապահակը։ Մխոհաթ փաշայի աքսորութենէն վերջ ապաստանեցաւ Բարիզ, ուր մեռաւ 1887ին։ Դժբաղդաբար այս մեծ գրագէտէն ամբողջական գրուածք մը չկայ։ Իր առանձնաթիւններուն և գրուածքներուն մեկ մասը 1910ին ամփոփուեցաւ հատորի մը մէջ։ Բարիզէն թղթակցած է Մասիսին՝ վահրամ ծածկանունով։ Հայկական կեանքի մասաւոր յեղաշրջութեան պարագրութիւններէն մին ալ Գրիգոր Օտեանն էր, որ Եւրոպայի ընկերային ու քաղաքական նորագոյն գաղափարները մտցուց հայոց մէջ։

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ (Զարուհեան).— Սրեւմտահայ նորագոյն տաղանդաւոր բանաստեղծը, որ ծնած է Սերաստիոյ Բրգնիկ գիւղը՝ 1888ին։ Իր դաստիարակութիւնն ստացած է Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը և յետոյ Պելճիոյ մէջ հետեւած է քաղաքական և ընկերային գիտութիւններու։ Իր գրական բանաստեղծութիւնը հատած է բարձրագոյն արուեստի ու ներշնչման կատարելութեան։ Հայրենիքի տաք չունչն ու հայկական հին կեանքի ոգին կը տատանին իր արտադրութիւններուն մէջ։ Սրտաճմլան գոնեաց ատեն հրատարակեց Սարսուռներ ու Զարդը անուն երկու բանաստեղծական հատորիկներ։ Իր քերթուածներուն մեկ մասն ամփոփուած է Ցեղին Սիրտին մէջ։ Ազ-

խառակցած է չատ մը հանդէսներու։

ԵՂԻԱ. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ (Գրաւոր Աստմ, Մեքանիա Թեւանիս, Նուրանիա և այլն)։— Արտակարգ բանասեղծական տաղանդ և խնամատար գրագէտ։ Ծնած է Կ. Պոլիս 1851ին և վայրկեան աշակերտն է Շահնազարեան վարժարանին։ Անոր ալ ինքնօգնութեամբ զարգացած միտք մ'է։ Գրած է արձակ և ոտանաւոր բազմաթիւ գրութիւններ։ Ունի ճոխ ու հրապուրիչ լեզու և հարուստ հայկաբանութիւն, որուն մէջ երբեմն հաւասարակշռութիւնը կը պակսի։ Երբեմն լրատարած է, նկարագիր և երբեմն ալ խորհրդաւոր։ Երիտասարդութեան հանդէսին խմբագրութիւնը վարած է չորս տարի և Գրական եւ իմաստասիրական շարժումը հրատարակած է հինգ տարի։ Այս երկու թերթերուն մէջ գրած է ինքնատիպ չատ մը յօդուածներ։ Բաւական երկար տարի ալ ուսուցչական պաշտօն տանձնած է Պոլսոյ մէջ։ Իր հեղինակած գրքոյկներն են. Աւերիկ ձաղը, Շահնազարեանի մը խղճին պարզ խնութիւնը, Փիլիսոփայական բառարան, Ձառ աղջկանց դաստիարակութեան, Երջանկութիւն մը իւ թաղիս մէջ, Տարերք Պատմութեան Իմաստասիրութեան, Ֆրանսերէնէ հայերէն և հայերէնէ Ֆրանսերէն բառարան ներ։ 1908ին ինքզինքը կախելով անձնասպան եղած է։

ԵՂԻՇԷ ԵՊԻՍ. ԴՈՒՐԵԱՆ.— Անուանի բանասեղծին Պետրոս Դուրեանի կրտսեր եղբայրը, նոյնպէս հանճարեղ։ Ծնած է 1860 ին Կ. Պոլսոյ մէջ։ Հայ եկեղեցականութեան կարկառուն դէմքերէն մին է, հմուտ բանասէր, ճառընտրագէտ և զգայուն բանաստեղծ։ Բանաստեղծութեան մէջ մշակած է արդարեան քնարերգութիւնը, որուն մէջ իր զգացումներն ու կրօնասիրութիւնը կը փայլի գերազանց դիպուածութեամբ մը։ Յաջորդաբար վարած է Սբեմայի գպրեվանքին վանահայրութիւնն, Իզմիրի առաջնորդութեան և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան պաշտօնները։ Իր հեղինակութիւններն են բացի զրարար լեզուի ուսուցման համար պատրաստած դասագրքերէն՝ Հայ Աստուածգրութեան հանրանոս պատմութիւն մը։ Այս ու այն հանդէսներուն ու Տարեցոյց-

նևրուն մէջ գրած է բազմաթիւ յօդուածներ և բանաստեղծութիւններ։ Հովուական Սրինգը իր արդարան բանաստեղծութեանց մէկ մասին ժողովածուն է։ Դուբնան Սրտաղան վիպակն դէմք մէ արևմտահայ գրականութեան մէջ թէ իբր բազմահմուտ միտք և թէ իբր արուեստագէտ գրող։

ԵՐՈՒԱՆԴ ԹՕԼՍՅԵԱՆ (Կավոշ)։— Դերասան և երգիծական գրող։ Գրած է բազմաթիւ երգիծական յօդուածներ օրաթերթերու և հանդէսներու մէջ։ Հիմնած է Կավոշ երգիծաթերթը՝ զոր 4 տարի իվեր կը հրատարակէ։ Հեղինակած է Կավոշին տարեցոյցները, Կավոշ գիւղուհր և այլն երգիծական գործերը։ Իր գրիչը բնութեան կը կարօտի։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ (Երos)։— Հրատարակագիր, վիպասան և երգիծական է Երուանդ Օտեան, Գրիգոր Օտեանի եղբօրորդին, որ ծնած է Կ. Պոլիս 1869 ին։ Շատ կանուխէն սկսած է աշխատակիլ հայ թերթերու։ Սրիւսարեան Հայրենիքին խմբագրութեան մասնակցած է՝ բամիա քրոնիկներով, որոնք մինչեւ հիմա ալ անմոռնալի են։ Կատարածներէն վերջ անցած է արտասահման՝ առանձական կեանք մը վարելով՝ մէկ քաղաքէն միւսը և մէկ թերթէն միւսը։ Աշխատակցած է Նոր կեանքին և Սևահիտի։ Եգիպտոսի մէջ հրատարակած է կարգ մը թերթեր, որոնք տեւականութիւն ունեցած չեն։ Սրատարած է երգիծաբանական խնամեալ և հրաշալի էջեր, որոնց մէջ առանձնակարգ տեղը կը բռնէ Ծապլիարի Նաւևախանձն։ Իր գործերէն յիշենք Ոսկեց Տարեցոյցը, Յուսիս-արեւելեան պատերազմը, Սպիտակ Հաւին եւ Շերեֆ Հօտս մեծ վէպը եւայլն։ Օտեան առնուն հայերէնէն մը թարգմանած է Զօլայի Սրգասատրութիւնը, Թոլստոյի Յարութիւնը և Սենա Քարեվիլեան Երուանդ Օտեան արեւմտահայ առանձնակարգ և տաղանդաւոր երգիծաբանն է։

ՏԻԿԻՆ ԶԱՊԵԼ ԱՍԱՏՈՒՐ (Սիպիլ)։— Արեւմտահայ գրականութեան ամենէն նշանաւոր դէմքերէն մին. հրատարակագիր և մանաւանդ տաղանդաւոր բանաստեղծուհի։ Ծնած է Իսկիւտար 1863ին և շատ վաղուց սկսած է ցոյց տալ գրական հակումներ։ Հայ նկատան տեսի

պատասխանները ներկայացուցչներէն մէկն է Սիպլ։ Ինք կրթական չարժման մէջ մեծ դեր կատարած է՝ թէ իբրեւ ուսուցչուհի և թէ իբրեւ ազգ. գործիչ։ Հիմնած է Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը, որ գաւառներու մէջ որբանոցներ ու վարժարաններ բացած է։ Օր. Սիսի ձեռնարկով հրատարակած է Աղջիկան մը վէպը ազատասիրական մը. բայց ընդհանրապէս Սիպլի կը տարբերէ հիմա։ Իր լեզուն չատ մաքուր է և ազնիւ, իսկ ոճը քննական ու պերճիկ։ Շատ մը թերթերու մէջ ցրուած են իր ուսումնասիրութիւնները, որոնք գոհարներն են հայ բանասիրութեան և ցոյց կուտան ազգուն մերս, մեծ ներհայեացքին և ինքնատիպ գրիչին։ Հրատարակած է իր բանասիրական ուսումնասիրութեանց մէկ հատորը, Յոյներ։ Ս. մեռնի, Հրանտ Աստուածի հետ հեղինակած է աշխատասիրական քերականութեան դասընթացք մը, և Թանգարան անուն հայ լեզուի դասական գրքերու շարք մը։

ՏԻԿԻՆ ՋՈՊԻԼ ԵՍԱՅԵԱՆ.— Հրապարակագիր, քննադատ և վիպասան։ Ծնած է 1876ին Խարբերդ։ Սկսած է գրել հանդէսական յօդուածներուն՝ «Ջոպէլ Յովհաննէսեան» ստորագրութեամբ։ Հեռացած է Բարիզի մէջ Սուրբօնի դասախօսութեանց և հոգոց մէջ գործացած կին գէմք մ'է։ Մշակած է գլխաւորապար վիպական տեսը և արտադրած է այդ ճիւղին վերաբերող բազմաթիւ գրութիւններ, որոնք այնուհետև հանդերու մէջ ցրուած են։ Իր ոճը չնորհալի է և պարզ, իսկ լեզուն՝ առոգանաւոր։ Միայն երեք գիրքեր հրատարակուած են այս առաջնակարգ գրողէն. անոնք են՝ Շնորհիվով Մարդիկ, Կեղծ Հանճարներ և Սիրուարի Վերջալոյսներ։ Վերջերս Հայոց Հրատարակչականը հրատարակեց իր ուրիշ կարեւոր մէկ գործը։

ԹԷՈԴԻԿ ԼԱՊՃԻՆՃԵԱՆ (Թեոդիկ).— Անխոնջ պրպտող և յարդի գրագէտ։ Մեր նոր գրողներու նախնիներէն է։ Թեոդիկ ստորագրութեամբ բազմաթիւ յօդուածներ հրատարակած է օրաթերթերու և շաբաթաթերթերու մէջ։ Իր գրագիտան յօդուածներուն մէջ Մանր-

զուարճ մէջ հրատարակուած Ծաւիօր դեմքեան ու Փրցուած հըղեր կեանքի հատորեն վերնագրով գոյար պրոֆիլները արժանի են ուշադրութեան։ Գրած է նաեւ գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ։ Ունի ճոխ ոճ, պրկեալ ինքնատիպ եղանակ եւ չնորհալի գրագիտութիւն, որուն քիչեր կը հաւասարին։ Իր բանաստեղծական յօդուածներուն արդիւնքը կը ցոլանայ Սեւեւուն Տարեցոյցը անուն ժողովածուներուն մէջ, որոնք նօթը տարիէ ի վեր կը հրատարակէր եւ գերազանցօրէն հրատարակութեան կերպով կը հրատարակուէին։ Իր ուրիշ գործերն են՝ Կաղանդ (փրցած էջեր կեանքի հատորէն) և Տիպ ու Տան հմայից երկասիրութիւնը։ Թէպէտ գրագէտ ըլլալուն չափ բանաստեղծ էր։ Իր գրութիւններուն մէջ լեզուն սիրուն ինքնատիպութիւն մը ունի, որուն մէջ իրեն կ'օգնէ «Գոյար Հայէվար»ը, իր բառերով ու ոճերով, զոր լաւ ուսումնասիրած է։ Այս աշխատութիւնը Իգմիրեանց մրցանակին արժանացաւ։

ԹԼԿԱՏԻՆՑԻՆ (Յովհաննէս Յարութիւնեան).— Ա. բեւմահայ գաւառական գրականութեան բերրիագին ինքնատիպ ներկայացուցիչներէն մէկը, որ տուած է հրաշալի պատկերներ ու պատմուածքներ՝ գաւառի հոյ կեանքէն, վարպետ, ճարտար ու իրեն յատուկ ճկուն գրչով մը։ Ծնած է Խարբերդ՝ 1860ին և կրթական մշակ մէ։ Հիմնած է Խարբերդի մէջ իր անունով վարժարան մը, որ մինչեւ այսօր կը չարունակէ։ Թերթերու և Տարեցոյցներու մէջ գրած են իր գանազան խարբերդութիւնները ու այլ պրուածքները, որոնց մէջ կայ գաւառարարքաին գանձ։ Ունի նաեւ հրապարակախոսական և հնութեանց յօդուածներ։ Գլխաւոր գործն է Հնոյի դեմքեր խարբերդութիւնը։

ԹՈՎՄԱՍ ԹԷՐՋԵԱՆ (1838-1909).— Վեներիկի Մխիթարեան միաբանութեան հաստատած աշակերտանոցին մին, որ սիրուած խարբերդի մը և գնահատուած ուսուցիչի բանաստեղծ մ'եղած է։ Սկսած է օտար սիրուն դէ, բայց հոյ ոգին իւրացուցած է։ Վարպետ է իրեն յաջորդող բանաստեղծ սերունդին։ Լեզուն ու ոճը գա-

ական են, բայց տպագրատար տեղծագործութիւններ ունի: Գրած է շատ մը թատերգութիւններ, ինչպէս՝ Արշակ Բ., Սանդուխտ, Յովսէփ գեղեցիկ, Մահ Սքեդի, Մովսես և Խորով Բ., որոնք պրպտահայ բեմին վրայ շատ անգամներ ներկայացուած են: Թարգմանած է շատ մը դասական գործեր՝ Անակրէոնէն (Տաղեր), Կէօթէէն (Յաուստ) և Բարմէն Սիլհելմէն (Աստուա): Թէրթան եղած է տրիբունատ ուսուցիչ մը և պետական վարժարաններու մէջ պաշտօնավարած երկար տարի:

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ.— 90 տկան թուականներու Հայրենիքի սիւնագլխին մին, լաւագոյն հրատարակագիր և կատարեալ գրագէտ: Ծնած է Կ. Պոլիս, 1868ին: Պէրպէրեան վարժարանէն ընթացատարս եղած վերջ՝ իր գրական տարազին յայտնութիւնը տուաւ ունեցած Արեւելեան ու Մասիսի մէջ գրած յօդուածներով: Գրած է սքանչելի պատկերներ ու հիանալի նարատիւներ: Հայկական կառոյցներէն վերջ տախտակեայ Եւրոպա ապաստանիլ: Հոն ժամանակ մը Արիւթար Արիւթարեանի հրատարակած գանազան թերթերուն աշխատակցեցաւ և յետոյ նեւթակտն պատճառներով լքելով գրական ասպարէզն ու գործնական կեանքին մէջ մուտ գործով: Իր գրուածքներէն յիշատակելի են Ծիծեռնակ և Թափառիկ ասորագրութեամբ արտադրած յօդուածները: Ճեղին Զայնը, Զարթօնք, Կրկայ, Կաղանդ եւայլն իր լաւագոյն պատկերներն են:

ԼԵՒՈՆ ՍԵՂԲՈՍԵԱՆ (Շանթ).— Ծնած է Բերա, 1869ին և արեւմտահայ լաւագոյն գրագէտներէն մին է: Իր գաղափարակերտութիւնն ստացած է Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանին մէջ. աշակերտած է նաեւ Եէնայի և Միւնխէնի համալսարաններուն: Գրականութեան կոչկառնելէ յետոյ մէջ գործած է՝ իբրեւ ուսուցիչ և գրագէտ: Գահած է տաճկահայ բարբառը և արտադրած է գողարիկ վէպեր ու բնութագրութիւններ՝ Ջրաւ ու գեղեցիկ ոճով: Սեղբոսեան գրուած դէմքը մէ՝ թէ արեւմտեան և թէ արեւելեան հայ գրականութիւններուն մէջ: Գլխաւոր վէ-

պին են Թուրքիոլներ, Վերժին, Երազ օրեր, Ներառնու-
հիւն կայլն: Թատերգութիւններէն նշանակելի են «Եա»ի
վարդը, Որթիի հարսար և Ճամբուն վրայ: Հրատարակած է
բանաստեղծութեանց երկու հատորներ. Երգեր և Վերան
աղջիկը: Այժմ ուսուցչական պաշտօն կը վարէ Կ. Պոլիս:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՓԵԱՆ (Պուրս).— Նշանաւոր բա-
նաստեղծ, գրագէտ և ուսուցիչ: Ծնած է Կ. Պոլիս 1815
ին: Ունի շատ մը հրատարակութիւններ, բանաստեղծական
և քննադատական գրութիւններ: Անոնցմէ գլխաւոր գոր-
ծերն են Քաղուր, Ի ծնէ կոյր կայլն: Գեղարուես-
տական միակ գործն է Սօխիա: Ծանօթ գրագէտ
Յ. Գ. Մրմեան հատորով մը ներկայացուցած է Աշխա-
տաւոր Մխայեանը, որ 40ական թուականներու սկզբին
նշանաւոր գործիչներէն մին է:

ԽԱՉԻԿ ԼԵՒՈՆԵԱՆ.— Վաննցի հայ գրագէտ, որուն
շատ մը գրութիւնները ցրուած են զանազան հայ թերթե-
րու մէջ: Ունի պատմական յօդուածներ, հայկական
տոմարի կեանքէ վերլուծներ և տեղագրական գիտցիկ կը-
տրուներ: Իր կարեւոր մէկ աշխատասիրութիւնն է Ա.ղ-
բարևարաց Կաթողիկոսութիւնը անուն գիրքը՝ որ քանի մը
տարի առաջ սկսաւ Բզմիրեանց ցրցանակին: Այս տարի
նոր ցրցանակ առաջադրուած պատմական նոր գործի մը համար:

ԽՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱՐՊԷՅ (Լոռիեցի).— Տաճ-
կահայ կղերին մէջ միակն նշանաւոր դէմքերէն մէկն ու
քննադատական բանաստեղծութեան մեծ ներկայացուցչ-
ներէն մին, որ աշակերտած է Մուրատ Ռաֆայէլեան
վարժարանին: 1857ին վերադարձած է Մայր-եկեղեցւոյ
գիրքը և գործակից եղած է Եւրոպայի մէջ գոյութիւն
ունեցող հայկական ձեռնարկներու: Նախկին պերճախօս,
ընդունակ և ներկայանալի եկեղեցական մէ: Մատնակ-
ցած է հայկական հարցին համար 1878ին Պերլին գնացող
հայ պատգամաւորութեան: Ունի գոգարկի բանաստեղ-
ծութիւններ, որոնք գինքը սիրելի գրիչ մը գործածած
են ազգասոյ գրականութեան մէջ: Usուերf Հայկա-

կանիֆ, Բնար պանդխտին և Վարդևիճ բանաստեղծության հատորները հրատարակած է։ Թարգմանած է Լամարթինի Դաշնակիը։ Իրենն են Արշակ Բ. և Աղաֆրանիկա Թատերգությունները։ Արձրդատար պարտականության մէջ մնաց 1893ին։

ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՄՄԱՃԵԱՆ (Բանասեր).— Բանասէր և բնեռագրութեան մասնագէտ։ Բարիզի մէջ երկար տարիներ հրատարակած է Բանասեր հանդէսը գիտական-քննադատական չափ մը բարձր մակարդակի մը, որ պատիւ կը բերէ։ Ունի նաև Բներթիւթեան մէջ գրած բազմաթիւ բանասիրական, բնեռագիտական և բազատրական յօդուածներ։ Իրեք տարիէն գիրքեր իրմէ լոյս տեսած են մինչեւ հիմա՝ Հայերէնական նիւթագրութիւն յարաշիզաց եւ տեղեկութիւն Վանայ արձանագրութեանց վրայ, Պասկ մը Փրեսրիխ Միւլլերի գերեզմանին վրայ, Չիլմուրասլան orkif Ներսէսի Լամբրոնացոյ, Բաղտասչի orkif Ներսէսի Լամբրոնացոյ, Լեռնի Ե. վերջին քառասուն տարիներ Հայոց եղյն։ Վերջերս հրատարակեց ազգ. պատմութեան դասընթացք մը, որուն բարձրագոյն մասը, Իւլիան պատմութիւն Հայոց, որ մամլոյ տակ է, կը խոստանայ ըլլալ գիտական լաւ գործ մը,

ԲՐՈՅՏ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ.— Յայտնի ուսուցիչ, հրատարակագիր և ազգային գործիչ։ Ծնած է Մարզուանի մէջ և իր կրթութիւնն առած՝ Թամարզայի վանքին մէջ։ Համալսարանական ընթացքն հետևած է Լօզանի մէջ։ Երկար տարիներ ուսուցչական պաշտօն վարած է Անթիլիաս-Գուէճին մէջ։ 1893ին ձեռնարկեց և Ընկերին մէջ դասախօսելէ վերջ Անգլոյ գեղանին միջամտութեամբ ազատուեցաւ։ Իր գլխաւոր երկերն են Հոգեբանութիւնը, որ տերոզ բէժիմին պատճառաւ տասնչ հետևակի անուան հրատարակուեցաւ և. Պոլիս 1899ին, Պատմութիւն արևելեան խնդրոյ եւ Հայկական հարցին եղյն։ Եւրոպայի մէջ մեծ աշխատութիւն ունեցած է՝ հայն ու իր առաքելութիւնը ճանաչելու համար։ Հմուտ է լատիներէնի, գրաբարի և

անդլխներէն։ Վերջերս հրատարակուեցաւ իր Մարզրաւցի Գրիգոր Դպիր պրքոյկը։ Հնարոյր ոճ մը ունի։

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐ (Ս.րաֆս).— Բանաստէր, պրպէտ, ուսուցիչ և հրատարակագիր։ Ծնած է 1862ին, և բարւոյն լրատարանական համալսարանէն վկայուած է։ Երկար տարիներ նաեւ նշանակուած է պրականութեան։ Սա արդիւնաւոր դէմք մ՚է ազգեմտահայ պրականութեան մէջ։ Վարած է Արեւելք և Մասիս օրաթերթերու խմբագրութիւնը երկար ժամանակ։ Ունի շատ պրուչաւոր, մաքուր, յստակ ու խնամուած հայերէն մը, որ կատարեալ է։ Հաւ հան պրած է շատ մը բանասիրական, պրական և հրատարակչական յօդուածներ։ Իր պատանեկան վաւաշուն պրչին արդիւնքն է Պատանեկան ներշնչումները։ Երկու տարի Ազգ. Հիւանդանոցի Ընդարձակ Օրագրքը խմբագրած է, անոնց մէջ դնելով իր երկու աշխատութիւնները. 1. Ազգ. Հիւանդանոցի Պատմութիւն և 2. կ. Պոլոյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները։ Իր մինչեւ Սիպիլի հետ պատրաստած է աշխարհարէի քերականութեան դասընթացք մը։ Իր յօդուածներուն մէջ յիշատակելի է մանաւանդ Հինեն ու նորեն վերնագրով շարքը՝ Մասիս և Արեւելք օրաթերթերուն մէջ։ Ներկայիս կը ձեռք իր Աշխարհաբարի պատմութիւնը։

Հ. ԳԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ (Նահապետ).— Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անձնախոյզն առաքելն մին. հոչակաւոր բանաստեղծ և հնախօս-պատմագիր։ Ծնած է կ. Պոլոյ մէջ, 1820ին։ Արեւելահայ և արեւմտահայ գրականութիւնները զգալի ներդրծութիւն կրած են Ալիշանի հայրենասիրուն գնարէն։ Հայ աշխարհի գրականութեան հիմնադիրներէն և ազգ. վերածնութեան հոյակապ ազդակն ու. ներշնչարանն է։ Երկար տաեն իր գնարը երեսացուց Հայաստանի հին վանքն ու հայրենական կեանքը գնարերգելով։ Ալիշան ունի բազմաթիւ աշակերտներ՝ իր ազգասիրական բոցաշունչ ոգեյղը տարուած։ Անոնցմէ գրականութիւն ունի Բոզած այս

հակայ տաղանդն ու անխոնջ, պրպտող միտքը, որուն Հայաստանի պատմութեան, աշխարհագրութեան, հնախօսութեան և բնագրանութեան վրայ գրած բազմահատոր գործերը մասնագարան մը լեցնելու բաւական են ընդհին։ Ալիշանի բանասիրեալ-թիւնները հաւաքուած են Նուագք վերնագրով 5 հատորներու մէջ։ Իր գործերուն մէջ առանձին տեղ կը բռնեն Այրարատ, Սիսուան, Շիրակ, Հայապատում, Նշխարք եւ Նշխարք Հայաստանի, Հայրենասիրական, Հին հառաստ Հայոց, Սոփերք Հայկական, Շիրակ, Երկրագիտութիւն Հայաստանի, Հայ-Վենետ, Հայ վանօրայք յԵւրոպա եւայլն։ Երկար կ'ըլլայ իր գործերուն հատի մը առմի թուելը։ Տակաւին անտիպ մնացած է իր գործերուն մէկ մասը, որ կը պարունակէ կարեւոր աշխատութիւններ։ Ալիշան միակ դէմքն է Մխիթարեանութ, որ անպին հոչակ ու ժողովրդականութիւն ունի հայ ժողովուրդին մէջ։ Իր ընդունակութեան հայելին նկատելի է նաեւ իր գործերուն մէջ, գրաբարեան է և չատ աղ անդրադարձ։ Մեռած է Ս. Ղազարի մէջ 1901ին։

Ա. ՄԱՏԹԻՈՍ ԳԱՐԱԳԱՇ (1818-1903).— Վիճնական Մխիթարեան. նախ կղեր էր, բայց ապա Պիւնէրի փիլիսոփայութեան հետեւելով աշխարհական դարձաւ։ Ոսկեդարեան հայերէնի հմուտ է և անոր խիզախ պաշտպանը, թէեւ աշխարհաբար լեզուով գրած է աւելի, ամիսուած անուշա։ Գարագաշեան համբաւաւոր է հայոց մէջ իր հետիսակութիւններով։ Երկար տաեն հայ գպրոցներու մէջ իր գրած դասագիրքերը կը գործածուէին։ Իր գործերուն մէջ գլուխ-գործոցն է քառահատոր Քննական Պատմութիւն Հայոցը, որ հայոց մէջ քննական պատմութեան առաջին փորձն է։

ՄԱՂԱԿԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ.— Նախկին պատրիարք Կ. Պոլսոյ. Նշանաւոր քարոզիչ, աստուածաբան և պատմագէտ։ Ունի բազմաթիւ պատմական ու վարդապետական հմտալից ուսումնասիրութիւններ թէ՛ հայ և թէ՛ ֆրանսերէն ու լատիներէն լեզուներով, որոնց

հետաւ է։ Իր տպագրուած գործերուն մէջ նշանակելի աշխատութիւններ են Հայոց Եկեղեցին, Ջուրս Առեւտուրն հետևանքը։ Վերջին պրակ ատ պրակ սկսաւ հրատարակել Սազպատուն անուն խոտոր ընդարձակ գործ մը, որ կը խօսի հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան վրայ։ Բնական ատորոգրութեամբ շատ մը եկեղեցական գրութիւններ ունի Սզ. Հիւանդանոցի Ընդարձակ Օրագրքին մէջ։ Իր գործերէն Հայոց Եկեղեցին թարգմանուած է ֆրանսերէնի ու անգլիերէնի։ Ունի տհոտն ու բնական լեզու մը։

ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ (1830-1901).— Իզմիրի ծնունդն է Մամուրեան. նշանաւոր դրագէտ, հրատարակիչ, ուսուցիչ և ազգային գործիչ։ Իր դաստիարակութիւնն ստացած է Բարիզի Մուրատեան վարժարանին մէջ։ Երկար ժամանակ յաջողութեամբ վարած է Իզմիրի Ս. Մեսրոպեան վարժարանի տեսչութիւնը։ Հոն հիմնած է Առեւելեան Մասուղը, որ տասնհինգ տարի և երկարակեաց պարբերականներէն մին եղած է։ Աշխատակցած է շատ մը թերթերու գանազան կարևոր յօդուածներով։ Ետևնուր ծանծկանումով չոհագրգռական բղխակցութիւններ ունի գրած Առեւելեան Մասուղի մէջ։ նշանաւոր են Հայկական հարևանութիւն, Անգլիական հարևանութիւն և Ներսէս Աշտարակեցիի օրերէն ետքի տունուած Սեւ ղեռին վարդը վէպը։ Իր աշխատասիրութեան կը պարտինք կարգ մը օգտակար և կարևոր թարգմանութիւններ՝ ժիլ Վէռնէն, Կէօթէէն, Ալեքսանդր Տիւմա Հօրէն, Վոլթէռէն, Էմիէն Սիւէն, Ուօլթըր Սքոթէն և բազմաթիւ դասագրքեր՝ հայ լեզուի ու պատմութեան վերաբերող։ Մամուրեանի դրական գործունէութեան յոբելեանը տօնուեցաւ 1899ին։

ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ.— Զմիւռնիայի ծանօթ դպրագէտ ու թարգմանիչ։ Իզմիրի դրական գործունէութեան ամենէն ժրաջան նպաստաւորներէն մին է։ Գրած է շատ մը յօդուածներ այլեւայլ թերթերու մէջ։ Իր լեզուն ճկուն է ու քերականական, բայց դրագետ-

խառն ու խորտուբորդ։ Թարգմանած է կարգ մը կրեաց գործեր, որոնց գլխաւորներն են Լաֆոնթէնի առակները, Չարխարկիկաւ, Մոլիէրի կատակերգութիւններ (2 հատոր), Հիւկոյի Նօթր տաւմ տը Բարիզ (3 հատոր), Նանզէնի Դեպ ի բեւեռը, Սէնհօզէի Պատմութիւն հարսխարհրդութեան (համառօտ), Նուպար փաշայի կեանքը։

ՄԵԼՔՈՆ ԿԻՒՐՃԵԱՆ (Հրանդ).— Ծառայի գրագիր, ուսուցիչ և տպարակագիր։ Ծնած է Բարձր Հասարակի 1859ին և գաղթական ի Պոլիս։ Գրած է զանազան վարժարաններու մէջ։ 80ական թուականներէն սկսեալ ծած է գրել գրական թերթերուն՝ գաղափար ու գաղափարներուն կեանքէն առնուած հոգեբուխական գրուածներ և ցնծալի պատկերներ։ Յիշատակելի են իր Պանդոխտի կեանքին պատառիկները, որոնց մէջ կենդանի և բնական վրձին մը կը գործածէ Հրանդ։ 90ական թուականներու Հայրենիքին գլխաւոր աշխատակիցներէն մին է։ Երկար տարի Գաղէմեանի աքցուած է հաւաքել բժիշկին տարի։

ՄԻՀՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ.— Ուսուցիչ, բանաստեղծ և ժամանակագիր։ Ծնած է Կ. Պոլիս, 1855ին և Բերայի Սուլթանիէ վարժարանին ընթացքն ուսուցած։ Երկար տարիներէ ի վեր կը գրագիր ուսուցչութեամբ։ Աշխատած է ամէնուրեք բանաստեղծութեան ճիւղը և քննադատութիւնը։ Ունի բանաստեղծական երկը հատորներ, Սիրուհիս ոտանին, Երգեր կեանքի համար անուանեալ և Բնաւորի, որոնց մէջ իւրայատուկ իր բանաստեղծական տաղանդը։ Գրած է բանասիրական ու քննական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, որոնցմէ ոմանք տառանձին գիրքերով լոյս տեսած են, և որոնք են, Գրիգորեան պատմութեան ԺԹ. դարու հայ գրագրութեան, Գրական հարցեր և անոնց ճիւղերուն արժէքը, Ձեռնարկ Գրաքննութեան և արդիական ճիւղերուն։ Գրած է գրաքննելէն հայերէն և հայերէնէ գրաքննելէն բառարաններ և քանի մը դասագիրքեր։

ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ.— Ծնած է Կ. Պոլիս 1852ին և իր ուսումն առած Եսթեղարեան վարժարանին մէջ։ Նչա-

նաեւ գործիչ է Մխոտ Զերտլ և ամենահայ յայտնի ուսուցիչ, հրատարակիչը և գրագէտ։ 70-80ական թուականներու ծանօթ գէմքերէն ըլլալով անդամակցած է 1878ին Պոլսոյ գնացող պատգամաւորութեան։ Երբոր ատեն մնացած է գրչի գործունէութիւնն և աշխատակցած է Պոլսոյ Թերթերուն՝ քննադատական նմանողութիւն։ Իր խոշոր ճառերն ու կարգ մը գրուածքները ամփոփուած են Գրական փորձեր, Գրիչ եւ Սուր և Ազգային դաստիարակութիւն անուն հատորներուն մէջ։ Կառավարչական է և երկրին գրած է վնասաբոյժի գործի մասին։ Բարոյական պատճառներով արտասահման անցաւ և Զրանսայի մէջ սկսաւ հրատարակել Ֆրանսերէն L'Armenie հանդէսը։ Եւրոպայի մէջ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է հայ ցեղը եւրոպացիներուն ճանչցնելու գործին մէջ։ Գրած է գեղեցիկ նորավէպեր ու պատմուածքներ, որոնցմէ անոնք վերջերս Ֆրանսերէնի թարգմանուեցան։

ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ (Շաւասպ Միսածան).— Դուբեանը կը յիշեցնէ արեւմտահայոց այս ազգանուանաւոր բանաստեղծը, որ իր գեղատի ու խռովկոտ տրիբէն մէջ Յոբեանին պոն գնաց։ Ծնած է Բինկեանի մէջ 1885 ին և աշակերտած նախ Մարզուանի Անաթոլիա Գոլէջին և ապա Զալթիոյ Կեդրոնական վարժարանին։ Տակաւին պատանի, սկսաւ գոզարկել և զրոյցն ատանաւորներ գրել պատահոյ պարբերականներուն։ Անոնք հետզհետէ, ձայնակից ոճ, հայրենասիրական ոգի և հոգեւորական պատկերասիրութիւն։ Իր բանաստեղծութեանց ժողովածուներն են Միսածան և Նոր տաղեր։ Շատ բեղմնաւոր պիտի ըլլար իր տաղանդը, եթէ մահը չի հասնէր։ Մեռած է 1908ին։

ԲՐՈՅ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻՆԱՍԵԱՆ.— Գիտուն մարդ մը և ծանօթ հոգեբան։ Ծնած է Կարբերդի մէջ և իր ուսումը կատարելագործած Ամերիկայի մէջ։ Ո՛չ ոք և-

բեն չափ յաջողած է գիտութիւնն ու իմաստասիրութիւնը դրականացնել և սիրելի դարձնել: Ամերիկայի մէջ ամբողջ հօրը տարի հրատարակած է Լոյս հանդէսը, որ բանասիրութեան շրջանին մէջ մեծ ուսուցիչներու ու գրասէրներու մտունդը մասնակցութեան: Հետաքրքրական է նաև երիտասարդական գիտութեանց: Իրեւ առանձին հետազոտութիւններ գրած է Պատմական յոյզեր, Բնաշրջակայքի մը ներշնչումները, Մեր զգացումները, Կրթական իտեալներ եւ սկզբունքներ և ուրիշ քանի մը գիտական տետրակներ:

ՄԿՐՏԻՉ Ա.ՃԷՄԵԱՆ.— Բնաբնիկ արեւմտահայ բանաստեղծներուն մէջ ծանօթ դէմք մ'է Ա.Ճէմեան: Ծնած է 1838ին Օրթագիւղ և իր դաստիարակութիւնն ստացած է Վենետիկի Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանին մէջ: Երկար տարի վարած է հետազրական և թղթատարական նախարարութեան մէջ կարեւոր պաշտօն: Իր գրական գործունէութիւնը սկսած է 1875էն և աշխատակցած է պատահոյ բազմաթիւ պարբերականներու: Հրատարակած է բանաստեղծութեանց չորք մը՝ Ժպիտ եւ Արտասուք, Լոյս եւ Ստուերք, Գարնան Հովեր անոնք խորագրելով: Իր գրութեանց ժողովածոն 908ին հրատարակուեցաւ Թրքոտն Յանգեր վերնագրով: Ունի նաև Շիլլերի Աւազակները և ուրիշ թարգմանութիւններ:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ (1820-1907).— Հայ եկեղեցականութեան մէջ բացառիկ ու պաշտելի դէմք մը, որուն Հայրիկ մականունը տուած է հայ ժողովուրդը: Ծնած է Վանի մէջ: Եկեղեցական ասպարէզին մէջ ունեցած է մեծ գործունէութիւն, թէ՛ իրեւ վարդապետ, քարոզիչ և թէ՛ իրեւ պատրիարք ու կաթողիկոս, այնպէս որ իր անունը ո՛չ միայն հայոց գրականութեան ու եկեղեցական պատմութեան այլեւ քաղաքական պատմութեան մէջ կարեւոր դէմք է ազգային կեանքին: Կազմակերպիչներէն մին է Հայկազեան Հարցին: Հայկական գաւառային գրականութեան ասպարէզն է Հայրիկ մինչեւ յետին տունն: Գաւառներուն մէջ ա-

առջին տպարանը իւնք հաստատած է Վանի մէջ և տպագրած Սրծուի Վասպուրականի հանդէսը, որ յետոյ փոխադրած է Մուշ՝ կոչելով Սրծուիկ Տարոնոյ: 1878ին հաստակցած է Պէրլինի վեհաժողովին առթիւ Եւրոպա մեկնող պատգամաւորութեան: Պատրիարքական տպագրած է 1869-74 թուականներուն և հրաժարիլ ստիպուած՝ կարգ մը էնթրիկներու հետեւանքով: Իւնք է որ պաշտօնական թագրիներով առաջին անգամ ձայն բարձրացուցած է ի. դրան առջեւ՝ Հայաստանի հարցաստհարութեանց մասին: 1890ին Սուլթան Համիտ ստրուկ մը իւնքը Երեւանէն վանքը, ուրկէ տակաւին չէ վերադարձած կաթողիկոսական աթոռը հրաւիրոց վինքը ազգային բանձանքը՝ երկու տարի վերջ: Վախճանած է 1907 ին Էջմիածնայ մէջ: Արիւնան Հայրիկ եղած է մեծ ուսուցիչ մը և մեծ ալ քարոզիչ մը միեւնոյն ատեն: Ունի բանաստեղծական խառնուածք. իր տրամ. գրութիւնները անգամ քնարերգական չունչ մը ունին կարծես: Գրած է տաղաչափուած կամ արձակ շատ մը գործեր: Հայրիկի աշխարհիկ լեզուով գրած բանաստեղծութիւնները հաւաքուած են Վերջալոյսի Զայներ անուն հատորիկի մը մէջ: Իր գործերէն ոմանք գրաթար են, ինչպէս՝ Հարիւրամ Ս. Տարաստեան և Հարիւրամ Երիրիի Սրեսեաց բանաստեղծութեան գոհարները: Հայրիկեան տաքուկ չունչով մը և անկեղծ, պարզ ու մտերմիկ ոճով մը գրուած են իր աշխարհաբար գործերը, որոնք մեծ ժողովրդականութիւն ունին: Սանք են՝ Պապիկ եւ Թոռնիկ, Դրախտի Ընտանիք, Սիրամ եւ Սաւուել, Մարգարիտ Սրմայութեան Երկրին, Հայի Ճառ, Հայգոյժ, Վանգոյժ, Ժառանգաւոր եւ Յորինուող իւր կայքն: Արիւնան Հայրիկ անձամբ գործիչ մ'է և յանկուցիչ դէմք մը:

ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ (1829-1868).— Սկսանի չունչով լեցուած ու վիճակիկի մէջ դասակարգուած Թրքահայոց գլխաւոր բանաստեղծներէն մին է Պէշիկթաշլեան, ըլլալով միանգամայն Թատերագիր և արձակի գործիչ: Վիճակիկէն դասէ վերջ Պոլսոյ մէջ

ունեցած է հասարակական գործունէութիւն և շատ քննադատելի դեր կատարած է կրօնական վէճերու հետեւանքով իրարմէ ուծացած հայկական հատուածներուն միջեւ սիրտ յարաբերութիւն և եղբայրական սէր առեղծելու մեծ գործին մէջ: Պէյնիվթաշլեան հայ երիտասարդութեան առաջնորդող առաջադիմական միտքերէն մէկը եղաւ: Ինք գարգացուց թատրոնը և դրոց պատմական թատերգութիւններ ալ, որոնց մէջ, ժամանակի մտայնութեան հետեւանքով անշուշտ՝ կը պակսի հինէ դերը: Հռչակաւոր է սակայն իրրեւ բանաստեղծ: Ունի քնարերգական մեծ տաղանդ և քնքոյշ գրիչ: Վիճակային մխիթարեան ազգեցութեան սակ գրեթէ գրաբար է իր լեզուն: Մեծ և յաջող նեւսնող մ'է Պէյնիվթաշլեան, որ հեղինակութեան չափ գեղեցիկ կը յօրինէ իր նամանդաւոր գրած շատ մը կտորները: Իր քերթուածներէն սմանք կ'երգուին (Դու զո՞վ խնդրես, Ի քիւր ձայնից, Ոն ինձ աւուշ ևայն): Իր գործերն են տաղեր, ճառեր և քերթուածներ: Արշակ Զօպանեան երկու գեղեցիկ ուսումնասիրութիւններով, որոնք հրատարակուած են երկու հատորներով, ծանօթացուցած է Պէյնիվթաշլեանը, որուն գործերն ալ երկրորդ անգամն ըլլալով տպագրած է: Իր գլխաւոր թատերգութիւնները են Արշակ Բ., Կոռնակ, Վահեւեայն:

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒՊԱԼԵԱՆ.— Հասարակական հրատչակաւոր գործիչ, գրագէտ, ուսուցիչ և հրատարակագիր: Ծնած է Վանի մէջ և գործակցած Արիսեան Հայրիկի: Ուսուցչական արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն ունեցած է այլեւայլ տեղեր: 1885 ին տրտաանման տպատառնեցաւ քաղաքական հալածման պատճառաւ: Մարսիլիոյ մէջ հիմնեց Արեւելիա թերթը, որ մինչեւ հիմա կը շարունակուի: Հայկական յեղափոխութեան գաղափարին ու կազմակերպական ոգին անդրանիկ արտայայտիչներէն մին է Փորթուգալեան, որուն հիմնած ընկերութիւնը Արեւելական կուսակցութիւն կոչուեցաւ: Գրած է շատ մը առաջնորդներ և խմբագրած է յեղա-

վոխական կեանքէ առնուած գանազան օտար հոդինակներու հրատարակչ կարդները: 1912ին ծծնուեցաւ իր գրական եւ հասարակական գործունէութեան երեսնամեակը:

ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՐՈՒԵԱՆ (Ջեր - ա - սիմ, Մաեր)։— Սրմաչի Դպրեվանքին անդրանիկ աշակերտն էն է եւ գրական տեսակէտով ամենէն տաղանդաւորը: Մուշեղ եպիսկոպոս ծանօթ է իբրեւ հրատարակիչ եւ գրագէտ: Ծնած է Նիկոմիդիոյ Սրբազանակէզ գիւղը եւ վարած է Սրբոցվարդի ու Սուրմայի առաջնորդական պաշտօնները: Գործունեայ եկեղեցական մէ Մուշեղ եպիսկոպոս եւ պատուաբեր դէմք մը հայ եկեղեցականներու շարքին մէջ: Դպրեվանքի պրոֆեսսորներէն վրայէն իսկ ալած է աշխատակցիլ պոլսահայ թերթերու՝ կրօնական եւ գրական նիւթերու վերաբերեալ ցնցող յօդուածներով: Իր ոճը խիզախ, զարձդարձիկ ու պայքարող է: Մուշեղ Եպ.ի գրական գործունէութիւնը չատ ազդիւրից եղած է: Իր գրութիւններէն հրատարակուած են Հոդուածոյ թուղթ, Պատկերներ, Դրուագներ, Մանչկաքրի հայ գաղութին պատմութիւնը եւ Կիլիկիոյ ջարդն ու պատասխանատուները: Երկու տարի է ի վեր կը հրատարակէ Ամերիկահայ Տարեցոյցը խնամոտ բովանդակութեամբ, մանաւոր նպատակ ունենալով ամերիկահայ գաղութին պատմութիւնը այս եղանակով մաս առ մաս հրատարակել:

ԲՐՈՖ. ՅԱԿՈԲՈՍ ՃԷՃԻՋԵԱՆ։— Ծնած է Ատաբազար, ուսանող իր նախնական կրթութիւնն առնելէ վերջ աշակերտած է Ռօսկոպ Գոլէճին, որուն մէջ կը դասախօսէ այժմ: Բրոֆ. ՃէՃիլեան ծանօթ է իբրեւ բնախօս եւ գրագէտ: Տաճկահայոց մէջ առաջինն է ինք բոզիկոր ախտոյն ընդունող: Ունի գրական նշանակելի գործունէութիւն մը: Գրած է Շարժուելիք երկնային մարմնից գիրքը եւ թարգմանած է Մեծն Սոկրատեսի պատմութիւնը: Իր քարոզչական եւ ուսուցչական գործէն զատ Իւրակնի առաջին չրջանին գլխաւոր խմբագիրն ու 1900-1906 խմբագրապետն եղած է, տալով ընկերային, կր-

թնական, իմաստասիրական և բարոյական նիւթերու վրայ բազմաթիւ յօդուածներ՝ պերճ և աղնուական լեզուով մը։

Հ. ՅԱԿՈԲՈՍ ՏԱՇԵԱՆ.—Համապոյն դէմք մը, աշխարհածանօթ պետական մը, Վիէննայի Մխիթարեանները ապրածները և հայ ազգին սատը, ինչպէս կ'անուանեն եւրոպացիները։ Հանդէս Ամսօրեայի խմբագրապետ եղած է երբեմն։ Տաշեան անմրցելի հանճար մէ և բացարձակ տիրապետութիւն մատենագրութեան և ձեռագրներու քննութեան գործին մէջ։ Ծնած է Հայաստան, Տայոց գաւառին մէջ, 1866 ին։ Շատ լաւ ուսումնասիրած է հայ մատենագրութիւնը և հայերէն ու գերմաներէն լեզուներով գրած է բազմաթիւ մատենագրական գործեր և ուսումնասիրութիւններ։ Հ. Տաշեան կապուած է Վիէննայի կայս. մատենադարանին և Վիէննայի Մխիթարեան վանքին հայերէն ձեռագրերու մայր ցուցակները, որոնք համբերատար և յոգնեալ աշխատութեան արդիւնք են։ Թարգմանած է եւրոպացի քանի մը հայագէտներու մատենագրական գործերը։ Իր գործերն են՝ Սբզարու Զրոյցը (գերմաներէն), Բառարագաւառն Ոզլիխա կամ Չէյթուն (գերմ.), Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց կայս. մատենադարանին ի Վիեննա (հայ. և գերմ.), Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միխիթարեանց ի Վիեննա, Մատենագրական մասին ուսումնասիրութիւն, Ժողովածոյ առակաց Վարդանայ,—ըստ Ն. Մառի, Կարիէրի հերթական Հայաստանի ուր մնացուածքը՝ Սգաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացիի համեմատ, Բնդարձակ Հին հայերէնի ցուցական դերանուններ եւայլն։ Իր հոյակապ կոթողը պիտի ըլլայ Հայկաբանութիւնը, որ սկսած բազկանայ 3 հատորներէն հասած է և հայ լեզուի ուսումնասիրութիւնն է։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԼՓԻՈՒՐ (Բրիզանիկ).— Երգիծաբանութեան տալանտը կոչեցին զինքը։ Սրամիտ երգիծարան մ'է Ալֆիոր, որ բազմաթիւ զուարթաբան յօդուածներ հրատարակած է հայ թերթերու և մանաւանդ Արեւելեան մատուռի մէջ։ Ծնած է Իզմիր, 1864ին և

հմուտ է ֆրանսերէնի։ Օսմ. պատուէրներէն վերջ կ'երթայ իր պրկէն յարմարցնել ժամանակակից ընկերային կեանքին ու ըմբռնումներուն և ուսոի իր գրական գործունէութիւնը դադրեցաւ ինքնին։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՐՄՐԵԱՆ (Ալուհիս, Խաչ-ֆեար).— Յայտնի մտաւորական, բանաստէղ ու գրագէտ, որ բազմաթիւ արտադրութիւններ ունեցած է հայ մտաւորականութեան մէջ։ Ծնած է Խարբերդ 1860ին և աշակերտած է Խաչատուր Մխոքեանի։ Գրական ասպարէզը մտնելէ առաջ առևտրական եղած ու յետոյ միայն գրականութեան նուիրուած է։ Հմուտ է գրաբարի, պատմութեան և իմաստասիրութեան։ Ինքնատիպ, գաղափարն և հրատարակ ու անհարթ ոճ մ'ունի։ Իր գլխաւոր գործերն են Հին օրեր, Թրխունյոց մեծատուներէն, Պուհս Խաչատուր Միսաքեան, Տէրոյենց պատուէրի, Ալիքուխա յիշատակարան, Ինկնեակ Իւնատատրուխանիք, Թրխունյոց հին վաճառականութիւնը եւ վաճառականք, Պատմութիւն Հայ Գրականութեան, Ա. հատոր եւայլն։ Թարգմանած է Ընքնարերէն, Քարլայլէն և Իրլիդ Թէնէն հատուածներ։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ.— Գաւառացի յայտնի բանաստէղ, ուսուցիչ, լեզուագէտ և գրագէտ։ Ծնած է Եղոկիա 1870ին և հետեւած է իրաւաբանական ուսման։ Եղճամիտ ուսումնասէր է. ունի պարզ, կանխակ, անմեքենայ ու մաքուր ոճ մը։ 90ական թուականներէն ի վեր ի'աչխատակցի հայ լրագրութեան, հրատարակելով հայ լեզուի ու գրականութեան մասին չտհնկան ուսումնասիրութիւններ։ Իր հետևնակութիւնները են Գաղտնիք կամ արուեստ ոգուրեան, Եղոկիոյ գաւառաբարբառը (Իգմիրեանց մրցանակով պարեւած), Մակնիսականութիւն եւ Ոգեհարցութիւն եւայլն։ Գրած է աշխարհաբար լեզուի քերականութեան ընթացք մը, որուն մէջ հայերէնի իւր համոզիչ կայ։ Երկար տաեներ ի վեր պետրոյեան վարժարանի հետամուտ է։

ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ (1819-1876).— Ծնած է Կեսարիոյ Էֆքէրէ գիւղը։ Սրեւմտահայ գրականութեան

ընթացիկ գրագիտներին ու ասիլիրանիներին մին, որ նշանաւոր է իրեւ ճարտարախօս և խմաստասէր: Իր ուսումն առած է Բարիզի մէջ այն չրջանին, երբ 1848ի Ֆրանսական յեղափոխութիւնը կը խմորուէր: Ուսանելէ ետև գաղափարակից ու գործակից՝ ասիլիական սկզբունքներու պաշտպան ըլլալով Սղզային Սահմանադրութեան հիմնադիրներէն մին դարձաւ: Եռանդուն գործող մը եղած է ազգային չրջանակներու մէջ: Ազգ. ժողովին մէջ խոսած է յիշատակելի ճառեր: Ուսմունքն մեր աչխարհաբարի ախոյեաններէն մին է, և անոր բարենորոգման ու ամուսցման համար հրատարակեց Ուղղախօսութիւն արդի հայ չեզուի անուն գիրքը, որով կ'ուզէր ասիլիական բարբառը կանոնի առակ դնել, նոր ուղղագրութիւն մը առնչել և բառերու նորագոյն խմաստներով ու նշանակութիւններով չեզուն հարստացնել: Նոհատիս Ուսմունքի ուրիչ գլխաւոր հետևողներն են 1854 ի Տարեցոյցը, որ իր ժամանակի կրօնական չխանութեան կողմէ դատապարտուեցաւ, 1872ի Տարեցոյցը և բազմաթիւ գրքեր ու առանձին գրուածներ՝ մեծ մասն անոնց: Թարգմանած է նաև Մարգէնի Մաց Դաստիարակութիւնը, Հիւգոյի Ծիւ Պլասը եւայլն:

ՆԻԿՈՂՈՍԻՈՍ ՉՕՐՈՍԵԱՆ (1821-1859).— Առաչին գէմքն է մեր մէջ անանապետութեան ճիւղը մշակող և այդ գիտութեամբ հետաքրքրուող: Ծնած է Կ. Պոլիս, Գում-Գափու, աչակերտած է Պերայ զանազան վարժարաններուն և ապա Եւրոպա մեկնած ու հոն իր ուսումն առաջ տարած է: Եւրոպայէ վերադարձին ազատամիտ նոր սերունդին գործակիցներէն մին հանդիսացաւ. կարգախօսն էր, որ Մասիս օրաթերթը հիմնեց: Չօրաեան և Խրիմեան աչխարհարարի գործունէութեան գործին մեծագոյն նպաստաւորին՝ թէ՛ մամուլի միջոցաւ և թէ իրենց անձնական ազդեցութեամբ: Չօրոլեան ունի աչխարհիկ լեզուաւ գրուած շատ մը գրուածներ՝ այլեայլ նիւթերու վրայ: Իր գործերուն գլխաւորներն են՝ Նկարագիր Ազգային Դաստիարակութեան, Հիներգաստիրութիւն, Դա-

ոսխական Տնտեսութեան վրայ տեղեկութիւններ, Վարժութիւն Ընթերցանութեան և այլն: Իր ատենին համար նոյնպիսին էին իր անուանագիտական յօդուածները, որոնք Մասիս օրաթերթին մէջ կը հրատարակուէին Օ. Սարգսեանէ:

ՏՕԳԹՈՐ ՆԱԶԱՐԷԹ ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ.— (Սկևռակ բանաւոր) .— Սեբաստիոյ մէջ ծնած է Տօղթ. Տաղաւարեան, յայտնի գրագէտ բժիշկ, գիտուն մարք, անխոնջ աշխատող և ազգային գործիչ: Իր ուսումն առած է Բարիզի մէջ և վերադարձին ունեցած է նոյնդուն գործունէութիւն մը: Ունի բազմաթիւ հիվանդութիւններ՝ գիտական և բանաստեղծական նիւթերու շուրջը: Ժամանակ մը հրատարակած է Գիտական շարժում հանդէսը: Գլխաւոր գործերն են ընդարձակ և հանրաօգտ Առողջապահութիւնը, Մարդկային ընդարձակ կազմախօսութիւն եւ Հիւանդաբանութիւն, Մարդակազմութիւն, Անուանական Առողջաբանութիւն, Մանուկաբանութիւն, Յուցակ սիսանուանց եւ դեղօրէից, Տարրիւնախանութիւն, Տիեզերք եւ իր կազմութիւնը եւայլն: Բանաստեղծական գործերուն մէջ նշանաւոր են Հին հայոց կրօնները, Ուրուագիծ Հայոց Պատմութեան, Ծագումն Հայ Տանից, (պատկառած Բզմ/բնանց մրցանակով) և այլն: Հիմա է երկրագործական գիտութեանց, և այդ նիւթին շուրջ գրած է օգտակար տետրակներ: Օտ. Երեսփ. Ժողովի առաջին չրջանին մէջ Սեբաստիոյ ներկայացուցիչն էր:

ՆՈՐԱՑՐ ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ.— Բնիկ Կ. Պոլսեցի, աշակերտ Վիէննայի Մխիթարեան վանքին, քաջահմուտ հայկին, Ֆրանսերէն, լատիներէն, գերմաներէն և իտալերէն լեզուներու և ազգային պատմութեանց: Անխոնջ բանասիրիկ մէ Բիւզանդացի և հայագիտութեան մէջ վարպետ հետեւակութիւն: Ունի շատ մը բանասիրական անտիպ գործեր:

ՏՕԳԹ. ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ (Մերանց).— Ծնած է Կ. Պոլիս 1832ին: Մանուկ հրատարակագիր էր Մերանց և վիպասան: Իր նախնական ուսումնարանութիւնն առած էր Մխիթարեաններու վարժարանին մէջ և բժշկու-

*Թեան ճիւղին հետեւած՝ Բարիզ։ Երկաննեան նախ գոմեռ-
վիկ էր, բայց Հաստենաններու և Հակո-Հաստենաններու
պայքարի միջոցին Հայ Եկեղեցիի ծոցը վերադարձաւ։
Գրած է շատ մը գրութիւններ այս ու այն թերթերուն
մէջ։ Իր նշանաւոր գործերն են պատմական երեք վէ-
պեր.— Թորոս Լեւոնի, Երկուքիւ և Թեոդորոս Երշտուկի։
Ծերունց մեծ ժողովրդականութիւն շահած էր իր այս
գործերով, որոնք իր վիպագրի տալանդը կը յայտնեն։
Մեռած է Թիֆլիզ՝ 1888ին։*

ՊԵՏՐՈՍ ՍԴԱՄԵԱՆ (1842-1891).— *Աշուղական ար-
վանդաւոր գերդաստան, որ թէ ոտանաւոր և թէ տաճկա-
հայ բանին վրայ երեւցած է և մեծապէս գնահատուած
անուն ունի։ Ծնած է Թոքատի։ Առաջին անգամ բեմ ե-
լած է տասի գերով՝ Վիլիեամ Աշխարհակալի մէջ։ Եր-
կար տարիներ ներկայացումներ տուած է Թիֆլիսի մէջ։
Շատ բան կրնար խոստալ Շէյքսպիրի անունին գժուարին
խաղերը.— ինչպէս՝ Համլետ, Օթելլո, Լիր,
Թրէյի Դարթիւնները եւայլն։ Ունի 70 ի մօտ մեծ ու փո-
քր տաղաչափներ՝ Հ. Վ. Հայկունիի կարգած հատորին
մէջ։ Գրած է քնարական տաղաչափութիւն մը, Շէյքս-
պիր եւ իր Համլետ Ողբերգութիւնը։*

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ (1851-1872).— *Արեւմտահայ
աշխարհիկ գրականութեան առաջնակարգ և հանճարեղ
բանաստեղծն էր Պետրոս Դուրեան, որ ծնած էր պոլ-
սեկ ծնողքէ մը, Կ. Պոլիս։ Նախնական կրթութիւնն ա-
ռած է Խրիմեանի ձեմարանին մէջ։ Տակաւին դպրոյա-
կան գրասեղանները վրայ՝ սկսաւ գրել քառատողեր։
Հետամուտ էր քաղցրի և գրաւած էր անոր։ Աշխա-
տակցած է Օգտէն Մեծատաղանդի Օրագիրին և Յ. Պա-
րոնեանի Թատրոնին։ Իրեւ բանաստեղծ գերազանցօրէն
բարձր արուարձութիւններ ունի։ «Մահուան ախոյ մը
գժնդակ նախազգացումն ներշնչեց գեռատարիքին
յօրինել իր վասն ասպետին մէկ քանին, ինչպէս Յուշ,
Լճակ, Սիրել, Գրժել, Տ տուիլ, Իմ ցաւը, Իմ վախը» և*

այն, որոնք պարզապէս հրաչալի էջեր են։ Դուրեանի գլխաւոր թատերգութիւններն են Վարդ եւ Շուշան, Սեւ հողեր, Թատրոն կամ Թշուառներ և այլն։ Բարեկիր էքսէքեան գրած է Դուրեանի կենսագրութիւնը։ Ի վերջոյ Արշակ Չօպանեանի վիճակեցաւ. Դուրեանի կեանքին ու գործերուն յաջող վերլուծումը։ Սա վաղամեռիկ բանաստեղծին բաւական տանջանքներէն մէկ քանին ֆրանսերէնի ալ թարգմանեց։ Դուրեանի քանի մը բանաստեղծութիւններն ալ Ամերիկայի մէջ անգլերէնի թարգմանուեցան։ Հէք երիտասարդը հազիւ երեք տարուան գրական կեանք ունեցաւ՝ այնչափ բեղմնաւոր,

ՈՒԹԻՄՈՍ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ (1851-1907).— Մեծանուն ուսուցչապետ, հրապարակագիր, գրագէտ ու բանաստեղծ։ Ծնած է Կ. Պոլիս և կրթութեան գործին նուիրած ինքզինքը։ Հիմնած է Իակիւտարի Պէրպէրեան վարժարանը, որ շատ մը սերունդներ կրթած և մտաւորական նշանակելի գործիչներ արտադրած է։ Այս վարժարանի հաստատութեան յաջողութիւնը մօտեւէն հիմնադիրին կենդանութիւնը։ Պէրպէրեան մեծ հատաք ունէր գաղափարախօսական գործին վրայ։ Իրրեւ գրագէտ՝ բազմաթիւ յօդուածներ ունի գրած այս ու այն թերթերուն ու Տարեցոյցներուն մէջ։ Իր բանաստեղծական գործերն են Առաջին Տարեգ և Ճոճիք եւ Ցուշք։ Ունի ընտիր թարգմանութիւններ և հրապարակագրական և խնամասիրական գրուածքներ, որոնց մէկ մասը Մարդիկ եւ Իրք, Դպրոց եւ Դարուբիւն և այլ գործերուն մէջ են։ Անոնց մասին Պէրպէրեան վարժարանի բնիկ աշակերտ մը հետեւեալ կարգին ուղղած Հուսկ Բանիերը Դասխարակի մը խօսքերը գիրքին մէջ ամփոփուած են։ Պէրպէրեան ունի ճոխ և բարձր լեզու և ակադեմական արուեստաւորութիւն։ Ութիւս Պէրպէրեան յարգուած գրական դէմք մ'է։

ՈՄԻԼԷՆ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ.— Դաւառացի գրագէտներու ամենէն աչքառու դէմքերէն մին, յաջողագոյն արձակագիրը և հեքեաթներու վարպետը։ Ծնած է Խարբերդ

դի մէջ, 1874ին և իր ուսման ընթացքն աւարտած է Թլկատինցիի վարժարանին մէջ։ Ինքնօդնութեան տրիբունալին մին ալ Զարըպարեանն է։ Երկար տարի ուսուցչական պաշտօն վարած է Խարբերդի ու Մանիսայի մէջ, ուրկէ Իզմիր տեղափոխուած է 1904ին. և վերջապէս տասահման վախճած։ Պատահայ թերթերուն 90ական թուականներէն սկսած է աշխատակցիլ՝ տալով գրութիւններ կեանքէն առնուած հետաքրքրական պատկերներ ու տեղական էջեր։ Յիշատակելի են մանաւանդ իր հիմնարկները, պատմուած ինքնատիպ և հետաքրքրական մը։ Թիֆլիսի մէջ խմբագիրն եղած է Ռազմիկ թերթին։ Օսմ Սահմանադրութենէն վերջ կ. Պոլիս հաստատուած է, ուր չորս տարի է ի վեր Աշխատաւոր օրաթերթի խմբագրութիւնը կը վարէ։ Իր գրուածքներուն մէկ մասը Յայգազոյս անուն հատորով մը լոյս տեսաւ 1910ին։ Հեղինակած է հայ լեզուի ընթերցանութեան դասընթացք մը, Մեղրագետ անուամբ։

ՌՈՒԲԷՆ ՈՐԲԵՐԵԱՆ.— Եփրատ Գոլէճի աշակերտ. որ ընթացաւարտութենէն ետք է Որբերեան, գաւառային խաւագոյն բանաստեղծներէն մէկը, որ ծնած է Մալաթիոյ մէջ 1874ին։ Շատ կանուխ, աշակերտական օրերուն մէջ իսկ սկսած է բանաստեղծութիւններ գրել՝ հանդէս բերելով ինքնատիպ ու գոյարեկ գրիչ մը և տաղանդ։ Բաւական ժամանակ ուսուցչութեամբ զբաղած է մասնաւորաբար Իզմիրի մէջ, ուրկէ ապա Ճիւտեխի անցած է իբրեւ տեսչական մարդ։ Իր բանաստեղծութեանց անդրանիկ հատորը կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուեցաւ՝ Յիշատակաց Ծաղիկներ անուամբ։ Հաջորդաբար անոնցմէն վերջն ալ երեսնի երեսնի գրեց թերթերուն։ Հոն գանուած մէջտեղն էր որ Ծիրանիներ խորագիրն ունեցող հատորի մը մէջ ամփոփեց իր կարգ մը բանաստեղծութիւններն ալ։ Որբերեան ունի բազմաթիւ քերթուածներ՝ այլեւայլ թերթերու և պարբերականներու մէջ։ Իր գրութիւններն ընդհանրապէս մելամաղձոտ են, յուսահատ, և երբեմն ալ յանդուգն ու ըմբոստ։ Հրաշալի են պարզա-

պէս իր ազատ չափով յօրինած քանի մը կտորները, Հանգիստը, Աղաւին աւհծը և այլն։

Հ. ՍԻՄԷՈՆ ԵՐԵՄԵԱՆ (Ստուշան).— Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան կարկառուն պէմքերէն մին է Հ. Երեմեան, ծնած 1871ին Տրապիզոն և վարդապետ ձեռնադրուած 1896ին։ Սկսած է գրել Վենետիկի Բազմավէպ ամսաթերթին մէջ, ուր հրատարակած է բազմաթիւ յօդուածներ։ Հայոց գիտարուեստական ապագրութեան մեծ ծառայութիւն մատուցած է, մանաւանդ Որոտանի և Գեղամիներու չքնղ ապագրութեամբ և ընդհանրապէս Վենետիկի վանքին տպատրած մեծ գործ ու հոյակապ գործերով։ Շատ մը թերթերու կ'աշխատակցի՝ բանաստեղծական, քննադատական կամ նկարագրական յօդուածներով, որոց Ստուշան կը տորմպէ։ Նշանակելի են հոյ գրական գէմքերու վերլուծումները, ուր նոյ մէջ իր նուրբ ճաշակն ու քննական կորովութիւնն ի յայտ կուգան։ Ունի գիտական գործեր (Կենդանաբանութիւն, Հանքաբանութիւն, Տարրիւնախանութիւն, Բանգիւրք գործնական գիտութեանց, Հայ բժշկարանիք և այլն), վէպեր ու պատմութիւններ (Տուրիին, Սարեանիկ, Սևհծ, Ոխտը և այլն.) կենսագրութիւններ (Կենսագրութիւն Հ. Ղ. Ալիշանի հայրն) և Հայ Միտքը հատորներն։ Ջատագիր վիճակի մէջ կը գտնուի իր Գրական Դէմքեր 7 տուրորհատոր գործը, որուն մէջ խղճամտօրէն ուսումնասիրուած են ժամանակակից և արդի գրագէտները։ Ամբողջ վեց տարի Բազմավէպի խմբագրութիւնն տանձնած է։

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ.— Ընկեր Զէյթունցի. ուսուցիչ, վիպասան և ազգ. գործիչ։ Երկար տուն թնդանութեան կառավարութեան հալածանքներուն ենթարկուած է։ 1896ին արտաստման անցած է։ Իր գրական ամենէն ընդհանուր չքնաղը կարելի է համարել Օամ. Սահմանադրութիւնէն առքը, երբ հրատարակեց իր բազմահատոր վէպերը՝ ժամանակակից հայ կեանքէն քաղուած։ Իր գլխաւոր գործերն են Բանիսի Բանիս, Երկրզի Սասուն, Դի-

ախապուտները, Դեպի Երկրագ, Ինքնասունը վեց, Երկրագի Պօհպան և այլն։ Վերջերս հրատարակեց Հայոց Պատմութիւնին Ս. հատորը։ Սքանչ Բիւրատ գնդապետական վիպագիր մը ըլլալէ առնլի հրապարակագրող մ'է, որուն գործերը պատմական արժէքէ զուրկ չեն, տալով հայկական ցեղախոհութեան և մարտիրոսացումի պատկերները։

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵԻԵՍԵԱՆ (Սիրական Պարթզպանեան)։— Արեւմտահայ գրագէններու առաջնորդաւոր ու կրթալի դէմքերէն մէկն է Սուրէն Պարթևեան։ Ծնած է 1876ին Գասր Իլու։ Աշակերտած է Պէրպէրեան և Կեդրոնական վարժարաններու և 1895ին քաղաքական չիմաութեանց հետեւանքով արտաստման ենթած։ Վարած է վաղուան Զայնը, Նոր կեանք, Զայն Հայրենեաց և Ազգ թերթերու խմբագրութիւնը։ Օսմ. Սահմանադրութենէն վերջ անցած է կ. Պոլիս ու ապա Իզմիր, ուր հիմնեց Դաշինք օրաթերթը։ Պարթևեան ունի գրական հետաքրքիր ոճ ու վերլծին ձայր սահուն ու հարուստ լեզու։ Նա առնլի իւրաքանչիւր հրապարակագիր երեւցած է, թէեւ վիպական յատկանշական արտադրութիւններ ալ ունի՝ չքեղ նկարագրութիւններով։ Հրատարակած է Քայֆայում և Հայուհին հատորները, որոնք վիպական արժանիկութիւն ունին, և Կիլիկիոյ ազէտին առթիւ Կիլիկիոյ Արհաւիրքը հայկական նկարագրական։ Ժամանակ մը Հռոմի չարաթերթերը հրատարակէ վերջ, հիմա Գահիրէի Լուսաբեր-Արեւ թերթին խմբագրապետն է։ Իրեւ պերճախօս մեծ համբաւ ունի։

ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԿԱՆ (1825-1901)։— Այս ազգանունով և հռչակաւոր հրապարակագիրը ծնած է Իզմիրի մէջ։ Իր նախնական ուսումն առած է տեղւոյն Մխիթարեան վարժարանին մէջ։ Բարձր տրած է երկար տարիներ և աշխատակցութիւն ունեցած Ֆրանսերէն թերթերու։ Հոն հրատարակած է Արեւելք, Արեւմուտք և "La reforme" թերթը։ Ոսկան հրապարակագրական իր կարողութեանց կը միացնէր և բանաստեղծական յատկութիւնը։ Ներկայացուցիչն է ազգայնական և ուժեղ մտքի

մ, և նոր հատորներու : Կառավ աշխարհաբարի մը և առձեռնարկական ոգի մը, պայքարած է յետադիմական տարրին դէմ: Ներողին դառնալէ վերջ Ս. Մեսրոպեան վարժարանի տնօրէնութեան հրաւիրուելու, բայց ատոր իրեն դէմ յարուցուած խնդիրներու պատճառաւ հրաժարելու իր պաշտօնէն, քէն լրաւ ոգին, ուստից հայերէն չգրել և հիմնել ֆրանսերէն "La reforme" թերթը: Ստեփան Ոսկան փորձեց որոշ բարեփոխութիւններ մտցնել հայ դպրոցին մէջ, որոնցմէ մին ալ բառերու կրճատումն էր: Նա՝ դաստատեակ տեղ՝ դասատ, մտաւորական տեղ՝ մտական, խանդավառիլ տեղ՝ խանդիլ, իրողութեան տեղ իրութիւն կը գրէր:

ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻՄՈԹ (1842-1901).— Տաճկահայոց նշանաւոր կին գրողներէն մին, աշակերտը Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի և ամուսինը՝ Տիւսապ փաշայի: Հայոց մէջ առաջին կին գրողը, որ կանանց ազատագրութեան հարցումը է տեսաբերած և պայքարած անոր անունով: Տիկին Սրբուհի Տիւսապ իր կրթական գործունէութենէն զատ արտատրած է երեք վէպեր, որոնք միևնոյն նիւթը կը շօշափեն, և թէեւ իրենց վիպական արուեստի արտադրութիւն չատ մեծ արժէք մը չունին, սակայն իրենց հրապարակագրութիւն չատ նշանակելի են: Մայտա, Սիրանոյշ և Ստեփանա կամ վարժուհին տուած են իրենց լաւ տեղ մը հայ գրականութեան մէջ: Առնցմէ զատ գրած է նաեւ Աշխարհաբար հայ շեղուն անուն ուսումնասիրական գրքոյկ մը:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ (Համշիրակ Բ., Ստոյգ, Սարեկ Տիրանեան).— Գրագէտ, բանաստեղծ, հրապարակագիր և ազգ. գործիչ է Վահան Թէքէեան: Ծնած է Կ. Պոլիս, 1878ին և աշակերտած Պէրպէրեան ու Կեդրոնական վարժարաններուն: Գրական գործունէութեան սկսած է 90 ական թուականներուն՝ աշխատակցելով Հայրենիքի ու Ծաղիկի: Թէքէեան գգայուն ու զգոյշ բանաստեղծ է և լաւ գրագէտ: Արտադրած է պատկերալից ու գեղեցիկ էջեր: Հայկական կոտրածներէն վերջ, երբ արտասահ-

մանի մէջ էր, աշխատակցած է նոր կեանքի, Անահիտ, Ազատ բեմ և Լուսաբեր թերթերուն: Եգիպտոսի մէջ Մնքայէլ կրթճեանի հետ հիմնած է Շիրակ թերթը, զոր ի վերջոյ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ կ. Պոլիս փոխադրեց: Առանձին հրատարակուած են իր քերթուածներէն ոմանք՝ Հոգեր ախտալոյս հատորի մը մէջ:

ՎԱՀԱՆ ՄԱԼԷՋԵԱՆ.— Յայտնի փաստաբան է Մալէզեան, որ իրրեւ բանաստեղծ ու հրատարակիչ ալ ոչ նուազ ծանօթ է: Ծնած է Ռումանիոյ մէջ 1873ին: Վկայուած է Օսմ. իրաւաբանական վարժարանէն: Գրականութեան մէջ երեւցաւ 90 ական թուականներէն: Ունի գրած տաղանդաւոր քերթուածներ, թափանցիկ՝ բայց ախտն ու ապնիւ թօնով մը: Իր բանաստեղծական հատորներն են Մրմունջք և Անիծեալը: Վերջերս հրատարակուեցաւ կերոնները՝ չքնդ տպագրութեամբ:

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴ. ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ (Պարիզակցի).— Նշանաւոր առակագիր և երգիծաբան գրագէտ: Ծնած է Պարիզակի մէջ՝ 1850ին, վարդապետ ձեռնադրուած է 1874ին և կարեւոր ազգ. գործունէութիւն ունեցած: Ունի գրական նշանակելի արտադրութիւններ, որոնք են՝ Անգիր դպրութիւն եւ առակք (2 հատոր), Աբեղաձագ, Աշխարհաբար Առեսարան եւ մեկնութիւն: Հրատարակած է Լոյս հանդէսը: Յաչող երգիծաբան է:

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ (Անցորդ).— Տաճկահայ նշանաւոր գրագէտ մ'է կամսարական, ծնած 1866ին, կ. Պոլիս, և կանուխէն իսկ մտանակցած հայ աշխարհիկ գրականութեան չարժման: Աշխատակցած է Հայրենիքի, Մասիսի և տրատատնտանեան ուրիշ թերթերու: Իրատարակած մէկ վէպը,— Վարժարանեցի աղջիկը,— որ հրատարակուեցաւ Առեւելքի մէջ, այդ ուղղութեամբ եղած առաջին փորձն է մեր մէջ: Ունի մանր մունր շատ մը յօդուածներ, բայց անոնց մէջ նշանակելի է Պզտիկ հօրեղբ. չարքը, որ Առեւելքի մէջ հրատարակուեցաւ Անցորդ ծածկանունով: Իր նախանձախնդութեամբ կազմուած է Շիրվանզատէի յո-

բնականին ձօնուած մեծարանքի հասորը: Առեւտրական դործով կը դբաղի այժմ Եգիպտոս:

ՏԻԳՐԱՆ ՉԻԹՈՒՆԻ.— Գաւառական հարցերու պրակտիսէնի դիւտար ներկայացուցիչներէն մին ու նշանաւոր բանաստեղծ է Չիթունի: Ծնած է Վանի մէջ, 1881ին, և տնլեան Երամեան վարժարանի ընթացքն աւարտած է: Աշխատակցած է պոլսոհայ և արտասահմանի թերթերուն՝ իր բուն անունով և կամ վոյր, Շեհիր և Հեռադիս ծածկանուններով: Մշակած է բանաստեղծական ձեւը և այդ ուղղութեամբ գործած է չատ մը գործեր, որոնց մէջ առանձին գիրքով հրատարակուած են Սասնայից տունն ու Լճի մեջտեղը: Իր գործերէն Արեւելեան խաղաշխարհը Իգմիրեանց մրցանակով պսակուած է: Գրած է բնաոճմի կեանքը ներկայացնող չատ մը յօդուածներ և ուսումնասիրութիւններ: Չիթունի ինքնատիպ գրագէտ է և բնիկնատար մտքեր:

ՔԱՀԻՄ (Միսաք Գօչունեան).— Թրքահայ հրապարակագիր և վիպագիր: Ծնած է Կիւրին և կանուխէն սկսած է լրագրական աշխատութեամբ գրաղիլ: Նախապէս գրած է տաճկատառ էջեր, բայց ի վերջոյ հայերէն գրել սկսած: Ունի ընդարձակ վէպեր, որոնք Բիւզանդիոնի մէջ հրատարակուած են իրրեւ թերթօն: Երկար տարիներ վարած է խմբագրապետութիւնը Մանզումէի, ուր գրած է Օրուան ուսածուներ խորագրով ընկերային և քաղաքական նիւթերու շուրջ գործնական յօդուածներ: Թարգմանած է նաեւ: Առանձին հրատարակած ունի նաեւ կատակերգ վէպեր, նաեւ ու Տունիկ ներս:

ՕՆՆԻԿ ՉԻՖԹԷ ՍԱՐԱՖ (Յովհաննիկ Սարաֆ).— Ծնած է Խարբերդ 1874ին և տասնհոյց տարեկանէ գրագէտութեան ու վիպագրութեան մէն է: Տպագրած է ֆրանսական գրականութեան տաք չունչը: Իր յայտնութիւնն եղաւ Բիւզանդիոնի մէջ և այնուհետև գրեց բոլոր հայ թերթերուն ու պարբերականներուն մէջ չատ մը նկարագրական չքնաղ յօդուածներ և հարուստ էջեր: Չիֆթէ Սարաֆ իրապաշտ գրող է: Զօրեղ են իր

գրուածքները, որոնց մէջ ամենէն նշանաւորն է Միսաքի վր արկածները, եւ որոնց իր ճամբորդութեան առթիւ գրած, որ առանձին գրքոյկ ալ լոյս տեսած է։ Պոլսական եւ գիւղական տասնապետներն ու Եւրոպական հանապարհորդական պատկերներու չարքը իրենց մասնաւոր տեղն ունին հայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ։ Զինքէ Սարաճ ըլլալով յաջողակ թարգմանիչ մըեւնոյն ատեն Բօլ Պուրժէի Փիլիսոփային աշակերտը հայացուցած է։ Ունի ուրիշ շատ մը թարգմանութիւններ ալ։

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՈՒՐԻՇ ԳՐՈՂՆԵՐ

Արեւմտահայ գրողներու ցանկը վերլնուլ չկրնար։ Թէ Պոլիս, Իզմիր և թէ գաւառներն ու արտասահման կան բազմաթիւ գրողներ, զորս մինակի չենք կրնար իրենց գործերով ծանօթացնել՝ գործս ծաւալը չներառնալու համար։ Սորթեւ կը դնենք անուններն այն դէմքերուն, որոնք առաջ կամ նաւազ գնահատելի գրական կեանք ունեցած են՝ իրենց գրագէտ, բանասէր, խմբագիր, բանաստեղծ, գաղափարներու հետեւնակ, հրատարակիչ եւայլն (1)։

Ա. Աբիկ Մուրատեանեան, Աբիկ Տէր Մկրտեան, Աբրահամ Այվազեան, Բրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան, Աբրահամ Ճարեան, Աթանապէնես Վ. Երամեան։ Աթանաս Վ., Թիրօեան, Ալեքսան Վ. Սիրունի, Ալեքսանդր Շաքեան, Բրոֆ. Ալեքսան Պէզճեան, Ալեքսանդր Աբք. Պալճեան, Ա. Գալֆայեան, Ս. Հայկունի, Աբրահամ Մէքլէմեան, Հ. Ն. Անդրանիկեան, Ա. Նաւարեան, Աշոտ Հէքէեան, Արամ Գազանճեան, Արամ Չարըգ, Աբիսաղէս Վ. Գասպարեանեան, Արմէն Լուսինեան, Տիկին Աբշակուհի Թէոդիկ, Աբշակ Մահտեսեան (Ամիլ), Արտա-

(1) *Մտադիր ենք առանձին հրատարակել Հայոց Նոր Գրականութեան ընդարձակ պատմութիւն մը, որուն մէջ անշուշտ իւրաքանչիւր գրող պիտի գրաւէ իր արժանաւոր տեղը։ Հոս այբուբենական ցանկ մը միայն պիտի ըլլայ մեր տակիքը։*

չէս Գալփաքճեան, Արտաւազդ Վ. Գալէնտէրեան, Առաքել Պախչուճեան, Բրոֆ. Աստուածատուր Խաչատուրեան, Աստղ (Տիգրան Օտեան), Արսէն Երկաթ, Արսէն Կիտուր, Արսէն Վ. Սիւքրեան, Աւետիս Կիւլպէնկեան (Ստուեր) եւայլն։

Բ. Տօղթ. Բարսեղեան Իլիխեան, Բարսեղ Տ. Բարսեղեան, Բարսեղ Էքսէրճեան (Համայեակ Քհյ.), Բարսեղ Շահտալ, Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Բիւզանդ Պօզաճեան եւայլն։

Գ. Գաբրիէլ Եպ. Սյվաղելեան, Գաբրիէլ Մանճեան (Վարդապետ), Գագիկ Տէվէճեան (Գնել), Գագիկ Օզանեան, Գալուստ Անդրէասեան, Գաբրիէլ Կալիկեան (Եսայեմ), Գաբրիէլ Պէշիկթաշլեան, Գառնիկ Ճըմպարլեան, Գ. Գապաճեան, Գեղամ Բարսեղեան, Գէորգ Ծ. Վ. Սալանեան, Բրօֆ. Գ. Յ. Կիւլեան (Վարպետն), Գէորգ Պուպալ, Գ. Պաղտասարեան, Գրիգոր Մալխաս, Գրիգոր Շահինեան, Գուրտան Իշխան Լուսինեան եւայլն։

Դ. Դաւիթ Խաչկոնց, Հ. Դաւիթ Նազարէթեան եւայլն։

Ե. Եդուարդ Գօզանճեան, Եղիազար Տէվէճեան, Եղիշէ Վ. Սյվաղեան, Ենովք Արմէն, Ե. Կ. Տ. Հայկունի, Երուանդ Սրմաքէշխանլեան, Երուանդ Տէր Սնապբէտեան, Եսայեան, Եփիմէ Աւետեան, Եփիմէ Օտեան եւայլն։

Զ. Զապէլ Զաքարեան, Զարեհ Գալուստեան, Զարեհ Նեմցէ, Զարմայր Գահանայ Կէօղիւբեան, Տիկին Զարուհի Գալէմքէրեան եւայլն։

Թ. Թադէոս Կէօղիւբեան, Թաթուլ Վանանդացի (Հ. Վարդան Հայգունի), Թորգոմ Եպ. Գուշակեան եւայլն։

Ժ. Ժապ Սայատեան (Փայլակ) եւայլն։

Լ. Լեւոն Էտաճանեան, Լեւոն Լարինց, Լեւոն Շահբերեան, Լեւոն Սրապեան եւայլն։

Խ. Խաչիկ Ալգուբիկեան, Խորէն Եպ. Սչըղեան, Խ. Յ. Սարաճ, Խորոմ Քէշիշեան եւայլն։

Կ. Կարապետ Գալիկեան, Կարապետ Գարագաշ, Կարապետ Գօճաեան (Կէտիկցի Կարօ), Կարապետ Իւթիւճ-

ևան , Կ. Եաւատարդ , Կ , Կոստանդևան , Կարապետ Պարսամեան (Կարսցի) , Կարապետ Ոսկեան , Բրոֆ . Կ Սոդիկևան , Կարապետ Սահիմանեան , Կարապետ Սօլաղեան, Հ. Կ . Սիմէոևեան , Կոլիւն Վ . Եսայեան եւայլն :

Հ . Համբարձում Սլաճաճեան, Տիկին Հայկանոյշ Մարք-Թօշիկեան , Հերանոյշ Սրշակեան , Հերմինեա Բարսեղեան , Համլետ Սրամեանց (Մ . Տ. Շեռա) . Հրանդ Նազարեանց , Տիկին Հռիփսիմէ Սրապեան և այլն :

Ղ . Ղեւոնդ Վ . Դաւթեան , Ղեւոնդ Եպիսկոպոս Շիշմանեան (Վրաց) , Հ . Ղ . Յովնաննեան , Ղեւոս Վարդապետեան և այլն :

Մ . Մալէզեան Պատուելի , Մամիկոն Վարժապետեան , Մանուկ Պէրպէրեան , Մանուէլ Միրախորեան , Մանուկ Դանիէլեան , Տիկին Մարի Սրմաճեան , Մարկոս Սղաթէկեան , Մարկոս Նահանեան (Յուսակ) , Մարտիրոս Նորադունկեան (Մ . Ն . Բնագէտ) , Հ . Մ . Պօղոսեան . Մաթէոս Սրբ . Իգմիրեան , Մելիք Թէվէքել , Մելքոն-Սատուր , Մելքոն Նազիկեան , Մելքիսեդեկ Եպ . Մուրատեան , Միհրան Սաքսնազեան , Միհրան Խաչիրեան (Վրաց) , Միհրան Ուղուրլեան , Հ . Մինաս Նուբիեան , Մինաս Ծալեան , Միրիճան Պարսամեան , Մկրտիչ Թուրեան , Մ . Մանուէլեան (Հրայր) , Մխքայել Կիւրճեան , Մխքայել Շամամանճեան , Բրոֆ . Մ . Որբերեան և այլն :

Յ . Յ . Սպահնէրեանեան , Յակոբ Գուրգէն (Արէա) , Հ . Գաթրճեան , Յակոբ Էտիկեան , Բրոֆ . Յ . Թ . Գայեան , Յակոբ Թէրզեան (Յակիմէր) , Տօքթ . Յակոբ Թոփճեան , Յակոբ Տ . Յակոբեան , Յակոբ Տ . Յակոբեան (Մանկոն) , Յակոբ Քիւֆթէճեան , Յարութիւն Շահպազ , Յարութիւն Շահրիկեան (Ատամ) , Յովհաննէս Սիրքանեան , Յովհաննէս Հինդլեան , Յովհաննէս Քահանայ Հիւնքեարպէյենեան , Յ.Մ . Հիսարլեան , Բրոֆ . Յովհաննէս Յակոբեան , Յովհաննէս Շահնազար , Բրոֆ . Յովհաննէս Պուճիգանեան , Յովհաննէս Սէթեան , Տօքթ . Յովսէփ Տ . Սահիմանեան եւայլն

Ն . Նազարէթ Ներսէսեան , Ներսէս Եպ . Դանիէլեան ,

Ներսէս Արք. Վարժապետեան, Օր. Նինի, Հ. Ն. Ճնոյեան, Նիկողայոս Թօմէվսկեան, Նշան Գոնտոյեան, Նշան Ճիվանեան (Հոյոյ) և այլն:

Շ. Շահան Նամիալի, Շահան Ջրպետ, Շահնազար Որբունի, Շաւարչ Միսաքեան և այլն:

Պ. Պարոյր Քէչեան, Պերճ Մուշէղ (Միհրան Տամատեան), Պերճուհի Եապրճեան, Պետրոս Ստրունի, Հ. Պօղոս Յովհաննեան, Տօքթ. Պօղոս Քօլօղեան և այլն:

Ռ. Ռուբէն Չիլինկիրեան (Ռ. Սեւակ), Ռուբէն Բաբգուսեան, Ռօսոլֆ Սամիկեան (Տօմինօ) և այլն:

Ս. Սահակ Վ. Խատիսեան, Հ. Սահակ Թոռնեան, Սահակ Վ. Օտապաշեան, Սահակ-Մեսրոպ, Հ. Սամուէլ Գանթարեան, Սեդրակ Տ. Սարգիսեան, Հ. Սերովէ Տէրվիշեան, Սահակ քահանայ Սարգիսեան, Սիմոն Գարամանեան, Սիմոն Չէօմլէկճեան, Սիմոն Ճէլէկեան, Տօքթ. Սըմբատ Գաբրիէլեան, Սմբատ Դաւթեան, Սրապիոն Թզլեան, Սուքիաս Վ. Պարոնեան և այլն:

Վ. Վահան Ալպան, Վահան Թօխիկեան, Վահան Յարութիւնեան, Վահան Փափազեան (Լիլա), Վահրամ Թաթուլ, Տօքթ. Վահրամ Թորգոմեան, Վահրամ Սվաճեան, Վահրամ Եպ. Մանկունի, Վարդան քահանայ Ալպանեան, Բրոճ. Վ. Յ. Յակոբեան, Հ. Վ. Սակէրեան, Հ. Վարդան Ըսահկարեան և այլն:

Տ. Տաճատ Վ. Ոսկան, Տէրոյենց Պատուելի, Տիգրան Արփիարեան, Տիգրան Եղբէնճեան, Տիգրան Չաուէն, Տիգրան Չէօկիւրեան, Տիգրան Սէթեան, Տիգրան Սիւրմէեան, Տիգրայր Վարդապետ, Տիրան Զրաքեան, Տրդատ Եպիսկ. Պալեան և այլն.

Ֆ. Ֆերտիկ Խմոնճեան (Վոնտիկ), Ֆերտիկ Վ. Ֆոսչնէրեան և այլն:

Օ. Հ. Օգանեսեան Գոլդէնեան, Օննիկ Դերձակեան (Ա. Վասեան) և այլն:

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ծանօթութիւններ.— Արեւելահայ գրականութեան զբաղուողներ.— Արեւելահայ ուրիշ գրողներ։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մինչեւ ԺԹ. դարու կէսը այնպէս ամէն կողմերը ապրող հայ մատենագրականութիւնը կը մնայէր գրեթէ լեզուով եւ հին գրականութիւնը ներկայացուցած էր ամէն տեղ։ Սակայն հարիւր տարի առաջ Ռուսահայ գրականութեան անունն ալ չկար։ Եւ սակայն ապագրէզ եկաւ ռուսահայոց նոր սերունդը, Ռուսիոյ ներքաղաքական պայմանները նպաստաւոր դարձան, այնպէս որ հայ մտքի կեդրոնը տեղափոխուեցաւ Ռուսահայ կամ Արեւելահայ գրականութիւնը։ Պետական համեմատաբար աղատ կարգերու մէջ, ուր կեանքի, գոնէ ներքին գործերու վարչութեան հոգը չկար դէթ, Ռուսիոյ մէջ ապրող հայ ժողովուրդն ու գրագէտները գործադրեցին գրականութիւնը, եւ ո՛չ միայն իր պերճանքի դերէն դուրս բերին գիրը, այլեւ իրեն իսկական ասպարէզին մէջ դրին, այլեւ միացուցին զայն ժողովուրդին ցաւերուն ու այն հոգեկոչներուն, որոնք վերջին տարիներու հայ կեանքը յեղաշրջեցին։ Ա՛յս խոկ ըմբռնումով Ռուսահայ գրականութեան մէջ արուեստը միայն անկատար ու ձեւը բայական։ Հոն ժողովրդային կեանքն էր որ կը պատկերանար գրականութեան մէջ՝ բանաստեղծութեան, վէպի, թատերգութեան եւ կամ այլեւայլ տեսերու մէջտեղ։

Արեւելահայ աշխարհիկ գրականութիւնն ալ կը պարտուի եւրոպական ազդու մղիչ։ Եթէ Թրքահայ աշխարհիկ գրականութեան հիմնադիրները ճշդել կարելի չէ, մինչ-

նադարեան առիւծին չրջանէն վերջ ԺԸ. և ԺԹ. դարերու առիւծագիր մատենագիրներու ալ գործունէութեան բերումով, արեւելահայ գրականութեան մէջ որոշ են այն գրական դէմքերը, որոնք ծնունդ տուին նորկաց աշխարհիկ գրականութեան։ Մխիթարեան միաբանութիւնը միեւնոյն վճիռ ներշնչարանն է, ինչպէս առաջեանց, նոյնպէս ալ առաջին ազատամիտ սերունդին։ Անդէ, Ս. Դադարէն է որ կուգայ գրական շունչը, և կը հասնի Նահապետ քնարին Բէթառումը։ Մերոյ Թադէոսեանց և Յարութիւն Ալամդարեան ալ կը նպատակն արեւելեան աշխարհիկ բարբառին գրականացման, բայց անոնց մէջ կը պակսի հարթեալ այն վճռական արիւթիւնը, որ Յաչատուր Աբովեանին է առաւելապէս, իբրեւ առաջին գրագէտը, որուն կը պարտի Արեւելահայ գրականութիւնը իր աշխարհիկ չրջանին սկզբնաւորութիւնը։

Կրթական և քաղաքակրթական աղբիւրներ հոգը պատրաստած էին արդէն Ռուսահայոց մէջ. կը մնար միայն կեանք տալ ռամկավարական ձգտումին և լեզուին ու գրականութեան մէջ ալ ժողովրդական բարբառին տալ գերազանցութիւնը։ Յաչատուր Աբովեան և Ռուսահայ գրականութեան միւս առիւծները,— Ռափայէլ Պատկանեան, Ստեփաննոս Նազարեանց, Միքայէլ Նալբանդեան, Սմբատ Շահազիզ և այլն,— առաջնորդուն ու զեկավարը դարձան այն նոր հոսանքին, որ լաւ ընդունելութիւն գտաւ հասարակութեան խաւերուն մէջ։ Արեւելահայ գրականութիւնը 50 տարի թռուցիկներուն սկսած՝ արագ ծաղկում և ազատ բարգաւաճում տուած է։ Տպագրած է նշանաւոր բանաստեղծներ, վիպասաններ, պատմագիրներ, թատերագիրներ, բանասէրներ և այլն, որոնք մշակած են ռուսահայերէն բարբառը։ Պէտք է խոստովանիլ որ աւելի կեանք, այժ և չկայ Ռուսահայ գրականութեան մէջ, քան արեւմտահայ աշխարհիկ գրականութեան մէջ, որուհետեւ մինչ բանաստեղծութիւնը սպանիոյ հայ մխիթը, կտրեց հայ լեզուն և կտրեց հայ գրիչը Տաճկաս-

տանի մէջ, անդին Ռուսիոյ հայերը հնարաւորութիւն ունենան օգտուելու եւրոպական հակայ գրականութիւններէն: Ներկային մէջ նախանձելի գրականութիւն մը կայ արեւելահայ լեզուով մշակուած: Հայ միտքն աւելի արեւելեան գրականութեան մէջ արտայայտուած է կարծես: Մասիսն ու Էջմիածնին, Անին ու Հայաստանի ոգին ու չունչը կը ծաւալի կարծես արեւելահայ աշխարհիկ գրականութեան մէջ:

Մխիթարեան ուղղութեան հետեւելով՝ պիտի տանք արեւելահայ գրականութեան գլխաւոր ներկայացուցիչները և երկրորդական դէմքերէն ոմանք, նախընտրելով այբբենական կարգը:

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԸ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆ (1842-1902).— *Բազմահմուտ պատմաբան մը ու մեղուաչեան աշխատող մը, որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ պատկառելի դէմք մը կը գարձնէ զինքը: Ծնած է Թիֆլիսի մէջ, իր կրթութիւնն ստացած է Ներսիսեան վարժարանը և ապա Լայպցիգի համալսարանը: Իր գլխաւոր մասնագիտութիւններն են Կովկասագիտութիւնն ու հայոց նորագոյն պատմութիւնը: Փորձ մեծագրի նշանակելի աշխատակիցներէն մին էր, որ գրեց անոր և Սրճագսլիճի մէջ՝ շատ տարի աշխատութիւններ և շահագրգիռ ուսումնասիրութիւններ, ինչպէս, Տաճկահայոց Հայոց իրաւունքները և նրանց Սահմանադրութիւնը (1876-77), Ներսէս Ե. Ի ուսումնարանը և պատմութիւնը (1877), Ներսէս Աշտարակեցին վարդապետ ժամանակ (1877-78), Ներսէս Ե. Աշտարակեցի (1881), Հայկազուն Արքունեաց կենսագրութեան համար նոր նիւթեր (1880), Ստեփանեանց Նազարեան և*

ևրա գրական գործունեությունը (1879, Սրմագանիզ), Թոնիտրակեցի հայր ևեր օրերում (1880, *Սրմ.*), *Հայկական Տպարգրության Պատմություն* (1881) *և այլն: Բայց իր պատմական գործերու գլխավոր-գործոցներն են՝ Սմեռնայի հայոց կաթողիկոսությունը եւ Կոլկաթայի Հայ ԺԹ. դարում* (2 *տոմ*) *և Պատմություն Ծարևեայ գոյության Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի* (*Հայկազեան նորադպրի պատմությունն մանրամասն էջեր տալով* 1827-1857): *Սղնքանդը Երիցեանց հրատարակած է նաեւ Վենետիկի Մխիթարեանները և այլն:*

ՍՂՆԲԱՆԴԻ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ.— *Յայտնի ուսուցիչ բանաստեղծ: Ծնած է Զաքաթալա քաղաքին մէջ: Սկզբան ծնողքի գաւակ, թէեւ կը մնայ ուսման ընթացքի մը հետեւելու, բայց չյաջողիր և Շուտ կեանք մը վարելէ վերջ Մոսկուա կ'անցնի: Իր գրական գործունեութիւնն սկսած է Թարգմանութիւններով: Նախ հրատարակած է Շիլլերի Մանուկն oրորոցն և յետոյ սկսած է հեղինակել ու գանազան ուսուցիչ պարբերականներու աշխատակցիլ: Ծառութեան տարագնդաւոր բանաստեղծ է, բայց չունի այն արտակարգ շնչոը, որ կուգայ բանաստեղծը բարձրացուցն որոշանները հասցնել. այսուհանդերձ նա մաքուր, վայելուչ ու զգայուն գրող է: Ծառութեան բանաստեղծութիւններուն մէջ չհչուած ձգտում մը չկայ. անոնք կեանքի երգիչն է, որ մերթ բնութիւնը կ'երգէ, մերթ սէրը, վիշտը, տղդը, հայրենիքը և այլն: Ունի յաջող կտորներ, ինչպես Սիրուն գարուն, Հայ երգիչին, Բլրուղ, Երկրի մշակներ. Մի՛ վհատիր, Սերմնացան և այլն: Իր երգերէն ոմանք կ'երգուին (Մի՛ շար, բլրուղ, Էդ մի՛ խնդրիր), ոմանք ալ դասագրքերու մէջ մտած են: Ծառութեան բանաստեղծութիւնները երկու հատորներով հրատարակուած են: Երգիծական կտորները Գրչի Հանուածներ ժողովածուին մէջ կը գտնուին: Սղնքանդը Ծառութեան երկու լաւագոյն թարգմանիչ ևս իրաւունք ունի յիշատակութեան: Ինք է որ հայացուցած է Թուրկմենիի և Պաշկիրի բանաստեղծական գործերը և երկու*

հաստներով լոյս ընծայած : Իր առանաւորներէն ոմանք առանձին թարգմանուած են : Առանձին վերուծած է Գ. Սունդուկեանի Պակաս թատերգութիւնը :

ԱՏՊԵՏ (Սարգիս Մուրադեանեան) .— Վիպագիր և բանաստեղծ : Ծնած է 1850ին Կարս քաղաքին մէջ : Շատ յառաջացած է առաքահասոյց կեանքը և իր բոլոր պրոթիւններու մեծագոյն մասին նուիրած կը կարծուի հայութեան այդ հատուածին վիշտը, բանաստեղծեան երեսին կրած պրկանքները, հարստահարութիւններն ու խժդժութիւնները : Ատրպետ աշխատասէր գրող մ'է և համբերատար ուսումնասիրող մը, որ իր բնագիտական արտադրութիւններու միջոցաւ փորձած է վիպականորէն ներկայացնել իր եղերագրկեցիներու դրութիւնը : Արուեստը նիհ է ոչ բոլորովին, գոնէ նշանակելի չափով կը բացակայի իր գրութիւններուն մէջ, սակայն իր ճոխ տեղեկութիւններն ու հետաքրքրութիւնը պակսի կ'ըլլան : Գրած է տասնէ աւելի վիպական հատորներ, որոնց մէջ լաւագոյնն է Խեղ Կարապետը, հրատարակուած 1889ին : Յաջորդաբար արտադրած է Ալմաստը, Վիրհոյի գաղտնիքը, Զաւակիր, Բռնաժառնիր եւայլն : Ատրպետ իր վիպական գրուածքներէն զատ ունի քանի մը ուսումնասիրական հատորներ, ուշագրաւ իրենց բովանդակութիւնով և գնահատելի՝ իրեւ նորագոյն երկեր, որոնք իր գնաստէր միտքին ու ջանասիրութեան ապացոյցներ են : Անոնցմէ են՝ Իմաստք, Խիղաճութ, Կառավարչական խնդիրը Աստուածաշունչ, Բարիներ եւայլն :

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ (Ղարիբ) .— Արեւելեան պրոթեստանութեան հայկական դէմքերէն մին է Ա. Տարօնեան, որ իրաւամբ կոչուած է «հայկական բուռնմնեան երկիր» : Ծնած է Երեւանի Իգդիր ագարակին մէջ, իր ուսումը առացած է Գէորգեան Ճեմարանէն և կատարելագործած Երուսաղէմի մէջ : Գրել սկսած է ինքնաուսնական ձգտումներու թելադրութեամբ և գնահատելի՝ իրեւ նորածիլ երկեր, որոնք իր գնաստէր միտքին ու Ճանապրութեան ապացոյցներ են : Անոնցմէ են՝ Իմաստք, Խիղաճութ, Կառավարչական խնդիրը Աստուածաշունչ, Բարիներ եւայլն :

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ (Ղարիբ) .— Արեւելեան պրոթեստանութեան հայկական դէմքերէն մին է Ա. Տարօնեան, որ իրաւամբ կոչուած է «հայկական բուռնմնեան երկիր» : Ծնած է Երեւանի Իգդիր ագարակին մէջ, իր ուսումը առացած է Գէորգեան Ճեմարանէն և կատարելագործած Երուսաղէմի մէջ : Գրել սկսած է ինքնաուսնական ձգտումներու թելադրութեամբ և գնահատելի՝ իրեւ նորածիլ երկեր, որոնք իր գնաստէր միտքին ու Ճանապրութեան ապացոյցներ են : Անոնցմէ են՝ Իմաստք, Խիղաճութ, Կառավարչական խնդիրը Աստուածաշունչ, Բարիներ եւայլն :

ու չքնել վրձինը: Ամենէն դժուարն արուեստին ու հոգիին մէջ այս գերազանց գրիչը ունել ու խորունկ ներշնչում առնել, երբ հայկական կատարածներու արհաւիրքին հետևանքով ժխտականներու լեզուններ կռկռան ապատանելեան: Անարուեստ մտքն ուռուճատիրոց այս դժբաղդ գողթականները՝ իրենց գարնանաբլիթին թշուառ կացութեան մէջ: Ու քնարը, որուն թրթռուն լարերը այնքան վարպետ ձեռքերու մէջ կը գտնուէին, առաւ նոր թաղ՝ այս տակտի անարդանքներուն առջեւ: Հարուածոց, վանդ պատկերացումներ, արուեստի դէպքեր իր գրչին տակ առնելու ու տեղն ու անդաշուք ու հէքեաթանման հնչեղութիւն: Անարուեստի բոլոր գործերուն մէջ ալ հակայական դիւցազներգութեան մը գրուագները կան կարծես: Անոնց մէջ են ազգութեան չարիքները, հաւատական ու անուէրութիւնը ցեղի մը աւազանքները, մարդերացած ժողովուրդի մը մարտական ոգին ու զուրկ մնալը մանաւանդ՝ իր բովանդակ լայնատարածութեամբ: Անարուեստի գրած այս հրանալի պատկերներուն նշանաւորները գետեղուած են Ազատութեան Հանապարհին, Խեղճերուն, Պատերազմէ, Ազգի եւ այլ աշխատութիւններուն մէջ: Իր վիպական գործերուն մէջ նշանաւոր են Մորի Սուրբը, Լուսիկը եւայլն: Իտալիայում գիրքը ուղեւորական նօթեր պարունակող սքանչելի հատոր մէ: Հոս կիւնը ազգագրական ուսումնասիրութիւն մէ: Վերջիս Անարուեան ունեց թատերական գործեր ալ տպագրել, որոնց մէջ գլխաւորներն են Ազգուհի հովիտը, Սեւ թոչուն, Ուխտուածները: Ազգ մէջ թատերական արուեստն ու պատկերներու վառ փոխհարաբերութիւնը չի տեսնուիր, սակայն երաքանչիւրը համակ բանաստեղծութիւն է, գեղարուեստ յօրինուածքով և յուզիչ դրուագներով: Իր ամենամեծ գործերն են Անուշը, Մոխիրներուն տակից և Ծաւարի մէջ պատկերները: Անարուեանի կարգ մը կտորները Ֆրանսերէնի թարգմանուեցան այս տարի: Հայ գրականութեան ասպետէն մին է Անարուեան:

ԱԻԵՏԻՍ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆ.— Սանիտարնոս Նազարեանցին ու Գրիգոր Արծրունիէն վերջ Մուրճի խմբագիր Արաքսեանցն է որ իր ձեռնարկով առաջադոյց վերածնութեան շրջանի գլխաւոր գործիչներէն մին դարձաւ և հին ու նոր մտայնութիւնները կապոյ երարու հետ։ Ծնած է Վերին Ագուլիս, 1857ին, և իր նախնական ուսումն առնելէ վերջ աւարտած է Լայփցիկի ու Բարլիզի իրաւաբանական և քաղաքական գիտութեանց համալսարանները։ Այս միջոցն ընթացքին համար չէին պակսեր ուսուցչական, բայց ինք սկիզբէն նախընտրած է հայ ժողովուրդին մէջ հասարակական գործիչ դառնալ։ Իր ամենէն մեծ հետաքրքրութիւնը պէտք է համարել Մուրճ ամսագիրը, որ շատ մեծ դեր կատարած է առաջադոյց մտաւորական կեանքին մէջ։ Արաքսեանցի մօրմէ 13 տարի Մուրճը անկաշառ և անշեղ ուղղութեամբ և անայթաթ վարել վերջ յառաջատ հետացած գրական ասպարէզէն։ Իր հրատարակչութեան բոլոր ընթացքին մէջ՝ նա ջատագովն էր գիտական մեթոտին և կատարեալ ինքնուրոյնութեան։ Քաջալերած է նոր գրողներէն շատեր, որոնք այսօր չնորհիւ իր ազդեցութեան՝ գրական նշանաւոր դէմքեր դարձած են արեւելահայ գրականութեան մէջ։ 1898ին ծանուցած Մուրճի տասնամեայ յոբելեանը։ Մեռաւ 1912ին։

ԱԻԵՏԻՍ ՆԱԶԱՐԲԷԿԵԱՆ (Ազօ, Լեռնից).— Հայկական Ցեղափոխութեան անդրանիկ նախրուածներէն և Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադիրներէն մին, որ բանասաղծական ասպանդով օժտուած ըլլալով հանդերձ՝ աւելի իրրեւ յեղափոխական գրագէտ և ընկերային ճանչցուեցաւ։ 1890 թուականին հրատարակուեցան անոր բանաստեղծութիւնները՝ Ելեղրատուրկ։ 95ին իրիկին ուրիշ հատոր մը հրատարակեց՝ Նուագ եւ Մեղեդի անուամբ։ Ազատ Նազարբէկեան առաջին դէմքն է, որ ընկերվարական գիտութիւնն ու գաղափարները վերածեց հայ լեզուին ու գրականութեան մէջ։ Երկար

աաեն խմբագրեց Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական օրկանը, Հնչակ անուանելովը, որուն մէջ գրած է ցնցող, յեղափոխական և բանաստեղծական աւելով մը խմբագրականներ ու յօդուածներ, որոնք հրահրեցին յեղափոխական կոչը։ Ունի գեղեցիկ ոտանաւորներ Ազատակ գաւեշտաթերթին մէջ։ Ինք խմբագրած է Գաղափար տարեցուցականը և ընկերվարական պրօպագանդին նուիրուած կարգ մը հատորիկներ։ Ունի նաեւ չատ մը թարգմանութիւններ։ Նահապետական նշանաւոր անատան է։

ԱՒԵՏԻՔ ԽՄԱՀԱԿԵԱՆ (Հայ Գուսան).— Ոտանաւոր ժողովրդական բանաստեղծներու լաւագոյններէն է Աւետիս Խահակեան։ Ծնած է 1875ին, Ալէքսանդրապոլ։ Աշակերտած է Գէորգեան Ճեմարանին և ապա հետեւած՝ Վիէննայի ու Լայբցիկի մարդաբանական և ազգագրական գաւառաժողովներուն։ Խահակեանի առաջին գրութիւնները 90ական թուականներուն հրատարակուած են։ Իր բանաստեղծական առաջին ժողովածոն հրատարակուեցաւ 1898ին՝ Երգեր ու Վերեր անուանով։ Իր երկրորդ վաւերատար հատորը հրատարակուեցաւ 1903ին։ Խահակեան յաջողակ քնարերգակ է, որ ժողովուրդին կեանքէն կ'առնէ իր նիւթը, և՝ ակը, Խախինձ, յոյզ, կարօտ ու վիշտ կ'երգէ ինքնատիպ կերպով։ Յայտնի ու տարածուած իր ոտանաւորներն են Որսկան աղջիկ, Մանկիկ ես, բեզարած ես, Դարերս շաղիկ, Կռունկներդ շարան շարան եկան, որոնց չատերը եղանակով կ'երգուին։ Ունի չատ գեղեցիկ կտորներ, որոնք նոյնչափ գեղեցիկ տաղանդ մը կը յատկանշեն։ Խահակեան մխեւնոյն ատեն լաւ արձակագիր մ'է։ Իր պատմուածները Հայրենիք կը յիշեցնեն և Նիշէականութեան կը ձգտին։ Աչխատակցած է ոտանաւոր թերթերու։ Վերջերս Պոլսոյ մէջ հրատարակեց Ս.ոու շաղա ւահուարի անունով արեւելեան սիրուն բանաստեղծութիւն մը։

ԳԱԲՐԻԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ.— Հռչակաւոր բանաստեղծ Գամառ-Քաթիպայի հայրն է Գաբրիէլ քահանայ Պատ-

կանանը, ինք ալ բանաստեղծ մը, թէև անթատրդաւնի իր մեծաստղանդ որդին հետ: Պատկանեան հիմնած է Ս.ուսաց չտպարանը, որ ժամատրավայրը դարձաւ Գամառ-Քաթիպայի, Մկրտիչ Նալբանդեանի և ուրիշ աշխարհի գրողներու, որոնք գրաքար յօդուածներու քովին կուգային բաղմիլ ժողովրդային լեզուով գրուած ստանաւորներով: Գ. Պատկանեանի գլխաւոր աշակերտներն են Ս.ուրշաւան, Մահ Պարեան, Պարոյր կամ Ս.ոսմի Նիւնուէի, Զաւան եւ Փառնակ եղբայրն:

ԳԱԲՐԻԷԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆ (1825-1912).— Ռուսահայ գրականութեան վարպետներէն մին ու Հայ Թատրոնի գարթօն է Գաբրիէլ Սունդուկեան, ծնած Թիֆլիզ, բարեկեցիկ ծնողաց զաւակ և իւնամոտ կրթութիւն առած: Համալսարանական ընթացքի հետևեցաւ Ներսիսեանի մէջ և իր ուսանողական չրջանին բուռն հետաքրքրութիւնով հետևեցաւ Թատերական կեանքին: Իր առաջին գրուածքը կատակերգութիւն մէ, Գիշերուայ ապրը խեր է անուն: Սունդուկեան հետզհետէ հրատարակեց իր ուրիշ Թատերական գործերը, Խօրաբաղան, Օսխան Պետրոսիչը եւ կեւիմուրը, Մաշուս կամ Էրի մեկ զոհ, Խանդուած Օճախ, Ս.ուսիներներ, Բաղնիսի պողջան, Սեր եւ ազատութիւն եղան, որոնք յաջողութեամբ ներկայացուած են ռուսական և ռուսահայ Թատրոններուն մէջ: Սունդուկեան Մոլիէրէն ունի Թարգմանած ժորժ Տանդինը և ուրիշ խաղեր: Բայց իր համբաւաւոր գլուխ-գործոցն է Պեպօն, որ անզուգական է հայ Թատերգութեան մէջ, առաջին ժողովրդականութիւն վայելած և անթիւ ու անհամար անգամներ ներկայացուած Թատրոններուն մէջ: Սունդուկեան տղանդաւոր Թատերգակ է: Գիտէ հետաքրքրական դարձնել իր գործերը և պատկերաւոր, նոյնպէս ու հոգեբանական էջերով զարդարել զանոնք: Սունդուկեան անհատաստակի է իր տաղանդով: Իր գրական գործունէութեան 25 ամեայ յոբելեանը կատարուեցաւ 1888ին:

ԳԻՒՏ ԲԱՂԱՆԱՅ ՍԱՂԱՆԵԱՆՑ.— Ռուսահայ գիտուն և բանասէր քահանայ, որ նշանաւոր դարձած է իր կարեւոր երկասիրութիւններով և հրատարակութիւններով: Ամբողջին է Լուսաւորչական հանդէսին, որ մեծ ծառայութիւն մատուցած է հայ բանասիրական գրականութեան: Իր գլխաւոր գործերն են դասական հարց մը գիրքերէ գաւ՝ Կարևոյ գաղջը, Հնից ևորից հրևախօսութիւն, Դիւան Հայոց պատմութեան (10 հատոր), բազմաթիւ Քարգմանութիւններ և հրատարակութիւններ:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ (1845-1892).— Հոչակաւոր ռուսահայ հրապարակագիր և ազգային գործիչ: Մ՚չ ազ իրեն չափ լաւ ըմբռնած է ազգամիտ և ուղիղ լրագրութիւնը: Արծրունի յարգուած դէմք մ՚է, ո՛չ միայն արևելահայ գրականութեան՝ այլև ամբողջ ժէջ: Նա հաւատարիմ հետաքրքրուած էր, ինչպէս ռուսահայոց ազգային-հասարակական կեանքով, նոյնպէս ալ յատկապէս ուշադրութիւն դարձուցած էր ամբողջ կեանքին և անոր զանազան երեւոյթներուն: Գիւղը Արծրունի ծնած է Մոկաւոյի մէջ տունի մը մանկիկ ընտանիքէ: Հայրը գործակար մ՚էր: Առած է նախնական ազգային հնաոճ կրթութիւն, ապրած գիմնազիոնի ընթացքը և հետեւած Մոկաւոյի ու Բեդրագերդի հանգամանքներուն բնագիտական ճիւղին: Նա իր ընդունակութեան շնորհիւ չուտով հայելին տրվեցաւ Բեդրագերդի մէջ ու հետզհետէ սկսաւ հայատէր դառնալ: Առաջին գրութիւնը հրատարակուեցաւ Մեղու Հայաստանի լրագրին մէջ (1865): Արծրունի իւրաքանչիւր հետեւեցաւ Հայտէլերկի հանդէսներուն մէջ Բազդատական լեզուի և փիլիսոփայութիւն: Իր հայ լեզուի հնութիւնը կատարելագործելու համար, վիճնայի ու վենետիկի հայրերուն քով մեց ժամանակ մ՚ալ ու 1871ին թիֆլիզ դառնալով հիմնեց իր թերթը և յաջորդ տարի Մշակը իրեւ շաբաթաթերթ սկսաւ հրատարակել: Արծրունի հետեցաւ էր ամբողջովին իր սերնդի Մշակին, որ կոչուած էր հա-

յոց հասարակական ու մշակութային կեանքին մէջ հրաշալի դեր խաղալ։ Ուսանողութեան մէջ պահպանողական և ազատական տարրերը դէմ դիմաց էին։ Իր դերը ամէն ըլլար ուսանողին ժողովրդական լայն խաւերը և ազգային աշխարհը ծանօթացնել անոնց՝ լեզու, պատմութիւնը և ժամանակակից ազատական ոգին։ Ու Արծրունի իր Մշակով յաջողեցաւ այդ բանն ընելու։ Նա պաշտպան էր ազգային դաստիարակութեան, մայրենի լեզուի մշակման, կրօնական խնդիրներու մէջ՝ լայնախոհութեան, կրթական գործին մէջ՝ եւրոպականացման, կանանց հարցին մէջ ազատամիտ։ Մէկ խօսքով Արծրունի մասնաւոր կը ծառայեցնէր ուսուցչական գաղափարներու տարածման։ Հայոց կեանքին մասին միշտ գրած է Արծրունի։ Հայկական Հարցին մէջ մեծ դեր կատարած է իրրեւ առաջնորդող մասնաւոր նկարագրութեան և ազգ. գործիչ։ Ամբողջ 20 տարի Արծրունի ու Մշակ եղիտաստղութեան անբաժան։ Մշակի գործին պատրաստութեան ու տպագրութեան բազմաթիւ գրողներ ու գործիչներ։ Կատարի պայքարող էր Արծրունի։ Շատ փառաւոր էր իր թաղումը։ 300է աւելի պատկ կար և տասնեակ հազարաւորներ յուղարկաւոր։

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԱՆԵԱՆ.— Ուսանող ազգագիր և գրագէտ։ Իր բանասիրական գրքոյկը (Որբիկներու արցունքը) անդի տուաւ բանասիրական գործերուն առջեւ։ Գրած է Սասունցի Դաւիթ, Երկու պահիւրաւան, Պատիկ Մըհեր, Առիւծաձեւ Մհեր, Ոռոսում եւ Սպրևան եւայլն։

ԲՐՈՓ. ԳՐԻԳՈՐ ԽՆԱԼԹԵԱՆՑ (1847-1902).— Աղճամիտ ու արդիւնաւոր պատմարան, վաստակաւոր գիտական և անդուգական ազգագիր ու հայրիշնագէտ։ Բրոփ. Խալթեանց որոշ ծառայութիւններ մատոյց հայ լեզուին, գրականութեան ու պատմութեան։ Աւարտած է Մոսկուայի համալսարանին պատմա-լեզուարանական ճիւղը։ Պատկանելով հանդերձ հարուստ գերդաստանի մը, նախնտրեց կրթական ասպարէզը։ Մոսկուայի Հազարեան Ճեմարանի հայրիշնի ուսուցիչն էր մինչեւ իր

մանր։ Իր ուսանողութեան օրերուն խակ Մշակին յօդուածներ կը գրէր Մոկրատչէն։ Իր գրական առաջին գործն է Սասունցի Դաւիթին առաւել քարգմանութիւնը։ Երեսուն տարի անընդհատ աշխատակցած հայագիտական գործերու, և առաւել, հայերէն ու. գերմաներէն բազմաթիւ յօդուածներ ու գիրքեր գրեց։ Իր երկասիրութիւնները չատ երկար է. քանի մը ան էր գլխաւոր գործերը. Ղազար Փարպեցի եւ գործ նուիրեալ, Ջենոբ Գլակ, Մովսես Խորենացու Հայոց պատմութիւնը, Գիրք ուղղաց ըստ հնագոյն քարգմանութեան, Ուրուագիծ Հայաստանի պատմութեան, Ծրագիր հայ ազգագրութեան նպատակ, որոնք ալ մեծ հետաքրքրութիւն և համաքարտար աշխատութիւն պահանջող խղճամիտ ուսումնասիրութիւններ։ Բոլոր. Խորենացոյ չատ հետաքրքրական է և բոլոգալի գիտնականներու մէջ ալ։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՂԱԼԱԵԱՆ.— Ուսուցիչ նշանաւոր ազգագիր և բանահաւաք։ Մեծ ծառայութիւն մատուցած է հայկական բանասիրութեան։ Ջանասիրութեամբ կը վարէ Ազգագրական հանդէսը։ Իր կարեւոր գործերն են, բոլոր երկրագործական բազմաձիւ յօդուածներէ և ուսումնասիրութիւններէ, Բոլպանդիս կամ Հարք գաւառ, Գանձակի գաւառ (2 հատոր), ժողովրդական առակներ (2 հատոր), Մասնայ ծռեր, Վարանդա, Ջանիգեղուի գաւառ, Երեւանի նահանգ կազմն։

ԷՄԻՆ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ.— Բնիկ երեւանցի ուսուցիչ քարտիրպակ է։ Գրած է չատ մը կատակերգութիւններ, որոնք ընդհանրապէս անտիպ են։ Իր երեք քարտիրգութիւնները տակայն,— Դաւիթեան տուր, Տուր եւ Հուր և Բարեգործութեան դիմակին տակ,— վինքը կը դնեն հայ քարտնական գրականութեան պատմութեան մէջ։

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐՈՄԱՆԵԱՆ.— Ուսուցիչ նշանաւոր ճարտարապետ և հայագիտական ուսումնասիրութեանց հետամուտ յարդելի դէմք մը։ Բոլոգ. Ն. Մարի հետ մասնակցած է Անիի պեղումներուն և այդ առթիւ չատ մը

հմտալից յօդուածներ գրած : Իր նշանաւոր գործն է Հայ ճարտարապետութեան պատմութիւնը, որ այս տարի Իզմիրեանց մրցանակով պարգեւեցաւ :

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ .— Արեւելահայ գրականութեան մէջ ծանօթ բանաստեղծ, ուսուցիչ և գրագէտ է Մանուէլեան : Ծնած է նոր-քին Ագուլիս մէջ, 1864ին : Սորված է նախնական լաւ կրթութիւն, աւարտած է Թիֆլիսի գիմնազիոնը և Մոսկուայի համալսարանի պատմական բնագաւառական ճիւղը : Երկար տարի յաջողութեամբ վարած է ուսուցչական պաշտօն՝ այլ և այլ տեղիս մէջ : Ունի այլեայլ թերթերու մէջ գրած չատ մը ստանաւորներ և արձակ գեղեցիկ գրութիւններ, պատմական-կրթողական և քաղաքագրութիւններ : Գրել սկսած է 1887ին Արդիւր տեսակերպին : Իր գրուածները առն մէջ առանձին հրատարակուած են Տիգրանուհի, Զաղարիներ աղջատւոյն, Խորտակուած կեանքը, Գոլգոթ Քօշայեան, Վերածնուածը, Բանաստեղծութիւններ և. Պօեմներ (2 հատոր) : Մանուէլեան առհասարակ ունի մաքուր և պատկան լեզու : Իր կարեւոր մատենագրական աշխատութիւնն է Ռուսահայ գրականութեան պատմութիւնը, որուն չորս մասերը հրատարակուած են մինչեւ հիմա :

ԼԻՕ (Ստեփան Բարխուդարեան) .— Ժամանակակից նշանաւոր պատմաբան, գրագէտ, վիպագիր և հրապարակագիր : Ծնած է Շուշի, 1860 ին : Իր գրական գործունէութիւնն սկսած է Մշակի մէջ, ուր գրած է վիպական գործեր : Հետզհետէ 10 է չափ վէպեր տպագրեց, որոնց մէջ նշանաւորներն են Պանիրոխաս, Ագծարած, Ծայրեր, Կորածներ, Թարխանեան գիշեր, Վերջին վկաները, Մելիքի աղջիկը եւայլն : Առանց մէջէն վիրջին երկուքը սակայն աւելի ծանօթ են և արժէքաւոր : 1895էն վերջ Լէօ մէկ կողմ թողուց գեղարուեստական գրականութիւնը և ինքզինքը տուաւ հայագիտական-պատմական ուսումնասիրութիւններու : Իր սիրուն ոճը, խառնուած աշխատասէր և տաղանդաւոր գրագէտի մը հմուտ միտ-

քին, բնական էր որ արտադրէին նշանաւոր և մանաւանդ մասնիկի գործեր: Անոնց մէջ յայտնի են Հայկական Տըպագրութիւն (2 հատոր), Գրիգոր Ա.րծրունի (3 հատոր), Ս. Մեսրոպ, Յովսէփ եպիսկոպոս Ա.ղոթեանց, Ստեփանոս Նազարեանց, Կղեմտըթլի, Ռուսահայոց գրականութիւնը եւայլն: Էջօ ունի շատ նկարչէն և ժողովրդական ոճ մը. իր գործերուն մէջ անդիմադրելի հրապոյր մը կայ բնիկ ոգւոյ մասնաւորութիւնը: Ծովինեանը կատարուեայ 1908ին:

ՆԱԶԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ.— Արեւելահայ գրականութեան մեծանուն հիմնադիրն ու առաջին բանաստեղծ-վիպասանը, որ գրեց աշխարհիկ լեզուով: Ա.բովեան ծնած է Երեւանի Քանաքեռ գիւղը՝ 1804-1805 թուականներուն: Դաստիարակուած է նահապետական կեանքի մէջ և առ՛ր համար անշուշտ բնութեան սիրահար: Ա.արտած է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը և ապա էջմիածին մնացած՝ կաթողիկոսական գրագրի պաշտօնով: Ա.բովեան ընկերացած է Դորպատի համալսարանի ուսուցչին Բրոճ. Պարրօտի գիտական նպատակով երած Մասիսի հետազօտութեան, ու այս առթիւ իսկ չնորհիւ նոյն բրոճէսէօրին համալսարան ընդունուեցաւ: Ա.բովեան Դորպատի մէջ նախ գերմաներէն սորվեցաւ և ապրեցաւ համակրական միջնորդի մը մէջ՝ ամբողջ վեց տարի, մինչեւ որ աւարտեց համալսարանի ընթացքը: Իրեն յանձնեցին Թիֆլիսի նահանգական դպրոցին տեսչութիւնը, զոր վարեց յաջողութեամբ և ապա փոխադրուեցաւ Երեւան: Իր մեծագոյն ցանկութիւնն էր էջմիածինը օժանդ տեսար վարժարանով մը, բայց կարելի չեղաւ երեք կերպով համոզել իր ժամանակի կաթողիկոսները: 1848ի սկիզբները արձակուեցաւ իր պաշտօնէն: Նա օր մը լուսաբէմին առնէն դուրս եկաւ, բայց այլեւս չերեւցաւ: Մինչեւ այսօր ալ իր անյայտութիւնը խորհրդաւոր ու անաւարտ մնացած է: Ա.բովեան նախ գրաբար կը գրէր, ապա տակաւին Դորպատի միջավայրը փոխեց իր ըմբռնումները: Գրած է գրաբար և աշխարհաբար շատ մը արձակ և ա-

ամենաուր գրութիւններ, յիշատակարաններ, նկարագրութիւններ եւայլն. սակայն իր գրչա-գործոյն ու փառքն էվ֊երէ Հայաստանին, հայ հերոսի մը գործն Աղաթին և իր ընկերներու անձնուիրութիւն ու յաղթանակներն, ինչպէս նաեւ Թուրք ամբոխին բարբարոսութիւններուն,— կտրած, թարմ եւայլն,— նկարագրութիւնը՝ վիպական հանդուցյով, արտրատան աշխարհիկ բարբառով և ամենագեղ ոճով: Արծիւեան յաջողակ նկարագրող է և պերճաոճ գրող: Վ֊երէ Հայաստանին 1841 ին գրուած է, բայց տարիներ կրցած է հնարիւակը զայն հրատարակել՝ 1858ին: Մինչեւ այդ տուն առնուազոց աշխարհիկ բանաստեղծութիւնն ալ սկսած էր արդէն և Բարիզի Արեւմուտքն ու Մասիսայի Հիւսիսաստղը բաւական հոգ պատրաստած էին աշխարհիկ լեզուին: Վ֊երէ Հայաստանիէն զատ Արծիւեանի ուրիշ գործերն են Պատրաստ վահան խաղալիք, Ծիծաղուկ կամ ուրիշական սէրը, Օսանիա եւայլն: Արծիւեան արեւելահայ աշխարհիկ գրականութեան առաջնորդ է: 1897ին իր բոլոր գործերը մէկ հատորի մէջ լոյս տուաւ: Վ֊երէ Հայաստանին առանձինն ալ հրատարակուած է:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ (է. Ակնունի).— Հ. Ց. Դաշնակցութեան ականաւոր գործիչներէն, փայլուն գրագէտ, լեզուաւոր և հրապարակագիր: Գ. Արծրունիին Մշակի գործոյին մէջ պատրաստուած ընդունակ միտք և խմբագիր Մշակի: Աւարտած է Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանը: Ունի շատ պատկերաւոր ոճ մը և հրապուրիչ գրելակերպ: Հետեւած է շատ մը յեղափոխական-պատմական բնոյթ ունեցող գիրքեր, որոնց մէջ գլխաւորներն են՝ Կոմկրաւեան վերքեր, Դեպի կռիւ, Բողոքի ձայն եւայլն, որոնցմէ ոմանք Ֆրանսերէնի ալ թարգմանած է, է. Ակնունի երբեմն գրագէտ աչքառու դէմք մ'է: Օամ. Սահմանադրութենէն վերջ շատ անգամ Պոլիս բնակի վրայ եւ բնաւ ազատասիրէն և ոգեւորիչ ճառերով:

ԽՈՐԷՆ ԵՊԻՍԿ. ՍՏԵՓԱՆԷ.— Ուսումնասիրոյ գիտուն նկեղեցականներէն մին, որ ունեցած է գրական բնոյթն

գործունէութիւն մը։ Գրական գլխաւոր գործն է Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութեան աշխարհիկ արուեստագէտ լեզուի թարգմանութիւնը՝ հմտալից ներածութեամբ մը։ Ունի նաեւ ուրիշ կարգ մը թարգմանութիւններ եւ ինքնագիր գրուածքներ։

ՀՐԱՉԵԱՅ Ա.ՃԱՌԵԱՆ.— Ճշմարիտ հայագէտ մը եւ տաղանդաւոր լեզուագէտ մը։ Հրաչեայ Ա.Ճառեան ո՛չ միայն հայ լեզուագէտներուն մէջ կը ձեայ անհատապրելի, այլեւ կը գերազանցէ բոլոր օտար լեզուագէտները՝ գէթ հայ լեզուի վերաբերեալ հարցերու համար։ Հմուտ է հին ու նոր հայերէններու եւ մանաւանդ՝ հայկական գաւառաբարբառներու։ Ծնած է Կ. Պոլիս եւ կեդրոնական վարժարանի նախկին աշակերտներէն, որ ապա իր արուեստը լեզուագ ուսումը կատարելագործած է Բոսֆ. Կարիէրի եւ Բոսֆ. Հիւպշմանի քով։ Կարճ ժամանակի մէջ Ա.Ճառեան արտադրած է շատ մը աչքառու գործեր, որոնք իրեն արժանաւոր հանգրուան մը չինած են՝ նոյնիսկ եւրոպացի լեզուաբան-պիտականներու չրջանին մէջ։ Իր գլխաւոր գործերն են՝ Ս.ղազարիկի բարբառի քերականը, Հին հայերէնի պարզաբանիչը, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաքսուտեան վարժարանի, Հայկական տառաբանութիւն, Հայկական բարբառ, Քերականութիւն Ղարաբաղի բարբառի, Թուրքերէն ինքնուսոյց բառեր, Վանի բարբառի քերականը, Հայոց նոր վիպասանները, Քերականութիւն եւ հատընտիր Եզնիկայ նորագիւտ ձեռագրի, Պատմութիւն Հայոց նոր գրականութեան, Ս. Գեւորգի գիւղի պատմական արձանագրութեան ու ասոնց քերականը, Յուցակ հայ ձեռագրաց Թուրքիոյ եւ այլն։ Ունի նաեւ բազմաթիւ լեզուագիտական-բանասիրական յօդուածներ Հանդէս Ամսօրեայի, Բազմավէպի, Ս.Տարագի եւ ուրիշ մանաւանդական հանդէսներու եւ հատորներու մէջ։ Հրաչեայ Ա.Ճառեան այժմ կը վարէ Նոր Նախիջեւանի հոգեւոր վարժարանին տնօրէնութիւնը։

ՂԱԶԱՐՈՍ Ա.ՂԱՅԵԱՆ (1840-1912).— Ուսումնասէր նշանաւոր մանկավարժ գրագէտ, բանասիրդ-վիպասան եւ

մանկավարժ։ Ծնած է Թիֆլիզի մօտ Նաչէն գիւղի մէջ։ Ս.ս.թոնց յաջողութեամբ ներսիսեան դպրոցը և երբ գիւղ վերադարձաւ՝ հայրն չհանդուրժելով իր ըմբոստութեանը՝ դ՛ուրս ձգեց տունէն։ Այնուհետեւ Ս.ղայեան դարձաւ ինքնագլուխ և թափառական՝ հոս ու հոն։ Ունեցած է կրթական և գրական կարեւոր և նշանակելի գործունէութիւն։ Հայոց Սահակդլնը կոչած են զինքը, իր մանկական սիրուն ու յանկուցիչ գրութիւններուն համար։ Աշխատակցած է զանազան ռուսահայ թերթերու։ Իր վէպերուն մէջ նշանակելի են Յարութիւն և Մանուէլ, Սահակիս, Սերը արտասուած եայլն։ Գրած է հայկական Sorf-Սիզեղի առասպելը՝ բանաստեղծական չափականութեամբ մը։ Գրուածքներուն մէջ յայտնի են Գիւղնազ Տատի հեքեաթը, Արեգնազան եայլն, իսկ բանաստեղծութիւններուն մէջ՝ Ծիս իմ ծիս իմ, Մանի՛ր մանի՛ր, Ձմեռ, Արեւ արեւ եայլն։ Ղազարոս Ագայեանց թարգմանած է Պուշկինի Ռասի Զիլիխը։ Ունի Մայրենի ձեռնարկ 4 հատոր պատապիրքեր, որոնցմով մեծ ծառայութիւն մատուցած է՝ ռուսահայ լեզուին։ Առնցմէ զատ առանձինն հրատարակած է՝ Հայկական հնչիւններու մասին, Մի երես մեր նորագոյն պատմութիւնից, Մեր ուսուցիչներին ընկերական նուէր եայլն։ Ղազարոս Ագայեանց այժմ ընդունած արեւելահայ ուղղագրութեան կարգադրիչն է։ Իր կրթական ու գրական գործունէութեան քառասնամեակը մօնուեցաւ 1902ին,

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ (Կոմս Իտվանովիչ)։— Ռուսահայ նշանաւոր գրագէտ, հրատարակագիր և բանաստեղծ։ Ծնած է Նոր-Նախիջեւանի մէջ 1829ին, բացած է նախնական կանոնաւոր ուսում և ապա Մոսկուայի համալսարանի բժշկական ճիւղին հետեւած։ Հոն տաղանդաւոր այս մտքը մօտիկ բարեկամութիւն մշակեց Ս. Նազարեանցի հետ և երբ Հիւսիսասիացը սկսաւ հրատարակուիլ՝ Նալբանդեան իր աշխատակցութեամբ անոր վիճակը և համբաւը մեծագոյն աջակիցն հանդիսացաւ։

Արևածագից կեանք մը ունեցած է Նալբանդեան և ուս յեղափոխականներու հետ իր ունեցած յարաբերութեանց ու գործակցութեան համար հալածուած ուս կառավարութենէն: Վերջին անգամ ձերբակալուած ըլլալով 3 տարի աքսորանքի մէջ մնայ ու ազատուելէն ետքը չատ չանցած մեռաւ 1866ին: Իր գերեզմանը նոր Նախիջեւանի մէջ է: Իր գրական գործունէութիւնն սկսաւ Ս. Դարաստի մէջ 1851ին. սակայն աչքառու արտայայտութիւններ չունի այդ առաջին շրջանին: Նալբանդեան 1857ին սկսաւ խմբագրել Լօժէն Սիւի Թափառական հրեայն, որուն Ս. հատորը միայն հրատարակեց՝ անոր կցելով Ինգևսիոս Լայօլայի կենսագրութիւնը, երբեք առաջաբան: Նալբանդեանի հրատարակչական գործունէութեան ամենաթաւ շրջանը Հիւսիսափայլի հետ կապուած է: Պատրաստուած միտք մըն էր նա՝ որ խելոք ոգիի մը հետ միացուցած էր և՝ անկեղծութիւն, համոզիչ լեզու, փաստացի տրամաբանութիւն ու ուղղամտութիւն: Նալբանդեան պաշտպան էր աշխարհաբարի: Իր համբաւը տարածուեցաւ կարգ մը ժողովրդական առանձնաշնորհներով, որոնք զինք պանծացուցին և սիրցուցին: Անոնցմէ ոմանք նոյն իսկ մինչեւ հիմա ոգեւորութեամբ կ'երգուին, ինչպէս Մեր Հայրենիքը, Ազատն Աստուածը, Ծուրտը փչեցը, Մանկութեան օրերը, Հիմի՞ էլ խօսիմքը, Հայկ ու Լեռնիկը և այլն: Իր բանաստեղծական տաղանդը չհասաւարիր գեղեցիկ-քաղքենային, բայց իր անկեղծ չեչտը տպաւորիչ է առնքը: Նալբանդեանցի գլխաւոր երկասիրութիւնն է Երիտագործութիւնը որպես ուղիղ ճանապարհ ուսումնասիրութիւնը, որ անտեսագիտական լաւ փորձ մ'է՝ գեղեցիկ տեսութեանց վրայ հիմնուած: Երկար տաներ այս գիրքը արգիլուած էր Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ: Նալբանդեանց ունի մաքուր և ընտիր աշխարհիկ լեզու, գրաքարով համեմուած: Գրած է թարգմանութիւններ ալ:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ.— Ընկերային գիտութիւններու և անտեսագիտական ուսմանց հմուտ իմաստասէր

հրատարակէր մ՚է Դաշնակցութեան առաջնակարգ այս տեսակետը: Երկար տարի վարած է Դրօշակի խմբագրութիւնը, զայն զարգացնելով ուժեղ առաջնորդողներով և ընկերատնտեսական-անտեսագիտական ուսումնասիրութիւններով: Ունի շատ մը հեղինակութիւններ, որոնց մէջ գլխաւորներն են Դարդեան Հանգոյցը, Փիլիսոփայ ազիօջոգ, Հանճարդրական բանակը, Վերածնուող Հայրենիքը եւ ուր ոերը, Հոսանքներ և այլն: Վերջերս Դրօշակի մէջ սկսաւ հրատարակել Հայկական շարժման նախապատմութիւնը: Վարանդեանի լեզուն հարուստ է և ոճը պատկերաւոր ու գեղեցիկ:

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆ.— Ազգէքաւոր բանասէր, հմուտ հայագէտ և ուսուցիչ: Ունի մատենագրական-գրական մեծ գործունէութիւն մը, որ ահագին համբաւի մը տիրացուցած է զինքը: Իր գլխաւոր երկասիրութիւններն են՝ Միխթար Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Մեծին Վարդանայ Բառարանէրեցւոյ պատմութիւն տիեզերական, Մովսես Խորենացիի եւ հայոց հին վիպերը, Ստեփանոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի պատմութիւն տանն սիւնեական, Մովսէսի կաղանկատուացւոյ պատմութիւն Աղուանից: Իր նախաձեռնութեամբ հրատարակուած են Էրիվանեան Ազգագրական ժողովածուները՝ աշխատակցութեամբ Ս. Հայկունիի և Հ. Սճառեանի: Մկրտիչ Էմին հայկական բանասիրութեան ժիր մշակներէն մին է: Ընդհանրապէս ուսումնասիրէն լեզուով գրած է շատ մը գործեր, ինչպէս՝ Հայոց հնդեւրոպական կրօնը, Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը, Հայոց Շարականը և այլն, Մեր պատմութիւնը ձանձրացուցած է Էմին՝ ուսանելուն:

ՄՈՒՐԱՏՅԱՆ (Գրիգոր Տէր Յովհաննիսեան).— Ծնած է Տուշի 1854ին: Ստացած է լաւագոյն կրթութիւն: Գրական սկսած 1880ին և աշխատակցած է Մեղուին, Նոր Դարին, Ստեփանոսին և Լուսոյին: Մուրատեան իր մասնաճիւղով ազգայնական է: Իր հռչակը կը պարտի Ռուզվելին, որ հայ բեմի սիրուած պատմական մէկ քանդակ-

դաւթեանն է: Մուրացանի վիպական գրուածքներուն մէջ ամենէն ազդեցիկն է իր առաջին արտադրութիւնը՝ Հայ բողոքականի ընտանիքը, որուն յաջորդեցին հետզհետէ Իմ հարսնացուն և Սնորհաս Երկը, որոնք միասին գրաշարի գրած են ալէտք է ըսել: Ժողովրդական կեանքին ու անոր ծառայութեան նուիրուած գրուածներուն մէջ ծանօթ են Խորհրդաւոր Միսանձևուհին, Նոյն Սգուաը, Սոսկալը Լայլն: Մուրացանի գրչակ-գործոյն ու աստղանուագ գրամական վէպն է Գետոց Մարգպետունին, որ վերջին ձայր արուեստա է ու հետաքրքրական: Սակայն զայն տակաւին չատ մը մանր մունր պատմուածքներ ու գրութիւններ ունի Մուրացան: Իր լեզուն չատ շատր է ու մաքուր հայկարանութեամբ օժտուած, այնպէս որ ունի խիստ փայլուն էջեր: Մուրացան արեւելահայ գրականութեան մէջ աչքի զարնող դէմք մ'է:

ՅԱԿՈԲ ՅԱԿՈԲԵԱՆ.— Ժամանակակից բնիկ թրքահայ կեանքի դասընութիւններէն նկարչուող և աչքառու ու ճնշուած դասակարգին երգիչն է բանաստեղծ Յակոբ Յակոբեան: Ծնած է 1869ին և գրել սկսած 1893ին: Իր ստանաւորները տպուած են Մուրճի և զանազան ամսագրերու մէջ: Իր բանաստեղծութիւններուն մէջ յայտնի կտորներ են Գարնանաւուտին, Հողագործուհի, Լռեց սոխակը, Գարիս եմ, Տեսէ՞ք ես ընկեր, Մեռան՝ չկորան, Էլ ձեզ մատաղ լայլն, որոնց մէջ կը տեսնուի մտածող ձգտում ընկերային գաղափարներու նոր հասկնալու բերելու: Ինք հայցուց Բարերի նշանաւոր բանաստեղծուհի Սառա Նէկրիի երգերը՝ յաջող թարգմանութեամբ մը, որ մեծ ընդունելութիւն գտաւ:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ.— Ռուսահայոց բանաստեղծն և ժողովրդական քնարերգակ բանաստեղծներէն մին և յաջող դիւցազներգակ: Ծնած է 1869 ին Լոռի Դսեղ գիւղին մէջ՝ աղնուական ընտանիքէ: Թէեւ մինչև կրթութիւն առացած է, այսուհանդերձ իր ազգանուէր չա՛ռ աշխատած և չա՛ռ ալ գնահատելի յայտնութիւն ունեցած է,

գրելով շատ կանուխէն խակ։ Իր բանաստեղծութիւնները կը կրէ բաժնուելն չորս գաւակարգերու. 1. Մանր բնաբնիգական կտորներ, 2. Առակներ, 3. Պատմական-առասպելական քերթուած-գրութիւններ (պօէմա), 4. Թարգմանութիւններ։ Թումանեանի քնարերգական կտորներուն մէջ են կարգ մը ժողովրդական երգեր և սրտի քերթուածներ, որոնց մէջ նշանաւորներն են՝ Էյ ասդեր, Հաւերց, Սարերում, Իմ սէրը, Իմ երգը, Հին օրհնութիւն, Ժպտուն աչեր եային։ Թումանեան կ'երթէ իր քնարերգութիւնն ու ժողովրդային կեանքը՝ անուշ և պզտիկ թօնով մը, որ միացած պատկերաւոր և անուշ լեզուի մը, չեմ տրտղեր կուտայ իր գրուածքներուն։ Իր առակները շատ սիրուն են ու ինքնատիպ, թէև հայկական աւանդութիւններու վրայ հիմնուած։ Անոնց գլխաւորներն են՝ Անբաղդ վանդակապահներ, Զարի վերջը, Արծիւն ու կաղնին, Շունն ու կատուն, Աղուէսը, Կռունկը եային։ Յովհաննէս Թումանեանց մեծ հռչակ հանած է իր պատմական-բանաստեղծութիւններով, որոնք վեր կը հանեն հայկական հին բանաւոր բանահիւսութիւնը և կը վերապրեցնեն զանոնք՝ գրականութեան նոր վերածուելու հաղցնելով։ Յատկապէս ուշագրութեան արժանի են և նշանաւոր՝ գլխաւորապէս Անուշը, Սասունցի Դաւիթը, Թովիաներդի առումը, Դեպի անհունը, Սխթաւար եային։ Բանաստեղծը ասոնց մէջ կերտուած է պարզ և ժողովրդական հնչեղ լեզու մը։ Ունի շատ յաջող թարգմանութիւններ Լերմոնտովէն, Պուշկինէն, Կէօթէէն եային։ Թումանեան արուեստական բանաստեղծ է։ Իր գրուածքներու վերատպած հատորները լոյս տեսած են 1903ին և 1908ին։ Մտնակցած է Հասկեր մանկական ամսագրի հիմնադրութեան և խմբագրութեան (մանկական գրուածքներով) ու Հայ գողթներու 2 հատորներուն հրատարակութեան։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ.— Յովհաննէս Յովհաննէսեան ուսումնասէր նշանակելի և տպանդաւոր բանաստեղծներէն մին է, ծնած 1864ին Վաղարշապատ։ Ա-

չակերտած է Գէորգեան ձեռագրութիւն և տակաւին գոյութեան՝ ցոյց տուած է բանաստեղծական մեծ ընդունակութիւն: Իր գրուածքներուն առաջին հատորեակն 1887 ին լոյս տեսած է, Մոկաստ: Առաջին չրջանին մէջ Յովհաննէսեան իր գրութեանց մէջ խոր դրոշմը կը կրէ Էմմոնտսի, Սիրաս Շահազիզի և Ս. Նազարեանի: Հետզհետէ Հայինն ալ գրուած է գինքը: 1908 ին հրատարակուեցաւ իր վեպերէն առաջինը Ժողովածուն: Երկար առնէ ի վեր կը պրէ այլեւայլ առաջաւոր թերթերու մէջ: Ունի գուա սիրային-քնարերգական, ժողովրդական և պատմական քերթուածներ ու թարգմանութիւններ: Առաջինները մանր մունր կտորներ են, թէեւ արուեստական չունչով գրուած: Աւելի սիրուն և հրթիռ են իր ժողովրդական քերթուածները, որոնցմէ ոմանք կ'երգուին ալ: Գլխաւորներն են՝ Սրազի եկաւ, Սլացեալ բարձր սարին, Նոր գարուն, Այ վարդ աղջիկ եայլն: Յովհաննէսեանի պատմական եղերերգներու մէջ ծանօթներն են Սրտաւազդ, Վահագնի ծնունդը, Լուսաւորչի կանչեղ, Սիւնեաց իշխան, Տիւռս եայլն: Այս տեսիններէն հայցուցած է Շիլլերի, Կէօթէի, Ուլանտի, Նաւոյնի, Հերմէսի, Էրտաքսի, Էմինեանի, Նեկրասովի քառատողերէն ոմանք: Իր թարգմանութիւններէն մէջ յայտնի են՝ Երգի ականջը, Գերի աղաղիը, Պոլիկրատեսի մատանին, Սպիտակ գեղս եայլն: Այս տողի Յովհաննէսեանի գրական գործունէութեան երանաւոր յորելեանը սիրով տօնուի:

ՇԻՐՎԱՆԶԱՏԻ (Աղեքսանդր Մովսեսեան).— Առաջնոյ գրականութեան սիրողէն սիրելին մնաց կարճառօտ պէմքերէն մին, տաղանդաւոր վիպագիր և հմայուտ թատերագիր, որուն երեսունհինգ գրական գործունէութեան յոբելեանը կատարուեցաւ 1911ին: Ծնած է Շամախիի մէջ 1858ին, և այնեայլ գործերով գրաղելէ վերջ ինքզինքը նուիրած է գրականութեան: Նախ գրած է թղթակցութիւններ և յօդուածներ, ու ի վերջոյ յայտնապրծուած իր

բան ընդունակութիւններուն ու ճիւղին մէջ։ Իր առաջին վիպական գործը գրեց Մշակի մէջ՝ 1883ին, Հրոդեհ Նաւթահանքերում ուշագրաւ վէպ մը, որուն նիւթն առնուած էր ժամանակակից կեանքէ։ Անոր յաջորդեց Գործակատարի յիշատակարանին, որուն մէջ պիտի սկսուի չեչոտել պրոկանութեան մէջ իր բմբռնած ձգտումը։ Հետագրգիռ գրեց Նաւուսը, Ստրաբոն, Ստրեմի Դիմախեւանը, Յարագարը, Ջուր յոյներ, Բաօսը, Ստրեսը նոյն։ Ճիրանցած իր բոլոր վէպերուն, ինչպէս և թատերախոհներուն մէջ, նիւթը ժողովուրդին կեանքին կ'առնէ, զայն ներկայացնելով իրական ու վիպին ծայր տրամիտ կերպով։ Վէպերուն մէջ պրոֆ-գործոց կը նկատուին Ստրեսն ու Բաօսը։ 90 սկսած խոսափանելէն իվեր Ճիրանցած հաչակ տանած խաղերգը է, տանդիսանալով հայ խաղերգին պրակտոհնեան լաւագոյն մշակը։ Իր խաղերգոհներուն մէջ նշանաւոր են Պասոն հարարը, Երգիկն, Ստեղծուհին, Իշխանուհին, Ստերակներ վրան, Կործանուածը նոյն, որոնցմէ ամենը թարգմանուած են եւրոպական լեզուներու։ Ճիրանցածէ առանձին են հոգեբանական յաջող վերլուծումներ, վարքի ու բարքի մանրակրկիտ նկարագիրը և սիրային յուզումնային։ Նա սիրուած ու փնտռուած հեղինակ է։ Իր գործերը առանձին և ամբողջական հրատարակուած են։

ՏԻԿԻՆ ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐԴԻՆԵԱՆ.— Ծնած է 1876ին, Ագնքանդրապոլի մէջ և ինքնուսուցութեամբ զարգացած։ Իր առաջին պատմվքը երեւցաւ 1899ին Տարազ շաբաթաթերթին մէջ. այնուհետեւ Ծուշանիկ գրչանուն առաւ։ Իր պատմվքներու առաջին ժողովածուն, Արշալոյսի ծոպանիկներ անունով, հրատարակուեցաւ 1907ին։ Կուրդինեան գրչուհին բանաստեղծ է, գիտող, բմբռնող և արտայայտելու կարող։ Իր երգերուն մէջ քերթողական արուեստը շատ չնչահալի

է և աչքառու։ Երկին է Քշուառներու, հոգածութեան, բանուորներու և ճնշուած դասակարգին. կ'երգէ անոնց ցաւերը, վիշտը, մարտը, յոյսը և կեանքը վերջապէս։ Ժողովրդական են իր գրութիւնները և ոճրուած։ Յիշատակելի գործերն են՝ Հանգցրէք ջահերը, Մի գիշեր, Երջանիկը, Բղուղին, Արծի աչեր, Արծիւը լացին։ Տիկին Շուշանիկ կը խոստանայ գոնել տիեզերական գրականութեան մեծագոյն գործերէն մին։

ՊԵՐՃ ՊՐՕՇԵԱՆ (Յովհաննիկ Տէր Ստեփանեան).— Ուշադիր նշանաւոր վիպագիր։ Ծնած է Երեւանի նահանգին Աշտարակ գիւղը։ Նախնական դպրոցն աւարտելէ վերջ չատ մեծեր ուսուցչական պաշտօն վարած է և ունցած կրթական և հասարակական որոշ գործունէութիւն։ Իր առաջին գրուածքը առնուար մ'էր Ստեփանիկի Շուշան դուստր Վարդանայ, Մեղու Հայաստանի մէջ, 1860ին։ Անոր յաջորդեց Կռունկը մէջ իր Սօս եւ Վարդիթեր վէպը, որ ամէն տպագրական գրուածքէ բան վիպական։ Ժամանակ մը լռութեան դատապարտեց Պռոշեան իր գրիչը, մինչ 1876ին, Փորձ անուանով հետ առաջին նոր եռանդով։ Այս շրջանին մէջ գրեց Հագի խնդիրը, Կռուածաղիկը և Շահիկը։ Ժամանակատար գործակից մը վերջ Աբասխանեանի Մուրճ կրկին գործը բերաւ գրական ասպարէզ և իրարու հետէ լոյս տեսան իր նոր վէպերը, Ցեցեր, Բզիկ, Յունց եւայլն։ Ստանձնէ գաղ Պռոշեան գրած է ամենաթեմ ուրիշ վէպեր, Քարտմանութիւններ և մանր մունր գրութիւններ ալ։ Իր հետեւակութիւններէն կ'արժէ յիշատակել Ցուշիկները, որ հետեւողին ինքնակենսագրութիւնն է՝ մինչեւ 60ական թուականները հասած։ Պռոշեան գիրքը և գիրքական կեանքը պատմողն է, բնութեամբ գրող, բայց գեղարուեստական կատարելութեան հետ։ Իր լեզուն իսուն է և անհրապոյր, բայց թերեւս բերանը գրուած լեզուն Աշտարակցոց բարբառն է՝ իր բոլոր նրբութիւններով և հաճ ու հասով։ Իր գրական գործունէութեան քառասնամեակը տօնուեցաւ 1899ին։ Մեռաւ 1907ին։

ՈՍՓՍՅԵԼ ՊՍՏԿԱՆԵՍՆ (Գաւառ-Քաթիպա). — Տղաքաղաքացի միաք և հայոց ազգային գործոց ուժգին վերակացու երիտասարդը։ Որդին է Գաբրիել քհնյ. Պատկանեանի և եղբայրը՝ բժիշկ. Պատկանեանի։ Ծնած է նոր նախիջեւանի մէջ, 1830ին և իր նախնական կրթութիւնը հօրը քով առնելէ վերջ՝ աշակերտած Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանին և Թիֆլիսի Ներսիսեանին։ Այնուհետեւ Դորպատի համալսարանը մտաւ։ Հոն խմորուած էր արդէն ուսանող գործակիցներ՝ կարգ մը տաղանդաւոր ուսանողներու մէջ, որոնցմէ մին էր Պատկանեան, երբեք գործերէնէ աշխարհին բանաստեղծութեան հիմնադիրը։ Պատկանեան Մոսկուա անցնելով հոն կազմակերպեց գրական ընկերութիւն մը, որուն անունը, — Գամառ Քաթիպա, — կազմուած էր անոր անդամներուն (Գիւտ Թիմուրեան և Գէորգ Բանեան) անուններուն սկզբնատառերով (Գ. Մ. Ռ. և Բ. Թ. Պ.)։ Առանց նպատակին էր գրել և հրատարակել չորք մը ժողովուրդին օգտակար ուղղութիւններ ու գիրքեր։ Ի վերջոյ սակայն միւս ընկերները գործը լքեցին և Ռափայէլ Պատկանեան առանձինն իր վրայ վերցուց Գամառ-Քաթիպա անունը։ Գամառ-Քաթիպա հասած է ժողովրդականութեան ամենաբարձր աստիճանին, որուն ո՛չ ոք հասուսարած է ցարդ։ Իր ուսուցիչներէն չատերը տարուած երգեր են։ Նախ Գամառ-Քաթիպայի չափաբերական աշխատութիւնները վերնագրով ուղղակի միջոցաւ հրատարակութեան անոր երգերը և չատով աւելի ահագին ժառանգ։ Իր յաջողութեան պատճառները երեք էին։ 1. Ժողովուրդին կեանքէն կը գրէր, 2. ժողովուրդին սրտին մօտիկ նիւթեր կը մշակէր և 3. ժողովուրդին լեզուով կը գրէր։ Ռ. Պատկանեան արդի բանաստեղծ, նոյնպէս ալ արուեստագէտ է։ Իր ստեղծագործութիւններուն մէջ չատերը հաչակուած են. յիշենք մի քանին. Մայր Աւրաքի, Հիմն էլ չունիմ, Վարդան Մամիկոնեանի մահը, Զայլ բարբառոյ յանուպատի, Մեզի մոռցաւ, Վանեցիին աղօթքը, Հայե-

ուս բաղձալիքը, Թէ իւև աղետ եւայլն: Թամա-Քամ-
պա տաճկահայոց կեանքը չոչափել և զանոնք բնդունա-
կեալ բանաստեղծն ու ազատ երգիչն է: Անոր ազդեցու-
թիւնը մեծ եղած է Հայկական Յեղափոխութեան նախա-
պատմութեան մէջ: Պատկանեան ունի նաեւ արձակ գր-
ուածքներ, վիպական ու երգիծական: Վէպերուն մէջ
յայտնի են Փառասիրը, Մոլորեալ. Տիկին եւ Նաժիշտ եւն.:
Անհնատազանգատուր գրութիւնները երգիծականներն են,
որոնք գրուած են Նոր-Նախիջեւանի բարբառով, ինչպէս
Փորտոդին Ատազը, Քաղկեդոն, Դրացիս, Վարքեւոր և
այլն: Թամա-Քամպա անունն ալ ինք ծ'է հայ գրակա-
նութեան պատմութեան մէջ: Մեռած է՝ 1892ին:

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶԵԱՆ (1841-1807).— Սրեւելա-
հայ տպաւորչական բանաստեղծ, հրապարակագիր և ա-
րեւելահայ աչխարհիկ գրականութեան հիմնադիրներու գլ-
խաւոր գործակիցն է Սմբատ Շահազիզ: Ծնած է Աչտա-
րակ գիւղին մէջ: Լազարեան Ճեմարանին չրջանաւարտ
ըլլալէն վերջ մինչեւ մը ուսուցչական պաշտօն վարած է: Իր
գրական կեանքը երկար չրջան մնի, մին բանաստեղծա-
կան և մեսլ՝ հրապարակագրական: Ճեմարանի աչակեր-
տած ատեն հրատարակութեան իր անդրանիկ բանաստեղ-
ծական ժողովածոն՝ Ազատութեան ժամեր խորագրով: Ա-
ռնաչխոյժ տպագրութեան կրած է Ս. Նազարեանցէն, Մ.
Նալբանդեանցէն ու Ռ. Պատկանեանցէն և մանուկ Պոյ-
ետնէն: Հիւսիսափայլ Շահազիզեանի ալ կռուանն եղաւ:
1865 ին լոյս տեսաւ իր երկրորդ ժողովածոն, որուն մէջ
կային 60 ի չափ ռատիտաւոր և Լեռնի վիշտը նչանաւոր
պատմական-քերթուածը, որուն մէջ Շահազիզեան կը
խոսցնէ ժամանակակից գաղափարները, ձգտումներն ու
ըղձերն: Այդ թուականէն վերջ աւելի հրապարակագրա-
կան նկարներ մշակած է: Իր երկրորդ ընդարձակ գրուած-
քը Անանուխի Նահանգներ խորագիրն ունի, չոչափելով
այլ և այլ խնդիրներ և Մոլեկս Ռոբինսոնի պատմութիւ-
նը: Գրած է նաեւ Վարդանանց տօնի առթիւ գրքոյկը: Սմ-

բաս Շահնազիր ազգաբնակութեան մասին է և անոր առաջնորդման ազգասովներու գլխաւորներէն մին։ Յարեւանը կատարուեցաւ 1892ին։

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԷԱՆ.— Տաղանդաւոր հրապարակագիր, հոգեւոր ընկերութեան-անուանագէտ, առաջնակարգ բեմադրող և Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան անուանի անդամներէն։ Ծնած է Կարկառոյ մէջ, աւարտած է Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանն ու տարի Բարիզի Քալաքական Գիտութեանց համալսարանի փայլուն ընթացքներ հանդիսացած։ Երկար տարի ուսուցչական պաշտօն վարած է Ռուսաստանի, Հայաստանի և Պուլկարիոյ մէջ։ Այլեւայլ թերթերու մէջ գրած է շատ մը պատմական, քաղաքական և անուանական հետաքրքիր յօդուածներ։ Երեք տարի խմբագրած է Սմերիայի Երիտասարդ Հայաստան թերթը և տարիներէ ի վեր Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնական օրկանին Հնչակի խմբագրատունն է։ Օսմ. Սահմանադրութենէն վերջ Տաճկաստան եկած և երկրին Նոր-Աշխարհ թերթին գլուխն անցած։ Առանձին գիրքերով լոյս տուած են կարգ մը քաղաքականութիւններ ու ինքնագիր գրքոյկներն, որոնք են, Եւրոպայի հաղորդական դրութիւնը Պերլինի վեհաժողովից յետոյ, Երիտասարդ Թուրքիա եւ Հայերը, Հերդեր եւ իր հաղորդական հայեացքները, Տնտեսագիտական հարցարան, Սոցիալիզմ եւ Հայրենիք, Գաղիքաշխատ Դասակարգը, Գործաւոր դասակարգը կայլն։ Սապահ Գիւլեան հետաքրքիր մարդ մէ և վերին աստիճանի ուժեղ ու տրամաբանող լեզուն է։ Զուարթ վիճակի մէջ կը միայն իր հոգեկան մէկ կրծքէ, Առեւելեան խնդրոյ պատմութիւնը։ Կ. Պոլիս և գաւառները իսուած է ազգու և հետաքրքիր ճառեր, հաղուագիտ պերճախոսութեամբ։

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱՋԱՐԵԱՆՑ (1810-1879).— Արեւելահայ աշխարհի գրականութեան հիմնադիրներէն մին, կրօնքի հրապարակագիր և ազատամիտ գրիչ։ Ծնած է Թիֆլիսի մէջ; աւարտած է Ներսիսեան գպրոցը և ա-

չակերտած Դորպատի համալսարանի լեզուագիտական ճիւղին: Ուսուցչութեամբ պարապելով հանդերձ գրական գործունէութեան մէջ եւ 1858ին հիմնեց Հիւսիսասիական հանդէսը, որ ամբողջ վեց տարի հրատարակեցաւ՝ անոգին ազգութիւն մասջ ընդունելով ուսումնասիրող ազգային եւ գրական կեանքին մէջ ու ժամադրավայրն հանդիսանալով իրեն գործակից աշխարհագրագէտ ընկերներուն,— Նալբանդեանի, Դամառ-Բաղիշպայի եւ Շահազիզի: Հիւսիսասիական ազատասէրն ինքն էր, որ լեզուն մշակելէն մին գործառ: Նալբանդեանի մասջին գրական գործերը ուսանելէն են (Հայոց գրականութեան համառօտ պատմութիւնը, 2 հատոր): Այնուհետեւ նպատակ է ուսանելէն եւ հայերէն ուրիշ կարգ մը գիրքեր, շահեկան ատաջարանները: Ներկայիս է իր Հանիկեան հայրախօսութեանը, ընթերցանութեան դնելիկ հատորածն: Նալբանդեանց ունի նաեւ շատ մը թարգմանութիւններ: Այս տաղանդաւոր հրապարակագիրը ատաջդիմական գաղափարներով ու քննադատական սուր միտքով օժտուած գրագէտ մէ, հաւատացող ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ հայ ազգին պատմական մեծ դերին, պաշտպան կրթական գործին եւ հակառակորդ՝ հնութեան, պահպանողականութեան եւ ագիտութեան:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ.— Ուսանող ծանօթ լեզուագէտ, բանասէր եւ ուսուցիչ: Ունի լեզուաբանական ու պատմական գործեր, ինչպէս Գրաբարի հոլովումը, Գրաբարի հաւանականութիւնը, Պոլիկա եւ իր վարդապետութիւնը, Սիրոսի պատմութիւնը եւ Խորենացի, Ներսիսեան դպրոցի հաւատոս պատմութիւնը եւայլն: Թարգմանած է Շէյքսպիրի Սրճայ Վիրը:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ.— Ուսանող լաւագոյն պատմաբաններէն մին եւ ուսուցիչ: Ծնած է Ուսմանիոյ մէջ: Իր գաղափարակութիւնն սուցած է Բարիզի Մուրատեան վարժարանը: Պատասնեան հանդիսացաւ խղճամիտ ու ճշտասէր ուսուցիչ մը եւ երկար ա-

ան պաշտօն վարից հոս ու հոն։ Աշխատակցած է Կովկասի չատ մը թերթերուն ինչպէս՝ Կռունկ, Մշակ, Մեղու Հայաստանի, Փորձ, Վարժարան եւ Արարատ, որոնց մէջ ընդհանրապէս հայ լեզուի ու գրականութեան վերաբերեալ յօդուածներ գրած է։ Իր ամենէն նշանաւոր երկասիրութիւնն է Հայոց Պատմութիւնը, նախապատ աշխատութեան արդիւնք և կոկիկ գործ։ Ս. Պալասանեանի ուսուցչական գործունէութեան 25 ամեայ յոբելեանը տօնուեցաւ 1883ին։

ՎՐԹԱՆԷՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ (Ագրօ).— Արեւելահայ գրականութեան վաստակաւոր ներկայացուցիչներէն մին է ծանօթ գեղարուեստական գրող Վ. Փափազեանը։ Ծնած է Վանի մէջ, 1866ին, և երկար տարի կովկաս ճնշուած ըլլալ խրատուցած առաջնոյ լեզուն ու ոճը։ Տաղանդաւոր վիպագիր է Վրթանէս Փափազեան, մանաւանդ մանրը ու սեղմ պատմուածքներու մէջ անուանի։ Մինչեւ 1894 թիւը, Փափազեանի գրութեանց նիւթը կը կազմէր աճկարհայոց կեանքը՝ իր բոլոր տառապանքներով ու արհաւիրքներով, ընկերային ու քաղաքական բոլոր չարիքներով. բայց տակաւ առ տակաւ նա անդրադարձաւ համամարդկային նիւթերու։ Գրած է բազմաթիւ մանր պատմուածքներ, որոնց մէջ նշանաւորներն են Անապատի, Կոյրեր, Անիւս, Պատկերներ գիւղից, Ընթրոսի երգեր, Սանթօ, Հողի աշխատութիւններ եւայլն։ Հաճի Բեկ՝ իր վիպական գրուածքներու գլխաւորն է։ Մշակի ու Մուրճի մէջ Ագրօ ծածկանունով ունի չատ մը նամակներ՝ Տաճկահայաստանէն, Պարսկահայաստանէն, Սեւ ծովի ափերէն և եւրոպական կեդրոններէ։ Ունի նաեւ կարգ մը թարգմանութիւններ՝ Նիչէէն (Այսպէս էր խօսում Զրադաշտը), Էրկման՝Շատրիանէն (Մի գիւղացու պատմութիւն) եւայլն։ Փափազեան իր գրութեանց մէջ անբասութեանց, զրկանքներու, բռնապետութեան և ամեն տեսակ ճնշումներու դէմ բողոքող է և բծախնդիր։ Իր այս ձգտումին կը միանայ սահուն լայն հոգի զրկիչ մը և պատմելու ընդունակութիւն,— որոնք հետաքրքրականութիւնն և կենդանութիւն կուտան իր գրուածքներուն։

ՐԱՖՖԻ (Յակոբ Մելիք-Յակոբեան, 1835-1888).— Ա-
րեւելահայ գրականութեան ամենէն նշանաւոր և ժողո-
վըրդականացած դէմքն է Րաֆֆի, հայոց մեծ վիպագիրն
ու յեղափոխական գաղափարի քարոզիչ հրապարակագիրը:
Ծնած է Սալմաստի Փայաչուկ գիւղը (Պարսկաստան):
Չկայ որեւէ գրագէտ հայ որ լսած չըլլայ իր անունը և
կամ իր մէկ կամ աւելի գործերը կարդացած չըլլայ: Ինչ
որ է Գամառ-Քաթիպա բանաստեղծութեան մէջ, նոյնն
է և Րաֆֆի՝ վիպագրութեան մէջ, տոգորուած միեւնոյն
մարտակից ձգտումներով և յեղափոխական վաւերաւն
պատգամներով: Րաֆֆի ճամբորդած է Հայաստան և
բազմաթիւ ազգագրական ու անդաստանական տեղեկու-
թիւններ ձեռք բերած: Իր վէպերուն մէջ դուրս կուգայ
երբեմն հետաքրքիր ուսումնասիրող մը՝ ժողովրդային առհասարակ
բարքերու: Րաֆֆի մուտ գործեց հայ գրականութեան
մէջ՝ Մշակի միջոցաւ: Գրիգոր Արծրունի գնահատեց գին-
քը և քաջալերեց: Այնուհետեւ Րաֆֆի անունը կապ-
ուեցաւ Մշակի հետ: Րաֆֆիի տարածուած և խանգա-
ւատիչ վէպերն ու պրօթիւնները մեծ ազդեցութիւն ա-
ռաջ բերած են տաճկահայերու վերածնութեան գործին
մէջ: Իր անդրանիկ պրօթիւնը, Աղբարևարայ վանքը,
երեւցաւ Հիւսիսափայլի մէջ: Մշակի մէջ նախ գրեց
Ուղեգրութիւններ Պարսկաստանում և պարսկահայ կեան-
քէն շատ մը պատկերներ, ինչպէս՝ Սոխը, Կուռագրու-
թիւն, Մի օրագիր հող, Գեղեցիկ Վարթիկ, Սևքարիս Հր-
ուիսիւկ, Բլրի Շարաբաևիլ, Խազ փուշը, Հարեւանը և
այլն: Ունի նաեւ Թիֆլիսի բարքերը նկարագրող պատ-
մուածքներ, որոնք են՝ Ոսկեայ վիրակնոցի, Սևլեր վա-
ճառող և Տնային վեճաբ: Իր պրօթիւններէն երկրորդ
շրջանին Րաֆֆի ծանր պատմուածքները և սկը-
սաւ գրել մեծ վէպեր: Անոնցմէ Ջալալեդդին, Խենթը և
Գայծերը բացառապէս Տաճկահայոց կեանքէն առնուած են:
Խայտագողի Ճիշտսակարաևը, Ոսկի Սխտորն ու Ղարիպ
Մշեցին՝ հայկական ընկերային կեանքի պատկերներ են-

նների են, իսկ Դաւիթ Պէկ, Սասունցի և Պարոյր Հայկազն պատմական նշանաւոր վէպերն են: Բաֆֆիի պատմական աչքառու ուսումնասիրութիւնն է Խորենացի Մեխիթարիստները, որոնք նոր էջ մը կը պարզեն հայոց պատմութեան կարեւոր մէկ շրջանին վերաբերեալ: Թարգմանած է՝ Կայենի կեանքը և Ղարաբաղի աստղագէտը նոյն: Յայտնի ուսումնասիրական գործ է նաեւ Հայ կիրքը եւ հայ երեւոյթները: Բաֆֆի բեղմնաւոր գրող է և տաղանդաւոր վիպագիր: Նա իր վէպերով տարածեց ընթերցանութիւնը, սիրցուց աշխարհիկ լեզուն և յեղափոխական ու ժողովրդական շունչ տուաւ տարկացած հայ ժողովուրդին: Տաճկահայոց ուսուցիչ լեզուին ծանօթացած են նախ Բաֆֆիի գործերով, որոնց մեծագոյն մասը իրենց ժամանակակից կեանքը կը ներկայացնէր: Բաֆֆի հայ գրականութեան անմահ մշակն է:

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ՈՒՐԻՇ ԳՐՈՂՆԵՐ

Արեւելահայ աշխարհիկ գրականութեան գաշտին մէջ գործող այս գլխաւոր դէմքերով բաւականանալով, հ'անցնինք այժմ կարդալ տալ կարգ մը անուններ ալ, որոնք ունեցած են գրական գործունէութիւն:

Ա. Ա. Աբարեանց, Աբգար Յովհաննիսեանց, Ա. Բահատրեան, Ա. Բուզանեան, Ազարիա Դանիէլեան (Ա. Ազնեան), Ալեքսանդր Աբելեան, Ա. Բալասեր, Ա. Երնեկեան, Ա. Շահնազարեան, Աչոտ Ամատունեան, Ա. Զանեան, Աբարի, Աբամ Զարըգ, Արիստակէս եպ. Սեդրակեան, Աբշալոյս Մխիթարեան, Աբշակ Ագաթեան, Աբշակ Մոճուեան, Աբշակ տէր Մկրտչեան, Աբշակ Օլիճեան եւայլն:

Բ. Բագրատ Աչեանց, Բ. եպ. Գէորգեան եւայլն:

Գ. Գաբրիէլ եպ. Աչեանց, Գաբրիէլ Խատիսեան, Գալուստ տէր Մկրտիչեան, Գ. Ալիշանեան, Գաբրիէլեան Ենգիւրեանց, Գաբրիէլեան Լեւոնեանց, Գաբրիէլեան Ժամակ, Գաբրիէլեան Վ. Յովսէփեան, Գ. Էդիլեան, Գէորգ Բաշինճաղեան, Գէորգ Բաշինճաղեան, Գէորգ Գասպարեան, Գէորգ Գրիգորեան, Գէորգ Գրիգորեան, Գէորգ Գրիգոր

Ջաղեան, Գէորգ Բարդուխարեանց, Գ. Շէրենց, Գրիգոր Ղազարեան, Գրիգոր Եղիկեան (Վառակուն), Գր. Վանցեան, Գ. Տէր Սղէքսանդրեան եայլն:

Դ. Դերենիկ Դեմիրչեան եայլն:

Ե. Եղիշէ Թօփչեան, Ե. Շահազիզեան, Երուանդ Վ. Տէր Մինասեան եայլն.

Է. Էմին Տէր Գրիգորեան, Էմմանուէլ Նազարեան եղն.

Ի. Իսահակ Յարութիւնեան եայլն:

Լ. Լեւոն Բարեան, Լեւոն Սարգիսեան եայլն:

Խ. Տիկին Խաչիկեան (Տիկին Մարիկեան) եայլն:

Կ. Կ. Խաչիկեան, Կ. Կոստանդեանց, Կոստանդին Մելիքշահեան (Տմբլայի Խաչան) եայլն:

Հ. Համբարձում Սուաքելեան (Շահրիար), Հայկ Տ. Սահակեանց եայլն:

Ղ. Ղազարեցի եայլն:

Մ. Մանուկ Սրեղեան, Մատոդ Պետրոսեան, Մարգար Սահակեան, Մ. Սրբ. Սմբատեան, Եժ. Մ. Բարդուխարեան, Մ. Եկմալեան, Մեծրոպ եպիսկոպոս, Մխիթէր Մանուէլեան, Մխիթէր Յովհաննէսեան (Նար-Դոս), Մխիթէր Պատկանեան, Եժ. Մխիթէր Տէր Գրիգորեանց, Մ. վ. Եժշկեան, Մանր Մանրեանց, Մ. Տ. Շեռո (Համբիակ Սրբոմեանց) եայլն:

Յ. Յ. Ազաթաբեան, Յակոբ Կարինեան, Յ. Դադբայեան, Յարութիւն Եսայեան, Յարութիւն Թումանեան, Յարութիւն Ճուղուբեան, Յարութիւն Սրուէեան, Յովհաննէս Արարատեան, Յովհաննէս Կոստանդեան, Յովհաննէս Մալխասեան, Յովհաննէս Խան Մահեան եայլն:

Ն. Եժ. Ն. Փուշմեան եայլն:

Շ. Շիրմազանեան եայլն:

Պ, Պետրոս Մոճառեան, Պետրոս Սիմէոնեան եայլն:

Ջ. Սչրղ Ջիւանի եայլն:

Ռ. Ռուբէն Արարատեան, Ռուբէն Խան-Ազատ եղն:

Վ. Վահան Մկրտչեան, Վահան Տէրեան, Եժ. Վահրամ Սրմակեան, Վ. Մատոեան եայլն:

Տ. Տիգրան Նազարեանց, Տ. Նուռատրէեանց եղն:

Փ. Փանոսեան, Փ. Վարդանեան, Փուշմեան եղն:

Ք. Քերովբէ Պատկանեան եայլն:

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ)

Լրագրութեան դերը.— Լրագրութեան ծագումը.— Հայ լրագրութեան սկիզբը.— Ս.Լուսաւորիչ հայ լրագիրը.— Հայ լրագրութեան շրջանները.— Հայ լրագրութիւնը Տաճկաստանի մէջ.— Հայ լրագրութիւնը արեւելահայոց մէջ.— Լրագրական այլ կեդրոններ.— Կուսակցական մամուլ.— Կարեւոր հայ թերթեր.— Ի՞նչ կը պարտիմ հայ լրագրութեան:

ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԸ.— *Լուսաւորեալ երկիրներու մէջ հարկ չունի անհրաժեշտ պահանջ մը եղլլը, որ ժողովուրդին առաւելագոյն կամ պարբերական ընթերցասիրութեան է, և կամ մարդկային կեանքի յիշատակարանը: Ս. Գիրքը հասարակութեան առաջնորդն է, որ մանուկի բեմէն կ'արձակէ իր խրոխտ պատգամները՝ հասարակական ամեն տեսակ խնդիրներու նկատմամբ: Ժամանակակից մամուլը սրտի քաղաքակրթութեան պէտք է: Անհրաժեշտ պէտք ազգային է քաղաքական, ընկերային, տնտեսական, գիտական և այլ առաջդիմութիւններու, արուեստները՝ ժամանակակից միտքին և պահանջը՝ քաղաքակրթութեան: Ամեն երկրի մէջ ալ ժողովուրդը իր աչքերը լրագիրներուն յառած՝ ամեն բան մամուլէն կը սպասէ: Գիտութեան, գրականութեան և գեղարուեստի բոլոր ճիւղերն ալ անոր մանրազնին օժանդակութեան կը տպասեն: Պարբերական մամուլը կամ լրագրութիւնը քարոզման է աշխարհի գործունէութեան և հետեւաբար ալ հրատարակչական ոյժ՝ ընկերային կազմակերպութեան մէջ:*

ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ.— *Ոմանք կը կարծեն թէ լրագրութեան ծագումը նոր է և հետեւանք ապա-*

պրոթեան պիտին: Ճիշդ է որ Կիպրիանոսի պիտը մեծ մրուր և զարգացում առաւ լուսաբերութեան գործին և թէ առանց անոր լուսաբերիչը անկարող պիտի ըլար ծառայել իր նպատակին, սակայն և այնպէս անիկա,— լուսաբերիչը,— չատ ուշի հին է քան տպագրութիւնը: Սմիւռնայի ժամանակներու մէջ Հռոմէական պետութիւնը ունէր երկու լուսիններ: Հռոմայեցիներէն վերջ կը տեսնենք Զինաստանը, որ քրիստոսի 336 թուականէն սկսեալ պարբերական հրատարակութիւններ ունի: Եւրոպական երկիրներու մէջ Իտալիա առաջինն էր որ 1563 ին ունեցաւ իր անդրանիկ լուսիլը, Ֆրանսա՝ 1605ին, Զուխցերիա՝ 1609ին, Գերմանիա՝ 1612-15ին, Անգլիա՝ 1622ին, Սպանիա՝1626ին, Շուէտ՝1644ին, Ռուսիա՝ 1703 ին: Զանազան երկիրներու լուսիլական հին հրատարակութիւնները՝ բաղդատելով ներկայիս գործիքն ունեցող այլևայլ և բազմաճիւղ լուսիլներու և պարբերականներու հետ, բնականաբար մեզի համ երեք ուշադրաւ պիտի դանենք առաջինները, որքան բարդաւած և կատարելագործեալ են վերջիններն:

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ.— Ինչպէս որ հայկական տպագրութեան օրօրանը Հայաստանի մէջ չէր, այնպէս ալ հայկական գաղթավայրերուն վիճակուած էր կարծես հայ լուսիլութեան անդրանիկ ձեռնարկը: Մենք տեսանք արդէն թէ ժէ. դարէն սկսեալ մեծ և նշանակելի չարժում մը տուեալ գաղթավայրերու հայերը և սկսան գպրոցներով, տպարաններով ու վանքերով ժողովրդային լուսաւորութեան գործին և հայ գաղափարութեան ծառայել: Հնդկաստանն էր այն երկիրը, ուր հիմը դրուեցաւ հայ լուսիլութեան: Նախապէս Կալկաթայի մէջ տպագրուած կը կարծուէր անդրանիկ հայ լուսիլը, Ազդարար, սակայն ի վերջոյ ձեռք բերուած օրինակներէն հաստատուեցաւ թէ անիկա Հնդկաստանի Մատրաս քաղաքին մէջ հրատարակուած է և թէ հայ լուսիլութեան ծնունդը պէտք ապրնել ժ.Ը. դարու վերջին

տարիներուն մէջ, 1794ին։ Աւելորդ է ըսել թէ Ժ.Ը. դարը արդէն չատ արդիւնաւոր չրջան մ'էր հայ դպրութեան և հայկական տպագրութեան համար։ Հայերը երբեք առաջին այս լրագրով, կը դառնան աշխարհիս քաղաքակրթուած ազգութիւններու մէջ տառնկուելու տեղը գրաւող ժողովուրդ մը, որ չատ մը ուրիշ քաղաքակրթուած ազգերէ առաջ, նոյն իսկ Ամերիկայէն ու Յունաստանէն ալ առաջ, լրագիր ունեցած է։

ԱՆԳՐԱՆԻԿ ՀԱՅ ԼՐԱԳԻՐԸ.— Այսօր սկիզբ առած ուսումն և ընդունուած ճշմարտութիւն մ'է որ հայոց անգրանիկ լրագիրն եղած է Ազդարար պարբերականը։ Գահանայ մ'է Հայ Լրագրութեան հիմնադիրը. որ 1794 տարուան Հոկտ. ամսուան մէջ հրատարակած է Ազդարարը Մատրաի մէջ։ Այդ պատուական ու անմահ անձնաւորութիւնը Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքէն Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանն էր։ Սա քսնդրուած Մատրասի ազգայիններուն գրասէր ընթացքէն ու ուսումնասիրական ոգիէն, տպարան բացաւ, և վերջոյ սկզբան անգլիացիներու հրատարակած լրագիրներէն օրինակ առնելով՝ հայերէն թերթ մը հիմնելու գաղափարն յղացաւ։ Ազդարար լոյս կը տեսնէր ամեն ամսոյ վերջերը։ Դժբաղդաբար, հակառակ գրասէրներու կողմէ գտած բարոյական քաջալերութեան, խմբագիր քահանան հազիւ երեք տարի յաջողեցաւ շարունակել իր ամսաթերթին հրատարակութիւնը և նիւթական պատճառներով թերթը դադրեցուց 1796ին։ Ամսագրին մահուան հետ գրեթէ անկէ ունեցաւ առաջին հայ խմբագրին մահն ալ՝ երկու չաբաթ տարբերութեամբ. Հայոց առաջին լրագիրը բաւական կանոնաւոր կերպով խմբագրուած էր ունէր այլեւայլ օգտակար յօդուածներէ զատ, ազգային-տնտեսական լուրեր, տեղեկութիւններ և նոյն իսկ տեսութական ծանուցումներ, ամէնը գրաբար լեզուի չափ ու կշիռով։ Թէև և թերթին լեզուն գրաբար է, սակայն կան նաեւ աշխարհիկ լեզուով գրուած յղումներ և յօդուածներ։

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ.— Հայ լրագրութեան պատմութիւնը, որ կը սկսի 1794էն, Ազգապատար ամսագրով, չատ հետաքրքրական է: Շատ մը հայկին թերթեր կան հրատարակուած այլեւայլ ժամանակներու մէջ՝ այլեւայլ առաջադրութիւններով: Անոնց ուսումնասիրութիւնը, առանց շրջաններու բաժանման, չատ դժուարին պիտի ըլլար: Հայ լրագրութիւնը զարգացման և զարծունէութեան միեւնոյն աստիճանին մէջ գտնուած չէ միշտ: Ունեցած է բարձրացումներ և անկումներ, համաձայն բնականաբար՝ անտեսական, ազգային, բնակարային ու քաղաքական պայմաններու փոփոխութեան: Որպէսզի վերոյիշեալ ընդհանուր ըլլայ հայոց պարբերական մամուլին կատարած գործին ուսումնասիրութիւնը, հարկ է մանել պատմական այն բոլոր գործօններուն ու ազդակներուն մէջ, որոնք լրագրութեան միջավայրը կազմեցին: Իսկ սուղ էջերու մէջ միմիայն ուրուագիծ մը կրնայ տրուիլ:

Հայ լրագրութեան պատմութիւնը սուղ երկու գրքոյկներու բանասէրները,— Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմքէրեան (1893) և Գարեգին Լեւոնեանց (1895),— շրջաններու բաժանման մէջ չեն համաձայներ իրարու հետ: Հ. Գ. Գալէմքէրեան չորս բաժանումներ կ'ընդունի հայ լրագրութեան պատմութեան մէջ, հետեւեալ կերպով:

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ.— Հայ լրագրութեան սկիզբէն մինչեւ 1840, երբ հայոց պարբերական մամուլի զարգացումը շատ դանդաղ է:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ (1840-1860).— Հայկական կեանքին մէջ զարթօնք մը կը նշմարուի, նորանոր թերթեր կ'երեւին և հայ լրագրութեան մէջ համեմատական աճում մը և գործունէութիւն մը կ'երեւայ:

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ (1860-1875).— Լրագիրները կը շատնան. գրական նոր հայեացքներ ի յայտ կուգան հրատարակագրութեան մէջ.

ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ (1875-1893).— Հայ լրագրութիւնը կը դանուի իր առուգութեան մէջ:

Հատանաբար Հ. Գ. Գալէմքէրեան հինգերորդ շրջան պիտի նկատէր 1893-1913 ժամանակամիջոցն ալ, եթէ այսօր գրէր իր պատմութիւնը:

Գարեգին Լեւոնեանց սակայն այդ կերպով չի գտներ հայ լրագրութեան շրջանները(1): Անոնց տասնամեակ-

(1) Գարեգին Լեւոնեանի այս նիւթին վրայ խօսող բազմաշխատ գործն է ՀԱՅՈՑ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ, Պատմական տեսութիւն, Ընկիզրից մինչեւ մեր օրերը (1794-1894), ընդարձակ ծանօթութիւններով, 1895, Ալեքսանդրապօլ: Մենք ա՛չ միայն կը հետեւինք իր գծած շրջաններուն, այլեւ լուսի կ'օգտուինք իր գործէն, այս գլուխին պատրաստութեան մէջ:

ներու կը վերածէ հայոց պարբերական մամուլի զարգացումը, և անոնց խմբագիրները կը ներկայացնէ ճոխ ծանօթութիւններով, խղճամիտ մանրամասնութիւններով և պիտանի լուսրոշներով: Կ'ամփոփենք իր գործը:

Ա. ՇՐՋԱՆ (1794-1800).— *Հայ լրագրութեան հիմը դրուեցաւ Հնդկաստանի մէջ: Այս վեցամեայ շրջանին մէջ ունեցած ենք միայն մէկ լրագիր,— Աղդարար: Նշանաւոր գործողն է Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեան:*

Բ. ՇՐՋԱՆ (1800-1810).— *Այս Բ. շրջանին մէջ ունէցան 3 հայ պարբերական հրատարակութիւններ, որոնք են՝ Տարեգրութիւն, Եղանակ Բիւզանդեան և Թիշտասխարան: Այս տասնամեակին մէջ լրագրութիւնը վիճակի մէջ ալ սկսաւ: Գլխաւոր գործողն է Հ. Դաւկաս վ. Ինճիճեան:*

Գ. ՇՐՋԱՆ (1810-1820).— *Այս շրջանին մէջ միայն մէկ ծանօթ պարբերական ունեցած ենք,—Տիտակ Բիւզանդեանը,— վիճակի: Գործող Հ. Մանուէլ վ. Զախչախեան:*

Դ. ՇՐՋԱՆ (1820-1830).— *Հայոց մէջ լրագրութեան գործը Լսուեցաւ 1820ական թուականներուն: Բայց կալկաթա հրատարակուած Հայելիէն, ուրիշ թերթ չունեցանք:*

Ե. ՇՐՋԱՆ (1830-1840).— *Այս շրջանը նշանաւոր է անով որ տաճկահայ լրագրութիւնն սկսաւ: Ի թաց առեալ ուրիշ տնկեր, Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուեցաւ Լրոյ գիր-ուեծի Տեռութեան Օսմանեան թերթը: Լրագրութեան մէջ ամերիկայի միսիոնարներ ունեցան ճարտիկ գործունէութիւն: Զորս լրագիրներ կան. (Շտեվասրան, Կալկաթա, Լրագիր, Կ. Պոլիս, Շտեվասրան պիտանի գիտելեաց, Իզմիր, միսիոնարական հրատարակութիւն):*

Զ. ՇՐՋԱՆ (1840-1850).— *Տասնչորս լրագիր կայ այս շրջանին մէջ: Ռուսահայոց պարբերական մամուլը կը հիմնուի Կովկաս լրագրով: Տաճկաստանի լրագրութիւնը կանոնաւորուած է: Այս տասնամեակին լրագրեան ասպարէզին մէջ նշանաւոր գործողներն էին՝ Մեսրոպ Թաշճեանց, Յովհաննէս Տէրոյենց, Դաւկաս Պալդազարեան, Յակոբ Կարինեան, Միքայէլ Պատկանեան,*

մխիթարեան, բազմաթիւ քարոզիչներ և վիճակիկ Մխիթարեան միաբանութիւներ: Հրատարակուած են 14 թերթեր, որոնք են, Արշալոյս Արարատեան, Ազդարար Իւրգանեան, Բազմավէպ, Հայրենասէր, Անահիտ, Ազգասէր, Գոլխան, Սուրհանդակ Կ. Պոլսոյ, Հայաստան, Եւրոպա, Յայսմաւուրք գիր հոյ, Սուրհանդակ Իւրգանեան, Բանասէր, Հանասիրաց, Ծաղկանոց Հայաստանի և Աստղ Հայաստանի:

Է. ՇՐՋԱՆ (1850-1860).— Հայ լրագրութեան պատմութեան հետազօտող մտաւոր աշխատութիւն, Յունարի և Հայաստանի կեդրոնները մէջ: Կ. Պոլիս ու Թիֆլիզ հրատարակեցին իրենց գործունէութիւնը: Ունեցած ենք 25 լրագիրներ, որոնց գլխաւորներն են՝ Արարատ, Բանասէր, Մասիս, Արիի Արարատեան, Արծուի Վասպուրականի, Մասեաց Արարատի, Արեւելք, Երեւան, Մեղու, Հիւսիսափայլ, Եւրոպա, Արեւմուտք եւայլն: Այս շրջանին լրագրական տպագրութեան մէջ նշանաւոր գործոններն են՝ Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեան, Կարապետ Եպիսկոպոս, Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեան, Մեծ Մատթեոս Մաղաքիայեան, Ստեփան քահանայ Մանդինեանց, Գաբրիէլ Եպիսկոպոս Ագաթոնեանց, Ստեփաննոս Նազարեանց, Յարութիւն Սրմաճեան և այլն:

Ը. ՇՐՋԱՆ (1860-1870).— Այս շրջանը հայ լրագրութեան ամենէն փայլուն շրջաններէն մէկն է: Թերթերու ճամբին ու գործակցութիւնը դարձի է տարածուէր: Առանձին Տաճկաստանի ու Կ. Պոլսոյ մէջ տասնեակներով նոր թերթեր կուգան հրատարակուած: Աշխարհի 45 նոր թերթեր կան, որոնց կարեւորներն են՝ Կոտակ, Փունջ, Կիլիկիա, Ծաղիկ, Հայկական աշխարհ, Արծուիկ Տարօնոյ, Սիօն, Արարատ. Օրագիր և այլն: Նշանաւոր լրագրական գործոններն են՝ Գաբրիէլ Վ. Սրուանձտեանց, Յարէն Վ. Ամերեան, Մարկոս Ազատիկեան, Համբարձում Պատճանեան, Օգոստ Յովսեփեան, Մխիթարեաններ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի հոյ միաբանութիւնը և այլն:

Թ. ՇՐՋԱՆ (1870-1880).— Բազմաւեմատ նախորդ

տաննեամեակին, այս շրջանը բնդուն չէ, բայց լրագրութիւնն աւելի հասունցած է։ Կը քարոզէ ժողովուրդին, կը կրթէ հասարակութիւնը, գոյն կ'առաջնորդէ որոշ ձգտումներու։ Քաղաքական փոփոխութիւնները, անտեսական, ընկերային ու քաղաքակրթական պայմանները ժողովուրդը դիտակցութեան կը բերեն հետզհետէ։ Այս շրջանին մէջ հրատարակուած են 21 թերթեր, որոնց աչքառուներն են՝ Յոյս, Հայրենիք, Երկրագունտ, Արեւելեան Մամուլ, Մշակ, Դպրոց, Նոր Դար, Լոյս, Փորձ, Մանկավարժական թերթ և այլն։ Լրագրական գլխաւոր դրոշներն են՝ Հմայեակ Եպ. Դիմաքսեան, Վահան Վ. Բաստամեան, Զաբելայր Մանեան, Մատթէոս Մամուրեան, Գրիգոր Արծրունի, Արշակ Յովհաննիսեանց և այլն։

ժ. ՇՐՋԱՆ (1880-1890).— Հայ դրականութիւնը 80 ական թուականներուն մէջ ծաղկեցաւ ու բարգաւաճեցաւ։ Պարբերական մամուլն ալ սկսած է առաջդիմել արագ արագ. պէտքը չատ է աճեր կողմ և պահանջը մեծ։ Ժողովուրդը լրագիր կը կարդայ այլեւս և նոյնիսկ կը վճարէ։ Հասարակական ամեն մէկ գործունէութիւն լրագրութեան նեցի կը դառնայ։ Շատ մը գնահատելի պարբերականներ սկսան հրատարակուիլ։ Հիւսիսափայլի և Մեղու Հայաստանեայ օրով սահմռկած կուսակցութիւնները այս տասնամեակին մէջ մարմին առին, որոշ դոյներ ստացան։ Ազատականներու և պահպանողականներու պայքարը ամեն դասակարգերու պատկանող մարդիկ ալ կը հետաքրքրէ հիմա։ Քաղաքական, գիտական, կրօնաբժշկական, մանկական և այլ ծրագիրներով հրատարակուող հայ թերթերը յեղաշրջեցին հայ հասարակութեան կեանքը և, գոյն պրին աւանդական նոր շունչ մը մէջ։, Այս շրջանին մէջ 44 նոր լրագիր ունեցանք Տաճկահայաստանի և Կովկասոյ ու արտասահմանի մէջ։ Աւանդ պիտաւորներն են՝ Մկսկորս, Բիւրակն, Արձագանգ, Գրական եր իմաստասիրական շարժում, Վարժարան, Բուրաստան Մանկան, Աղբիւր, Երկրագունտ,

Նոր Դար, Աւետիք, Խիկար, Աւուհիկա, Ծաղիկ, Հանդէս Ամսօրեայ, Հնչակ, Արմեն, Հայաստան, Մուրճ, Սուրհանդակ եւայլն։ 1880-90 լրագրական նշանաւոր գործիչներն են՝ Բիւզանդ Բէշեան, Արթար Յակոբեան, Յակ. Փալտաճեան, Սպանդար Սպանդարեան, Աւետիս Արտահանեան, Մ. Փորթուգալեան, Աւետիս Նազարբէկեան, Հ. Ս. Տէրվիշեան, Վիշնասպ Մխիթարեանները եւայլն։

Ժ՝Գ. շրջան (1890-1900).— Այս շրջանը թէեւ առջին տասնեակը մէջ լրագրութեան աճում մը ցոյց չի տար, սակայն 1894 էն վերջ լրագրական նոր գործունէութիւն մը կը սկսի, մանաւանդ արտասահմանի մէջ, ուր հայ կազմակերպութիւններ իրենց օրգանները կ՝ունենան և կամ Տաճկաստանէն փախած բազմաթիւ գրագէտներ ու յեղափոխական անհատներ իրենց անհատական ջանքերով թերթեր կը հրատարակեն։ Տաճկաստանի մէջ մամուլը կ՝ենթարկուի և գրաքննութիւնը կը ճզմէ գրեթէ ամէն տեղ։ Լրագիրները գունատ են երեւելի և 1895էն ետքը մամուլը գրեթէ այժ չի ներկայացնէր և ճշմարտութեան արձագանգ չըլլար։ Այս շրջանը արտասահայ լրագրութեան համար մանաւանդ բեղմնաւոր է։ Նշանաւոր գործողներն են՝ Յովհաննէս Բարդեւսեան, Արիփար Արիփարեան, Լեւոն Բաշալեան, Արշակ Զօպանեան, Երուանդ Օտեան, Արամ Ամատունեան, Տիգրան Արիփարեան եւայլն։ Հրատարակուած գլխաւոր թերթերն են՝ Տարազ, Պատկեր, Դրօշակ, Հայք, Ազատիս, Նոր Կեանք, Հանրագիտակ, Բիւզանդիոն, Սուրհանդակ, Մանզումէի Էֆքեար (հայերէն), Շիրակ, Բանասէր, Ձայն Հայրենեաց, Բրաւոմիք, Շարժում, Լոյս, Հայրենիք եւայլն։

Ժ՝Դ. ՇՐՋԱՆ (1900-1913).— Հայ լրագրութեան ոսկեդարն է այս շրջանը։ Հայ ժողովուրդն օր աւուր աճող հետաքրքրութիւնն զաւ՝ Ռուսական և Օսմանեան երկիրներու մէջ Սահմանադրութիւն հրատարակութեան հետեւանքով առաւոտայ և տաճկահայ բազմաթիւ թերթեր հիմնուելուն ամէն տեղ։ Մինչեւ 1905 արդէն խոշ մեծ թա-

վոլ տաճ կը տարուէր լրագրական գործը Թուրքիոյ մէջ։ 1905 ին Սահմանադրութիւն յայտարարուեցաւ և ազատ ատեան լրագիրներ հրատարակուիլ սկսան Կալկաթայի մէջ։ Նոյն երեւոյթը տեսնուեցաւ նաեւ Տաճկաստանի մէջ՝ Օսմ. Սահմանադրութեան յայտարարութեան թուականէն (1908) անմիջապէս վերջ։ Ճիշդն ըսելով տունկը պէս կը բուսանէին թերթերը։ Հետեւեալ ատեան նոր թերթ հրատարակելու գործը «արհիւրալ պատուոյ» ի բնոյթն էր ստացած, չատ մը թերթեր չկրցան շարունակել, և հիմա հետզհետէ հրապարակին վրայ կը տեսնենք անոնք միայն, որոնք նեղութեան տեսակէտով կրնան տոկալ։ Այս չրջանին մէջ հրատարակուած գլխաւոր նոր թերթերը կարելի է համարել, Ազգագայ, Յառաջ-Հորիզոն, Երիտասարդ Հայաստան, Ազգ, Ազատութիւն, Դաշինք, Ազատամարտ, Ժամանակ, Նոր Աշխարհ, Յառաջ, Նոր Այգ, Հայկունի, Եփրատ, Աշխատանք, Բժիշկ, Կոհակ, Մարմնամարզ, Տաճար Ոստան, Վանեցոյց, Բողբոջ, Նոր դպրոց, Ազօր, Լուսաւորչական, Գիտութիւն եւն։ Ներկայիս մէջ քաղաքական կեանքն այնքան փոթորկալից և անակնկալներով լի է որ մի՛այն լրագիրներն են որ յաջողութիւն կը պահեն։

ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ.— Տաճկաստանի հայ ժողովուրդը մտաւորական գործունէութեան մէջ՝ միշտ առաջնեկաց ըլլալ ուզած է։ Տաճկահայ լրագրութիւնն ալ իր ապագրութեան պէս՝ աւելի հին է, քան արեւելեան հայերուն։ Առաջին տաճկահայ լրագիրն է Լրոյ գիր ուժի skrupkeալի օսմանեան (չարամտիկի), որ նախապէս թուրքերէն հրատարակուած Թաղվիմը Վեգային յաջորդած էր։ Լրագիր հրատարակելու ընդհատ փորձեր ըլլալէ վերջ՝ բողոքական միսիոնարներու Շեվալեան, Դիտակ Հիւզանիեանը և Ազգարար Պոյոն են առաջինները չունեցան։ Պէմբի մէջ Ղուկաս Պալդաչարեան կրտ է թէ 1840 ին հիմնեց Արշալոյս Աւետարանը, որ կարելի դիրք պրուսից, տակոյն, Ժ.Թ. դարու տաճկահայոց նշանաւոր դէմքերէն Յովհաննէս Տէրոյենցի վե-

Ճակատած էր առաջին կանոնաւոր լրագրին հրատարակութեան գործը։ Տէրոյենց 1846 ին սկսաւ հրատարակել Հայրասան թերթը՝ աշխարհաբար լեզուով, Պատրիարքարանի հովանաւորութեամբ։ Անոնցմէ առջի լրագիրները բաղմացան, մանաւանդ 50 սկսած թուականներու. երիտասարդ գործիչները նոր տեսակներ բերին և առաջնոյ լրագրութիւնը հետզհետէ բարեփոխուեցաւ։ Այժմ առաջնորդներն հանդիսին վեց օրաթերթեր, մէկ երկօրեայ լրագիր և շատ մը չաբաթաթերթեր, ամսաթերթեր եւայլն։

ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ.— Առաջին հայ լրագիրը, որ հրատարակուած է առաւտեայերուն մէջ, կովկասի չաբաթաթերթն է, խմբագրութեամբ Յակոբ վարժ. Կարինեանի և Մկրտչէ Պատկանեանի։ 1846 ին սկսաւ հրատարակութիւնն այս թերթին, որուն շուրջն հաւաքուեցան անմիջապէս ժամանակակից հայ գրողները։ Կովկասի մէջ խմբագրութիւնը գրաբար լեզուով և աւելի պաշտօնական տեսակետ կը պարունակէր։ Մէկուկէս տասնեակ տարի չափ հրատարակուեցաւ, ու վերջապէս «անհետացաւ» նեղմտութեան պատճառներով դադրեցաւ։ Անոնց Գարեգին Պատկանեան Թիֆլիսի մէջ 1850 ին հիմնեց Արարատ չաբաթաթերթը, կրօնական ուղղութեամբ և աշխարհաբար լեզուով։ Ոչ Կովկասի և ոչ ալ Արարատ թուն մը գրած են Ներսիսեան տասնեակ տարիներ անցքերուն մասին։ 1858 ին Մեղու Հայրասանին և Հիւսիսափայլը, 1859 ին՝ Ճռաքաղը, 1860 ին՝ Կռունկը և Մասեաց Աղաւնին յաջորդեցին Կովկասոյ անդրանիկ այդ թերթերուն։ Առանցմէ միայն Ճռաքաղն էր որ գրաբար կը գրուէր, մնացեալները առհասարակ աշխարհաբար լեզուով կը հրատարակուէին։ Առանց մէջ ամենէն մեծ դեր կատարողը Հիւսիսափայլն էր, որ գործունէութեան բոլորովին նոր ասպարէզ մը գծեց։ Վերջապէս չատցան հետզհետէ հայ թերթերն և մասնաւորապէս գաղափարական պայքարներու ասպարէզ Ռուսահայոց մէջ։ Այժմ առաւտեայներն ունին երեք օրաթերթ և բազմաթիւ չաբաթաթերթ ու հանդէսներ։

ԼՐԱԳՐԱԿԱՆ ԱՅԼ ԿԵԴՐՈՆՆԵՐ .— Տաճկաստանէն և Ռուսաստանէն զատ լրագրական կեդրոններ ունեցած ենք Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ և աշխարհի ամեն կողմը : Այլեւայլ ժամանակներու մէջ զանազան թերթեր հրատարակուած են նաեւ՝ Հնդկաստան (Կալկաթա, Մատրաս և Պոմպէյ), Սինկափուր, Իտալիա (Վենետիկ), Աւստրիա (Վիէննա), Յունաստան (Բարիզ և Մարսէյլիա), Անգլիա (Լոնտոն և Մանչէսթըր), Զուիցերիա (Ժընեվ և Լօզան), Յունաստան (Աթէնք), Պուլկարիա (Վառնա, Ռուսճուգ, Յիւլիսէ լէր), Եգիպտոս (Ալեքսանդրիա և Գահիրէ), Պարսկաստան (Թաւրէժ), Ամերիկա (Նիւ Եորք, Պոսթըն, Ֆրէզնօ) եւայլն : Տաճկաստանի կառավարութենէն վերջը մանաւանդ, երբ արտասահմանեան հայ գաղութները կառավարութեան թերթեր չունէին անանց հետ : Հինէն ի վեր հայ թերթերը մեծ դեր կատարած են հայկական գաղութներու մէջ և գաղթականներուն մէջ ազգային գիտցողը վատ պահած :

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ .— Սրատասհանի լրագրական գործունէութեան մէջ ամենէն մեծ և կարեւոր անոր պէտք է բռնել անշուշտ կուսակցական մամուլը, որ իր պաշտօնական և անպաշտօն լրագրական հրատարակութիւններով թէեւ կուսակցական տեսակէտներու հետեւողութեան նուիրուած է ասկէ, սակայն և այնպէս չդադրիր ըլլալէ մեծագոյն ազդակը գաղութներու մտաւորական գործունէութեան և զարգացման ու բարգաւաճման : Այս հայեցակէտով Հնչակեան, Դաշնակցական, Վերակազմեալ Հնչակեան կամ Սահմանադիր - Ռամկավար կուսակցութիւններ մատուցած են նշանակելի ծառայութիւններ : Աւելորդ կ'ըլլայ հոս մեամն յիշել իրենց օրկանները, որոնք միշտ արծարծած են ազատագրութեան գործունէութեան մէջ իւրաքանչիւր հայ գաղթականութեան մէջ՝ հայրենիքի սէրը, ազգային ոգին և հասարակական պարտականութեան գաղափարը :

ԿԱՐԵՒՈՐ ՀԱՅ ԹԵՐԹԵՐ .— Մէկ կողմ թողլով այն մը այն թերթերը, որոնք առանձնապէս նման նկատ

ու անցած են լուսաբաշխ հորիզոնին վրայէն, կ՚արժէ նկատել որ հայ լուսագրութեան պատմութիւնը կուտայ առնուններ կարգ մը թերթերու, որոնք հակառակ ծաւալութիւններ մատուցած են հայ մտքին, հայ գրականութեան ու հայ կեանքին: Նկատի չունենալով այն թերթերը, որոնք մինչեւ այսօր ալ կը հրատարակուին, հոս կրնանք նշանաւոր հայ պարբերականները. Ա.Հաւիս, Ա.ռաւոս, Ա.ռեւելք, Ա.ռեւելեան Մամուլ, Ա.ռեւմուտք, Ա.ռաւգուսկ, Ա.ռմենիա, Ա.ռեսպեր, Բազմավէպ, Բանասէր, Բիւզանդիոն, Բուրաստան ամսկրեայ, Բիւրակն, Դրօշակ, Ծաղիկ, Հայաստան, Հանդէս Ամսօրեայ, Հիւսիսափայլ, Հնչակ, Մասիս, Մեղու Հայաստանի, Մշակ, Նոր Դար, Տարազ, Օրագիր և այլն:

ԻՆՉ ԿԸ ՊԱՐՏԻՆՔ ՀԱՅ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.— Մեր մէջ մանաւանդ լրագրութիւնը գրականութեան և գրագիտական տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի: Մեր չատ մը նշանաւոր գրիչները լրագրութեան մէջ մտրցած են և չատ մը լաւ արտադրութիւններ՝ լրագրութեան մէջ հրատարակուած: Հայկական միջոցին մէջ հայ լրագրութիւնը աւելի քան գնահատելի դեր ունի: Անիկա հայ ժողովուրդը լուսաւորած է և նորագոյն գաղափարներու ու հասկացքներու ընտանեցուցած: Հայ մատենագիրներու չափ ալ հայ լրագրիչներու երախտագիտութիւն կը պարտինք:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ)

Տպագրութեան գիւտը.— Հայկական տպագրութեան սկիզբը.— Հայ տպագրութեան երախայրիքները.— Սբգար Դպիր և իր տպագրութիւնը.— Հայկական տպագրութիւնը ԺԷ. դարուն վերջ.— ԺԸ. դար, ԺԹ. դար եւ վեր օրերը։

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՒՏԸ.— ԺԵ. դարը Եւրոպայի իմացական վերածնութեան շրջանն էր։ Գրականութիւն, գեղարուեստ և գիտութիւն քաղաքակրթական հորիզոն մը բացած էին մարդկութեան համար։ Մինչեւ դարուս հազարամեայ թմբիրը վերջ գտած էր ու դարուն մտաւորականութիւնը զարթած։ Եւրոպական բոլոր առաջադէմ երկիրներուն մէջ ընդհանուր չարժում մը կար, առեղծագործ գործունէութիւն մը, որ ամեն կողմ իր գոյութիւնն զգալի կ'ընէր։ Բայց դարուն ամենամեծ յեղաշրջութիւնը Տպագրութեան Գիւտին վերապահուած էր կարծես։ Ան էր որ ճշմարիտ վերածնութիւնը կը առեղծէր և մարդկային միտքին լոյս կուտար։ Առանց անոր՝ մարդկային ճարտասանութիւնները ձեռագիրներու մէջ պահուած պիտի ձնային առկախն և անկարող՝ արտագրելու և բազմացնելու օրինակներով տարածուելու. մինչդեռ տպագրութիւնը գործը կ'արագացնէր, գիրքը կը ժողովրդականացնէր և ամբողջ մարդկութիւնը մտաւոր եղբայրակցութեան կապով մը իրարու կը մօտեցնէր։

Տպագրութեան հրաշալի գիւտը կը պարտինք գերմանացի Յովհաննէս Կութէմպէրկի, որ չարժական տառերու գաղափարն յղանալով՝ զայն կիրարկեց Մայանսի մէջ առաջին անգամ և այնարկի հակայական մտաւոր յեղափո-

խոխիւնը յայտարարեց։ Կուխէմպէրկ, որ տպեցաւ 1397-1468 տարիներուն մէջ, երկար ժամանակ տպագրութեան կատարելագործութեան աշխատած էր արդէն։ Վերջապէս 1456ին աւարտեց Աստուածաշունչի մը տպագրութիւնը, չորժականն տառերով։ Տպագրութեան գաղափարը նոր բան մը չէր, որովհետեւ փայտէ կաղապարներու միջոցաւ պատկերներ եւ կամ ուրիշ մանր մունր գործեր տպագրութիւններ կատարուած էին Եւրոպայի մէջ ժ-ե. դարուն սկիզբները։ Սակայն, որ փայտագրութիւն (Xylography) կ'ըսուի, հին դարերէ ի վեր Չինաստանի մէջ կը գործածուէր եւ տակաւ ալ Գերմանիոյ, Հոլանտայի եւ Վենետիկի մէջ մուտ գտած էր, Այս տպագրութիւնը սակայն ունէր շատ մը անպատեհութիւններ, որովհետեւ՝ 1. Գիրերն անշարժ էին, 2. Պատրաստութիւնը դժուար էր, և 3. Մեծածախս էր։ Կուխէմպէրկի շարժական տառերու տպագրութեան գլուխ անհատական աշխատութիւններ ալ եղան անուն գործիչներ ալ իմացական աշխարհին։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ.— *Տպագրութիւնը արդարեւ մարդուեցաւ Եւրոպայի ամեն կողմերը և տարաւ մեծ զարգացում։ Գրեթէ կէս դարու ընթացքին մէջ ինը տար քաղաքակրթուած երկիրներու մէջ տպագրութիւն հաստատուած էր։ Իտալիա եւս, իրրեւ իմացական վերածնութեան օրօրան և ընդհանուր երկիր, շատով իրացուց Կուխէմպէրկի գիւտը։ Կարճ ժամանակի մէջ իտալական քանի մը քաղաքներ օժտուեցան մամուլով։ Բայց Վենետիկ մասնաւորապէս առաջնակարգ դիրք ունեցաւ տպագրութեան տեսակէտով, որովհետեւ ամբողջ արեւելքի վաճառականութիւնը կը կեդրոնացնէր, ունէր աշխարհագրական և քաղաքական հարմարագոյն դիրք, մեծ բարգաւաճում և արուեստական զարգացում։ Շատով Վենետիկի մէջ տպագրութիւնն բնականացաւ և տպարաններն իրարու յաջորդեցին, այնպէս որ տպագրութեան գիւտէն 25 տարի վերջ՝ 200է մօտ տպարաններ կային հաստատուած։*

Եւրոպային եկած և կամ Արեւելքէն հոն ապաստանած ամեն ազգեր կը ջանային իրենց լեզուով տպագրութիւններ կատարել։ Տեսակ մը մամուլի համաշխարհային կեդրոն դարձած էր։ Հայերը Ռուբինեանց չկրնային ի վեր մնալ՝ յարաբերութիւններ ունէին Վենետիկի հետ, և հոն հաստատած գաղութ մըն ալ կար. ուստի անբնական պիտի ըլլար անշուշտ, եթէ իրենց արեւելքի արքայական և ընդունակ ցեղերէն մէկուն զաւակները, չուզէին իրենց բաժինն ունենալ տպագրական արուեստին այս ընդհանուր ծաւալման մէջ։

Ժ.Զ. դարուն սկիզբը, 1512 թուականին, սկիզբ կ'առնէր Հայկական Տպագրութիւնը, այս պարագաներուն տակ, Վենետիկի մէջ։ Մէկ տարուան ընթացքին մէջ հինգ հատ հայերէն գիրքեր կը հրատարակուին։ Այժմ մեր ձեռքը գտնուած տպագիր անդրանիկ հայ գիրքերն այդ ցոյց կուտան։ Բայց ո՞վ է տպագրիչը, ինչ ազգի կը պատկանի, ո՞րտեղացի է.— այս հարցերուն պատասխան չտար այն նշանը, որ D. I. Z. A. գիրերը կը պարունակէ կարի չրջանակի մը մէջ և վենետիկ տպագրուած հայերէն առաջին հինգ գիրքերուն վրայ ալ կը գտնուի, և ոչ ալ այն յիշատակարանը, որ անոնցմէ մէկուն մէջն է և կ'ըսէ թէ գործը Մեղապարտ Յակոբի գործն է և կարդացողը թող խնդրէ անոր համար։ Անա պաշտելի անձ մը, որուն անհուն երախտագիտութիւն ունենալով հանդերձ չենք ճանչնար դժբաղդաբար։ Չարկ կա՞յ արդեօք ըսել թէ հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութիւնը մ'երթան դժուար բան էր, և հետեւաբար ալ մ'երթան աւելի մեծ է այն ծառայութիւնը, զոր հայոց անդրանիկ տպագրիչը մատուցած է հայկական դպրութիւններուն։

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԱՆԱՅՐՈՒՔՆԵՐԸ.— Վենետիկի մէջ 1512-1513 թուականներուն D. I. Z. A. տպարանին կողմէ հրատարակուած գիրքերը ճանաչելու համառօտակի։

1. ՊԱՐՉԱՏՈՒՄԱՐ.—Սա առաջին տպագրուած հայերէն օրացոյցն էր, որ ցոյց կուտար եկեղեցական տօներըն Ունէր նուագացոյցի և մարմնաւոր տաժիններ՝ նախապաշարումներով և գուշակութիւններով։

2. ՊԱՏԱՐԱԳԱՏԵՏՐ (Խորհրդատետր Ս. Պատարագի).— Հայ եկեղեցւոյ մէջ գործածելու յատուկ ծանօթ գործ մըն։

3. ՈՒՐՔԱԹԱԳԻՐՔ.— Ասիկա տեսակ մը բժշկարան էր, որ կուտար սառանաններ ու դեղեր հարցնող զօրաւոր տղօմքներ, երդմնեցուցչութիւններ, չար նուազարէ պատսող ու պահող հնարքներ, տղօմքներով բժշկուելու խրատներ, գուշակութիւններ Եւսյն կիպրիանոս անուն տղօմապրքին տղօմքներէն մէկ քանին տակէ առնուած են։

4. ԱՂԹԱՐՔ.— Մեհեանո՛յն է գրեթէ աս ալ, բժշկարան, միսաին ունենալով վիճակն ու բազդի գուշակութիւններ, բայն և չար օրերու ցուցակներ՝ լուանի թիւերով, երազներու բացատրութիւն, երկրաշարժի մեկնութիւն եւայլն։

5. ՏԱՂԱՐԱՆ.—Հաւաքածոյ մը մինչնադարեան հայ երգիչներու տաղերուն Գլխաւորաբար Յովհաննէս Թլկուրանցիի երգերը կը պարունակէ։

ԱՐՁԱՐ ԴՊԻՐ ԵՒ ԻՐ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ.— Մինչեւ վերջերս այնպէս կը կարծուէր թէ Եւդոկիայի Արքար Դպրի էր առաջին հայ տպագրիչը։ 1545ին Վենետիկ տպուած Սաղմոսարան մը այդ ենթադրութեան հաստատ էր բանաձեւները։ Բայց նոր հետազօտութիւններ և գտնուած ուրիշ հին տպագրութիւններ հերքեցին այս կարծիքը և առաջնութիւնը տուին Յակոբին, որ Վենետիկի մէջ 1512-1513ին տպագրած էր Պարզատուանն ու վերը յիշատակուած մեռա չորս գիրքերը։

Հայերը իրենց թշուառութիւններուն մէջ միշտ օժանդակութիւն կը ապաւէին Արեւմուտքէն իրենց վիճակին բարւոքման համար։ Խաչակիրներու շրջանին ալ արդէն սերտ յարաբերութիւն ունեցած էին Վատիկանի և արեւմտեան տէրութիւններուն հետ։ Մոնղոլական տիրապետութենէն վերջ, երբ Հայաստան պարսից ու թուրքերուն հպատակ էր, կրկին Արեւմուտքի դիմում ընել յարմար նկատուեցաւ։ Հրաժարեալ կաթողիկոս Մխիթար Սեբաստացի եւդոկիացի Արքար Դրպիրը Հռոմ ղրկեց՝ իր Սուլթանշահ տղուն և Աղեքսանդր քահանային հետ, որպէսզի Պապին յիշեցնէր Եւրոպայի խոստումը՝ Արեւելքի քրիստոնեաներուն ազատագրութեանը համար, իմանար թէ արեւմտեան քրիստոնեաները ինչ կը խորհէին հայոց համար, հայոց փրկութեան գործին համար Պապը համոզել ջանար և միջնորդ ըլլար՝ Հռոմի Պապին և Հայոց Հայրապետին միջեւ տեսակցութիւն մը կարգադրելու։ Արքար ներկայացաւ Պիոս Դ. Պապին (1564) և շատ տաք ընդունելու-

թիւն գոտւ, սակայն կրօնական Բարեկարգութիւնը (Reformation,) որ ցնցած էր Հռոմի գահը, Պապն անկարող կը գտնէր՝ հայոց օգնելու։ Արդար Հռոմէն վճռական կուգայ՝ հատանոտար քաղաքական նպատակաւ, և հոն բնականաբար կը հետաքրքրուի տպագրութեան արուեստով։ Պոլիս գտնին տաճկահայոց առաջին տպարանը կը հաստատէ հոն։ Կրնայ հարց ծագիլ Թէ ինչո՞ւ Արդար Դպիր վճռական չհաստատեց իր տպարանը։ Պատասխանը պարզ է.— որպէսզի վատիկանի հակողութենէն ազատ ըլլայ և ուղղակի Հայ Եկեղեցիին ծառայէ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ՄԷՋ.

— Ամբողջ Ժ.Զ. դարուն մէջ, 1512էն յետոյ՝ հայկական մամլոյն ինը գիրք տպագրուած է։ Բայց Ժէ. դարուն, երբ հայ գաղութները զարգանալու վրայ էին, կը տպագրուէր մասնաւոր չարժում մը։ Դարուն առաջին կէսին քանի մը պատահական տպագրութիւններ միայն կ'ելլան Նետառանի Իլխոյ քաղաքին, Հռոմի, Մլետնի ու Բարիզի մէջ, իսկ բնաչխարհը կը լռէ մոռցած բոլորովին գիրք ու գրականութիւն։ Բայց ահա Սիմեոն Ջուղայեցի վանքին, Բաղէշի Ամբոցոյ վանքին ու նոր Ջուղայի մէջ խմորման չարժում մը և ուսումնական գործունէութիւն մը սկսաւ։ Հայ կղերին մէջ գտնուած էին դէմքեր, որոնք հետաքրքրուած էին արդէն տպագրութեան արուեստով՝ կրօնական-եկեղեցական սնոտիկէտով։ Գրական գործիչներն ալ սորվեր հայկական նկարով տպարանի նշանակութիւնը կ'ըմբռնէին։ Ջուղայի առաջնորդը Մատաոս կեսարացի՝ նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքը գրական և կրթական ծաղկեալ կեդրոն մը գործուց և ձեռնարկեց տպարանի կազմակերպութեան։ Վերջապէս 1640ին տպագրուեցաւ Շարակոց վանիք անուն գիրքը, որ ինքնատիպ կերպով պատրաստուած կոչտ ու կոպիտ գործ մ'է, թէեւ միեւնոյն ատեն գնահատութեան արժանի։ Մատաոս վարպետ տպագրութիւնը կատարելագործելու համար Յովհաննէս վարպետը ղրկեց Իտալիա, որպէսզի կամ թէ մը ուսանի տպագրութեան արուեստը և կամ վարպետ մը բերէ միասին։ Յովհաննէս վ. գաղտնի հոգևորականութեան յարուցած բազմադիմի արգելքներուն հաղիւհաղ յաղթելով կը

յաջողի տասը վոխադրել Նոր Զուղա, ուր տպարանը մեծ պարծանքը կ'ունենայ ալեւս: Էջմիածնի կաթողիկոս Յակոբ Զուղայեցին Մատթէոս Ծարեցի դպիրը կը ղրկէ Եւրոպա 1656ին, կրկին հայ տպագրութիւնը զարգացնելու համար: Նոյն հալածանքը գաղթական կղերին կողմէ, մինչեւ որ Ամստէրտամ կ'ապաստանի Ծարեցի և հոն կը հաստատէ տպարանը՝ ազատ բոլորովին Վատիկանի հետապնդումէն: Ծարեցին կը մեռնի և տպարանը կ'անցնի ձեռքը վաճառականի մը, որ անոր եղբայրը Ոսկան վարդապետը կը հրաւիրէ գործի գլուխ: Ոսկան վարդապետ հայ տպագրութեան ամենամեծ գործիչներէն մէկն է, կրթուած և ընդունակ մարդ, որ բաղդը կ'ունենայ առաջին անգամ հայերէն Աստուածաշունչը տպելու: Մինչեւ տպարանին մէջ տպուելան ուրիշ գիրքեր ալ: Ժամանակ վերջը Ոսկան վ. տպարանը Եւրոպայի մէջ տեղէ տեղ կը պտոյտէ անյայտ պատճառներով և շատ մը դրկանքներու կ'ենթարկուի գաղթականներուն կողմէ, մինչեւ որ վերջապէս ինք կը մեռնի և տպարանն ալ կը փակուի (1685): Իր գործը շարունակեց Մատթէոս Վանանդեցի գրաշարը, Թոլմա նաս. Նոյնիսկ անոնի հետ: Սակը լաւ պայմաններով Ամստերտամի մէջ տպագրութեան նոր գործունէութիւն մը կը սկսին: Մինչեւ 1717 բաւական գիրքեր լոյս կը տեսնեն և վերջապէս տպարանը կրկին կը փակուի, երբ գործողները կը մեռնին: Ահա այսպէս տպագրութեան գործին շուրջ շատ մեծ ոգեւորութիւն կայ սկսած ժէ. դարուն մէջ, և իսկական նոր չարժում մը խմորուած: Անշուշտ աւարտ հետեւանքն է և Իտալէ Օրիի ձեռնարկը՝ պարսկահայոց ազատագրութեան համար:

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵԻ ԺԸ. ԴԱՐ.— Այս դարուն մէջ այլեւս նախնական ու ընդհատ ձեռնարկներ չեն տպագրական արուեստին շուրջ խմբուած ջանքերը: Մասնաւոր կեդրոններ կան հաստատուած այլեւայլ տեղեր՝ իսկական և տպագրական: Ամեն տեղ մեծ ոգեւորու-

թիւն կը տիրէ։ Մամուլը հետզհետէ լոյս կը տարածէ եւ գիրով ու պրակատարբերով հետաքրքրութիւններ կը յայտնուին։ Դպրոցներն ալ անշուշտ իրենց մասնակցութիւնն ունին այս ընդհանուր քաղաքակրթիչ առաջխաղացման հետ։ Անա ժ.Ը. դարու տպագրական գլխաւոր կեդրոնները։ Իտալիոյ մէջ՝ Վենետիկ (Մխիթարեան Միաբանութիւնը), Ալտորֆ մէջ՝ Թրիեստ եւ Վիէննա (Մխիթարեան Միաբանութիւնը), Թուրքիոյ մէջ՝ Կ. Պոլիս եւ Իզմիր, Հնդկաստանի մէջ՝ Մատրաս, Պարսկաստանի մէջ՝ Էջմիածին, Ռուսաստանի մէջ՝ Սանկտ-Պետերբուրգ, Նոր Նախիջեւան։ Այս տեղերուն մէջ հաստատուած տպարանները աւելորդ է ըսել թէ ունեցան օգտակար գործունէութիւն, և դարը օգտակար դարձուցին՝ ո՛չ միայն մատենագրական, այլեւ տպագրական արուեստի տեսակէտով։

ԺԹ. ԴԱՐ ԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ.— Հայկական տպագրութեան պատմութեան մէջ ամենէն բեղմնաւոր շրջանը, գուցէ և ամենօրը ԺԹ. դարն է։ Ժամանակակից քաղաքակրթութիւնը՝ իր բոլոր գործօններով կը տանէր մատենագրական ճոխ կեանք մը և տպագրութիւնը կը տարածուէր ամեն կողմ։ Հայերէն գիրքեր ու թերթեր կը շատնան ամեն երկիրներու մէջ ալ։ Մինչեւ ԺԹ. դարու սկիզբը, հազիւ 600 կտոր հայերէն գիրք կայ հրատարակուած, մինչդեռ անհամար են ԺԹ. դարու մէջ տպագրուած մեծ ու փոքր հատորները եւ թերթերը։ Տաճկաստանն և Կովկաս գլխաւոր կեդրոններն են միշտ հայկական տպագրութեան։ Օսմ. Սահմանադրութենէն վերջ, երբ տպարան բանալը յայտնի գործարութիւններ պահանջեցաւ, գաւառներու մէջ ալ հիմնուեցան մասնաճիւղեր և ահաւոր գիրքեր ու թերթեր հրատարակուիլ։ Կովկասի և Ռուսաստանի տպագրական կարեւոր կեդրոններն են՝ Բեսարապիա, Մոսկուա, Թէոդոսիա, Ռոստով, Նոր Նախիջեւան, Թիֆլիս, Էջմիածին, Շուշի, Ջուղայի, Բաքու, Երեւան, Սէնքսանդրապոլ, Դանձակ եւայլն։ Տաճկաստանի յայտնի տպագրական կեդրոններն էին առաջ՝ Կ. Պոլիս և Իզմիր։ ապայ

աւելցան նաեւ Վան, Մուշ, Երուսաղէմ, Սրմաշ, Կաբին, Մարզուան, Սըվազ, Խարբերդ, Տրապիզոն, Կիրասոն, Սամսոն եւայլն: Սրտաոհման անցնելով կը գտնենք Իտալիոյ մէջ՝ Վենետիկը դարձեալ, Սւսորիոյ մէջ՝ Վիէննան, Ֆրանսայի մէջ՝ Բարիզը, Մարսիլիան, Պարսկաստանի մէջ՝ Նոր Ջուղա, Դեհրան, Դաւրէժ, Հընդկաստանի մէջ՝ Մատրաս, Կալկաթա, Եգիպտոսի մէջ՝ Սկեքսանդրիա, Գահիրէ, Պուլկարիոյ մէջ՝ Ռուսճուգ, Վառնա, Ջիլխէ, Ռումանիոյ մէջ՝ Կալայ և Եաշ, Գերմանիոյ մէջ՝ Լայբցիկ, Մարսուրկ, Սնպէլիոյ մէջ՝ Լոնտոն, Մանչէսթըր, Յունաստանի մէջ՝ Սթէնք, Զուիցերիոյ մէջ՝ Ժընէվ և Լօզան, Շուէտ-Նորվէկիոյ մէջ՝ Սթոքհոլմ, Ամերիկայի մէջ՝ Նիւ Եօրք, Պոսթըն, Ջիքագօ և Բրուքլինա, եւայլն:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

(ԻԲՐԵԻ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ)

Ա.ղիւսկան Բանասիրութիւնը.— Հին ջրգսլ ազգային բանասկրներու.— Հայագիտութիւնը Եւրոպայի մէջ .— Հայագիտական կարեւորութիւնը.— Osur հայագիտներու գործը.— Ձօլի Շրկոսկր.— Վիսոն եդբարք.— Վիքֆոռուս.— Լէյպցկան տր Ձորիվալ.— Էտուարտ Տիւլօրիկ .— Կարիկր.— Սկի Մարդկի.— Պրոսկ.— Վիգգոր Լանկլոյս.— Փեիֆս Նեւ.— Բեռերսկի.— Փօղ տր Լագարտ ,— Ֆրկտրիխ Միւլկր,— Հեսրիվի Հիւպշման.— Հերման Կուչկիս,— Լորտ Պայրկի,— Ա. Մեյեկ,— Նիֆոդս Մար .— Ուրիշ Հայագիտներ։

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Նոր կեանքս մէջ պետութեանց ճիւղերը քաղաքակրթեալ երկիրներու մէջ այնչափ առաջ գնացած են որ մանաւանդ իրենց կեանքը կը նուիրեն մանաւոր նիւթերու մշակման համար։ Մանագիտութեան այս նախընտրութիւնը երեւան բերած է նորանոր ճիւղեր և հետեւաբար ալ ուսումնասիրելի բազմաթիւ նիւթեր։ Բանասիրութիւնը նոր պետութիւն մը չէ, բայց արդիական բանասիրութիւնը բոլորովին նոր հանգրնաներու վրայ հաստատուած է։ Բանասիրական պետութեանց մէջ ամենէն ծանօթ նիւթն է ազգութեան ճիւղը, ասկէ հետո անոգին կարեւորութիւն կը տրուի մանագիտական բանասիրութեան ալ, որ շատ մը զուտական պետութիւններ կը զբաղեցնէ։ Արդիական բանասիրութիւնը.— որու երկու ճիւղերն են Լեզուական ու Մտաւորական,— չգոհանար վարկպարապի նիւթերով ու տեսութիւններով և

չխոտոր պատանական նամակներով։ Անկա ունի իրմանուր գիտական օրէնքները, որոնց հետևելո՛վ միայն իր վճիռը կուտայ այս կամ այն խնդիրին նկատմամբ։

ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ ԱԶԳԱՑԻՆ ԲԱՆԱՍԻՐՆԵՐՈՒ.— Հայ բանասիրութիւնը կամ Հայագիտութիւնը իր մանուր կապուրթիւնն ունի ընդհանուր բանասիրական աշխարհին մէջ, իրեն կարուած ունենալով հին լեզու մը եւ հին ալ մատենագրութիւն մը։ Յառաջանալու ենք որ մեր ազգին բանասէրներէն չատեր, հին չրջաններուն մէջ, գիտական սկզբունքներէ բոլորովին հետ, առանգական թիւանոյ մէջ մնացած էին և հասած այնպիսի եզրակացութիւններու, որոնք ճշմարտութիւնէ զուրկ էին։ Ազգային հին բանասիրութիւնը չկրցաւ երկար տանի գիտական քննադատութեան առջեւ, և հետեւաբար Ճամչեանները, Հիւնքեարտէյճեանները եւայն տեղի տուին վերջապէս։

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ.— Եւրոպացիներ այնուամենայնիւ ծանօթացած էին հայ ազգին, իր լեզուին ու գրականութեան հետ՝ դարերէ ի վեր։ Ենթ պատահաներ կրնան ի մտանդնել եւրոպացիները այս տարութիւնին նկատմամբ։ Առաջինը քաղաքական— գիտնադիտական էր լոկ, երբ արեւմտեան ազգերը իրենց քաղաքական և աչխատագրական գիրքին բերմամբ ճանչցած էին Ընդհատրապէս արեւելեան կարգ մը ազգեր և մանաւանդ հայերը։ Երկրորդը՝ կրօնական առաքելութեան չրջանն էր, երբ հոգեւոր գործունէութեան առթիւ հայ լեզուն ու մատենագրութիւնը տրված և կամ ուսումնասիրած էին։ Երրորդը՝ գուտ ուսումնական-բանասիրական պահանջներու ծնունդ էր։ Այժմ Եւրոպայի մէջ հայ գիտնականներու խումբ մը, որ հայագիտական ուսումնասիրութիւններով կը զբաղի և օրէ օր նորանոր յայտնութիւններով կը լուսաբանէ հայոց հին մատենագրութիւնն ու լեզուին գանազան կէտերը։

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.— Մեր

մէջ շատ քիչերը կը հետաքրքրուին հայագիտական հարցերով։ Շատ քիչերու համար միայն մատենագրական ուսումը չահագրգիռ կողմեր ունի։ Հայոց բանասիրական-հայագիտական թերթերը ընթերցելն իսկ չեն կրնար ապրեցնել, և նոյն ճիւղին վերաբերեալ կարեւոր գործեր քիչ անգամ լոյս կը տեսանեն։ Սակն հայ մատենագրական որ քիչ ու շատ գրական ճաշակ ունի, ի՛նչպէ՞ս որ սիրէ հայագիտութեան ուսումը և բերել անոր կատարելութեան։ Ո՛րչափ գրամական խնդիրներ չլուծուած պիտի մնային, եթէ բանասիրութիւնը չգար գոհացում տալ։

ՕՏԱՐ ՀԱՅԱԳԷՏՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԸ.— Օտար հայագէտներու գործը այս տեսակէտով՝ սակն տեսակ գիտութեան և երախտագիտութեան արժանի է։ Ստոյգ են որ իրենց համբերատար տքնով ու մանրախիզ ուսումնասիրութիւններով՝ մեզի կը վերադարձեն հայոց հին մատենագրութիւնն ու լեզուն և կը մատուցանեն սակնագեղ նպատակ՝ հայ բանասիրութեան։ Եթէ մանրամասն հաշուի առնենք, մեզ արդիւնք մը պիտի տեսնենք օտար հայագէտներու գործերուն ու աշխատութեանց գումարութիւնով։ Շատագրգռական ուսումնասիրութիւն մըն ալ այդ պիտի ըլար ինքնին։ Մենք հետ ենք բերելին այդ նպատակն ունենալէ։ Միայն թէ եւրոպացի գիտուն հայագէտ բանասէրներու գէմքերը ճանչնանք՝ կը նկատենք հայ լեզուի ու գրականութեան պատմութեան մէկ մասը, որ անտեսուած է գարէ։

ՃՕՆ ՇՐՒՕՏԷՐ (1680-1756).— Գերմանացի նշանաւոր գիտուն և հայագէտ։ Ծնած է Նոյեմբերգեան մէջ. հրատ էր արեւելեան լեզուներու։ Հայերէնը սորված Ամստերտամի մէջ՝ Թոմաս Գոդֆրոյի եպիսկոպոսէն, որ գերբեր ազգագրիր. համար հոն եկած էր։ Իր գիտուր հայագիտական գործն է Ս.տաւեաց լեզուի գանձ (1711), որուն մէջ երկարօրէն կը խօսի հայ լեզուի հնութեան, լեզուաբանութիւններուն, յատկութեանը, գործածութեանը, քերականութեանը, առոգանութեանը, չափաբանութեանը

և գործածելու վրայ։ Այս գրքին առաջաբանը շատ պատասխար է հայ լեզուին համար։

ՎԻՍՏՈՆ ԵՂԲԱՐԲ.— Ատենք հրատարակիչ-բանասէրներ էին, որոնք 1736ին հայկական մեծագրութիւն հրատարակելին յառաջնորդին Մոսկուայ Խորենացոյ պատմութիւն և աշխարհագրութիւն գործը։ Այս թարգմանութիւնն ունի ընդարձակ և հետաքրքիր առաջաբան մը՝ առիթ տալ լեզուին և Խորենացիի գործին մասնագրական արժէքին վրայ։

ՎԻԼՅՈՒՄՈՒ (1690-1777).— Ժ.Ը. դարու հռչակաւոր արեւելագէտ, որ ծնած է Բարիզի մէջ։ Իր մասնագիտութիւնն էր Ս. Գրոց բազդատական ուսումը, որ գիտցք մըած էր արեւելեան հին լեզուներու ուսումնասիրութիւնն։ Իր հայագիտական գործերն են. Փարիզու ազգ. մատենադարանի հայկական ձեռագրաց վրայ ծանօթագիր յօդուածներ, Արեգակի արդարութեան շաբաթաթուն թարգմանութիւնը, Ոսկեբերանի ներբողն հայերէնէ լատիներէն թարգմանութիւնը եւայլն։

ՂԱԶԱՐՅԵԱՆ ՏՐ ՅԱԿՈԲԻՒՍ.— Բարիզի արեւելեան լեզուաց դպրոցի ուսուցիչ։ Իր անդրանիկ հայագիտական գործն է Ոդոպիտա հայոց պէտ 1828ին ի Կ. Պոլիս տուած հրատարակութիւն։ Ապա Թրանսլէյնի թարգմանաց Մխիթար Գօշի առակները, Մովսէս Խորենացիի Պատմութիւնը, Եղնիկ Կողբացիի Եղծ Աղանդոցը եւլն։ Մեռած է 1862ին։

ԼԱՈՒՍՈՆ ՏԻԼՈՐԻԷ (1807-1881).— Ծնած է Թրանսնոայի Բուրգ քաղաքը։ Հետաքրքիր է որպէս, հայ, ուսուցիչ և գործնական։ Իր սքանչելի կեանքը բանաստեղծութեան նիւթեր մ'է։ Տիլօրիէ մեծ ծառայութիւն մատոյց հայ բանասիրութեան, ուսումնասիրելով բոլոր հայ ձեռագրերը, ձեռք բերած հայ պատմագրիներու շարքը և աշխատեցաւ գտնել իր հայագիտական պատրաստութեանց։ Տիլօրիէի նպատակն էր Դ. դարէն սկսեալ մինչեւ ԺԴ. դարու հայ պատմիչներու բանիւնական թարգմանութիւնը

հայերէնով միասին, և ասոր համար նոյնիսկ Բաղիշ քա-
զաքին դիմաց ըրաւ. սակայն իր առաջարկը (1809)
քաղաքական տրամաբանութեան հանդուրժողութեան
հետ: Բաղիշ համար ընդունելի եղաւ իմիջոց այս
առաջարկը. սակայն մեզք որ Տիւլօրիէ չկրցաւ անձամբ
ի գլուխ հանել: Նախ հրատարակուեցաւ Մանէկտա Ռե-
հայելին և Գրիգոր Երէցի պատմութիւնները պատմե-
լէնը (1850): 1869ին յոյս տուաւ Հաւսմուլի խաչալրաց
պատչաց, հոգիսական վարդապետաց, հատոր Ա. (Գրաբ.):
Կարեւոր են նաեւ իր հրատարակած Ռամկավարութիւն
Հին Հայաստանի պատմական երգոց եւ ժողովրդական ա-
րուեստներուն, Պատմութիւն, Վարդապետութիւն, Աւանդու-
թիւնք եւ պատարագամատոյցք (առանձին գողգոթէն),
Հոգիսական ընկերութիւն Ժ-Թ. դարու եւ իր հարսանեկան,
կրօնագրական դիրքը և այլն բազմաթիւ հոգեբանական
ուսումնասիրութիւնները:

Ա. ԿԱՐՐԻԷՐ.— Ալֆրետ Կարրիէր ծնած է Լիւ-
նէլլ (Գրանտա), ժընեվի սատուածաբանական վարժա-
րանն աւարտած է ու ապա ինքզինքը նուիրած բանաս-
տեղծութեան: Երկար տարի յաջողութեամբ վարեց սթեւե-
նան կինդանի ընդարձակ վարժարանին մանկապարտեզա-
տեղիները և ուսուցչութիւնը: Իր առաջին հոգեպատ-
կան գործն է՝ հոգի. Սատուածաշունչ պրոց Բարդմանու-
թեան մէջ պատած Յովհաննի և Սաւանէի պատմական
Բարդմանութիւնը: Վարդեւաքին մէջ գտնուած նշխա-
րատուփի մը վրայ պրուած հայերէն յիշատակի Բարդ-
մանութիւնը, Լաւէրի Հայերեն Քերականութեան Գրան-
ցերէն Բարդմանութիւնը, Բանիւ կամ յօսք հայոց տուեն
յառիւնաց բառգիրքը, Մոխսես Խորենացի եւ նանուրե-
տական ծննդաբանութիւնը, Նորագոյն աղբերք Մովսէսի
Խորենացոյ եւայլն իր գլխաւոր երկասիրութիւններն են:
Կարիէր Խորհրդի մեծ քննադատներէն մին է:

ՍԷՆ ՄԱՐԴԻՆ (1791-1832).— Վաճառականի մը
որդին է Սէն Մարդէն, ծնած՝ Բարիզի մէջ: Իր երիտա-

ապրք տարբերն մէջ պրպտական արտադրութիւններ ունեցաւ, բայց ապա ինքզինքը նուիրեց բանասիրութեան։ Իր անդրանիկ հայագիտական գործն է Հայաստանի վրայ պատմական եւ աշխարհագրական ինչատակագիրներ (2 հատոր)։ Գրած է շատ մը ուրիշ ուսումնասիրութիւններ, բանաստեղծական թերթերու մէջ։ Գլխաւորներն են՝ Իւերայ հայկական առակաց Վարդանայ, Իւերայ ճեղուխոսութեանց Հայաստանի առ Աւրշակաւ Բ. ի իւ չորրորդ դարու, Չինական առձանագրութեանց ի Պոլիարի, երկու Հերոդոտ, վեց Լեւոնի Բագրեւորք Հայոցմանէ, Հայոց Գրիգորեանք կաթողիկոսումէ, Մովսես Խորենացի, Մար Աբաս Կաթինա, Մխիթարեանք նոյն։ Սէն Մարտէն Բոլուցած է շատ մը ձեռագրներ հայ մատենագրութեան Բարգմանութիւններէն, ինչպէս Դազար Փարպեցի, Մովսես Խորենացի, եղիշէ նոյն։ Իր մահուընէն վերջ հրատարակուեցաւ Յովհան կաթողիկոսի հայոց պատմութիւնը (Ֆրանսերէնի Բարգմանուած) նոյն։

ՊՐՈՍՔ (1802-1880).— *Սէն Մարտէնի գործը շարունակեն եղաւ Պրոսէ, որ երկար ատեն հոս հոն այցելելով՝ հայերէն և վրացեան լեզուներն ուսումնասիրեց։ Իր գլխաւոր գործերն են Հնախօսական ճանապարհորդութեան մը տեղեկագիրքը, Ստեփանոս Օրբէլեան նոյն։ Իր Բարգմանութիւններու մէջ կարեւոր են՝ Հայ պատմիչներու հատուածները, որոնք ատոնց 2 հատորները միայն հրատարակուեցան, Տեղեկութիւն հայ գրչագրաց վրայ, Հայկական ճանապարհորդաց վրայ նոյն։ Բազմաթիւ են իր բանասիրական գործերը, ամբողջ հայ մատենագրութեան նուիրուած։ Պրոսէ փարիզ հոյակեր մ՚է։*

ՎԻԹՈՐ ԼԱՆԿԼՈՒԱ։ *Ծնած է Ցրանսա՝ 1829 ին և ուսած կենդանի լեզուները վարժարանին մէջ։ Ուսումնական-հնադրօսական Ուղեւորութիւններ կատարած է Կիլիկիա և Փոքր Հայք։ Այս ատեն գրած է Ուղեւորութիւն ի Կիլիկիա եւ ի Լերինս Տաւրոսի։ Ունի մատենագրական հայագիտական դրամագիտական, Հայաստան գրութիւնք, Վենետիկի Մխիթարեան Մխիթա-*

նաեթեան և հայկական հրատարակութեանց վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ։ Ան ալ ձեռնարկեց հոյ տպագրութեան հրատարակութեան։ Իր բազմաթիւ հայագիտական ուսումնասիրութիւնները նո՛յն խոկ թուելու համար անկ չունինք։

ՓԻԼԻՒՔՍ ՆԵԻ (1816-1893).— Պերճախոսի նշանաւոր հայագէտ և անուանի արեւելագէտ։ Ունի քարոզութիւններ՝ հոյ Եպրայեցոյին, Դրուագներ Ե. գարու հայոց ծանրի շրջանին, Յաճախադասական հատուածներ և այլն։ Իր նշանաւոր և հոյակապ հայագիտական գործը կը մնայ Հրեաստանեայ Հայաստան և իւր մանկավարժութիւնը, որ մեծ կոթողն է իր համբաւին։

ԲԵՆԵՐՄԱՆ (1801-1876).— Նշանաւոր հայագէտ, որ Ս. Դպրոցի վանքին մէջ ծնած էր ժամանակ մը։ Իր գլխաւոր հայագիտական գործերն են՝ Դրուագներ Հայոց եկեղեցական պատմութեան, Հայոց նախնական պատմութեան, Բաղդատութիւն հոյ եւ ասորւոց բառագիտութեանց մէջ։

ՓՐԵՏԻՒՄ ՄԻՒԼԼԵՐ (1834-1896).— Ծնած է Պոհեմիոյ մէջ։ Երկար տարի Վիէննայի համալսարանին ուսուցիչ էր։ Մեծապէս ինքնինքը նուիրած էր բանասիրութեան։ Իր գլխաւոր գործն է Անեւարի գիտութեան չեզուն, զոր լոյս ընծայած է տար՝ Ընդհանուր ազգագրութիւն գործով։ Ունի գրած շատ մը հայագիտական-եկեղեցական երկեր այլեւայլ մերթերու և գրքերու մէջ։ Փ. Մուլլեր հոյ լեզուն իրանեան ճիւղին մէջ կը դնէ։

Հ. ՀԻՒՊՇՄԱՆ (1848-1908).— Ծնած է Էրփուրտ

և վիպասած Սիրտզպուրիի համալսարանէն: Հոչակաւոր բանասէր և հնդինակաւոր հայագէտ է Բրոճ. Հէնրիկ Հիւպշման, որուն ծառայութիւնները հայ լեզուին կարելի չէ ուրանալ: Իր բազմաթիւ հայագիտական գործերէն յիշենք միայն մի քանի գլխաւորները, որոնք են՝ Հետազօտութիւն ի վերայ կազմութեան հայերեն լեզուի, Հայ լեզուի դիրքը, Յաղագս փոխադրութեան իրանեան լեզուաց եւ հայկականին եւայլն:

ՀԵՐՄԱՆ ԿՈՒՏՇՄԻԴ (1831-1887).— Ծնած է Գերմանիա և երկար տարի բանասիրական ուսմանց պատրաստուած: Ունի չատ մը գործեր, արեւելեան հին մատենագրութեան վրայ, բայց իրեւ հայագիտական գործեր, գրուածքներ ունի Ագաթանգեղոսի և Մովսէս Խորենացիի վրայ, որուն կատարի քննադատն է:

ԼՕՐԴ ՊԱՅՐՐՆ.— Անգլիացի մեծ մատենագիր, որ 1816ին վէնետիկի մէջ հայագիտութեամբ պարապեցաւ: Ունի Ս. Գրային թարգմանութիւններ, հայերէնէ անգլերէն:

ԲՐՈՃ. Ա. ՄԷՅԵՔ.— Արժանաւոր հայագէտ մը, որ աշակերտած է Հ. Յ. Տաշեանին և անոր քով կատարելագործած հայերէնը. ուսումնասիրած է հայկական ձեռագիրներն ու հոյ գաւառաբարբառները: Իր հայագիտական գործերուն գլխաւորներն են՝ Զայնական տեղեկութիւններ հայ լեզուի վասին, Ստուգաբանութիւններ, Հին հայերէնի հատկանշական ձեւաբանական ուղղագիծ մը, Հատկանշական հնչառօսութիւններ Հայերէնի հատկանշականութեան, Քննութիւններ Հայերէնի գոյականներուն, բայերուն դերանուններուն եւ շեշտին վրայ եւայլն: Ս. Կարէնէրի մահէն վերջ Բարիզի արեւելեան կենդանի լեզուներու վարժարանին հայերէնի բեմը Մէյեէի յանձնուեցաւ:

ԲՐՈՃ. ՆԻԿՕԼԱՍ ՄԱՌ.— Նշանաւոր ռուս-վրացի հայագէտ: Ուսումնասիրած է հայկական աւանդները և այդ նիւթին վրայ ունի հրատարակած հմտալից գործեր: Ինք է որ մասնակցած է Անիի պեղումներուն և երեան բերած հայկական ճարտարապետութիւնը, որուն վրայ

չատ մը յօդուածներ և ուսումնասիրութիւններ գրած է արժէքաւոր ուսանելն հանդէսներու մէջ։ Բացի. Մատ պատրաստած է լեզուաբանական հսկայ ուսումնասիրութիւն մը, որուն մէջ կովկասեան և հայ լեզուներու դիրքը ճշդել փորձած է։ Ասիկա ձեռագիր վիճակի մէջ է տակաւին։

ՈՒՐԻՇ ՀՈՅԱՊԷՏՆԵՐ.— Առնցմէ զատ կան տակաւին չատ մը հին ու նոր օտար հայագէտ-բանասէրներ, որոնք հետազօտութեան առարկայ դարձուցած են հայ լեզուն ու հին հայ մատենագրութիւնը, և մեծ ծառայութիւն մատուցած են հայկական բանասիրութեան։ Առնց հետ յիշատակել պէտք է նաեւ թէ կարգ մը հմուտ և լեզուագէտ հայ բանասէրներ ալ ունինք, որոնք օտար լեզուներով գրած են չատ մը հայագիտական ուսումնասիրութիւններ։ Երբ հայ մատենագիրներն ու գրագէտները երախտագիտութեամբ կը յիշենք, պէտք չէ մոռնալ որ այս օտար հոյակէտներն ալ ոչ նուազ նպաստ բերած են հայկական ուսմանց, որոնք անոնց չնորհիւ հիմա տարածուած են Արեւմուտքի մէջ։

Հ.Ս.Խ.Հ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
U.S.S.R. Публичная Библиотека
7/XI 1922
Ս. ՅԱՒՈՒ Ի ՅԱՆ ԱՆՎԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակին խօսքը Ա-Դ
Աղբիւրներ Ե-Ը

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

(ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Լեզու.— Բանահիւսութիւն.— Բանաւոր բանահիւսութիւն.— Դրականութիւն.— Պատմութիւնը՝ իբրեւ գիտութիւն.— Լեզուի եւ բանահիւսութեան պատմութիւն.— Հայ լեզու եւ հայ բանահիւսութիւն.— Հայ գրականութեան ուսումը.— Հայկական միջավայրը Էջ 9-20

ՀԱՑ ԼԵԶՈՒ

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ

Աքդի լեզուաբանութիւնը.— Լեզուներու ծագումը.— Լեզուներու դասակարգութիւնը.— Հնդեւրոպական լեզուներ.— Հնդեւրոպական նախալեզու եւ Սանսկրիտ.— Բազդատական քերականութիւն 21-31

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ լեզուի պատմութեան վերաբերեալ հարցեր.— Հայ լեզուի ծագումը.— Հայ լեզուին դիրքը.— Հայ լեզուին հնութիւնը.— Դրբատառ, նախնեաց Թաքիօբէն, Արդի Աշխարհատառ եւ հայ գաւառատարբերուածներ.— Պատմական հայ լեզուի սրշալոյսը.— Ոսկեդար.— Վեցերորդ դար.— Եօթներորդ դար.— Ութերորդ դար.— Իններորդ դար.— Տասներորդ դար — ԺԱ. դար.— ԺԲ. դար.— ԺԳ. դար.— ԺԴ. դար.— ԺԵ. դար.— ԺԶ. դար.— ԺԷ. դար.— ԺԸ. դար.— Ի. դար եւ մեր օրերը.— Հայ լեզուին մէջ օտար տարրեր.— Հայ լեզուի նկարագիրը.— Հայ լեզուի մշակման պայմաններ 31-136

ՀԱՑ ԳԻՐԸ

ԳՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Նշանագրերու կարեւորութիւնը.— Գրի ծագումը.— Գրի զարգացումն ու տեսակները.— Տառ կամ հնչական նշանագիր 137-138

ՀԱՅ ԴՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի մէջ հին նշանագրեր.— Օտար այբուբենի դործածութիւն.— Բնաւոտմիկ հայ տառերու պէտքը.— Դրի գիւտին պատմութիւնը.— Մեսրոպէ առաջ հայ դիր.— Հայ դիրեր ու տառինները.— Ի՞նչ էին Դանիէլեան դրերը.— Դանիել գի՞ր տուաւ թէ դիրք.— Ամրողջացո՞ւմ թէ առեղծուածում.— Հին գրերուն ձեւը.— Հայկական այբուբենը.— Մեսրոպեան տառերու փոփոխութիւնը 139-143

ՀԱՅ ԳՐԱԳԻՐԵՐ

Գրչագրերու օգտակարութիւնը.— Հին գրչագրեր.— Մագաղաթ և թուղթ.— Հայ արուեստին պատմութիւնն ու ձեռագրերը.— Հայ գրչագրերու առանգապահները 144-145

ՀԱՅ ԲԱՆԱՒԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՆԱՀԻՒՄՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր տեսութիւն.— Հայրենի աստանդութիւններ. (Հայկ և Բել. Արամ. Արայ Գեղեցիկ և Շամիրամ. Տիգրան Ա. և Աժտահակ. Վահագն Վիշապաքաղ. Արտաշէս և Արտաւազդ. Տորք Անգեղ. Սասմայ ծռեր).— Գողթան երգեր (Գողթան երգիչներ. Գողթան երգերու փշրուններ. Արուեստը՝ Գողթան երգերու մէջ).— Հեթանոսական երգեր. Քրիստոնէական շրջան.— Միջնադարեան երգիչներ (Շրջանը. Առաջին երգիչը ո՞վ է. Կաստանդին Երզնկացի. Յովհաննէս Երզնկացի. Խաչատուր Կեչառուեցի կամ Ծերիկ. Յովհաննէս Թլկուրանցի. Դրիգորիս Աղթամարցի. Նահապետ Քուչակ. Առաքել Սիւնեցի. Սարկաւագ Բերդակցի. Ղազար Սեբաստացի. Մինաս Թոխատցի. Միջնադարեան երկրորդական երգիչներ).— Ժողովրդական նոր բանաստեղծութիւնը (Նոր շրջան. Սայեաթ-Նովա. Թումբինջ. Միակին Բուրջի. Ապրար Ադամ. Աշըղ Շերին. Նաղաշ Յովնաթան. Քեր. Ուրիշ գեժքեր. Նահատակներու երգեր).— Նորագոյն և ժամանակակից շրջան 146-170

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՄՈՒՏՔ

Հայ գրականութեան սկիզբը.— Հայ գրականութեան պատմութեան էութիւնը.— Հայ Մատենագրութիւնը.— Հայ գրականութեան նկարագիրը.— Հայ գրականութեան շրջաններըը 171-173

ԱՄԵՆԱՀԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր նիշեր.— Մարիթաս Կաթինա.— Արտաւազդ Ա.— Ալիւպ կամ Ալեքսիոս.— Լարուբնա կամ Ղևրուբնա.— Բարդուծան
174-177

ՓՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Անցիր ժամանակ)

Ընդհանուր ակնարկ.— Գրիգոր Լուսաւորիչ.— Ագաթանգեղոս.— Ջենոբ Գլակ.— Փաւստոս Բիւզանդ.— Ներսէս Պարթեւ.— Պրոյեկտիա կամ Պարոյր Հայկազն.—Խոսրովիդուխտ.—Արտիմէոս և այլն 178-184

ԳՐԱՒՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԳՐԱԲԱՐԻ ԵՐՋԱՆԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 185

ՈՍԿԵԴԱՐ.— Ընդհանուր տեսութիւն. Սոհակ Պարթեւ. Մեսրոպ Մաշտոց. Եղնիկ Կողբացի. Կորիւն. Դաւիթ Անյաղթ. Եզնիկ. Մովսէս Խորենացի. Մամբրէ Վերծանող. Ղազար Փարպեցի. Դիւտ կաթողիկոս. Ցովհան Մանդակունի. Թարգմանիչներ 185-197

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր տեսութիւն. Պետրոս Եպ. Սիւնեաց. Աբրահամ Եպ. Մամիկոնէից. Հայոց տոմարին նորոգութիւնը 197-198

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր տեսութիւն. Կաթողիկոս. Ցովհան Մամիկոնեան. Սէբէոս Եպիսկոպոս. Մովսէս Կաղանկատուացի. Անանիա Շիրակացի. Մաաենադրական ուրիշ դէմքեր 198-201

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր տեսութիւն. Ցովհան իմաստասէր Օձնեցի. Սահմաննոս Սիւնեցի. Դաւանք Երէց. Սահակդուխտ. Խոսրովիդուխտ. 201-203

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Մաշտոց կաթողիկոս. Ցովհան կաթողիկոս, Թովմա Արծրունի. Շապուհ Բագրատունի. Մատենագրական ուրիշ դէմքեր 203-205

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Անանիա Նարեկացի. Խոսրով Անձեւացի. Գրիգոր Նարեկացի. Մահմաննոս Ասողիկ. Ոսխոյենէա Եպիսկոպոս. Երկրորդական դէմքեր 205-208

ԺԱ. ԴԱՐ.— Ընդհանուր տեսութիւն. Գրիգոր Մագիստրոս. Արիստակէս Լաստիվերցի. Գրիգոր Վկայասէր. Երկրորդական մատենագիրներ 208-211

Բ. ՄԻՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

1. ԳՐԱԲԱՐ ԼԵԶՈՒՈՎ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾՔ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 213

ԺԲ. ԴԱՐ ԵՒ ԱՐԾԱԹԻ ՇՐՋԱՆ.— Ընդհանուր նիշեր. Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ. Ներսէս Շնորհալի. Սարգիս Շնորհալի. Ներսէս Լամբրոնացի. Մատթէոս Ուռհայեցի. Մխիթար Գոշ. Երկրորդական մատենագիրներ 213-219

ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Վանական վարդապետ. Վարդան վարդապետ. Կիրակոս Գանձակեցի. Յովհան Երզնկացի. Երկրորդական դէմքեր 219-221

ՏԱՍՆԸՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Ստեփաննոս Որբելեան կամ Օրբելեան. Հեթում Պատմիչ. Մխիթար Այրիվանեցի. Եսայի Նչեցի. Յովհան Որոտնեցի. Դրիգոր Տաթեւացի. Մխայեանատէրներու դպրոցը. Երկրորդական դրողներ 221-224

ՏԱՍՆԸՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Թովմա Մեծոփեցի. Առաքել Սիւնեցի. Առաքել Բաղիշեցի. Աբրահամ Անկիւրացի 224-225

ՏԱՍՆԸՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Երկրորդական մատենագիրներ. Միջնադարեան երգիչներու ակեդարը 225

ՏԱՍՆԸԵՕԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Առաքել Դաւրիժեցի. Աբրահամ Կրետացի. Զաքարիա Քանաքեռցի. Ստեփաննոս Որոշքեան. Թաչատուր Կեսարացի. Երկրորդական դէմքեր 225-227

ՏԱՍՆԸՈՒԹԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր տեսութիւն. Մխիթար Այրեցի. Մխիթարեան Միաբանութիւնը. Յակոբ Նալեան պատրիարք. Միքայէլ Չամչեան. Ղուկաս Ինճիճեան. Մանուէլ Զախջախեան. Գաբրիէլ Ասեմեքեան. Դրիգոր դպիր Փեշտմալճեան. Դէորդ դպիր. Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան 227-233

ՏԱՍՆԸԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Մկրտիչ Ասկերեան. Եղիա Թոխմաճեան. Մեսրոպ Պարկուսապ Թաղիադեանց. Կարապետ Վ. Շահնազարեան. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի. Եղուարդ Հիւրմիւզ. Յարութիւն Ագամգարեան. Յովհան Միրզա Վանանդեցի. Մրտպետեան Հէքիմեան. Զանազան գրական դէմքեր 233-237

2. ՌԱՄԿՕՐԷՆ ԼԵԶՈՒՈՎ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— 238

ԺԲ. ԴԱՐ— Ընդհանուր նիշեր. Ներսէս Շնորհալի. Մխիթար Հերացի. Մխիթար Գոշ. Պանիսա Անտոպէս Պէրիթացի. Հայ բժշկականութիւն Հայ աստղագրութիւնը 238 242

ԺԴ. ԴԱՐ.— Ընդհանուր տեսութիւն. Ամբաստ ապարատեա պատմիչ. Վարդան Այգեկցի. Վարդան Արեւելցի կամ Մեծն. Եկեղեցական ճամկապիրներ. Դիւանական-ատենական գրութիւններ 242-244

ԺԹ. ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Արձակագիրներու պակաս. ԺԹ. դարու երգիչներ և իրենց լեզուն 244

Ի. ԴԱՐ.— Ընդհանուր նիշեր. Ամիրտովլաթի Ամասիացի. Երգիչներ և իրենց լեզուն 245-247

ԻԱ. ԴԱՐ. Ընդհանուր նիշեր. Տպագրութիւնը և ճամկօրէն գիրքեր. Երգիչներ և իրենց լեզուն 247-248

ԻԲ. ԴԱՐ.— Ընդհանուր տեսութիւն. Յովհաննէս Հոլով. Ամասիացի. Բժիշկ Գալուստ Ամասիացի. Բունիաթ Սերաստացի. 249-250

ԻԳ. ԴԱՐ.— Ընդհանուր տեսութիւն. Մխիթար Աբբայ. Ալեամբք Պատրիարք. Պաղտասար դպիր. Նալեան Յակոբ Պատրիարք. Գէորգ վարդ. Մխայիլ. Գրիգոր Պահճաճեան պատրիարք. Տիրացու Մանուէլ Սրմաքէշ. Մկրտիչ վարդ. Անանեան. Սարգիս դպիր Յովհաննէսեան. Մխիթարեաններ և ճամկօրէնք 251-254

Գ. ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՇՐՋԱՆԸ)

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ծանօթութիւններ.— Արեւմտահայ աշխարհիկ գրականութեան գլխաւոր ներկայացուցիչները (Դրագէտներու կենսագրութիւնները ու գործերը).— Արեւմտահայ ուրիշ գրողներ (այբուբենական ցանկ): 254-300

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ծանօթութիւններ.— Արեւելահայ գրականութեան գլխաւոր ներկայացուցիչները (Դրագէտներու կենսագրութիւնները ու գործերը).— Արեւելահայ ուրիշ գրողներ (այբուբենական ցանկ): 300-332

ՀԱՑ ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Համառօտ ակնարկ մը)

Լրագրութեան դէմը.— Լրագրութեան ծագումը — Հայ լրագրութեան սկիզբը.— Անդրանիկ հայ լրագիրը.— Հայ լրագրութեան

ջրյանները.— Հայ լրագրութիւնը Տաճկաստանի մէջ.— Հայ լրագրութիւնը արեւելահայոց մէջ.— Լրագրական այլ կեդրոններ.— Կարեւոր հայ թերթեր 333-344

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(Ընդհանուր ակնարկ մը)

Տպագրութեան գիւտը.— Հայկական տպագրութեան սկիզբը.— Հայ տպագրութեան երախայրիքները.— Ամբաւ Դպիր և իր տպագրութիւնը.— Հայկական տպագրութիւնը ԺԷ. դարուն մէջ.— ԺԸ. դար.— ԺԹ. դար և մեր օրերը 345-352

ՀԱՑԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒՐՈՊԱՑԻ ՄԷՋ

(Իբրեւ յաւելուած)

Արդիական բանասիրութիւնը.— Հին շրջան ազգային բանաստեղծութիւն.— Հայագիտութիւնը Եւրոպայի մէջ.— Հայագիտութեան կարեւորութիւնը.— Օտար հայագէտներու դործը.— Ձօն Երէօտէր.— Վիտման Եղրարք.— Վիլֆռուա.— Լը Վայեան տը Ֆլորիվալ.— Լուա Տիւլօրիէ.— Կարրիէր.— Սէն Մարդէն.— Պրոսէ.— Վիքթօր Լանկլուա.— Փեղէքս Նէե.— Բեդերման.— Փօլ տը Լսկարտ.— Ֆրէտերիխ Միւլլէր.— Հենրիկ Հիւպշման.— Հերման Կուտշմիտ.— Լօրտ Պայրըն.— Մէյլէ.— Նիքօլա Մառ.— Ուրիշ հայագէտներ 352-316

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 361-367

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՀԱՑԱՊԱՏՈՒՄ

(ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՐԸ)

Պատկառած Խզմիրեանց մրցանակով

Հայ ցեղին պատմական անցեալը վերլուծող հատոր մը, ուր ան-հրաժեշտ է ընտանեկան յարկերու, իր պատկառած ազգութեան կատարած դերովն ու կեանքովը հետաքրքրող ամեն հայու եւ դպրոց-կանիներու համար: Ջօնուած Հայկական Տպագրութեան չորս-հարիւրամեակի Մեծ Տօնին: Առաջաբանը գրած է Ս. Սապահ-Գիւլեան: 300 էջ. գինը՝ բրթակազմ 7, լաթակազմ 10 դրամ:

Դիմել հետեւեալին

ԴԱՎԻԿ ՕՋԱՆԵԱՆ.— Մարզուան

مرزبفونده قاقيك اوزانيان

ՆԵԳՈՄՈՆԱՏԵԳԻՆԵՐ

Հեղինակին գործերուն կեդրոնատեղիներն են

Կ. Պոլիս, ՅՈԳՀ. ԴԼԼՃԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ, Ջագլազօլլար բիւր 25.

Գաւառներու համար, ՅԱԿՈԲ Մ. ՍՐԱՊԵԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ, Մարզուան.

مرزبفونده كتبخانهٔ اغوب م. سرابيان

ԳԻՆ 15 ՂՐՇ

(Լսթուկազմ 18 դրշ)

ՊԱՏՐԱՍՏ Է ԵՒ ՇՈՒՏՈՎ ՄԱՏՈՒԱԾ ԿԸ ՅԱՆՁՆՈՒԻ

ՍՈՓԻՏՐԱՆԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾԱԾՈՒԹԻՒՆ

Տեսակաւ եւ գործնական երկարաձայ փորձառութեան արդիւնք: Կը պարունակէ առեւտրական կեանքի եւ նոյ վարդապետներու մէջ առեւտրական դասեր առնող ուսանողներու անհրաժեշտ գիտելիքներ, առեւտրական գրութիւններ եւ բոլոր, հաշուբեղոյցներ, հաշուպահութիւններ, Գարգասուարի եւ Երկնասուարի հրամանակներ եւ այլն: Լաւագոյն եւ մաչեի դասագիրք եւ ինքնուսոյց հաշուակալներու անդամներ:

2013

5222